

ISSN 2224-9281 (Print)
ISSN 2414-990X (Online)

Міністерство освіти і науки України

**Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого**

**ПРОБЛЕМИ
ЗАКОННОСТІ**

**PROBLEMS
OF LEGALITY**

**ПРОБЛЕМЫ
ЗАКОННОСТИ**

Збірник наукових праць

Випуск 155

**Харків
2021**

Засновник і видавець: Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Заснований у 1976 р. Виходить 4 рази на рік

Мови видання: українська, англійська, російська

*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
серія КВ № 21387-11187 ПР від 17.06.2015 р.*

*Збірник наукових праць включено до категорії «Б»
Переліку наукових видань України з юридичних наук (спеціальності 081, 082) –
наказ Міністерства освіти і науки України № 612 від 07.05.2019 р.*

*Рекомендовано до друку та поширення через мережу Інтернет вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, протокол № 4 від 23.11.2021 р.*

Редакційна колегія: д-р юрид. наук, проф. А. П. Гетьман (відп. ред.); д-р юрид. наук, проф. Д. В. Лученко (заст. відп. ред.); д-р юрид. наук, проф. К. В. Гусаров (відп. секретар); д-р юрид. наук, проф. Ю. Г. Барабаш; д-р юрид. наук, проф. Ю. П. Битяк; д-р юрид. наук, проф. О. О. Гріненко; д-р юрид. наук, проф. М. І. Іншин; канд. юрид. наук, доц. А. М. Ісаєв; канд. юрид. наук, проф. В. В. Комаров; д-р юрид. наук, проф. Я. В. Лазур; канд. юрид. наук, доц. Л. В. Лейба; д-р юрид. наук, проф. В. Я. Настюк; д-р юрид. наук, проф. В. Л. Ортинський; д-р юрид. наук, проф. В. Я. Тацій; д-р юрид. наук, проф. І. А. Тітко; д-р юрид. наук, проф. С. О. Харитонов; д-р юрид. наук, проф. В. М. Шевчук; д-р юрид. наук, проф. І. В. Яковюк; д-р юрид. наук, проф. О. М. Ярошенко.

Іноземні члени редакційної колегії: д-р юрид. наук, проф. С. О. Балащенко (Білорусь); д-р права, проф. В. Е. Батлер (США); д-р філософії, проф. Л. Груциньський (Польща); д-р юрид. наук, проф. Т. Давуліс (Литва); д-р права, проф. К.-Г. Кестнер (Німеччина); проф. Р. Дж. Лерена (Аргентина); д-р юрид. наук, проф. С. Матюльєне (Литва); д-р права, проф. М. Ф. Монте (Португалія); д-р права, проф. Д. Родрігес-Пінзон (США); д-р права, проф. Р. П. Хуртас-дель Пілар (Колумбія).

Проблеми законності : зб. наук. праць / відп. ред. А. П. Гетьман. – Харків : Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2021. – Вип. 155. – 288 с.

У збірнику вміщено наукові статті, присвячені актуальним проблемам правознавства: теорії й історії держави і права, державного будівництва, конституційного, цивільного, трудового, фінансового, господарського, адміністративного, митного, екологічного, кримінального права, кримінального й цивільного процесів, криміналістики, питанням боротьби зі злочинністю.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів та всіх, хто цікавиться правовою тематикою.

Збірник наукових праць індексується в Google Scholar, у міжнародних реферативних базах даних «EBSCO Publisher» (США), «WorldCat» (США), «Directory of Open Access Scholarly Resources» (США), «Directory of Open Access Journals» (DOAJ) (Швеція), «Information Matrix for the Analysis of Journals» (Іспанія), «Index Copernicus International» (Польща), «Vielefeld Academic Search Engine» (Німеччина); має повнотекстові мережеві версії в Інтернеті на платформах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, «Наукова періодика України», «Central and Eastern European Online Library» (Німеччина), «Worldwide Scientific and Educational Library» (США), Республіканської Міжвузівської Електронної Бібліотеки (Казахстан) та ін. Наразі редколегія провадить роботу щодо входження збірника у Scopus та Web of Science.

Адреса редакційної колегії: Україна, 61024, Харків, вул. Пушкінська, 77,
e-mail: problzakon@ukr.net

Використання опублікованих у збірнику матеріалів дозволяється за умови обов'язкового посилання на джерело інформації.

При посиланні на матеріали збірника наукових праць «Проблеми законності» слід використовувати транслітеровану назву «Problemy zakonnosti» або «Problems of legality».

Founder and publisher: Yaroslav Mudryi National Law University

Founded in 1976. Published 4 times per year

Language of edition: Ukrainian, English, Russian

*Certificate of the printed mass medium state registration:
KB No. 21387-11187 IIP, 17.06.2015.*

*The collection of scientific papers is included to the category "B"
of the List of Refereed Scientific Editions of Ukraine in the legal sciences (specialties 081, 082) –
Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated May 7, 2019, No. 612.*

*Recommended for publishing and distribution in Internet by the Academic Council
of Yaroslav Mudryi National Law University, Protocol No. 4, 23.11.2021.*

Editorial team: *Anatolii Getman* – Editor-in-chief, Dr. of Law, Prof.; *Dmytro Luchenko* – Deputy Editor-in-chief, Dr. of Law, Prof.; *Kostiantyn Gusarov* – Executive Editor, Dr. of Law, Prof.; *Yurii Barabash* – Dr. of Law, Prof.; *Yurii Bytiak* – Dr. of Law, Prof.; *Olena Hrinenko* – Dr. of Law, Prof.; *Mykola Inshyn* – Dr. of Law, Prof.; *Arsen Isaiev* – PhD in Law, Associate Prof.; *Viacheslav Komarov* – PhD in Law, Prof.; *Yaroslav Lazur* – Dr. of Law, Prof.; *Liudmyla Leiba* – PhD in Law, Associate Prof.; *Vasyl Nastiuk* – Dr. of Law, Prof.; *Volodymyr Ortynskyi* – Dr. of Law, Prof.; *Vasyl Tatsii* – Dr. of Law, Prof.; *Ivan Titko* – Dr. of Law, Prof.; *Sergiy Kharytonov* – Dr. of Law, Prof.; *Viktor Shevchuk* – Dr. of Law, Prof.; *Ivan Yakoviuk* – Dr. of Law, Prof.; *Oleh Yaroshenko* – Dr. of Law, Prof.

Foreign Members of the Editorial team: *Serhei Balashenko* – Dr. of Law, Prof. (Belarus); *William E. Butler* – Dr. of Law, Prof. (USA); *Lukasz Gruszczyński* – PhD, Prof. (Poland); *Thomas Davulis* – Dr. of Law, Prof. (Lithuania); *Karl-Hermann Kestner* – Dr. of Law, Prof. (Germany); *Roberto Giordano Lerena* – Prof. (Argentina); *Sniehole Matiulienė* – Dr. of Law, Prof. (Lithuania); *Mario Ferreira Monte* – Dr. of Law, Prof. (Portugal); *Diego Rodriguez-Pinzon* – Dr. of Law, Prof. (USA); *Rocío Peña Huertas del Pilar* – Dr. of Law, Prof. (Colombia).

Problems of legality : Collection of Scientific Works / Editor-in-chief Anatolii Getman. – Kharkiv : Yaroslav Mudryi National Law University, 2021. – Issue 155. – 288 p.

The collection contains research papers on topical issues of law: the theory and history of law, constitutional and state-building, civil, labor, fiscal, economic, administrative, customs, environmental, criminal law, criminal and civil procedure, criminology, the struggle with crime.

For researchers, professors, graduate students, students and anyone concerns with legal subject areas.

Collection of the scientific works is indexed in Google Scholar, international review databases «EBSCO Publisher» (USA), «WorldCat» (USA), «Directory of Open Access Scholarly Resources» (USA), «Directory of Open Access Journals» (DOAJ) (Sweden), «Information Matrix for the Analysis of Journals» (Spain), «Index Copernicus International» (Poland), «Bielefeld Academic Search Engine» (Germany), has a full text net copys in the Internet on the platforms of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, «Scientific Periodicals of Ukraine», «Central and Eastern European Online Library» (Germany), Republican Interuniversity Electronic Library (Kazakhstan) et al. Currently, the Editorial team is working on the entry of the collection in Scopus and Web of Science.

Address of the Editorial team: 77, Pushkinska Str., 61024, Kharkiv, Ukraine,
e-mail: problzakon@ukr.net

The use of materials indicated in the collection is allowed provided that the source of information is obligatory referred to.

When referring to the materials of the collection of scientific papers «Problems of Legality», the transliterated title «Problemy zakonnosti» or «Problems of Legality» should be used.

УДК 340(06)

Основатель и издатель: Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого

Основан в 1976 г. Выходит 4 раза в год

Языки издания: украинский, английский, русский

*Свидетельство о государственной регистрации печатного средства массовой информации:
серия КВ № 21387-11187 ПР от 17.06.2015 г.*

Сборник научных трудов включен в категорию «Б»

*Перечня научных рецензируемых изданий Украины по юридическим наукам (специальности 081, 082) –
приказ Министерства образования и науки Украины № 612 от 07.05.2019 г.*

Рекомендован к печати и распространению через Интернет ученым советом

Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, протокол № 4 от 23.11.2021 г.

Редакционная коллегия: д-р юрид. наук, проф. А. П. Гетьман (отв. ред.); д-р юрид. наук, проф. Д. В. Лученко (зам. отв. ред.); д-р юрид. наук, проф. К. В. Гусаров (отв. секретарь); д-р юрид. наук, проф. Ю. Г. Барабаш; д-р юрид. наук, проф. Ю. П. Битяк; д-р юрид. наук, проф. Е. А. Гриненко; д-р юрид. наук, проф. Н. И. Инишин; канд. юрид. наук, доц. А. Н. Исаев; канд. юрид. наук, проф. В. В. Комаров; д-р юрид. наук, проф. Я. В. Лазур; канд. юрид. наук, доц. Л. В. Лейба; д-р юрид. наук, проф. В. Я. Настюк; д-р юрид. наук, проф. В. Л. Ортинский; д-р юрид. наук, проф. В. Я. Тацый; д-р юрид. наук, проф. И. А. Титко; д-р юрид. наук, проф. С. А. Харитонов; д-р юрид. наук, проф. В. М. Шевчук; д-р юрид. наук, проф. И. В. Яковюк; д-р юрид. наук, проф. О. Н. Ярошенко.

Иностранцы члены редакционной коллегии: д-р юрид. наук, проф. С. А. Балашенко (Беларусь); д-р права, проф. В. Е. Батлер (США); д-р философии, проф. Л. Груцинский (Польша); д-р юрид. наук, проф. Т. Даулис (Литва); д-р права, проф. К.-Г. Кестнер (Германия); проф. Р. Дж. Лерена (Аргентина); д-р юрид. наук, проф. С. Матюльене (Литва); д-р права, проф. М. Ф. Монте (Португалия); д-р права, проф. Д. Родригес-Пинзон (США); д-р юрид. наук, проф. Р. П. Хуэртас-дель Пилар (Колумбия).

Проблемы законности : сб. науч. трудов / отв. ред. А. П. Гетьман. – Харьков : Нац. юрид. ун-т имени Ярослава Мудрого, 2021. – Вып. 155. – 288 с.

В сборнике помещены научные статьи, посвященные актуальным проблемам правоведения: теории и истории государства и права, государственного строительства, конституционного, гражданского, трудового, финансового, хозяйственного, административного, таможенного, экологического, уголовного права, уголовного и гражданского процессов, криминалистики, вопросам борьбы с преступностью.

Для научных сотрудников, преподавателей, аспирантов, студентов и всех, кто интересуется правовой тематикой.

Сборник научных трудов индексируется в Google Scholar, в международных реферативных базах данных «EBSCO Publisher» (США), «WorldCat» (США), «Directory of Open Access Scholarly Resources» (США), «Directory of Open Access Journals» (DOAJ) (Швеция), «Information Matrix for the Analysis of Journals» (MIAR) (Испания), «Index Copernicus International» (Польша), «Bielefeld Academic Search Engine» (Германия), имеет полнотекстовые сетевые версии в Интернете на платформах Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского, «Научная периодика Украины», «Central and Eastern European Online Library» (Германия), «Worldwide Scientific and Educational Library» (США), Республиканской Межвузовской Электронной Библиотеки (Казахстан) и др. В настоящее время редколлегия ведет работу по включению сборника у Scopus и Web of Science.

Адрес редакционной коллегии: Украина, 61024, г. Харьков, ул. Пушкинская, 77,
e-mail: problzakon@ukr.net

Использование опубликованных в сборнике материалов допускается при условии обязательной ссылки на источник информации.

При ссылке на материалы сборника научных трудов «Проблемы законности» следует использовать транслитерированное название «Problemy zakonnosti» или «Problems of legality».

© Национальный юридический университет
имени Ярослава Мудрого, 2021

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

<i>Рум'янцев В. О., Гоцуляк С. Л.</i> Судоустрій та судочинство Гетьманщини (друга половина XVII – перша половина XVIII століть).....	8
<i>Семеніхін І. В.</i> Картезіанство, аргументація, цінності у контексті «нової риторики».....	26
<i>Хаїма Перельмана</i>	43
<i>Омарова А. А.</i> Захист прав дітей в Україні, Азербайджані та Туреччині.....	51
<i>Прийма С. В.</i> Норма права: загальнотеоретична характеристика.....	51

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС.

ТРУДОВЕ ПРАВО

<i>Соловійов О. М.</i> Право власності та право довірчої власності (на шляху рекодифікації цивільного законодавства України).....	69
<i>Веннікова В. В., Колосов І. В.</i> Напрямки реформування галузі трудового права у Катарі: порівняльно-правове дослідження.....	76

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

<i>Суетнов Є. П.</i> Генеза концепції екосистеми в аспекті впровадження екосистемного підходу в екологічне право: від філософів Античності до А. Тенслі.....	89
<i>Котиця Є. М., Туліна Е. Є.</i> Правове регулювання інвазійних чужорідних видів в контексті зміни клімату в Україні (англійською мовою).....	110

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС.

ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

<i>Лученко Д. В.</i> Електронні ініціативи як інструмент е-демократії: досвід України і Латвії.....	124
<i>Трачук П. А., Нестерова І. А.</i> Форми діяльності муніципальних органів влади та перспективи їх розвитку в Україні (англійською мовою).....	135
<i>Солнцева Х. В.</i> Шляхи запровадження національної концепції інтегрованої організації поліцейської діяльності.....	146
<i>Черниш Р. Ф., Осічнюк Л. І.</i> Національні інтереси держави та можливість обмеження права на свободу слова: питання співвідношення.....	166

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА

<i>Денисов С. Ф., Зайка Д. Є.</i> Виправлення та ресоціалізація засуджених і суміжні поняття.....	182
<i>Колодяжний М. Г.</i> Міжнародне правове й методичне забезпечення безпеки дорожнього руху: поняття та істотні ознаки.....	208
<i>Яремчук В. О.</i> Деякі питання історії формування системи криміналістичних знань.....	218
<i>Мухітдинов А. А.</i> Правова регламентація діяльності органів попереднього розслідування за КПК Узбекської РСР 1929 р. (російською мовою).....	226

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

<i>Сердюк О. В., Грабчак Г. В.</i> Проблемні питання подання зустрічного позову у Міжнародному центрі врегулювання інвестиційних спорів (англійською мовою).....	238
<i>Вайцеховська О. Р., Чепель О. Д.</i> Роль рішень міжнародних судів у системі джерел міжнародного фінансового права.....	254
<i>Панков Є., Філіпських О., Бойчук Д.</i> Проблеми екологічного права Європейського Союзу (англійською мовою).....	273

CONTENTS

THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW

<i>Rumyantsev V. O., Hotsuliak S. L.</i> Judicial system and legal proceedings of the Hetmanate (second half of the 17th – first half of the 18th centuries).....	8
<i>Semenikhin I. V.</i> Cartesianism, argumentation, values in the context of Chaim Perelman's «New Rhetoric»	26
<i>Omarova A. A.</i> Protection of children's rights in Ukraine, Azerbaijan and Turkey.....	43
<i>Pryima S. V.</i> A legal norm: general theoretical characteristic.....	51

CIVIL LAW AND CIVIL PROCEDURE.

LABOR LAW

<i>Soloviov O. M.</i> The right to property and the right of trust property (on the way to recodification of the civil legislation of Ukraine)	69
<i>Viennikova V. V., Kolosov I. V.</i> Labour Law Reforming at Qatar: comparative research.....	76

ENVIRONMENTAL LAW

<i>Suietnov Ye. P.</i> The genesis of the ecosystem concept in the aspect of the implementation of the ecosystem approach to environmental law: from the philosophers of Antiquity to A. Tansley.....	89
<i>Kopytsia Ye. M., Tulina E. Ye.</i> Legal regulation of invasive alien species with regards to climate change in Ukraine.....	110

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCEDURE.

INFORMATION LAW

<i>Luchenko D. V.</i> Electronic initiatives as a tool for e-democracy: the experience of Ukraine and Latvia....	124
<i>Trachuk P. A., Nesterova I. A.</i> Activity forms of municipal authorities and prospects for its development in Ukraine.....	135
<i>Soltseva Kh. V.</i> Ways of implementation of the national concept of the integrated organization of police activity	146
<i>Chernysh R., Osichnyuk L.</i> National interests of the state and the possibility of restricting the right to freedom of speech: the question of correlation.....	166

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY.

CRIMINAL PROCEDURE AND CRIMINALISTICS

<i>Denysov S. F., Zaika D. Ye.</i> Correction and resocialization of convicts and related concepts.....	182
<i>Kolodyazhny M. G.</i> International legal and methodological support of road traffic safety: concepts and essential features.....	208
<i>Yaremchuk V. O.</i> Some questions of the history of the formation of the system of criminalistic knowledge	218
<i>Muhitdinov A. A.</i> The legal regulation of the preliminary investigation bodies activities according to UPK Uzbek SSR 1929	226

INTERNATIONAL LAW

<i>Serdiuk O. V., Grabchak G. V.</i> Problematic issues of submitting of counterclaims in International centre for settlement of investment disputes	238
<i>Vaitsekhovska O., Chepel O.</i> The role of international courts' decisions in the system of sources of international financial law	254
<i>Pankov Ye., Filipyskykh O., Boichuk D.</i> Problems of the environmental law of the European Union	273

СОДЕРЖАНИЕ

ТЕОРИЯ И ИСТОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА

<i>Румянцев В. А., Гоцуляк С. Л.</i> Судоустройство и судопроизводство Гетманщины (второй половины XVII – первой половины XVIII веков).....	8
<i>Семенухин И. В.</i> Картезианство, аргументация, ценности в контексте «новой риторики» Хаима Перельмана.....	26
<i>Омарова А. А.</i> Защита прав детей в Украине, Азербайджане и Турции.....	43
<i>Прийма С. В.</i> Норма права: общетеоретическая характеристика.....	51

ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО И ГРАЖДАНСКИЙ ПРОЦЕСС. ТРУДОВОЕ ПРАВО

<i>Соловьёв А. Н.</i> Право собственности и право доверительной собственности (на пути рекодификации гражданского законодательства Украины).....	69
<i>Венникова В. В., Колосов И. В.</i> Направления реформирования отрасли трудового права в Катаре: сравнительно-правовое исследование.....	76

ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ПРАВО

<i>Суетнов Е. П.</i> Генезис концепции экосистемы в аспекте внедрения экосистемного подхода в экологическое право: от философов Античности до А. Тенсли.....	89
<i>Копиця Е. Н., Тулина Э. Е.</i> Правовое регулирование инвазивных чужеродных видов в контексте изменения климата в Украине (на английском языке).....	110

АДМИНИСТРАТИВНОЕ ПРАВО И ПРОЦЕСС. ИНФОРМАЦИОННОЕ ПРАВО

<i>Лученко Д. В.</i> Электронные инициативы как инструмент э-демократии: опыт Украины и Латвии... 124	
<i>Трачук П. А., Нестерова И. А.</i> Формы деятельности муниципальных органов власти и перспективы их развития в Украине (на английском языке).....	135
<i>Солнцева К. В.</i> Пути введения национальной концепции интегрированной организации полицейской деятельности.....	146
<i>Черныш Р. Ф., Осичнюк Л. И.</i> Национальные интересы государства и возможность ограничения права на свободу слова: вопросы соотношения.....	166

УГОЛОВНОЕ ПРАВО И КРИМИНОЛОГИЯ. УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС И КРИМИНАЛИСТИКА

<i>Денисов С. Ф., Заика Д. Е.</i> Исправление и ресоциализация осужденных и смежные понятия.....	182
<i>Колодяжный М. Г.</i> Международное правовое и методическое обеспечение безопасности дорожного движения: понятие и существенные признаки.....	208
<i>Яремчук В. О.</i> Некоторые вопросы истории формирования системы криминалистических знаний.....	218
<i>Мухитдинов А. А.</i> Правовая регламентация деятельности органов предварительного расследования по УПК Узбекской ССР 1929 года.....	226

МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО

<i>Сердюк А. В., Грабчак Г. В.</i> Проблемные вопросы подачи встречного иска в Международном центре по урегулированию инвестиционных споров (на английском языке).....	238
<i>Вайцеховская О. Р., Чепель О. Д.</i> Роль решений международных судов в системе источников международного финансового права.....	254
<i>Панков Е., Филитских О., Бойчук Д.</i> Проблемы экологического права Европейского Союза (на английском языке).....	273

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Рум'янцев Вячеслав Олексійович,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри історії держави і права
України та зарубіжних країн,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, Україна, м. Харків
e-mail: v.o.rumiantsev@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0003-3704-3293

Гоцуляк Світлана Леонідівна,
кандидатка юридичних наук,
асистентка кафедри історії держави
і права України та зарубіжних країн,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, Україна, м. Харків
e-mail: hotsuliaksvitlana@gmail.com
ORCID 0000-0003-4562-6210

doi: 10.21564/2414–990X.155.241741
УДК 470.340.15

СУДОУСТРІЙ ТА СУДОЧИНСТВО ГЕТЬМАНЩИНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII – ПЕРША ПОЛОВИНА XVIII СТОЛІТЬ)

Досліджено питання, пов'язані з організацією судової системи та форм судочинства на теренах Гетьманщини у другій половині XVII – першій половині XVIII століть. Особливу увагу приділено правовим аспектам організації та діяльності різних установ судової системи, їх підсудності та інстанційності, а також судочинству, його принципам та окремим інститутам. Досліджено

найбільш суттєві положення судочинства: попереднє слідство, порядок розгляду справи, докази, судові рішення, порядок їх оскарження та виконання.

Ключові слова: Гетьманщина; судоустрій; судочинство; докази; судові рішення; оскарження та виконання.

Рум'янець В. А., доктор юридических наук, професор, професор кафедри історії державства і права України і зарубіжних стран, Національний юридический університет імені Ярослава Мудрого, Україна, г. Харків.

e-mail: v.o.rumiantsev@nlu.edu.ua ; ORCID 0000-0003-3704-3293

Гоцуляк С. Л., кандидат юридических наук, асистент кафедри історії державства і права України і зарубіжних стран, Національний юридический університет імені Ярослава Мудрого, Україна, г. Харків.

e-mail:hotsuliaksvitlana@gmail.com ; ORCID 0000-0003-4562-6210

Судоустройство и судопроизводство Гетманщины (второй половины XVII – первой половины XVIII веков)

Исследованы вопросы, связанные с организацией судебной системы и форм судопроизводства на территории Гетманщины второй половины XVII – первой половины XVIII веков. Значительное внимание уделено судоустройству, его принципам и отдельным институтам. Исследованы наиболее существенные моменты судопроизводства: предварительное следствие, порядок рассмотрения дела, доказательства, судебные решения, их опротестование и исполнение.

Ключевые слова: Гетманщина; судоустройство; судопроизводство; доказательства; судебные решения; опротестование и исполнение.

Постановка проблеми. Роки незалежності Української держави позначені бурхливими перетвореннями судової системи. Прагнення ліквідувати прогалини національного права зумовлює інтерес до правового минулого, зокрема, усвідомлення необхідності відтворення об'єктивної картини виникнення та еволюціонування національного судочинства для визначення основних напрямків його подальшого розвитку. Становлення козацького судоустрою стало визначальною подією розвитку українського козацтва. Для цього судоустрою було характерним поєднання виконавчої й судової влади в руках козацької старшини. У зв'язку з цим аналіз судової системи та судового процесу на українських землях другої половини XVII – першої половини XVIII століть є корисним у певних аспектах. По-перше, важливим чинником є звернення до історії української судової системи означеного періоду, що був визначальним для формування українського права як прототипу європейського. По-друге, протягом останніх десятиліть відбулося накопичення значних за обсягом та науковою цінністю теоретичних здобутків, що вимагає теоретичного переосмислення багатьох фактів та явищ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичною основою дослідження стали фундаментальні положення, сформульовані в працях істориків, правників та теоретиків, зокрема, В. Д. Гончаренка (V. D. Goncharenko), В. С. Кульчицького (V. S. Kulchytskyi), Я. Падоху (Ja. Padoha), А. Й. Пашука, (A. J. Pashuk), О. І. Путра (O. I. Putro), А. П. Ткача (A. P. Tkach), І. Б. Усенка (I. B. Usenko), А. Чеховича (A. Chehovych), М. Чубатого (M. Chubatyi),

Д. І. Яворницького (D. I. Yavornytskyi) та ін. Наразі назріла необхідність нового комплексного дослідження судової системи Гетьманщини, адже ряд аспектів цієї проблематики досі не висвітлено в повному обсязі у науковій літературі.

Мета статті – розглянути структуру судової системи Гетьманщини у другій половині XVII – першій половині XVIII ст. і висвітлити основні ознаки судочинства.

Виклад основного матеріалу. Після перемоги народно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького в Гетьманщині у другій половині XVII – першій половині XVIII ст. сформувалася своєрідна судова система та порядок судочинства, які будувалися на сукупності різних елементів – звичаєвого українського права, козацького права, польсько-литовського законодавства, правотворчої діяльності гетьманів та законодавства Російської держави.

Джерела права в галузі судівництва. Кожний народ на різних етапах свого розвитку має свої особливості в організації судової системи і процедури судочинства залежно від різних причин – економічних, соціальних, історичних, релігійних та ментальних обставин. Зі зміною цих чинників змінюються правові засади судоустрою та судочинства. Саме це спостерігалось в Україні часів Гетьманщини (друга половина XVII – перша половина XVIII ст.), коли вона вийшла зі складу Речі Посполитої і зажила своїм власним державним життям, в тому числі й в галузі судівництва.

До часів Хмельниччини український народ у складі Речі Посполитої не мав особистих прав у судівництві. Якщо за ним і визнавалося якесь право, то хіба тільки звичаєве. У ході війни 1648–1654 рр. в Україні влада стала переходити до народу і зокрема в судівництві все більшого вжитку здобувало українське звичаєве право. На перших порах його вистачало на селі і не було потреби в інших законах. У містечках вживалося міське право, до якого здавна звикло міське населення. Козаки судилися своїм правом. Але з огляду на те, що народні звичаї, котрих дотримувалися люди з давніх часів, вже мало відповідали новим вимогами та порядкам, звичаєве право стало витіснятися іншими, більш пристосованими до життя правовими джерелами. У міру того, як на Гетьманщині з'явилася велика земельна власність і народжувався клас національних землевласників, доводилось переходити до правових інститутів, що забезпечували їх інтереси. Це призводило до того, що селянське звичаєве право міське та козацьке право були усунуті на другий план, але не зникли зовсім.

Тож джерелами українського права Гетьманщини у XVII–XVIII ст. були українське звичаєве право, козацьке право та міське право.

Українське звичаєве право проявлялося у різних формах. Наприклад, двоє могли судити одного. Такий суд відбувався під час походів козацтва.

Щодо міського права, то воно закріплювалося в кількох кодексах, котрі загально звалися магдебурзьким правом. На першому місці тут стояло Саксонське зерцало. Воно мало кілька видань, з котрих найбільш популярним було видання Щербича. Воно складалося з саксонського права, права муніципального й Хелмського. Доволі розповсюджений був збірник практичних порад «Порядком

міських судів і справ», де у подробицях викладалася судова процедура. У цих збірниках бачимо велику градацію й різні покарання, що давало можливість суду широкого вибору залежно від обставин справи і виникнення таких інститутів, як умовне покарання, звільнення від покарання, дочасне звільнення. Міське право сприяло виникненню сталої юридичної термінології та процесуальних форм.

Джерелом українського судівництва були Литовські статuti, в яких були зібрані норми адміністративного, цивільного, кримінального права та норми судового устрою і судочинства.

Джерелом права в галузі судівництва Гетьманщини було гетьманське законодавство, зокрема, універсал гетьмана П. Полуботка 1715 р., який започатковував польові суди; універсал І. Скоропадського про покарання за крадіжку; універсал П. Полуботка про заведення асесорів у генеральному суді, інструкція гетьмана Д. Апостола судам 1730 р.; універсал гетьмана К. Розумовського 1763 р. про заведення статутівих судів та ін.

Усі названі джерела містилися в різних збірках, не були об'єднані та й становили собою продукт творчості різних епох, і склалися для задоволення різних потреб і на основі різних принципів. Уживалися вони інколи неоднаково. Це призводило до необхідності об'єднати всі закони в один обов'язковий для всіх кодекс. Справа кодифікації розпочалася лише в XVIII ст. У 1721 р. гетьман І. Скоропадський оголосив універсал, аби «правні книги, з котрих в Малоросії всякі справи судими бувають ... з полского діалекту на руское виложити нарече». У 1734 р. було скликано комісію для кодифікації. Комісія закінчила свою роботу в 1743 р. відомою збіркою «Права, по которим судится малоросійській народ». Хоча вона не одержала офіційного затвердження і не ввійшла в життя. Зусиллями поодиноких практиків-юристів Гетьманщини шляхом приватного оброблення законів склалися так звані «правотарі». До таких збірок належить «Акцесс или порядок канцелярський», в якому були визначені обов'язки писарів щодо ведення судових книг, протоколів засідання, наведено зразки допитів стосовно «забойства», побоїв, розпусти, крадіжки.

Судова система. В усіх названих джерелах тією чи іншою мірою визначалися як судовий устрій Гетьманщини, так і процедура в судах.

Суди Гетьманщини були такі: копні, козацькі, сільські, ратушні, сотенні, магістратські, полкові, генеральний суд і суд генеральної канцелярії.

Копні суди були звичаєвого походження. Вони скликалися сільською громадою – копою – для різних справ. Наприклад, потерпілому надавалося право скликати «гарячу копу», тобто йти негайно по слідах. Коли з того нічого не виходило, то скликалася «велика копа» зі всіх господарів для розгляду справи по суду. До компетенції копного суду входило вирішення справ цивільного характеру, а з карних – випадки, коли вбитий був нікому невідомим.

Звичаєвого походження був і козацький радний суд. Обвинуваченого ставили на раду, котра розглядала справу і за заповідяну шкоду карала. Такий суд існував на Запоріжжі. Іноді замість суду ради дозволявся суд Божий між зацікавленими особами, тобто бійка на канчуках чи киях.

Сільські суди призначалися для селян певної округи, але судитись там могли й сторонні особи «в малом деле». Склалися такі суди з отамана, вїта, кількох козаків і посполитих. Існували й суди ярмаркові, котрі збиралися на базарах для розгляду торговельних спорів.

Перераховані суди скликалися час від часу, отже, не були сталими інституціями.

Ратушні, сотенні, магістратські, полкові й генеральні суди були судами постійними.

У ратушних судах, себто в містечках з магдебурзьким правом, судилося населення міст. Членами суду були бурмистер з райцями, або вїт з бурмистрами, при присутності ратушного писаря. З 1669 р. у ратушних судах брали участь і представники сотенного уряду, отже, ратушний суд підпадав під військову юрисдикцію.

Сотенні суди склалися з сотника, городского отамана, писаря, осавула й хорунжого. Сотенному суду підлягало передусім козацтво.

Суди магістратські склалися з вїта й «градской коллегии» не менш п'ятьох чоловік: бурмистра, райців і лавників або присяжних. Магістратський суд був цілком вільний від опіки військового начальства, а підлягали йому міщани міст, які мали право на самоврядування.

Щодо полкових судів, то вони вперше зустрічаються в договорі 1666 р., а уряд полкового судді було заведено лише в 1722 р. Полковий суддя вирішував переважно цивільні спори, але мав право розглядати й інші справи.

Поряд функціонували суди полкових канцелярій. У них засідали «суддя, також другая полковая старшина и от значкових знатних товарищей». До суду полкової канцелярії входив полковник і полкова старшина, а також знатні «товарищі». Зазначеним судам підлягали представники полкової й сотенної старшини, знатні військові «товарищі».

У генеральному суді засідало двоє генеральних суддів й «другие из генеральной же старшини или от знатных бунчуковых товарищей, в правах искусные особи». Для справ, що могли закінчитися миром, при генеральному суді були заведені третейські суди з «нескольких персон разных чинов из числа лиц знатных, добросовестных и в правах искусных».

Суд генеральної військової канцелярії складався з гетьмана та кількох осіб із числа генеральних старшин. Призначався він для найбільш важливих справ. Він судив генеральну старшину, бунчукових товаришів, тобто осіб, які перебували під особистою обороною гетьмана.

Був ще суд гетьмана. Це була установа, звідки виходили акти милості, зменшення покарань, припинення справ.

Гетьман К. Розумовський заснував ще чисто військовий суд. Складався він з генеральних осавула, хорунжого й бунчужного. Був ще й верховний суд у політичних справах: до його складу входили, окрім генеральної старшини, представники від полкової старшини, міст і духовенства.

Ця схема зазнала в 1763 р. у ході судової реформи радикальних змін. Усі ці суди були замінені судами гродськими, земськими й підкоморськими. Гродські суди розглядали справи «знатних» і кримінальні справи. Заведено було їх по одному суду на полк. У складі вони мали полковника, полкового суддю, писаря, по черзі полкового осаула й хорунжого та 1-2 значкових товаришів. Земських судів у кожному полку було по два для справ цивільних і незначних карних. Склад земського суду: суддя, підсудок, земський писар. справи щодо межкування розглядалися в судах підкоморських, які складалися з підкоморничого та коморника. При всіх статуткових судах було заведено посаду возних, котрі являлися слідчими й приставами. Судова реформа К. Розумовського були кроком вперед, бо суди призначалися для всіх станів населення й різнилися по суті справ, а не за становими ознаками.

Вимоги до кандидатів на посаду судді. Суди Гетьманщини були інституціями колегіальними, складаючись «из некоторого числа честных персон». Судді обиралися або безпосередньо населенням на радах, або з кількох кандидатів призначалися «от высших властей». Загальним правилом, одначе, були вибори суддів. Обирали в судді «чоловіка достойного, заслуженного, неподозрительного, добросовестного, грамотного, в правах искусного, управительного, из законного супружества рожденного, честного обхождения, в словах и делах постоянного», не молодше 25 і не старше 75 років. Усувалися від виборів німі, глухі, безумні, «зувечени на здоровье», чужоземці, новохрещенці, «визнані публічно безчестними». Вибраний у присутності особливого уповноваженого складав присягу на вірність службі й спеціально суду, обіцяючи розглядати справи по суті, а не «собственной ведомости своей, безволочитно, нелицеприятно, не уклоняясь от службы».

Суддя правив суд «на пристойном к отправлению суда месте».

У своїй праці суддя мусив керуватися правовими нормами і «лише там, де право мовчало», «совестью и примером других прав христианских и прежде суженых сим же правом подобных дел». У сумнівних випадках перевагу надавали більш м'яким покаранням. Влада того чи іншого суду поширювалася тільки на певну округу, виняток робився для осіб, які самі зверталися до суду. Коли відбувався суд, ніхто не мав права «в судебную избу, не докладиваясь, упорно тиснутись».

У судовому засіданні обов'язково мав брати участь писар. Обирався він на таких же підставах, що й суддя. Писар складав протокол засідання, вів поточне листування, збирав відповідні документи, вів реєстри, складав проекти вироків.

Щодо решти членів судових інституцій, то їх судові обов'язки входили як інтегральна частина адміністративних функцій. Такі особи брали участь тільки у важливих справах. У суді могли брати участь представники того уряду, в юрисдикції якого був позивач чи відповідач.

Судді повинні були розв'язувати справи без зайвої тяганини, у порядку їх подачі, крім особливо важливих випадків. Не прибути для суду й тим затягнути справу суддя міг лише «по правильным препятствиям»: у випадку хвороби, чуми,

війни, розливу вод тощо. Але відсутність судді не могла тривати більше тижня і частіше трьох разів. Навіть коли суддя мав потребу у відпустці, він мав надати «достовірне свідоцтво про своє препятствие».

Відбувався суд протягом цілого року як в будні, так і в свята. Від XVIII ст. для розгляду чергових справ призначалися лише будні дні, у свята ж і дні неprisутні суд відбувався у виняткових випадках.

Підсудність. У XVII ст. скаргу можна було подавати до будь-якого суду. З XVIII ст. почали вимагати, аби «никто мимо суд подлежащий в другом суде ни по каким делам челобитьем своим управи искать не мог», «в том суде челобитствовать, где кому по артикулам судитись надлежало». Інструкція гетьмана Д. Апостола за невиконання цього правила передбачала штраф. Щодо самого розгляду, то справи карні розглядав суд, на території якого трапився злочин, а коли винною була урядова особа, то – вищий над нею суд. До іншого суду можна було звертатися при виплаті боргу в іншій місцевості, при торгівлі – в іншій окрузі, але робити це можна було тільки за згодою сторін та суду. На практиці, однак, ці правила не додержувалися. Наприклад, бунчукових товаришів міг судити не тільки гетьман, але й полковий суд. Позов з приводу прав на нерухоме майно міг бути поданим в домініальний суд власника.

При збігу юрисдикцій, якщо, наприклад, дім був в одній юрисдикції, а злочин трапився на території іншої, винного судили за місцем його проживання. При спорах про земельні наділи, розташовані в різних місцевостях, межовщики мусили бути від обох юрисдикцій. Коли злочин було скоєно в одному місці, а злочинця зловили в іншому, то він підлягав суду місцевості, де був схоплений.

Суди Гетьманщини перебували один до одного в ієрархічній підлеглості, але вона була залежністю скоріше ревізійного характеру. Хоча можна побачити й зачатки інстанційної побудови. На рішення нижчих судів апелювали до полкового, на полкові – до суду генерального. Для магістратів апеляційною інстанцією був гетьман, правління його уряду або генеральний суд. На суди, заведені гетьманом К. Розумовським, апеляція йшла до генерального суду, касація – до гетьмана.

Принципи судочинства. Судова процедура Гетьманщини була перейнята демократичними принципами. Насамперед треба зазначити її публічність. Сторони виступали не тільки перед судом, а й у присутності «множества веры годных людей». Випадки, коли сторонніх не було, траплялися рідко. Сторонні не були пасивними глядачами, навпаки – думка громади була важлива, хоча юридично присутність громади на суді не була обов'язковою. Іноді громада виступала як свідок, даючи «виразное свидетелство», іноді здійснювала вивід, могла впливати на судові рішення, прохати суд про зменшення покарання для винного, громаді доводилося виступати в ролі експерта.

Не менш важливим у судовому розгляді справи був принцип безпосередності, коли між судом і сторонами не було посередника.

Принцип усності виявлявся в тім, що сторони мали самі доповісти свою справу, «слова в рот беручи». Від них вимагалося, аби вони свої претензії й

скарги викладали «ясно, явно й добровольно». Суд дослівно записував все, що робилося перед ним.

Характерною ознакою судового розгляду було приватне обвинувачування. Суд не приступав до розгляду справи, чекаючи на заяву зацікавленої особи. Винятком були справи про політичні злочини. В усіх інших випадках суд чекав приватної скарги. Навіть у справах про вбивство міг настати мир між родичами потерпілого і обвинуваченим. Обвинуваченого можна було піддати затриманню, коли виникала небезпека, що він ухилиться від суду. Це могли зробити не тільки представники влади, а й приватні особи, котрі спіймали злочинця на вчинку. Якщо злодій чинив опір, його дозволялося поранити й навіть вбити. Цікаво, що коли переслідувалася банда, а затриманим був тільки один її член, то його можна було тримати під арештом не довше 6 місяців, протягом котрих треба було відшукати всю банду. На практиці траплялось, що затримані сиділи більше, і вже самі громади настоювали на скорішому розгляді справи з огляду на те, що вони несли великі витрати на утримання арештантів. Арешт був особистий і майновий. Особистий накладався на безпомісних підозрюваних людей. В інших випадках практикувався арешт майна. Аби заарештувати чужинця, треба було мати відповідний дозвіл влади. Втікачі доставлялися в суд в супроводі спеціально відрядженої судом особи, яка з допомогою «пристойного числа людей» могла силою привести затриманого до суду.

Своєрідним запобіжним заходом була підписка про те, що обвинувачений прибуде у призначений час до суду. Окрім підписки могла бути порука. Обвинувачених, яким не загрожувала смертна кара, можна було передавати на поруки, якщо сторона позову на те погоджувалась. Коли особа, котру треба було заарештувати, втекла, уряд робив публікацію й накладав арешт на її майно. Публікація мала характер оповіщення і мала на меті, аби відповідач прибув на суд. Особа, яка виконала публікацією або довела «правилніє тому бегству и нестанію своєму причини», очищалася, і тоді йому поверталось заарештоване майно.

Арешт за своїм змістом бував різний: на гарматі, коли арештований прикопувався за шию до гармати; під дзвіницею в ямі біля церкви. Домашній арешт накладався при незначних злочинах. Арешт у в'язниці відбувався в колодках чи кайданах ручних і ножних і залежав від кваліфікації злочину: при тяжких – заарештованих тримали в «глибці» (ямі), не дозволяли побачень з близькими, годували лише хлібом та водою. Заарештованих часто допитували «з пристрастіем», аби мати для відповідного обвинувачення достатні докази.

Судовий розгляд справи. Суд приступав до розгляду справи після внесення «челобитной або заявленої жалоби». Скаргу мав підписати власноруч позивач чи за його проханням хтось інший. Можна було обмежитися й усною заявою. У позові мала бути зазначена особа позивача, викладена справа, вказана мета й прохання про вирішення справи «по силі указов и прав». Ніяких «досадителних, ругателних и непристойних слов» в позові не допускалося. Коли порушувалася цивільна справа, то позов висувався в повній сумі, бо при претензії лише на

частину позову він втрачав силу. Задля забезпечення цивільного позову з зацікавленої сторони бралася «зарука до скринки местской». Вона оберталася в штраф, якщо позов не був доведений. Цивільний позов міг вчинятися в карній справі.

Для вчинення позову існувала давність: десять років на нерухоме майно і три – на рухоме. За вичерпанням такої давнини право на позов втрачалося. Від вичерпання давності відрізнялося припинення й закінчення справи. Припинити справу можна було у разі втечі підозрюваного, недобросовісного за уявою суду обвинувачення та на прохання сторін. Закінчення справи наступало через смерть відповідача, замирення сторін, відсутність сторін, недоказаність злочину. У деяких випадках спинялася й давність, а саме: при довголітньому перебуванні на службі, походах, навчанні в чужих краях, перебуванні під опікою до дорослості, незаявленні про свої права, господарській руїні, існуванні судових непорозумінь на майно, перебуванні в полоні, відсутності потрібних документів, законного неприбуття до суду сторони.

Попереднє слідство зводилося до мінімуму. Встановлювалася особа злочинця, робився початковий допит, вживалися заходи, аби злочинець не втік від суду. Особливої процедури віддання під суд не було. Це робив сам суд, котрий і призначав термін для розгляду справи. Але одержавши скаргу, суд повинен був розібратися в справі, для чого сам учинить слідство, котре звалось інквізицією й робилося чинами суду. Слідство мало встановлювати факт злочину та винного. Це або затверджував суд, або продовжував термін в інтересах підозрюваного.

У XVIII ст. ця процедура дещо змінюється. Відтепер позов подавався до суду. Суд «позовним указом» викликав підозрюваного. В указі з'ясовувався, «по чієму челобитью и делу, за что и на который бы срок становился в суде сам ответчик или поверенного прислал». Позовний указ передавався возним. Коли протягом трьох днів відповідач не прибував, а для неявки не було вагомої причини, установлювався другий термін. Позовний указ міг бути переданий у всякому місці, де б не перебував підозрюваний. За його відсутності указ могли прийняти його дружина, домашні або навіть місцева влада.

Строки призначалися «крайне положенные», тобто коли «спорні сторони на суд становитись должны». Строк можна було замінити, особливо коли при розгляді справи сторона дізнавалася про щось нове «и на размышление о том требовала какого срока». Так дозволялося робити кілька разів. Закон дозволяв і відкладання справ, але воно робилося тільки з поважних причин: у випадку пожежі, крадіжки у викликаного до суду, «если б в другом суде большее дело в то же время отправляль», засвідченої хвороби, віднайдення нових для справи фактів та доказів. Коли справа почалась в іншому суді, відкласти її можна було лише раз; в інших випадках – двічі, а на третій – якщо сторона не могла брати участі при розгляді, їй треба було поставити повіреного. Відкладати розгляд не дозволялося в справах маловажних. Призначення нового терміну робилося судом після повідомлення сторін. При другому відкладенні вимагалось дати

докази або присягти на необхідність і правильність відкладення. У разі смерті одної з сторін після похорону спадкоємці займали на суді місце померлого.

Кожний позов зв'язував суд тим, що в ньому шукати, нові обвинувачення в новій справі не припускалися. Подача позову зв'язувала й позивача. Його позов повинен бути «справедливим», доказаним і підтвердженим, позивач не міг покинути суд без дозволу суддів. Підозрюваний міг наполягати, аби суд примусив позивача «правним процесом кончить» почату справу. Відповідач повинен був виступати в справі, зобов'язувався уважно ставитись до того, чи слід йому заводитись позовом, повинен був завжди стати на присягу, виставити свідків, пропонувати позивачу не доводити справи до розгляду. Проти позовної сторони, якщо вона не прибула на суд, відповідач міг вчинити «протест», і тоді позивач робився відповідачем і мусив сплачувати новому позивачу збитки.

Щодо відповідача, то він мав до процедури «разсудити о своей виновности» й підготуватися до оборони, а в суд міг не з'явитися лише з поважних причин. Для здобуття нових доказів, коли це було зв'язано з відкладенням справи, відповідач давав гарантії «явитись к ответственію под потеряніем всего без суда».

Самий суд відбувався в певній обстановці. До залу засідань заборонялося входити силою, порушувати порядок під загрозою штрафу, арешту чи дисциплінарного покарання. При порушеннях суд міг звільнити зал засідання. Коли порядок порушувався кимось з урядовців, то винний міг бути навіть усуненим з посади. Сторонами та їх представниками дозволялося висловлювати свої побажання, підказувати вироби, вносити пропозиції.

Судове слідство велося в такий спосіб. У призначений для того день збирався суд і викликалися сторони. Суд міг бути одноосібним, або колегіальним. Сторони прибували зі своїми свідками й доказами, які представлялися суду. Переконавшись, що все для процедури готове, суддя відкривав засідання. Зацікавлена сторона викладала свої скарги й побажання, які заносилися до протоколу. Потім ішов допит відповідача. Проти нього виставляв свої докази позивач, на них відповідав відповідач, посилаючись на свої докази. Число подібних «контroversій» було необмежене. Для ліпшого дослідження суд міг з власної ініціативи або на прохання сторін зробити зводи сторін, міг при таких же умовах віддати сторону «на квестію» – випробування. Після квестії знову могли початися «контroversії», а потім могли наступити нові квестії. Так велося, аж поки справа ставала для всіх ясною. Для більшої певності суд і сторони могли послатися на експертів. Якщо треба було навести довідку з книг, то така довідка робилася тут же. Аби добути її від начальства, зверталися до нього. Після всебічного розгляду справи суд звертався до правних книг, посилаючись на артикули, на підставі яких і виносив рішення, яке в записаному вигляді звалося декретом.

Докази. Доказів український суд вимагав ясних і явних, поділяючи їх на свідків, листи, присягу, знаки, визнання й розшук. Одні докази могли бути спростовані іншими, як правило, однорідними, у крайніх випадках дозволялося користуватися й неоднорідними доказами.

Свідки виступали тоді, як обвинувачена сторона «на тоє призволяла», і те, що вони показували було доказом і звалось «свядолом». Свідками могли бути як свої із громади, так і «люди сторонні». Вони мали бути «віри годними», «неподозреними». Свідки мали бути християнами, особами серйозними, в літах повних. Однак і нехристиянам дозволялося виступати свідками, за умови «честного состоянія». Свідками інколи виступали й малолітні. Не допускалися до свідчення особи засуджені «пока себя правильно не очистят». Не допускалися як свідки гравці в карти, п'яниці, марнотратці, «лишение ума и природніе дураки», особи, віком за 70 років, співучасники в злочині, родичі й свояки, «которые в доме челобитчика или ответчика часто бывают». Свідків, коли того вимагала сторона, можна було відвести до початку судового розгляду. Говорили свідки в присутності сторін, кожний окремо. Посвідчення їх записувалися в актові книги. Допит свідків відбувався безпосередньо в суді, хворих дозволялося опитувати дома через особливих посланців. З XVIII ст. такі привілеї отримали поважні особи. Свідчення були усні та письмові. Письмові посвідчення на суді читалися, їх можна було доповнювати та виправляти. Для подачі свідчення дозволявся навіть примус, отже, посвідчення було не тільки правом, а й обов'язком. Давати свідчення можна було протягом усього судового розгляду. Число свідків було необмеженим для кожної сторони. Свідчення вважалися переконливими, коли були приблизно однакові. Свідчення усіх осіб оцінювалися однаково. З XVIII ст. запанувала формальна теорія доказів, за якою перевага надавалася чоловікові перед жінкою, духовній особі перед свідською. Свідчення давалися під сумлінням, сторона, проти якої виступав свідок, не могла його за те переслідувати. Однак практика знала чимало протилежних прикладів. Суд зі свого боку у випадках недобросовісного свідчення карав такого свідка (шляхом відшкодування збитків, або арешту).

Серед доказів первісну роль відігравали письмові докази. Для їх достовірності вимагалось, щоб вони були «без фальши» – підчисток і виправлень. До них належали офіційні акти, посвідчені правовим порядком заповіти, «кабали», договори, боргові реєстри, купецькі книги. У разі втрати письмових доказів дозволялося поновити їх показами свідків, копіями та присягою.

Доказом була присяга, коли її складав позивач, обвинувачений же на неї не ставав. У такому разі припинявся суд, а сторона обвинувачення у цій справі втрачала право на позов. Бажаючи мати певність у свідченнях, суд приводив свідків до присяги. Ця процедура могла вирішити справу навіть при відсутності інших доказів. Складати присягу треба було «не противно совісти своїй», з огляду на що давалося три дні на розміркування. До присяги допускалися лише «честні и неподозрительнія люди», а складалася вона «трезвенно, пежде яствія и питія, в церкві пред святым Евангеліем, при священнику та при посланному из суда и при той же стороні, которая приводила». Письменний сам мав читати присягу, неписьменний слухав, як її читав писар, і повторював. Присягу можна було приносити не тільки в церкві, а й в суді. При відсутності свідків і у випадку, коли обидві сторони готові були на присягу, суд дозволяв кинути жереб.

Присяга вирішувала справу. Однак, коли б потім фальшування її було доведено, позов набирив попередньої сили. Сам же «изобличенний» в неправдивій присязі карався тим, що йому відрубували два пальці, а окрім того він визнавався «за безчестного и веры недостойного человека».

Коли громада звинувачувалася у злочині, то присягати мали її представники; коли ж вони не захотіли це робити, то село сплачувало «пропажу» – штраф.

Безперечним доказом служило «лице» – речі. Маючи «лице», потерпілий, при затриманні злочинця «на гарячому вчинку» міг його і «до ув'язнення оддати». «Лицем» могли бути різноманітні речі. Аби добути «лице», дозволялося зробити у підозрюваного трус і виїмку. Це робилося представниками влади в присутності потерпілого. Унаслідок трус міг наступити арешт пожитків і осіб, що перебували в помешканні. Але трус можна було робити тільки в домі підозрюваної особи. Коли трус не можна було зробити, сторона вдавалася до «шлякування преступника от села до села», тобто представники даного села повинні були «след от них видим будет, вивесть», інакше платили відшкодування. Якщо село було панським, шкоду платив поміщик: йому об'являлося про трус і він чи особисто, чи через прикажчика мав бути при тому присутнім. Запідозрену особу, якщо вона не могла дати виводу, од села до села водили за шию. В судовому розгляді надавалося великого значення попередній поганій «зведінці» підозрюваного, його злій славі. На перший раз така слава не мала вирішального значення, але коли підозрюваний раніше був засуджений, його могли притягти до відповідальності й навіть скарати на прохання позивача. Коли ж погана слава не зменшувалася, то з такою людиною поводитися вже як з певним злочинцем. Погана слава записувалася до актових книг. Але вона не була прямим доказом.

Коли суду надавалися переважно непрямі докази, доводилося звертатися до експертизи, яка була вже непохитним доказом.

Важливим доказом було визнання вини підозрюваним за умови, коли вона була добровільною та непримушеною. Визнання вини можна було зробити під час будь-якої стадії розгляду справи. Коли від підозрюваного суд не міг добитися правдивого визнання, можна було віддати його на муки чи «квестію». Визнання вини на муках вирішувало справу, оскільки приймалося за доказ. Так само і виправдання вважалося повним, і виправданий одержував декрет, яким заборонялося «важитись його словами» під погрозою штрафу або в'язниці.

До «квестії» суд приступав «с великим разсуждением и опасением». Квестія могла наступити як за вимогою сторін, так і на вимогу суду, який за неправильну квестію чи «пробу» підлягав карі «от высшаго суда». Дача на «пробу» могла наступити, коли мова йшла про людину добросовісну, або коли даних, якими оперував суд, було небагато. До підстав квестії належали «повесть или слух злій, опороchenie без явних доводов по зависти, злобе, погрожке, доганне життя, оговоре злодеем». Зазначені підстави вели до мук лише тоді, коли про них двічі вписувалося в книги. Сталими причинами, при яких призначалася квестія, виступали: втеча з-під арешту, позасудові покази свідками, попередне

вороже ставлення до потерпілого, приховування й допомога у злочині, попередній обвинувальний вирок, підозріла поведінка на суді. Перш ніж приступати до квестії, підозрюваного старанно допитували на суді, і лише після безрезультатного допиту починалася квестія. Вона мала встановити особу злочинця, факт і обставини злочину, співучасників та інші подробиці. Ставити при квестії навідні питання й умовляти не дозволялося. Дані, добуті на квестії, провірялися, і якщо здавалися суду правильними, увільняли від подальших допитів, якщо ні, то підозрюваний знову йшов на муки. Квестія велася в заведеному порядку та відповідній градації — від більш м'яких до більш суворих мук: спочатку йшли нагаї чи різки, потім — прикладування розпаленого заліза, але без шкоди для суставів. Зверталася увага на здоров'я оданої на квестію людини; тяжко хворих на муки не давали, ранених «мучали со всяким оберегательством». Закон звільняв від квестії шляхтичів і духовних осіб, урядовців вищих рангів, «знатних честних людей», божевільних, старіших за 70 років, неповнолітніх і вагітних жінок. Але й ці категорії звільнених осіб у випадку політичних злочинів та вбивств мали йти на муки. Коли підозрюваний потім відрікався від добутих на пробі даних, його можна було мучити ще двічі, після чого його або увільняли зовсім, чи давали на поруки, чи засажували до в'язниці. З огляду можливості обмовлень суд обережно ставився до добутих на квестії даних і звільняв від проби осіб «доброго поведіння». При більшому числі направлених на муки суд брав сина перед батьком, жінку перед чоловіком у надії, що більш слабкі скоріше признаються. Коли позовна сторона настоювала на квестії, але вона не давала бажаних наслідків, позивач мав виплачувати підозрюваному за рани. Пробу мав робити тільки суд. Коли пробу здійснювали приватні особи, то за рани вони платили вдвічі.

Обвинувачення і захист у суді. Судовий розгляд не знав спеціального інституту публічного обвинувачення. Його обов'язки у справах публічних виконував представник старшини, в інших випадках — зацікавлена особа і навіть приватна людина.

У судовому розгляді були адвокати. Вони «в чужом деле с порученія и вместо заинтересованного на суде обстоювали, ответствовали и справлялися». Як професіонали, вони склали присягу, зобов'язуючись вести справи по совісті. У доказ права вести справи свого клієнта адвокат подавав суду довіреність, але в малих справах міг обійтися й без неї. Закон розрізняв повірених по найму і призначених. Обов'язки призначених були виключно консультаційні: такий повірений помагав «простим и невежам или в уме поврежденним» юридичними довідками та порадами. Така поміч була завжди безоплатною й відмовлятися від неї було неможливо. Адвокатами не могли бути судді, члени судової канцелярії, духовні особи, підозрілі й ганебні люди, «в уме и в телесних чувствах поврежденние». Взявшись за справу, адвокат вже не міг перейти до захисту супротивної сторони. За програму через недбалість справу адвокат сплачував збитки, а в окремих випадках його кидали до в'язниці. При неможливості прибути на суд адвокат повинен був повідомити суд, свого клієнта й супротивну сторону,

а також показати законні причини, бо інакше мусив би сплачувати понесені стороною збитки. А коли б і віритель не прибув на суд у призначений час чи не поставив другого адвоката, то платив він сам.

Адвокати не були об'єднані в професійну спілку. Діяльність їх відбувалася при судах, так що вони являлися урядовцями.

Судові рішення. Декрет, як судове рішення був «решением, в суде от судей сочиняемым, которым одну из сторон оправляли, а другую обвиняли». До винесення декрету судді висловлювали свої думки й «совість відкрили». Декрет повинен був виноситися одноголосно, хоча практика знала винесення декрету і за більшістю голосів, а коли б голоси судової колегії поділилися рівно, перевагу давав голос головуючого. Декрет підписувався судом і оголошувався відразу, або у визначене «судом время». У декреті коротко викладалися «суднія рекчи и правні артикули». Видавався він правій стороні, супротивна ж сторона за бажання могла одержати копію. У XVII ст. нижчі суди могли винести всякий декрет, з XVIII ст. це право було обмежене тим, що вироки, у котрих винний засуджувався на смерть, передавалися на апробацію вищого суду, і тільки після того могли приводитися до виконання. У вироках XVII ст. зустрічаються випадки умовного покарання.

Крім очного вироку, у XVII ст. існував ще вирок заочний. Він виносився у разі неприбуття сторони в строк, хоча при цьому намагалися зробити вирок очним. Для очності суд у разі виїзду підозрюваного давав позовній стороні «випис», згідно з яким вона могла затримати його будь-де і тоді місце затримання вважалося місцем підсудності.

Виконувався вирок, якщо не було оскарження, негайно. Хто противився виконанню, підлягав арешту, сплачував нанесені збитки, позбавлявся від власності, котру оспорував, і давав по собі заруку, «чтоб впредь в то имение не включаться». При заочному вироку видавалася «увещательная грамота» й установлювався 4-денний строк, протягом якого треба було віддати позовній стороні присуджену річ чи гроші. Термін рахувався «от того числа, в которое увещательное письмо было вручено обвиняемому или в его дом отдано». Наочний же вирок вступав в силу негайно. Щодо збитків, то у розмірі до 60 крб, гроші сплачувалися впродовж двох тижнів, до 120 крб — 4 тижнів, до 600 крб — 3 місяців, до 2000 крб — 6 місяців. Хто не сплатив за цей час, втрачав своє майно, але той, хто виграв справу, міг призначати новий термін, причому зазначена на письмі його воля дорівнювала судовому декрету. Особливість вироків полягала ще й тому, що всі вони оплачувалися особливим штрафом, який додавався до покарання, накладене судом, і йшов на користь суду.

Виконання судових рішень. До виконання вироку можна було не приступати у випадку відмови від позову й примирення сторін «без принужденія». Примирення в справах честі пов'язувалося з потварою, коли поклепник повинен був взяти на себе клепливі слова, сказані на другого, інакше мав іти до в'язниці, поки не діставав прощення. Щодо згоди через мирителів, то сторони в такому випадку обирали за взаємним порозумінням посередників,

які вже й вирішували справу по совісті. Від мирителів відрізнялися судді третейські. Вони обиралися за взаємною згодою сторін «мимо надлежачего суда», зобов'язувалися особливою підпискою й заводили особливий штраф за невиконання свого вироку. Самий вирок ґрунтувався не на писаному законі, а лише на «справедливості и совести». Цей вирок був для сторін обов'язковим під загрозою штрафу. Третейський суд заміняв суд державний і відбувався у цивільних справах.

Виконувався вирок в особливій обстановці. Прибував возний з двома «знатними и вери годними определенними судом людьми» у ролі оцінників, і ці особи разом з представником місцевого уряду робили розрахунок і протягом чотирьох тижнів подавали його до суду.

У справах карних вирок доводився до виконання виключно судом. При виконанні вироків було можливим втручання сторонніх осіб, наприклад, засудженого до смерті могла врятувати дівчина, що згодилася би взяти з ним шлюб.

Оскарження судових рішень. Сторона, незадоволена декретом, могла апелювати до вищої судової інстанції. Направлялася апеляційна скарга до вищого суду після заяви про те в суді нижчому. Подача скарги спиняла виконання винесеного вироку. Заявляючи про незадоволення, сторона могла прохати до десяти днів, аби з'ясувати, чи апелювати їй і куди. Суд не мав права заборонити апеляційної скарги під загрозою штрафу й поповнення збитків, а в справах карних — під загрозою понести кару, до якої був присуджений винуватець. З іншого боку, безпідставна апеляція вела до оштрафування апелянта й виплати в подвійному розмірі причинених збитків. Дозволялася всяка апеляція, аби в ній не було чогось ганебного. Строки для апеляції були різні й призначалися тим же судом, на який подавалася апеляційна скарга: на сотенний суд — 15 днів, на полковий — 6 тижнів, на генеральний — 7 днів. Апелянт не міг додавати нічого, що «от его уже представлено и записано в суді, от которого апелюють», однак пропуски можна було «поповнити й реставрувати». Пропуск термінів або неявка до апеляційного суду тягли за собою втрату права на апеляцію. Апеляційна скарга могла виходити від одної особи, кількох або від усіх. Не допускалася вона при добровільній (у присутності свідків чи суду) згоді з правильністю пред'явленої претензії, при незаконному вигнанні власника з його оселі, при розв'язанні справи присягою на бажання особи, яка потім була б незадоволеною з присяги, при визнанні явної безапеляційності справи, при необ'явленні суду про намір апелювати, запізненні до заяви апеляції без виправдальних причин. Коли б вирок нижчої інстанції був визнаний у вищій інстанції правильним, апелянт сплачував другій стороні штраф, поповняв судові видатки й збитки в подвійному розмірі. При неправильності вироку суду нижчого його вирок скасовувався. Таке скасування було можливим, якщо суддя навмисне чи «от неразумотренія» не брав до уваги «силних доводів» чи виносив вирок в справі, «на которую еще не ответствованно», або не було принесено присяги, предписаної законом, або «ежели приговор являлся правам и справедливости противним» з огляду на невживання потрібних артикулів чи то заснований був «на одном

мненні судейском». У таких випадках винний суддя сплачував потерпілій сторони втрое й усувався з посади.

Судові витрати. Хто програв справу, мав поповнити збитки іншої сторони, «протори и убитки правнія». Витрати склалися із сум на їжу притягнутої до суду особи від дня подачі скарги по день закінчення процесу й судових витрат на папір, платню писарям та іншим судовим чиновникам, для чого стороною складався реєстр після закінчення справи. Крім того, на обвинуваченого могли накладатися певні зобов'язання, невиконання яких призводило до штрафу на користь суду. Від штрафу окремих осіб відрізнялися уплати, що накладалися на громади й розкладалися пропорційно на все населення, за винятком урядовців і звільнених громадою від того людей.

Висновки. Розглянута тут судова процедура в Україні XVII–XVIII століть показує, що українське судівництво стояло дуже високо. Уже у ті старі часи процес дійшов того розвитку, що нагадує собою процес сучасної європейської держави, а в деяких відношеннях навіть випередив інші законодавства, як-от: дочасне звільнення, умовне засудження тощо. Ті хиби, які помічаються в процесі, можна вважати хибамі тодішньої Європи взагалі. Безперечно, з часом вони були б усунені з нашого процесу судового. Але сторонні причини не сприяли тому; вони повели до занепаду політичної свободи на Україні, а разом з тим занепало й наше право, котре могло розквітнути пишно, а лишилося тільки в старовинних кодексах або животіє й понині в формі звичаєвого права та його пережитків.

Список літератури

1. Гончаренко В. Д. Правління гетьманського уряду (1734–1750 рр.). *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Харків : Право, 2016. Т. 1: Історія держави і права України / редкол. : В. Д. Гончаренко (голова) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. С. 597–598.
2. Історія українського права : посібник / І. А. Безклубий, І. С. Гриценко, О. О. Шевченко та ін. Київ : Грамота, 2010. 336 с.
3. Кульчицький В. С. Кодифікація права на Україні у XVIII ст. Львів : Вид-во Львівського університету, 1958. 30 с.
4. Падох Я. Суди й судовий процес старої України. *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Т. 209: Історично-Філософічна Секція: Правнична комісія*. Ч. 5. Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто-Львів, 1990. 125 с.
5. Пашук А. Й. Організація судів на Україні в другій половині XVII ст. Харків : ХДУ, 1961. 47 с.
6. Путро О. І. Гетьман К. Розумовський і судова реформа на Україні-Гетьманщині. *Український археографічний щорічник. Нова серія*. Вип. 2. Т. 5. Київ : Наукова думка, 1993. С. 54–61.
7. Суд і судочинство на українських землях у XIV-XVI ст. / за заг. ред. П. Музиченка. Одеса : Астропринт, 2000. 180 с.
8. Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України. Київ : Вид-во Київського університету, 1968. 432 с.
9. Усенко І. Б. Поняттєво-термінологічний апарат історико-правового дослідження судової влади. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку. Київ : Наукова думка, 2014. 504 с.

10. Чубатий М. Огляд Історії Українського Права. Історія джерел та державного права. Ч. 1. Мюнхен, 1947. 88 с.

11. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : у 3 т. Т. 1 / ред. кол. : П. С. Сохань (голова), В. А. Смолій (заст. голови), В. Г. Сарбей, Г. Я. Сергієнко, М. М. Шубравська (відп. секр.) ; АН УРСР ; Археографічна комісія ; Інститут історії. Київ : Наукова думка, 1990. 596 с.

References

1. Goncharenko, V.D. (2016). *Pravlinnia hetmanskooho uriadu (1734– 1750 rr.)*. *Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia*. (Vols. 1–20); Vol. 1: Istorija derzhavy i prava Ukrainy. V.D. Goncharenko et al. (Eds.). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

2. Bezklubiy, I.A., Grychenko, I.S., Shevchenko, O.O. et al. (2010). *Istorija ukrainskoho prava*. Kyiv: Gramota [in Ukrainian].

3. Kulchytskyi, V.S. (1958). *Kodyfikacija prava na Ukraini u XVIII st.* Lviv: Vyd-vo Lvivskoho universytetu [in Ukrainian].

4. Padoh, Ja. (1990). *Sudy j sudovyj proces staroi Ukrainy. Zapysky Naukovogo Tovarystva im. Shevchenka. Vol. 209. Istorychno-Filosofichna Sekcija: Pravnycha komisija*. Vol. 5. Niu-Iork-Paryzh-Sydney-Toronto-Lviv [in Ukrainian].

5. Pashuk, A.J. (1961). *Organizacija sudiv na Ukraini v drugij polovyni XVII st.* Kharkiv: KhDU [in Ukrainian].

6. Putro, O.I. (1993). *Hetman K. Rozumovskyy i sudova reforma na Ukraini-Hetmanshchyni. Ukrainskyi arkhеоhrafichnyi shchorichnyk. Nova serija, issue. 2, vol. 5*. Kyiv: Naukova dumka, 54–61 [in Ukrainian].

7. *Sud i sudochynstvo na ukrainskyh zemljah u XIV–XVI st.* P. Muzychenko (Ed.). (2000). Odesa: Astroprynt [in Ukrainian].

8. Tkach, A.P. (1968). *Istoriia kodyfikatsii dorevoliutsiinoho prava Ukrainy*. Kyiv: Vyd-vo Kyivskoho universytetu [in Ukrainian].

9. Usenko, I.B. (2014). *Poniattievo-terminolohichni aparat istoriko-pravovoho doslidzhennia sudovoi vlady. Sudova vlada v Ukraini: istorichni vytyky, zakonimirnosti, osoblyvosti rozvytku*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

10. Chubatyi, M. (1947). *Ohliad istorii ukrainskoho prava. Istoriiia dzherel ta derzhavnoho prava. Part 1*. Miunkhen [in Ukrainian].

11. Yavornytskyi, D.I. (1990). *Istoriia zaporozkykh kozakiv*. (Vols. 1–3); Vol. 1. P.S. Sokhan, V.A. Smolii, V.H. Sarbei et al. (Eds.). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Rumyantsev V. O., Doctor of Law, Full Professor, Professor of the Department of History of State and Law of Ukraine and Foreign Countries, Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine, Kharkiv.

e-mail: v.o.rumiantsev@nlu.edu.ua ; ORCID 0000-0003-3704-3293

Hotsuliak S. L., PhD in Law, Assistant of the Department of History of State and Law of Ukraine and Foreign Countries, Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine, Kharkiv.

e-mail: hotsuliaksvitlana@gmail.com ; ORCID 0000-0003-4562-6210

Judicial system and legal proceedings of the Hetmanate (second half of the 17th – first half of the 18th centuries)

The article identifies and characterizes the main stages of formation and transformation of the judicial system and the judiciary of the Hetmanate. The years of independence of the Ukrainian state are marked by rapid changes in the judicial system. The desire of national law to eliminate gaps, determines the interest in the legal past, namely, awareness of the need to reproduce an objective picture of the emergence and evolution of national justice to determine the main directions of its further development. In this regard, the analysis of the judicial system and the judicial process in the Ukrainian lands of the

second half of the XVII – first half of the XVIII century. Is useful in some respects. First, an important factor is the appeal to the history of the Ukrainian judicial system, namely the period of the second half of the XVII – first half of the XVIII century, which was decisive for the formation of Ukrainian law as a prototype of European. Secondly, in recent decades there has been an accumulation of significant theoretical and scientific value, which requires a theoretical rethinking of many facts and phenomena.

The relevance of the study lies in the accumulation of a large amount of information to reproduce an objective picture of the provisions of the judiciary, which can significantly affect the evolution of the national judicial system and determine its further development.

The purpose of the article is to study the structures of the judicial system of the Hetmanate in the second half of the XVII – first half of the XVIII century., And highlight the main features of the judiciary.

Issues related to the organization of the judicial system and forms of justice in the Hetmanate in the second half of the XVII – first half of the XVIII century are considered and analyzed. The legal aspects of the organization and activity of various institutions of the judicial system, their jurisdiction and instance are also analyzed. The most significant provisions of the proceedings are highlighted: preliminary investigation, procedure for consideration of the case, evidence, court decisions, the procedure for their appeal and execution.

Keywords: Hetmanate; judicial system; proceedings; evidence; court decisions; appeal and execution.

Рекомендоване цитування: Рум'янцев В. О., Гоцуляк С. Л. Судоустрій та судочинство Гетьманщини (друга половина XVII – перша половина XVIII століть). *Проблеми законності*. 2021. Вип. 155. С. 8–25. doi: <https://doi.org/10.21564/2414-990X.155.241741>.

Suggested Citation: Rumyantsev, V.O., Hotsuliak, S.L. (2021). Sudoustrii ta sudochynstvo Hetmanshchyny (druga polovyna XVII – persha polovyna XVIII stolit) [Judicial system and legal proceedings of the Hetmanate (second half of the 17th – first half of the 18th centuries)]. *Problemy zakonnosti – Problems of Legality, issue 155, 8–25*. doi: <https://doi.org/10.21564/2414-990X.155.241741> [in Ukrainian].

Надійшла до редколегії 06.10.2021 р.

Семеніхін Ігор Вікторович,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри теорії і філософії права,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, Україна, м. Харків
e-mail: grsemenhin@gmail.com
ORCID 0000-0002-8850-5075

doi: 10.21564/2414–990X.155.242031
УДК 342:340.12(477)

КАРТЕЗІАНСТВО, АРГУМЕНТАЦІЯ, ЦІННОСТІ У КОНТЕКСТІ «НОВОЇ РИТОРИКИ» ХАЇМА ПЕРЕЛЬМАНА

Досліджено методологічні основи загальнофілософських і теоретико-правових поглядів Хаїма Перельмана, соціокультурний контекст, інтелектуальне середовище, у якому відбувалося його становлення як вченого, формувалася та еволюціонувала індивідуально-авторська картина світу. Висвітлено ключові моменти його концепції раціонального дискурсу («неориторики»), поява якої стала важливою віхою на шляху формування сучасної теорії юридичної аргументації, підходів до праворозуміння. Проаналізовано оригінальний підхід Хаїма Перельмана до соціального пізнання, раціональності, розуміння ролі і значення цінностей та ціннісних суджень у теоретичних і практичних міркуваннях, в аргументації.

Ключові слова: аргументація; картезіанство; раціональність; цінності; переконання; нова риторика.

Семенихин И. В., кандидат юридических наук, ассистент кафедры теории и философии права, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Украина, г. Харьков. e-mail: grsemenhin@gmail.com ; ORCID 0000-0001-9692-9276

Картезианство, аргументация, ценности в контексте «новой риторики» Хаима Перельмана

В статье исследуются методологические основания общеправовых и теоретико-правовых взглядов Хаима Перельмана, социокультурный контекст, интеллектуальная среда, в который происходило его становление как ученого, формировалась и эволюционировала индивидуально-авторская картина мира. Освещены ключевые моменты его концепции рационального дискурса («неориторики»), появление которой стало важным этапом на пути к формированию современной теории юридической аргументации, подходов к правопониманию. Проанализирован оригинальный подход Хаима Перельмана к социальному познанию, рациональности, пониманию роли и значения ценностей и ценностных суждений в теоретических и практических рассуждениях, в аргументации.

Ключевые слова: аргументация; картезианство; рациональность; ценности; убеждение; новая риторика.

Постановка проблеми. У межах різних соціальних практик на рівні політичного, побутового, наукового та інших дискурсів формуються й постійно еволюціонують різні види аргументації, які є невід'ємною й важливою частиною суспільного життя, ваговою складовою соціальної активності будь-якої людини. На певному історичному етапі розвитку людства разом із появою права як самостійного інституційного регулятора неминує виникають специфічні аргументативні практики, на рівні окремих видів юридичної діяльності складаються – спочатку спонтанно, стихійно (без належного концептуального осмислення) – прийоми, правила, техніки юридичної аргументації. Як слушно зазначає П. Рабінович, практична юриспруденція нерозривно пов'язана з процесом аргументування та його результатом – аргументованістю правових актів [1, с. 8]. Поступово у певних правопорядках формуються самобутні традиції аргументації, наприклад, своєрідні підходи (як складова юридичної техніки) до обґрунтування правозастосовних рішень. Особливості аргументативних практик із відповідними методами і способами обґрунтування обумовлюються легальними та екстралегальними чинниками.

Юридична аргументація у практичному значенні як певна інтелектуальна і комунікативна за своєю суттю діяльність (у сенсі ключових підходів до аргументації, існуючих традицій аргументування) соціально детермінована, контекстуальна – її параметри, структура значною мірою визначаються рівнем розвитку правового життя соціуму та загальним культурно-історичним контекстом. Зміни у науковій картині світу, філософсько-методологічних підходах до його пояснення і осмислення, зміни у позитивному праві (наприклад, прийняття нових процесуальних, матеріальних правових норм), трансформація світоглядних, культурних домінант соціуму, правових цінностей та ін. так чи інакше позначаються, наприклад, на визначенні критеріїв релевантності, істинності, коректності аргументів, доводів, які використовуються в аргументації.

Попри існуюче різноманіття моделей (типів), динаміку якісних і структурних характеристик, аргументування як таке іманентно властиве [незалежно від особливостей правових систем чи видів юридичної діяльності] процесу творення, застосування, тлумачення правових норм, має важливе значення при формуванні та відстоюванні правових позицій та ін. Не тільки юридичну практику, буття – здійснення й відтворення – самого права як соціального інституту, ціннісно-нормативної системи можна описати за допомогою таких категорій, як дискурс, комунікація, діалог (полілог), що так чи інакше передбачає пошук, відбір, прийняття/спростування аргументів. Право не є цілком самодостатнім явищем, статичним утворенням, по відношенню до якого людина постає як сторонній спостерігач, пасивний виконавець правових вимог. Воно формується, відтворюється, розвивається у межах певних аргументативних практик, де визначається зміст, співвідношення та специфіка взаємодії юридичних понять, правових цінностей, правових інститутів. Відомий завдяки своїм фундаментальним розвідкам у сфері онтології права філософ права С. І. Максимов (S. I. Maksimov) слушно зазначає, що право являє собою не поняття, яке

потрібно прояснити, розтлумачити, а оповідально структурований соціальний процес, у якому учасники юридичної практики артикулюють свої інтерпретації певних аспектів правової реальності [2, с. 46]. Додамо: інтерпретуючи, аргументують свою позицію і, як правило, намагаються переконати інших учасників правової ситуації у її правильності.

Право має широку сферу дії, яка охоплює більшість людських відносин та іноді досягає найдрібніших деталей. Тому важливо, щоб вимоги права не були свавільними й необґрунтованими. Для забезпечення поваги до права воно має забезпечувати справедливе й розумне регулювання відносин. Юридична аргументація має сприяти цій загальній меті, про який би вид юридичної діяльності не йшлося – консультування клієнта з юридичних питань, пояснення нотаріусом прав і обов'язків сторін при нотаріальному посвідченні договору, виступ адвоката в суді, обґрунтування судового рішення тощо [3, с. 451–452]. Саме тому у більшості сучасних країн запроваджені законодавчі вимоги щодо необхідності обґрунтування судових та інших юридично значущих рішень. Так, відповідно до вимог ст. 263 Цивільного процесуального кодексу України судові рішення повинно ґрунтуватися на засадах верховенства права, бути законним і обґрунтованим [4]. Стаття 370 Кримінального процесуального кодексу України визначає, що судові рішення повинно бути законним, обґрунтованим і вмотивованим [5]. Коли суб'єкти законодавчої ініціативи вносять до парламенту проекти законодавчих актів, від них очікується, а у багатьох правопорядках вимагається, щоб їх ініціатива була належним чином обґрунтована. Так, в Україні відповідно до Регламенту Верховної Ради України законопроект, проект іншого акта вноситься на реєстрацію разом з пояснювальною запискою, яка має містити обґрунтування необхідності прийняття законопроекту, цілей, завдань і основних його положень та місця в системі законодавства [6].

Якщо важливість аргументації у сфері права не викликає сумнівів, то питання про те *як аргументувати*, які прийоми, методи, засоби, стратегії аргументації, види аргументів (або конкретні аргументи) використовувати у процесі обговорення і прийняття тих чи інших юридично значущих рішень, вирішення певних категорій юридичних справ, при інтерпретації правових текстів вирішуються по-різному і є предметом жвавих дискусій. Правила, методи, техніки юридичного аргументування не є вічними й незмінними, їх можна та за певних умов необхідно змінювати – цілеспрямовано та організовано. Пошук, відбір та впровадження у певні види юридичної діяльності найбільш оптимальних з них має відбуватися з урахуванням різних факторів, наприклад, прийнятих у суспільстві загальних цілей індивідуального та нормативного правового регулювання тих чи інших відносин, рівня правової культури соціуму, його домінуючих потреб, інтересів, цінностей та ін.

Тривалий час у теоретичній та практичній юриспруденції аргументація розглядалась як така, що спирається суто на формальну логіку, силогістику, де прийнятність міркувань щодо, наприклад, законності/незаконності, правомірності/неправомірності юридичних актів, дій, рішень суб'єктів ґрунтується на

демонстрації їхньої формальної правильності, тобто суворій відповідності правилам умовиводів, побудованих на дедукції. За такого підходу критерієм прийнятності, доладності (англ. – soundness) аргументації є її формальна логічна правильність, валідність (англ. – formal validity). Вирішення юридичного казусу з точки зору аргументації є дедуктивним умовиводом, що з логічною необхідністю випливає із більшого (загальні норми права, закріплені в офіційних джерелах права) та меншого (обставини справи) засновків. У такій простій формі аргументації *modus ponens* презюмується істинність засновків, вихідних тверджень, які дозволяють сформулювати істинні висновки – якщо засновок істинний, то і висновок істинний.

Отриманий за допомогою такої логічної процедури висновок (правозастосовне рішення) у системі координат механічної юриспруденції, як її визначив Роско Паунд (R. Pound)¹, фактично завжди вважається раціональним та прийнятним, юридично правильним. У такій юриспруденції роль суду зводилась до пасивного, механічного застосування приписів – виведення рішення із законодавства простим дедуктивним шляхом. Аргументація, побудована виключно на правилах формальної логіки, насправді накладає на право відбиток догматизму, який несумісний із складним характером реальної дійсності і гнучкістю життя, з динамізмом самого права. Як свідчить практика, воно дає безліч прикладів порушення логічних правил, отриманих дедуктивним шляхом. Дедуктивна модель не враховує наявності колізій між нормами, можливості формулювання правозастосовних рішень всупереч дослівному тексту норм, зокрема у разі їх застарілості, невідповідності правовим цінностям тощо [9, с. 272]. Ауліс Аарніо (Aulis Aarnio) справедливо вказує на те, що у деяких випадках фінальний результат юридичного обґрунтування, що базується на такій моделі, є неприйнятним, хоча і відповідає вимогам формальної логіки, раціональності, юридичної (у процесуальному аспекті) правильності – тобто ґрунтується на обов'язкових джерелах права (англ. – «obligatory source material, i.e. sources of law»). Неприйнятність такого результату може бути пов'язана із його невідповідністю певним аксіологічним критеріям [10, с. 104].

Тому актуальним і практично значущим є звернення до інших підходів до юридичної аргументації, зокрема *риторичного, діалогічного (дискурсивного), прагматодіалектичного* (більше див. з цього приводу [11]). Праці Річарда Маккеана (Richard McKean), Люсі Ольбрехт-Титеки (Lucie Olbrechts-Tyteca), Кеннета Берка (Kenneth Burke), Річарда Вівера (Richard Weaver), Евелін Фетеріс (Eveline Feteris) та інших західних дослідників цих підходів донедавна

¹ Роско Паунд стримано-скептично ставився до логічних дедукцій і заснованих на них суто раціональній, дедуктивно-механічній юриспруденції: «Концепції зафіксовані. Передумови більше не досліджуються. Все зводиться до простих дедукцій з них. Принципи втрачають важливість. Право стає корпусом норм... Проти цього протестують, і законно протестують, [юридичні] соціологи». Жорстка дедукція Арістотеля може викликати тільки усмішку у сучасного юриста. «Але принаймні половина наших суддів чинять точно так само», – зауважує американський вчений (докладніше див. з цього приводу: [7]; [8]).

залишалися маловідомими і малодоступними для широкого кола українських юристів передовсім через відсутність їх українських перекладів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні у вітчизняній юридичній літературі аргументація розглядається переважно в контексті досліджень судового правозастосування. За цією тематикою можна виділити праці В. Кістяника (V. Kistianyk), Р. Абрамовича (R. Abramovych), М. Савенко (M. Savenko), В. Григор'євої (V. Gryhor'ieva), О. Чернобая (O. Chornobai), І. Ковалю (I. Koval), О. Євсєєва (O. Evseyev) та ін., у яких досліджуються логічні характеристики аргументації у судовому спорі, фактори впливу різних аргументів на прийняття судових рішень, особливості аргументації рішень Конституційного Суду України, судів загальної юрисдикції, Європейського суду з прав людини тощо. П. М. Рабінович слушно зазначає, що саме судова аргументація «надає основний – найбільш об'ємний, детальний і, мабуть, яскравий емпіричний матеріал» [1, с. 9]. Окремі рішення, прийняті судами в країнах західної демократії, є справжніми інтелектуальними шедеврами в аспекті аргументації. Наприклад, рішення Федерального Конституційного суду Німеччини, Верховного Суду США можуть мати обсяг кілька десятків сторінок. Вивчення та узагальнення емпіричних даних, що стосуються юридичної аргументації у країнах-партнерах, набуває особливої значущості з точки зору збагачення вітчизняної юриспруденції іноземним правовим досвідом та успішної інтеграції України у європейський правовий та культурний простір. Ураховуючи, що юридична аргументація як складний й багатоаспектний феномен не обмежується лише судовою аргументацією, поза сферою широкого наукового обговорення їй досі залишається чимало питань.

Питання юридичної аргументації до цього часу не привернули належної уваги представників загальнотеоретичного правознавства. Завдяки науковим здобуткам П. Рабіновича (P. Rabinovich), М. Козюбри (M. Koziubra), Т. Дудаш (T. Dudash), О. Олійник (O. Oliynyk), К. Самохіної (K. Samokhina) нині ми спостерігаємо певне прирощення знання у цій предметній сфері, але поки що воно здебільшого має фрагментарний характер і не інтегрується у цілісне, концептуально та методологічно, логічно узгоджене вчення, загальну концепцію. Формування останньої як певної метатеорії, призначеної для пояснення, обґрунтування, удосконалення засобів, методологічних підходів, прийомів юридичної аргументації у різних галузях права та видах юридичної діяльності є важливим дослідницьким завданням.

Важливою віхою на шляху формування сучасної теорії юридичної аргументації та підходів до праворозуміння стала поява концепції видатного представника Брюссельської школи філософії права Хаїма Перельмана (Chaim Perelman) під назвою «нова риторика» (англ. – The New Rhetoric; фр. – La nouvelle rhétorique). Його оригінальний підхід до аналізу і пояснення ціннісно-смиислового наповнення, механізму дії, розвитку нормативних систем (у тому числі права), ролі і значення ціннісних суджень у правовому дискурсі, обґрунтування риторичної природи права, риторичний підхід до аргументації здобув підтримку

і визнання багатьох науковців, серед яких Р. Алексі (Robert Alexy), Дж. Стоун (J. Stone), П'єр Шлаг (Pierre Schlag), Марк ван Хук (Mark Van Hoecke) та ін. Дослідження творчої спадщини бельгійського вченого є важливим і актуальним з точки зору осучаснення української юриспруденції, у тому числі в аспекті збагачення засобів, методів, прийомів юридичної аргументації.

Наукову діяльність Х. Перельмана можна охарактеризувати таким чином: 1) дослідження автора мають міждисциплінарний характер; 2) коло його наукових інтересів не обмежувалося правом, юриспруденцією; 3) викладений у публікаціях підхід до юридичної аргументації є своєрідною конкретизацією чи додатком («побічним продуктом», за висловом професора Едгара Боденгеймера (E. Bodenheimer) [1, с. 391]) його загальної теорії раціонального дискурсу («нової риторики» чи «неориторики») до теоретичних і прикладних питань права, яка кинула виклик традиційним, глибоко укоріненим у свідомості інтелектуальної еліти поглядам на методологію науки, визначення критеріїв істинності знань, раціональності та ін. Комплексний аналіз, системну реконструкцію його поглядів на аргументацію доцільно почати з аналізу соціокультурного контексту, ідейного середовища, у якому відбувалося його становлення як вченого, формувалася та еволюціонувала індивідуально-авторська картина світу, у тому числі світу права.

Виклад основного матеріалу. Успіхи природознавства, точних наук у період Нового Часу (відкриття Ньютона, Галілея, Декарта, Паскаля, Коперника та ін.) «підірвали довіру до догматичного (передовсім релігійного-схоластичного – І. С.) світосприйняття» ([13, с. 3]), похитнули безумовну віру в істинність авторитетних текстів¹ і наочно продемонстрували надійність, ефективність методології фізики, математики, механіки у пізнанні світу, здобутті нових знань про нього. Не авторитет, догма чи сліпа віра, а розум людини, її активна пізнавальна робота стає основою, головним інструментом пояснення, прогнозування явищ і процесів, відкриття законів і закономірностей.

Саме природознавство із відповідною методологією починає розглядатися як еталон науки і науковості. У цей період було закладено гносеологічний ідеал класичної наукової раціональності, визначені логіко-методологічні норми та імперативи пізнавальної діяльності, окреслено перелік специфічних процедур такої діяльності, які дозволяють отримати точне, об'єктивно-достовірне знання. Вважалося, що закони і вихідні засади устрою, функціонування природи і суспільства (у його розумінні як своєрідного механістичного агрегату атомарних індивідів) не відрізняються, тому вчені визнавали принципову можливість та необхідність використання універсального методологічного інструментарію для їх відкриття, математичного описання за допомогою ціннісно-нейтральних мовних засобів. Іншими словами, увесь світ організований математично, а отже,

¹ Так, середньовічні автори розглядали *Corpus juris civilis* як «писаний розум», юридичну Біблію, де міститься абсолютна юридична істина. Їх інтелектуальна діяльність фактично зводилась до екзегези – тлумачення, систематизації положень цього «священного писання» за правилами схоластичної методології.

саме математична думка здатна його описати, пояснити. Відомий вислів Галілея: «Книга природи написана мовою математики».

Представники різних дисциплін намагаються екстраполювати, перенести «істинний» науковий метод, дослідницькі прийоми до сфери досліджень людини і соціуму – створити принципово нове суспільствознавство картезіанського типу. Є. Спекторський (Y. Spektorskyi) називає це «революцією суспільствознавства». Вона хронологічно і за своєю тенденцією співпадає з поворотом у духовному та інтелектуальному житті людей, у якому «останнє слово було за Декартом – володарем думок, кумиром тогочасного просвітництва». Гроцій хотів створити класичне правознавство, Гоббс – класичну політику, Спіноза – класичну універсальну моральну науку [14, с. 92]. Юриспруденція повинна була стати абстрактною, дедуктивною, раціональною наукою, а її представники мали слідувати парадигмі, яка продемонструвала свою евристичну цінність у природознавстві і стала стандартом – з точки зору сутності, ідеалів, цілей і можливостей – усієї науки (science) аж до початку ХХ ст.:

- виключення усього ірраціонального, інтуїтивного, емоційного, метафізичного із предмета та самого процесу досліджень, які повинні проводитись за чітко визначеними алгоритмами, правилами;

- в основі наукових знань – самоочевидні істини, аксіоми, які не потребують доказів;

- основними способами перевірки теорій є експеримент, спостереження;

- метою досліджень є отримання знання, що об'єктивно і точно [фотографічно, дзеркально] відображає дійсність; дослідник при цьому займає позицію стороннього спостерігача – на сам акт пізнання і результати наукових пошуків не повинні впливати суб'єктивні морально-ціннісні погляди, установки, життєвий досвід і т. п.

Після «революції суспільствознавства» результати інтелектуальних зусиль юристів попередньої догматичної традиції, що ґрунтувалися на авторитеті писаних джерел, вважаються лише суб'єктивними думками і поглядами, тобто ненауковим знанням. Йому протиставляється раціональне знання об'єктивних законів устрою і функціонування соціуму, правових явищ. Предметом наукових досліджень стає об'єктивно існуюче природне право, яке виводиться раціональним шляхом за допомогою розуму, а тлумачення і систематизація діючого позитивного права, правових текстів розглядається як ремесло чи діяльність «другого сорту», що не має наукових основ. Представники найбільш крайніх проявів такого природно-правового натуралізму, зазначає М. Алексєєв (M. Alekseev), інтерпретують правові явища як суто механічні, що існують і розвиваються за математично визначеними законами [15, с. 31].

У таких інтерпретаціях знаходить втілення філософське обґрунтування ідеї вічності, незмінності, всезагальності природно-правових законів і принципів. Дослідження останніх – їх відкриття, описання – стало головною метою школи природного права, а усі інші (передовсім культурно-історичні) елементи, прояви, виміри права, правового життя людей слід було, за образним

висловом В. Моддермана (V. Modderman), «викинути за борт як непотрібний баласт» [16, с. 94]. Хр. Вольф (Chr. Wolff), Пуффендорф (Pufendorf), Хр. Томазій (Hr. Tomazij) та інші представники цього напрямку за допомогою математично точного дедуктивного методу намагалися вибудувати модель чітко впорядкованої структури позитивного права, створити логічно завершену і несуперечливу систему юридичного знання. В основі цього знання – аксіоматичні установки, загальні принципи природного права, з яких дедуктивним шляхом виводяться інші поняття і положення.

Започаткований у період Нового часу підхід, який у літературі часто йменують «картезіанством», поділив всю систему знань (у тому числі процес їх здобуття, формалізації) на: а) наукове, раціональне, в основі якого – ідея про розумні основи Всесвіту та можливість його пізнання [отримання об'єктивно-достовірного, аподиктичного знання про світ] тільки за допомогою універсального раціонального методу і б) ненаукове чи позанаукове, де панують емоції, культурні традиції, інстинкти, схильності, повсякденний досвід, метафізичні спекуляції тощо, а не раціональне мислення, формальна логіка, обґрунтування. Окреслений Декартом, Лейбніцом та іншими підхід до розуміння наукового пізнання (його суті, меж, можливостей, методології) визначив, за влучним висловом ізраїльського вченого Джосефа Агассі, «парадигму або, іншими словами, «загальну програму дослідження», яка вплинула на увесь подальший розвиток науки» (цит. за [17, с. 185]).

На рівні філософсько-правових досліджень, у загальнотеоретичній юриспруденції ідеї про те, що цінності та судження про них, критична оцінка права з точки зору моралі, етики, соціальних цілей, функцій і т. п. мають бути виведені за рамки правознавства як науки [деїдеологізація знань про право, створення «чистого вчення про право»] у тих чи інших інтерпретаціях, з різними акцентами були артикульовані у працях Г. Харта, Г. Кельзена та інших юристів. Останній наголошував, що справедливість є «ірраціональним ідеалом», що втілює суб'єктивні схильності, ціннісні уподобання певних груп чи окремих осіб [18, с. 13]. Авторський підхід ґрунтується на ідеї ціннісного релятивізму, що в принципі не заперечує існування цінностей як таких та втілення їх у позитивному праві. Його моральний скептицизм полягає у запереченні існування якихось абсолютних цінностей, на основі яких можна здійснювати – використовуючи як універсальний референтний об'єкт – оцінку законів, судових рішень і т. п.

Картезіанство у його базових ідейно-методологічних, світоглядних моментах було взято на озброєння представниками різних філософських шкіл, напрямів і течій, головним чином позитивістських. Як зазначає Едгар Боденгеймер, «декартівський підхід досяг свого апогею в ХХ ст. саме у доктрині логічного позитивізму» [12, с. 395], прихильником якого у перший період своєї наукової творчості (умовно до 1945 р.) був Х. Перельман.

У системі ідейно-методологічних координат логічного позитивізму метафізичні твердження, цінності та судження про них (все, що стосується метафізики,

етики, естетики, справедливості) є релятивними і по суті мають логічно та емпірично довільний характер, вони не піддаються логічному обґрунтуванню, верифікації, а отже мають бути вилучені зі сфери наукового дискурсу, раціонального пізнання. Ціннісні судження є вираженням емоційного стану, суб'єктивного досвіду, а тому як такі позбавлені когнітивної (пізнавальної) цінності. Так, загальновідоме твердження «вбивство – це зло», за переконанням представника Віденського гуртка Рудольфа Карнапа (Rudolf Carnap), є неверифікованим, воно не має жодного науково-теоретичного смислу та цінності» (цит. за [12, с. 396]). Французька філософиня Жаклін Рюс (Zh. Rius) зауважує, що Віденський гурток (К. Гедель, О. Нойрат, Г. Райхенбах та ін.) з його войовничим виступом проти метафізичної і спекулятивної філософської традиції дає нам яскравий і наочний приклад застосування картезіанського ідеалу [19, с. 46].

Х. Перельман у своїх подальших дослідженнях дійшов висновків про непридатність (та у певному сенсі шкідливість) методології логічного позитивізму – мислення в категоріях істинне/хибне, де поняття істини пов'язується із логічною правильністю тверджень та емпіричною верифікацією – для пояснення, обґрунтування та практичного конструювання нормативних систем, а також для досліджень соціальних явищ, що мають певні ціннісні основи. Всесвітньо відомий фізик Альберт Ейнштейн зауважував, що марно дискутувати з приводу ціннісних суджень. Наприклад, якщо хтось поставить за мету знищення людської раси, то таку позицію не можна заперечити, використовуючи суто раціональні доводи [20, с. 31]. Люди часто вживають поняття «справедливість», маючи на увазі певну фундаментальну цінність. Саме уявлення про справедливість і несправедливість є тим загальним ціннісним знаменником, який служить основою для винесення суджень про виправданість суспільних практик, традицій і інституцій [21, с. 186]. Справедливість усі поважають, але розуміють по-різному.

Невизначеність понятійних меж ключових цінностей людського спілкування, моральний релятивізм, на думку Х. Перельмана, дозволили нацистам наповнювати поняття справедливості, свободи, рівності довільним змістом, який по суті суперечив совісті та відчуттю справедливості свідомих людських істот, однак хибність, шкідливість якого не могла бути доведена за допомогою внутрішніх ресурсів самого позитивного права нацистської Німеччини та науки, що базувалася на позитивістській методології. «Складно було миритися з позитивізмом, який визнавав рівною мірою довільними усі ціннісні судження, коли усе наше єство повставало проти тоталітарної ідеології, що принижує людську гідність» [22, с. 55]. Бельгійський учений визнавав, що «позитивістську доктрину неможливо було протиставити фашистським гаслам, догматизму, терору, який фактично виправдовувався цією доктриною. Теоретична криза стала очевидною ...» [23, с. 46]. Тож його інтелектуальні пошуки були спрямовані на розроблення нової методології, яка б дозволила: а) вийти за рамки філософії позитивізму та зрештою переглянути ідеї про довільний – за своїм змістовно-смісловим наповненням – характер нормативних систем і ціннос-

тей; б) включити до наукового дискурсу, соціального пізнання, теоретичних і практичних міркувань цінності та ціннісні судження, що не «вписуються» у систему координат класичної [у дусі картезіанської традиції] раціональності: доведеність – однозначність, ясність – логічна строгість (більше див. [24]).

Експериментальним шляхом логічно неможливо довести чи спростувати правильність, істинність цінностей, перевагу одних ціннісних установок над іншими, позаяк вони не підлягають емпіричній, логічній перевірці та обґрунтуванню певними когнітивними методами. Хоча знання про цінності, їх види, функціональне призначення, історичне походження, динаміку є цілком досяжним. Соціологи, психологи, історики емпірично і теоретично «фіксують» їх як певну даність, успішно аналізують, описують.

Якщо цінності як такі (у тому числі їх першооснови, начала) неможливо раціонально обґрунтувати, емпірично верифікувати об'єктивну значущість певних ціннісних суджень, то чи означає це, що їх основи, перелік та ієрархія знаходяться під владою ірраціональної вільної волі, довільного вибору? Х. Перельман вважає, що ціннісні судження та зміст, який вкладається у такі «заплутані поняття» (фр. – *potions confuses*), як «справедливість», «свобода», «добросесність», «добро», «зло» і т. п.: змінюються від епохи до епохи, від одного покоління людей до іншого; ніколи не можуть бути абсолютно істинними, ясними і точними; належать до сфери можливого, правдоподібного, допустимого знання, де формальна логіка є важко застосовуваною. Так, твердження «рабство – це погано» не є ані логічною, ані експериментальною істиною, але вважається істинним, правильним, важливим для багатьох людей сучасності. Водночас воно не є повністю ірраціональним. Дихотомія ірраціональний/раціональний долається за допомогою ідеї конвенціональної згоди, повсюдної прийнятності.

Іншими словами, істина у цьому контексті має соціальну природу, оскільки ґрунтується на загальній згоді членів суспільства щодо переліку та розуміння певних базових цінностей, з яких виводяться інші стандарти, конкретні правила [25, с. 20–23]. Вона є своєрідним результатом спорів, дискусій (академічних, політичних та ін.), аргументативних практик: певне судження (підхід, ідея, погляд) вистояло перед натиском заперечень і критики і відтепер вважається правильним хоча може бути переглянуто у майбутньому [26, с. 115–120]. Система права, що має характеристики єдності та однорідності, вибудовується як раз на основі тих вихідних засад, базових цінностей, щодо яких у соціумі досягнуто згоди. Правові норми не мають незмінного змісту, закладеного законодавцем, а отримують його у процесі застосування, коли інтерпретуються та зіставляються з основоположними цінностями того чи іншого суспільства. Правова норма не може бути від початку оцінена як розумна чи нерозумна – такої якості вона набуває у процесі застосування до конкретної ситуації [27, с. 206].

Вирішення проблем справедливості, моралі (в аспекті їх смислового наповнення, визначення ієрархії цінностей) і проблем теорії пізнання (в аспекті визначення методів досліджень та інструментарію верифікації отриманого знання) по суті знаходяться в одній площині досягнення згоди і порозуміння,

взаємодомовленості між людьми, різними соціальними групами. У цьому моменті позиція Х. Перельмана близька до концепції конвенціоналізму А. Пуанкаре. Останній наголошував, що геометричні аксіоми, на відміну від арифметичних, не є «ані судженнями *a priori*, ані фактами досвіду». Вони суть конвенції. Чи є істинною неевклідова геометрія? Питання по суті є безглуздом, адже жодна геометрична система не може бути вірнішою за іншу. Ми домовляємось та обираємо ту, яка є найбільш зручною [28, с. 58, 59].

Відмовившись від ідеї про абсолютно довільний характер цінностей і нормативних систем, Х. Перельман у своїх дослідженнях повоєнного періоду обґрунтовує висновок про їх розумні (англ. – *raisonnable*) основи, які можуть бути пізнані та обґрунтовані за допомогою риторики та риторичного підходу, що не має нічого спільного ані з крайніми проявами раціоналізму, ані з радикальним скептицизмом, який став поширеним у філософських течіях ХХ ст. Яскравим прикладом такого скептицизму, на думку бельгійського вченого, є філософський трактат Жан-Поля Сартра «Буття і ніщо» (*L'Être et le néant: Essai d'ontologie phénoménologique*). Х. Перельмана переконаний, що тільки риторика, а не формальна логіка дозволяє зрозуміти включення у гру принципу відповідальності. У формальній логіці демонстрація або переконлива, або ні, і свобода мислителя випадає з неї. Однак аргументи, які використовуються людиною у риторичній, впливають на думку... компетентність, щирість, чесність, відповідальність людини за прийняття рішень, вчинення дій. Цей важливий аспект практичної філософії дозволяє відмовитись від крайніх проявів скептицизму у пізнанні та повсякденному житті людини. Риторична логіка, логіка ціннісних суджень повинна служити сполучною ланкою, містком між *vita contemplativa* та *vita active* [29, с. 562].

Х. Перельман підкреслює, що «докази», якими оперує ця логіка, насправді не є результатом логіко-математичних обчислень – вони можуть бути сильними або слабкими, більш чи менш переконливими, з імпліцитним чи експліцитним змістом. Вони подібні до «діалектичних доказів», які описував у своїх трактатах Арістотель [30, с. 314, 315]. Йдеться про аргументи, які не мають характер точності, безумовності математичного доказу, але мають силу переконання, зверненого передовсім до здорового глузду, практичного розуму. Якщо позитивістська методологія – використання суто логічних та емпіричних тверджень, експериментальних та дедуктивних методів – є непридатною для пояснення, конструювання нормативних систем (у тому числі права), що завжди мають ціннісні основи, то, за переконанням Х. Перельмана, їх можна обґрунтовувати саме за допомогою таких аргументів. Це та сфера недемонстративної аргументації, яка знаходиться у площині між картезіанською раціональністю та цариною ірраціонального, емоційно-афективного. Якщо раціональний доказ ґрунтується на самоочевидній та незмінній істині і підлягає застосуванню у царині формальних теоретичних систем, то переконання за допомогою аргументів оперує такими категоріями як здоровий глузд, розсудливість, людська розумність. Тож наріжним каменем нової риторики Х. Перельмана стала ідея про важливість

і необхідність відмежування вузького поняття раціональності, запозичене з картезіанської традиції, від більш широкого поняття розумності [31, с. 68, 74]. Саме розумний підхід у судочинстві дозволяє приймати справедливі рішення за наявності прогалин у законодавстві, відсутності ясної і точної мови правових актів, їх застарілості і т. п. – іншими словами, «добудовувати» право *secundum legem, extra legem, contra legem*.

Важливим моментом у теоретичній моделі Х. Перельмана є те, що переконання не можна досягнути формально-логічним доказуванням у складних справах. Адже аргументатор змушений зважувати цінності для того, щоб обрати ту чи іншу інтерпретацію норми, яку він застосовує, тлумачить чи реалізовує. Він має переконати правову аудиторію у тому, що обране тлумачення є найбільш справедливим та юридично правильним. Х. Перельман наголошує, що аргументатор має показати, що вибір, який він зробив, та цінності, які він використав для виправдання свого рішення, не ґрунтуються на суб'єктивному виборі. Він має продемонструвати, що вибір є обґрунтованим і може бути виправданим як інтерсуб'єктивно прийнятний, тобто що прийняте рішення не є свавільним [32, с. 115].

У концепції професора Х. Перельмана ключовими є поняття «переконання», «аргумент», «аргументація», «аудиторія». Останню вчений розуміє як сукупність усіх суб'єктів, на які аргументатор (пропонент) хоче вплинути з метою переконання за допомогою певних прийомів і засобів аргументації. З позиції вченого, аргументація спрямована на досягнення згоди усієї аудиторії щодо правильності артикульованих тверджень і передбачає необхідність налагодження інтелектуального та психологічного контакту між реципієнтами і аргументатором. Такий контакт є можливим за умови коректного визначення останнім особливостей і характеристик *конкретної аудиторії*, яка може бути вузькоспеціалізованою (включати, наприклад, філософів або юристів) чи охоплювати широко коло пересічних громадян. Пропоненти вибудовують свою аргументацію – конструюють і артикулюють вихідні посили та меседжі, формулюють аргументи до основних тез своїх висловлювань та ін. – для конкретної аудиторії, залучаючи до процесу аргументування певні цінності, погляди про належне і справедливе, які є близькими для відносно визначеного кола реципієнтів. Водночас фундаментальні питання добра, суспільного блага, розумності, соціальної солідарності є сферою дискурсу, до якого так чи інакше залучені члени *універсальної аудиторії*, котра складається з усіх розумних істот (англ. – all reasonable beings). Тож оратори у широкому сенсі цього слова апелюють (точніше – змушені апелювати для успішного досягнення загальних цілей аргументації), спираються на релевантні для конкретної аудиторії аргументи, вихідні точки (loci), враховуючи і залучаючи у разі необхідності до аргументації певні цінності, правила співжиття, що визнаються розумними і значущими універсальною аудиторією, тобто усім людством [33, с. 63–75]. Універсальна аудиторія – це своєрідна ідеальна мисленнева конструкція, що вибудовується оратором на основі його власних уявлень про людину як біосоціальну істоту та людство у цілому, про загальні інваріантні розумні основи людського буття.

Нова риторика орієнтована на переконання, отримання згоди, що спочатку мають суто теоретичний вимір [консенсус думок і позицій], а згодом переходять у практичну площину дій, прийняття конкретних рішень. Так, опрацювання проекту Загальної декларації прав людини 1948 р. супроводжувалось зіткненням різних політичних ідеологій, наукових шкіл, світоглядних концепцій та ін. на рівні широкомасштабних та інтенсивних спорів і дискусій, у результаті яких було досягнуто загальної згоди щодо переліку закріплених згодом у тексті Декларації прав і свобод.

Отже, з позиції Х. Перельмана, головні відмінності між риторикою (риторичним підходом) і формальною логікою полягають у такому: аргументація замість доведення як процедури обґрунтування, оцінка замість істини, релятивізм переконання замість його абсолютності [29, с. 562]. Основною метою аргументації у праві, різних сферах юридичної діяльності, у політиці, філософії, журналістиці тощо є приєднання аудиторії до тез (меседжів, тверджень і т. п.) за допомогою переконання.

Використовуючи ідейно-методологічний конструкт античної риторики як певний початковий пункт своїх досліджень, бельгійський вчений робить спробу не просто реанімувати та актуалізувати ідеї Арістотеля. З позиції американського правознавця Д. П. Гоанкара (D. P. Gaonkar), Х. Перельман, а також Річард Маккеан (Richard McKean), Л. Ольбрехт-Титека (L. Olbrechts-Tyteca), Кеннет Берк (Kenneth Burke), Річард Вівер (Richard Weaver) роблять перший крок до масштабного «риторичного повороту» у сучасній філософії, теорії пізнання, у розумінні основ людського спілкування, соціальної взаємодії. Йдеться про сприйняття самої риторики не у вузькому розумінні як мистецтва ведення дискусії і переконання, а як своєрідної метадисципліни – надійного і корисного методологічного інструментарію для різних наук, соціальних практик (докладніше див. тут [34]). Філософія нової риторики – це важливий ідейно-методологічний ресурс для опису і пояснення права, його буття, а також для створення рекомендацій, пропозицій тим, хто займається юридичною практикою [35, с. 384].

Висновки. Вивчення та системна реконструкція теоретичних поглядів і висновків Хаїма Перельмана щодо методів, правил, засобів аргументації, її вимірів, структури та ефективності (аргументація за допомогою прикладу, ілюстрації; коректне використання аналогії, метафор, порівнянь у аргументації; лінгвістичний вимір аргументації; схеми аргументації, засновані на принципах «об'єднання» (англ. – association) та «роз'єднання» (англ. – dissociation) та ін.) є актуальним і практично значущим у контексті осучаснення вітчизняної теоретичної і практичної юриспруденції дослідницьким завданням подальших наукових розвідок у цій предметній сфері.

Список літератури

1. Рабінович П. М, Дудаш Т. І. Правова аргументація: терміно-поняттєвий інструментарій дослідження. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 2. С. 8–20.

2. Максимов С. И. Концепция правовой реальности. *Неклассическая философия права: вопросы и ответы* : монографія / под. ред. А. В. Стовбы. Харьков : Библиотека международного журнала «Проблемы философии права», 2013. С. 31–61.
3. Загальна теорія права : підручник / О. В. Петришин, Д. В. Лук'янов, С. І. Максимов та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2020. 568 с.
4. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 10.09.2021).
5. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 10.09.2021).
6. Про Регламент Верховної Ради України : Закон України від 10.02.2010 р. № 1861-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text> (дата звернення: 20.08.2021).
7. Pound R. Mechanical Jurisprudence. *Columbia Law Review*. 1908. Vol. 8. P. 605–623.
8. Титов В. Розвиток юридичної логіки в США (перша чверть XX ст.): Р. Паунд про дедуктивно-механічну юриспруденцію. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2000. № 3. С. 145–158.
9. Козюбра М. І. Загальна теорія права : підручник / за ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваите, 2015. 392 с.
10. Aarnio A. On Legal Reasoning As Practical Reasoning. *Theoria. An International Journal for Theory, History and Foundations of Science*. 1987. Vol. 3. No. 7/9. P. 97–107.
11. Feteris E. T. Fundamentals of Legal Argumentation. Survey of Theories on the Justification of Judicial Decisions. Dordrecht : Springer, 1999. 225 p.
12. Bodenheimer E. Perelman's Contribution to Legal Methodology. *Northern Kentucky Law Review*. 1985. Vol. 12. No. 3. P. 391–417.
13. Шершеневич Г. Ф. Общая теория права. Москва : Издание бр. Башмаковых, 1910. 805 с.
14. Спекторский Е. Очерки по философии общественных наук. Варшава : Типография варшавского учебного округа, 1907. 245 с.
15. Алексеев Н. Н. Основы философии права. Санкт-Петербург : Изд-во С.-Петербург. юрид. ин-та, 1998. 216 с.
16. Моддерман В. Рецепция римского права. Санкт-Петербург : Тип.-литогр. А. Е. Ландау, 1888. 116 с.
17. Антисери Д., Реале Дж. Западная философия от истоков до наших дней. Новое время. Санкт-Петербург : Петрополис, 1996. 736 с.
18. Kelsen H. General Theory of Law and State. Cambridge, Massachusetts : Harvard University Press, 1945. 516 p.
19. Жаклін Р. Поступ сучасних ідей: Панорама новітньої науки. Київ : Основи, 1998. 669 с.
20. Einstein A. Ideas and Opinions. New York : Bonanza Books, 1954. 377 p.
21. Прокофьев А. В. Мораль индивидуального совершенствования и общественная мораль: исследование неоднородности нравственных феноменов. Великий Новгород : НовГУ имени Ярослава Мудрого, 2006. 284 с.
22. Perelman Ch. The New Rhetoric and the Humanities: Essays on Rhetoric and Its Applications. Boston : Springer, 1979. 204 p.
23. Perelman Ch. Le Libre Examen, Hier et Aujourd'hui. *Revue de l'Université de Bruxelles*. 1949. № 2(1). P. 39–50.
24. Крафт В. Венский кружок. Возникновение неопозитивизма. Москва : Идея-Пресс, 2003. 224 с.
25. Perelman Ch. Le statut social des jugements de vérité. *Revue de l'Institut de sociologie*. 1933. № 1. P. 17–23.
26. Perelman Ch. The Idea of Justice and the Problem of Argument. New York : The Humanities Press, 1963. 212 p.
27. Самохіна К. Традиції юридичної аргументації Брюссельської школи філософії права. *Філософія права і загальна теорія права*. 2014. № 1–2. С. 202–208.

28. Пуанкаре А. Наука и гипотеза. Санкт-Петербург : Тип. акц. общ-ва «Слово», 1906. 238 с.
29. Титов В. Д. Перельман Хаїм. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Харків : Право, 2017. Т. 2 : Філософія права / редкол.: С. І. Максимов та ін. С. 560–563.
30. Perelman Ch. Sociologie de la Connaissance et Philosophie de la Connaissance. *Revue Internationale de Philosophie*. 1950. № 4. P. 309–317.
31. Самохина Е. К. Генезис аргументативной теории права: Х. Перельман : дисс. ... канд. юрид. наук. Москва, 2013. 188 с.
32. Дудаш Т. Риторичний підхід до правового аргументування й правової аргументації. *Філософія права і загальна теорія права*. 2020. № 1. С. 110–131.
33. Perelman Ch., Olbrechts-Tyteca L. The New Rhetoric: Treatise on Argumentation. Notre Dame, Ind. : University of Notre Dame Press, 1969. 576 p.
34. Gaonkar D. P. The Revival of Rhetoric, the New Rhetoric, and the Rhetorical Turn: Some Distinctions. *Informal Logic*. 1993. № 15. P. 53–64.
35. Francis J. Mootz Perelman's Theory of Argumentation and Natural Law. *Scholarly Works*. 2010. № 86. P. 383–402. URL: <https://scholars.law.unlv.edu/facpub/86>.

References

1. Rabinovych, P.M., Dudash, T.I. (2016). Pravova arhumentatsiia: termino-poniattievyyi instrumentarii doslidzhennia. *Visnyk Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy – Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 2, 8–20 [in Ukrainian].
2. Maksimov, S.I. (2013). Konceptsiya pravovoj real'nosti. *Neklassicheskaja filosofija prava: voprosy i otvety – Nonclassical Philosophy of law: questions and answers*: A. V. Stovba (Ed.). Har'kov: Biblioteka mezhdunarodnogo zhurnala «Problemy filosofii prava». 31–61 [in Russian].
3. Petryshyn, O.V., Luk'ianov, D.V., Maksymov, S.I. et al. (2020). Zahalna teoriia prava / O. V. Petryshyn (Ed.). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
4. Tsyvilnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 18.03.2004 r. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>.
5. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 13.04.2012 r. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
6. Pro Rehlament Verkhovnoi Rady Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 10.02.2010 r. № 1861-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text>.
7. Pound, R. (1908). Mechanical Jurisprudence. *Columbia Law Review*. Vol 8, 605–523.
8. Tytov, V. (2000). Rozvytok yurydychnoi lohiky v SSHA (persha chvert XX st.): R. Paund pro deduktyvno-mekhanichnu yurysprudentsiiu. *Visnyk Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy – Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 3, 145–158 [in Ukrainian].
9. Koziubra, M.I. (2015). Zahalna teoriia prava / M. I. Koziubra (Ed.). Kyiv: Vaite [in Ukrainian].
10. Aarnio, A. (1987). On Legal Reasoning As Practical Reasoning. *Theoria. An International Journal for Theory, History and Foundations of Science*. Vol. 3, 7/9, 97–107.
11. Feteris, E.T. (1999). Fundamentals of Legal Argumentation. Survey of Theories on the Justification of Judicial Decisions. Dordrecht: Springer.
12. Bodenheimer, E. (1985). Perelman's Contribution to Legal Methodology. *Northern Kentucky Law Review*. Vol. 12, 3. 391–417.
13. Shershenevich, G.F. (1910). Obshhaja teoriya prava. Moscow: Izdanie br. Bashmakovyh [in Russian].
14. Spektorskij, E. (1907). Ocherki po filosofii obshhestvennyh nauk. Varshava: Tipografija varshavskogo uchebnogo okruga [in Russian].
15. Alekseev, N.N. (1998). Osnovy filosofii prava. St.-Petersburg: Izd-vo S.-Peterburg. jurid. in-ta [in Russian].
16. Modderman, V. (1888). Recepcija rimskogo prava. St.-Petersburg: Tip.-litogr. A. E. Landau [in Russian].
17. Antiseri, D., Reale, Dzh. (1996). Zapadnaja filosofija ot istokov do nashih dnei. Novee vremja. St.-Petersburg: Petropolis [in Russian].

18. Kelsen, H. (1945). *General Theory of Law and State*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
19. Zhaklin, R. (1998). *Postup suchasnykh idei: Panorama novitnoi nauky*. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
20. Einstein, A. (1954). *Ideas and Opinions*. New York: Bonanza Books.
21. Prokof'ev, A.V. (2006). *Moral' individual'nogo sovershenstvovaniya i obshhestvennaya moral': issledovanie neodnorodnosti npravstvennykh fenomenov*. Velikij Novgorod: NovGU imeni Jaroslava Mudrogo [in Russian].
22. Perelman, Ch. (1979). *The New Rhetoric and the Humanities: Essays on Rhetoric and Its Applications*. Boston: Springer.
23. Perelman, Ch. (1949). *Le Libre Examen, Hier et Aujourd'hui*. *Revue de l'Université de Bruxelles*, 2(1), 39–50.
24. Kraft, V. (2003). *Venskij kruzhok. Voznikovenie neopozitivizma*. Moscow: Ideja-Press [in Russian].
25. Perelman, Ch. (1933). *Le statut social des jugements de vérité*. *Revue de l'Institut de sociologie*, 1, 17–23.
26. Perelman, Ch. (1963). *The Idea of Justice and the Problem of Argument*. New York: The Humanities Press
27. Samohina, K. (2014). *Tradicii juridichnoi argumentacii Brjussel's'koï shkoli filosofii prava. Filosofija prava i zagal'na teorija prava – Philosophy of Law and General Theory of Law*, 1–2, 202–208 [in Ukrainian].
28. Puankare, A. (1906). *Nauka i gipoteza*. St.-Petersburg: Tip. akc. obshh-va «Slovo» [in Russian].
29. Tytov, V.D. *Perelman Chaïm. Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia*. (Vols. 1–20); Vol. 2: *Filosofii prava*. (2017). S.I. Maksimov (Ed.) et al. Kharkiv: Pravo, 560–563 [in Ukrainian].
30. Perelman, Ch. (1950). *Sociologie de la Connaissance et Philosophie de la Connaissance*. *Revue Internationale de Philosophie*, 4, 309–317.
31. Samohina, E.K. (2013). *Genезis argumentativnoj teorii prava: H. Perel'man. Candidate's thesis*. Moscow [in Russian].
32. Dudash, T. (2020). *Rytorchnyi pidkhid do pravovoho arhumentuvannia y pravovoi arhumentatsii. Filosofija prava i zagal'na teorija prava – Philosophy of Law and General Theory of Law*, 1, 110–131 [in Ukrainian].
33. Perelman, Ch., Olbrechts-Tyteca, L. (1969). *The New Rhetoric: Treatise on Argumentation*. Notre Dame, Ind.: University of Notre Dame Press.
34. Gaonkar, D.P. (1993). *The Revival of Rhetoric, the New Rhetoric, and the Rhetorical Turn: Some Distinctions*. *Informal Logic*, 15, 53–64.
35. Mootz, Francis J. (2010). *Theory of Argumentation and Natural Law*. *Scholarly Works*, 86, 383–402. URL: <https://scholars.law.unlv.edu/facpub/86>.

Семеніхін І. В., PhD in Law, Assistant of the Department of Theory and Philosophy of Law, Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine, Kharkiv.
e-mail: grsemenhin@gmail.com ; ORCID 0000-0002-8850-5075

Cartesianism, argumentation, values in the context of Chaïm Perelman's «New Rhetoric»

The article deals with the process of founding and further development of the new rhetoric, a theory of argumentation developed by the Belgian philosopher Chaïm Perelman (1912–1984) and his co-worker Lucie Olbrechts-Tyteca (1899–1987). The intellectual and philosophical backgrounds of the authors and some key characteristics of their theoretical approaches are described. The new rhetoric: (a) is primarily concerned with argument or practical reasoning, (b) suggests that figures of speech may be arguments instead of merely ornaments, (c) with its goal to influence minds, new rhetoric is a dynamic field of study, (d) it is complimentary rather than in opposition to formal reasoning. According to Perelman, the theory of argumentation conceived as a new rhetoric or dialectic, covers the whole range of discourse that

aims at persuasion and conviction, whatever the audience addressed and whatever the subject matter. Perelman presents his new rhetoric as a much better form of logic than Cartesian deductive, stringent reasoning, at least where law and other values-based systems are concerned. Perelman challenged the unwholesome assumption that what we cannot know with mathematical certainty is necessarily arbitrary, irrational, and subjective. Perelman recognized «reasoned conviction» as a bridge to knowledge, although he was aware that it was a less perfect source of cognition than verified certainty.

It is explained how the idea of developing the new rhetoric was born out of dissatisfaction with logical positivism or neopositivism (The Vienna Circle's theories and ideas) and which classical and modern sources inspired the authors in developing a specific logic of value judgments that could deal with argumentation about actions, choices, decisions and without dismissing such argumentation as irrational. The rhetorical framework of the theory is expounded and an overview is provided of the key notions and concepts of Perelman's 'new rhetoric' – the notions of adherence, audience (particular and universal audience), persuasion are explained. According to Perelman, the new rhetoric is based on the idea that since argumentation aims at securing the adherence of those to whom it is addressed, it is, in its entirety, relative to the audience to be influenced. Perelman's position on the difference between formal logic and argumentation is analyzed.

Keywords: argumentation; cartesianism; rationality; values; persuasion; new rhetoric.

Рекомендоване цитування: Семеніхін І. В. Картезіанство, аргументація, цінності у контексті «нової риторики» Хаїма Перельмана. *Проблеми законності*. 2021. Вип. 155. С. 26–42. doi: <https://doi.org/10.21564/2414-990X.155.242031>.

Suggested Citation: Semenikhin, I.V. (2021). Kartezianstvo, arhumentatsiia, tsinnosti u konteksti «novoi rytoryky» Khaima Perelmana [Cartesianism, argumentation, values in the context of Chaïm Perelman's «New Rhetoric»]. *Problemy zakonnosti – Problems of Legality, issue 155, 26–42*. doi: <https://doi.org/10.21564/2414-990X.155.242031> [in Ukrainian].

Надійшла до редакції 09.10.2021 р.

Омарова Айсел Азад кизи,
кандидатка юридичних наук,
асистентка кафедри історії держави
і права України та зарубіжних країн,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, Україна, м. Харків
e-mail: ayselka0612@gmail.com
ORCID 0000-0002-9162-0525

doi: 10.21564/2414–990X.155.242655
УДК 340.15:342.7–053.2(477+479.24+560)

ЗАХИСТ ПРАВ ДІТЕЙ В УКРАЇНІ, АЗЕРБАЙДЖАНІ ТА ТУРЕЧЧИНІ

Досліджено участь України, Азербайджану та Туреччини у розробленні й прийнятті Конвенції ООН про права дитини 1989 р. Проаналізовано діяльність представників та спостерігачів України і Туреччини у діяльності робочої групи комітету ООН з прав людини з підготовки тексту Конвенції. Також досліджено національні спеціальні закони України, Азербайджану та Туреччини щодо захисту прав дітей. Надано рекомендації щодо удосконалення законодавства цих країн.

Ключові слова: Конвенція про права дитини; Україна; Азербайджан; Туреччина; захист прав дітей; ООН.

Омарова А. А., кандидат юридических наук, асистент кафедри історії держави і права України та зарубіжних країн, Національний юридический університет імені Ярослава Мудрого, Україна, г. Харків.
e-mail: ayselka0612@gmail.com ; ORCID 0000-0002-9162-0525

Защита прав детей в Украине, Азербайджане и Турции

Исследуется участие Украины, Азербайджана и Турции в разработке и принятии Конвенции ООН о правах ребенка 1989 г. Анализируется деятельность представителей и наблюдателей Украины и Турции в деятельности рабочей группы комитета ООН по правам человека по подготовке текста Конвенции. Также исследуются национальные специальные законы Украины, Азербайджана и Турции в сфере защиты прав детей. В выводах даются рекомендации по усовершенствованию законодательства этих стран.

Ключевые слова: Конвенция ООН о правах ребенка; Украина; Азербайджан; Турция; защита прав детей; ООН.

Постановка проблеми. Одним з актуальних питань у світі сьогодні є питання захисту прав дітей. Формування ювенального права було поступовим та відрізнялося у кожній з країн [11]. Грандіозною подією в цій сфері стало прийняття Конвенції ООН про права дитини 1989 р.

Як вже вказувалося, оцінка результатів компаративної роботи дозволяє якісно поглибити та розширити знання про ті державно-правові явища, що стали предметом уваги історика-компаративіста [19, с. 82]. З огляду на це у статті буде зроблено історико-правове порівняння участі України та Туреччини у процесі розроблення та прийняття Конвенції ООН про права дітей, а також національних спеціальних законів України, Азербайджану та Туреччини, що закріплюють права дітей. На момент прийняття цієї Конвенції Україна та Азербайджан входили до складу СРСР. Проте Українська РСР на відміну від Азербайджанської РСР була первинним членом-засновником ООН і тому безпосередньо брала участь у роботі над Конвенцією ООН про права дитини, як і Туреччина, спостерігачі від якої також брали участь у цьому процесі. Проте прийняття та ратифікація Конвенції – це лише перший крок у реалізації прав дітей на національному рівні. Захист прав дітей в Україні, Азербайджані та Туреччині є пріоритетним і нагальним питанням у державній політиці цих країн, однак потребує вдосконалення.

Аналіз останніх наукових досліджень та публікацій. Права дітей є предметом вивчення багатьох вітчизняних та зарубіжних науковців, які досліджували різні аспекти прав дітей. Серед вітчизняних науковців це О. І. Анатольєва (O. I. Anatolieva), Б. І. Андрусишин (B. I. Andrusyshyn), О. І. Вінгловська (O. I. Vinglovska), І. В. Волошина (I. V. Voloshyna), А. М. Гуз (A. M. Guz), О. М. Кудрявцева (O. M. Kudriavtseva), Н. М. Крестовська (N. M. Krestovska), Л. Р. Наливайко (L. R. Nalyvaiko), Н. М. Опольська (N. M. Opolska), К. В. Степаненко (K. V. Stepanenko), О. В. Темченко (O. V. Temchenko), І. В. Цибуліна (I. V. Tsybulina), О. В. Шевченко-Бітенська (O. V. Shevchenko-Bitenska) та інші.

Серед зарубіжних вчених слід назвати Ю. Агаєва (Y. Agayev), Н. Алієву (N. Aliyeva), С. Ф. М. Аренд (S. M. F. Arend), А. Бен-Аріє (A. Ben-Arieh), Р. Бехбудова (R. Behbudov), Л. Бланчфілд (L. Blanchfield), Є. Верхеллен (Eugeen Verhellen), У. Ісазаде (U. Isazade), А. Ісмаїлову (A. Ismayilova), Ю. Карімову (Y. Karimova), Х. Кошер (H. Kosher), К. Лайбел (K. Libal), Л. Ліндквіст (L. Lindkvist), У. Мікаїлову (U. Mikailova), А. М. Нечаєву (A. M. Nechaieva), О. С. Ростову (O. S. Rostova), П. С. Фасс (P. S. Fass), Й. Хендельсман (Y. Hendelsman), С. В. Широ (S. V. Shyro) та ін.

Але сам процес розроблення та прийняття Конвенції ООН про права дітей, участь у цьому процесі делегацій України та Туреччини, а також порівняльний аналіз та історико-правова оцінка національних спеціальних законів України, Азербайджану та Туреччини, що закріплюють права дітей, залишаються досі маловивченими.

Метою статті є розгляд участі України, Азербайджану та Туреччини в розробленні й прийнятті Конвенції ООН про права дитини, а також оцінка впливу Конвенції на національні закони цих країн, що регулюють права дітей.

Виклад основного матеріалу. 17 січня 1978 р. постійний представник Польщі при відділенні ООН в Женеві А. Лопатка звернувся з листом на ім'я голови відділу прав людини ООН з пропозицією створення конвенції прав

дитини [9, с. 31]. Комісія з прав людини після обговорення пропозиції та проєкту конвенції А. Лопатки 5 травня 1978 р. прийняла резолюцію [12], якою передбачала передачу проєкту конвенції державам-членам та компетентним спеціалізованим установам, регіональним міжурядовим та неурядовим організаціям із запрошенням повідомити Генерального Секретаря ГА ООН не пізніше 31 жовтня 1978 р. свої погляди, зауваження та пропозиції щодо такої конвенції та просила його подати звіт про це Комісії з прав людини на її тридцять п'ятій сесії.

У визначений строк країни світу надали свої відповіді Генеральному Секретарю ГА ООН щодо польського проєкту конвенції прав дитини. Так, Туреччина зазначила, що «проєкт конвенції про права дитини, доданий до резолюції 20 (XXXIV), був вивчений компетентними органами турецької влади та отримав позитивну оцінку. Фактично, зміст проєкту конвенції відповідає законодавству Туреччини щодо захисту, освіти, харчування, проживання дітей, і загалом крокам, які необхідно вжити для того, щоб вони могли стати корисними членами суспільства». Відповідь уряду Української РСР була такою: «Українська РСР не має зауважень чи пропозицій щодо проєкту конвенції про права дитини, поданого Польською Народною Республікою до Комісії з прав людини на її тридцять четвертій сесії. Проєкт може послужити основою для підготовки найближчим часом конвенції з цього питання» [9, с. 53–64].

Різні уявлення про сутність прав людини вплинули на процес складання проєкту Конвенції ООН про права дитини. Це було очевидно від самого початку, оскільки пропозиція Польщі чітко узгоджувалася зі східною орієнтацією на права, тоді як пропозиції західних країн були спрямовані на перевагу громадянських та політичних прав. Отже, згідно з деякими коментаторами, Конвенція ООН про права дитини спочатку розглядалася як проєкт, приєднаний до Східного блоку, який протиставлявся паралельно проєктованій Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведінки чи покарання, яка в свою чергу розглядалася як західний проєкт [13, с. 41].

Починаючи з 1979 р. і до 1989 р. над проєктом Конвенції ООН з прав дитини працювала робоча група комітету ООН з прав людини, у складі якої були і представники Туреччини та Української РСР. За ці 10 років Українська РСР брала участь у сесіях зазначеної робочої групи чотири рази, а саме у 1983, 1984, 1985 та у 1989; Туреччина – тричі: у 1981, 1985 та у 1989 р.

Під час участі у сесіях робочої групи з підготовки тексту конвенції делегація Української РСР була досить активною. У ході дискусій представник Української РСР висловлював свою позицію щодо змісту відповідних статей [15], щодо процедур боротьби із жорстоким поведінням з дітьми [16], освіти [17] тощо. А от спостерігач від Туреччини виявив найбільшу активність на останній сесії робочої групи у 1989 р. щодо змісту низки статей, а також відсутності узгоджених визначень деяких термінів [18].

Під час дискусії у комісії ООН з прав людини [20] 8 березня 1984 р. представник Української РСР І. Хміль, презентуючи проєкт Резолюції Комітету з

прав людини E/CN.4/1984/L.68 «Питання про конвенцію про права дитини», акцентував увагу на тому, що робоча група провела велику роботу і досягла значних успіхів у підготовці важливого документа, який би встановив міжнародні стандарти, покликані сприяти благополуччю дитини. Проблема, на яку був спрямований проєкт цієї резолюції, полягала в тому, як пришвидшити завершення роботи над конвенцією. Він висловив сподівання, що проєкт резолюції буде прийнято консенсусом.

Під час засідань комісії ООН з прав людини 12–14 березня 1985 р. [21] представник Української РСР Г. Лебакін зазначив, що як і інші перевірки з питання, представленого комісії на її попередніх сесіях, проєкт резолюції, що розглядається, мав переважно процедурний характер. Це стосувалося тижневого засідання робочої групи відкритого типу до сорок другої сесії комісії з метою завершення роботи над проєктом конвенції про права дитини. Це завдання було суттєвим, оскільки через 25 років після прийняття Декларації прав дитини становище дітей у багатьох частинах світу все ще залишалося далеким від задовільного, і міжнародна конвенція зробить важливий внесок до справжнього покращення становища дітей у всьому світі. Численні уряди та міжнародні, міжурядові та неурядові організації виявляли зростаючий інтерес до такої конвенції.

Під час засідань комісії ООН з прав людини 12–14 березня 1989 р. спостерігач від Туреччини пан Деміралп наголосив, що спроби досягти консенсусу щодо проєкту конвенції не позбавили її окремих недоліків. Були відображені заяви його делегації щодо деяких статей під час засідання Робочої групи у своєму звіті (E/CN.4/1989/48). У підпункті (d) нової статті 17 йдеться про умови, щодо яких не було узгодженого визначення. Отже, держави-учасниці будуть зобов'язані тлумачити ці терміни відповідно до національного законодавства. Таке застереження, можливо, доведеться зробити, коли проєкт конвенції буде відкритий для підписання. Він хотів би записати, що його делегація продовжує дотримуватися поглядів, які вона висловила щодо інших положень проєкту конвенції, які були відображені у звіті Робочої групи [9, с. 225].

Отже, як бачимо, що хоча Україна була у складі союзної держави, вона однак брала активну участь у сесіях робочої групи з підготовки тексту проєкту Конвенції, а також у дискусіях під час засідань комітету ООН з прав людини. А Туреччина хоча й входила до робочої групи тричі, проте дійсну активність як у сесіях робочої групи, так й у засіданнях комітету вона виявила лише у 1989 р. Проте варто підкреслити, що ця активність була ґрунтовною.

Результатом плідної роботи робочої групи протягом 10 років стало прийняття Конвенції ООН про права дитини 20 листопада 1989 р. [5]. Науковці розробили різні класифікації прав дітей, що закріплені у Конвенції, найбільш популярною з яких є розподіл цих прав на чотири категорії чи принципи: недискримінація; найкращі інтереси дитини; право на життя, виживання та розвиток; та права участі [7, с. 16–17; 22, с. 49–50].

Українська РСР підписала її 21 лютого 1990 р., а ратифікувала – 27 лютого 1991 р. [4]. Туреччина підписала Конвенцію 14 вересня 1990 р., а ратифікувала – 4 квітня 1995 р. Азербайджан ратифікував цей документ 13 серпня 1992 р. [14].

Саме після цих дат в Україні, Азербайджані та Туреччині почалися поступові зміни у сфері захисту прав дітей. Наприклад, в Азербайджані та Туреччині завдяки цим змінам більше уваги стало приділятися таким питанням, як діти в ранньому шлюбі, дитяча праця та безпритульні діти; в Україні – домашньому насиллю, безпритульним дітям та дітям, батьки яких проживають окремо. Проте К. Лайбел (К. Libal) зазначає, що впровадження умов Конвенції у Туреччині підвищило обізнаність про загальноновизнані права, наприклад, свободу від насильства та свободу від експлуаторських форм дитячої праці – парламент Туреччини взяв виняток із трьох конкретних статей Конвенції, залишаючи за собою право тлумачити їх відповідно до Лозаннського договору 1923 р. та Конституції Туреччини 1982 р. Мова йде про статті 17, 29 та 30, що стосуються питання прав дітей на утвердження етнічної або культурної спадщини, що відрізняється від панівної національної турецької культури [8, с. 40].

Логічним продовженням ратифікації Конвенції ООН про права дитини стало прийняття спеціальних законів у кожній з цих трьох держав, положення яких були складені відповідно до Конвенції. В Україні це став Закон «Про охорону дитинства» 2001 р. [2]. Цей акт закріпив визначення понять «дитина», «дитинство», «жорстоке поводження з дитиною», «охорона дитинства», «безпритульна дитина» тощо. У Законі також визначено права та свободи дитини, а саме: право на життя та охорону здоров'я, на ім'я та громадянство, на достатній життєвий рівень, на освіту, на майно, на житло тощо. Закон містить положення щодо взаємин дитини та сім'ї. Так, Законом встановлено однакову відповідальність батьків за виховання та розвиток дитини, закріплено право дитини на контакт з батьками, які проживають окремо або ж у різних державах та гарантії забезпечення цього права, пільги, які надає держава багатодітним сім'ям тощо. Особливе місце у ньому належить положенню щодо дітей, котрі потребують особливого захисту з боку держави, а саме дітей, що перебувають у складних життєвих обставинах, дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, безпритульних дітей, дітей з інвалідністю, дітей з вадами розумового або фізичного розвитку, дітей, які перебувають у зоні воєнних дій і збройних конфліктів, дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій і збройних конфліктів тощо. За твердженням Н. М. Крестовської, розглядуваний Закон у деяких моментах йде вперед у порівнянні з Конвенцією. Так, Закон «Про охорону дитинства» містить права дитини, які відсутні в Конвенції, наприклад, права на житло, на працю, на підприємницьку діяльність тощо. Але Закон вкрай побіжно торкається детально регламентованих Конвенцією прав дитини, наприклад, права на захист від усіх форм експлуатації, або ж взагалі їх не торкається (права на свободу думки, совісті, релігії, на особисте життя, відпочинок, дозвілля та ігри та ін.) [1, с. 173–174].

В Азербайджані спеціальним законом, що закріплює права дітей, став Закон «Про права дитини» 1998 р. [3]. Він визначив права та свободи дітей

в Азербайджанській Республіці, основні принципи державної політики щодо дітей, завдання державних органів, інших юридичних та фізичних осіб у сфері охорони дітей. Так, Закон містить перелік прав та свобод дітей, серед яких право на життя та розвиток, на охорону життя та здоров'я, на отримання ім'я та громадянства, на отримання виховання, на свободу та особисту недоторканість, на житло, на освіту, на відпочинок тощо. У цьому контексті цікавою є ст. 16 Закону, що закріплює обов'язки дитини, а саме дотримуватися правил поведінки в суспільстві, знати державні атрибути Азербайджанської Республіки, опанувати знання, готувати себе для корисної діяльності, шанобливо ставитися до батьків, до прав та інтересів інших громадян, берегти пам'ятники історії та культури, берегти навколишнє середовище, виконувати інші обов'язки, передбачені законодавством Азербайджанської Республіки. Закон також закріплює рівні права та обов'язки батьків. Що стосується взаємовідносин дитина-держава, то Закон передбачає державну підтримку дітей, що мають вроджені таланти, та соціальні допомоги дітям. Держава забезпечує захист дітей, які проживають у зоні військових дій, епідемій, стихійних і екологічних лих, або зазнали впливу цих явищ, а також дітей-сиріт, дітей з неповних (де один з батьків відсутній) і малозабезпечених сімей, дітей шехидів. Закон закріплює положення щодо дітей, що виховуються в закладах інтернатного типу, усиновлення, дітей-інвалідів, дітей з розумовими та фізичними вадами тощо. Хоча деякі науковці вказують на існування певних суперечностей між Конвенцією та національним законодавством про права дітей, наприклад, національним законодавством щодо прав та інтересів дітей-інвалідів [10, с. 115–116].

У Туреччині спеціальним законом щодо захисту прав дітей став Закон «Про захист дитини» 2005 р. [6]. Метою його є регулювання процедур та принципів щодо захисту неповнолітніх, які потребують захисту або яких спонукають до вчинення злочину, та забезпечення їх прав та добробуту. Закон містить визначення понять «неповнолітній», «неповнолітній, що потребує захисту», «неповнолітній, якого було залучено до вчинення злочину», «ювенальний суддя», «соціальні працівники» тощо. З метою захисту прав неповнолітніх Закон закріплює низку основних принципів, яких слід дотримуватися: забезпечення права неповнолітніх на життя, розвиток, захист та участь, забезпечення інтересів та добробуту неповнолітніх, жодної дискримінації щодо неповнолітнього або його сім'ї, покарання у виді позбавлення волі та заходи, що обмежують свободу, є крайніми мірами покарання для неповнолітніх тощо. Закон закріплює низку захисних та підтримуючих заходів з метою захисту неповнолітніх у їх власному сімейному середовищі, а також питання слідства, притягнення до кримінальної відповідальності та створення ювенальних суддів, їх обов'язки та компетенція. Вартою уваги є ст. 43 аналізованого Закону, яка передбачає, що витрати на підтримуючі та захисні заходи щодо неповнолітніх оплачує уряд.

Отже, аналізуючи національні спеціальні закони України, Азербайджану та Туреччини, бачимо, що вони є достатньо різними за своїм змістом, хоча й направлені на захист прав дітей. Якщо спеціальні закони України та Азербай-

джану мають все ж таки соціальну направленість, хоча мають певні відмінності у наповненні, то закон Туреччини спрямований здебільшого на захист дитини, яка перебуває у конфлікті з законом. Проте безперечним є той факт, що положення усіх цих законів відповідають букві і духу Конвенції ООН про права дитини.

Висновки. Таким чином, у десятирічній історії розроблення та прийняття Конвенції ООН про права дитини участь України та Туреччини була активною. Після ратифікації цього основоположного міжнародного документа у сфері захисту прав дітей Україна, Азербайджан та Туреччина почали здійснювати поступову гармонізацію національного законодавства з положеннями Конвенції. Основним здобутком стало прийняття національних спеціальних законів щодо прав дітей. І хоча ці закони мають різну направленість, однак вони всі свідчать про забезпечення та гарантування захисту прав дітей на державному рівні. Ураховуючи ситуацію у цих країнах, особливу увагу необхідно приділити законодавчому регулюванню та забезпеченню захисту прав дітей, які перебувають у зонах воєнних дій і збройних конфліктів, а також дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій і збройних конфліктів.

References

1. Krestovska, N.M. (2008). *Yuvenalne pravo Ukrainy: istoryko-pravove doslidzhennia*. Odessa: Feniks [in Ukrainian].
2. Pro ohoronu dytynstva: Zakon Ukrainy vid 26.04.2001 r. № 2402-III. Data onovlennja: 17.03.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#n70> [in Ukrainian].
3. Pro prava detey: Zakon Azerbaidzhanskoy Respubliki ot 19.05.1998 g. № 499-1Г. URL: <https://www.legal-tools.org/doc/4264c3/pdf/> [in Russian].
4. Pro ratyfikatsiu Konventsii pro prava dytyny: Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainsoi RSR vid 27.02.1991 r. № 789-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/789-12#Text> [in Ukrainian].
5. Convention on the Rights of the Child. URL: <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/crc.aspx>.
6. Juvenile Protection Law: Law of Turkey from 03.07.2005. № 5395. URL: <http://www.lawsturkey.com/law/juvenile-protection-law-5395>.
7. Kosher, H., Ben-Arieh, A., Hendelsman, Y. (2016). The History of Children's Rights. *Children's Rights and Social Work, part 2*, 9–18. New York: Springer. doi: 10.1007/978-3-319-43920-4_2.
8. Libal, K. (October-December 2001). Children's Rights in Turkey. *Human Rights Review*, 35–44.
9. Legislative history of the Convention on the Rights of the Child. (2007). Vol. I. OHCHR, The Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, Save the Children Sweden.
10. Mikailova, U., Ismayilova, A., Karimova, Y., Isazade, U., Behbudov, R., Agayev, Y., Aliyeva, N. (2009). Education of Children with Disabilities in Azerbaijan: Barriers and Opportunities. *Human Rights Education in Asian Schools, Vol. XII*, 107–128.
11. Omarova, A.A. (2020). Formation and development of juvenile law in Europe and Ukraine in the first third of the twentieth century. *Problemy zakonnosti – Problems of Legality, issue 150*, 53–66. doi: <https://doi.org/10.21564/2414-990x.150.209283>.
12. Question of a convention on the rights of the child E/CN.4/1292. URL: <https://undocs.org/E/CN.4/1292>.
13. Quennerstedt, A., Robinson, C., l'Anson, J. (2018). The UNCRC: The Voice of Global Consensus on Children's Rights? *Nordic Journal of Human Rights*, 36:1, 38–54. doi: 10.1080/18918131.2018.1453589.
14. Ratification Status for CRC – Convention on the Rights of the Child. URL: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/TreatyBodyExternal/Treaty.aspx?Treaty=CRC&Lang=en.

15. Report of the working group on a draft convention the rights of the child E/CN.4/1983/62. URL: <https://undocs.org/E/CN.4/1983/62>.

16. Report of the working group on a draft convention the rights of the child E/CN.4/1984/71. URL: <https://undocs.org/E/CN.4/1984/71>.

17. Report of the working group on a draft convention the rights of the child E/CN.4/1985/64. URL: <https://undocs.org/E/CN.4/1985/64>.

18. Report of the working group on a draft convention the rights of the child E/CN.4/1989/48. URL: <https://undocs.org/E/CN.4/1989/48>.

19. Shygal, D., Omarova, A. (2021). Evaluation of the Results of the Historical and Legal Comparison of the Juvenile Justice of Ukraine and Poland in the 1920s. *Access to Justice in Eastern Europe*, 2(10), 67–85. URL: <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-4.2-a000060>.

20. Summary records of the 46-th meeting E/CN.4/1984/SR.46. URL: <https://undocs.org/E/CN.4/1984/SR.46>.

21. Summary records of the 57-th meeting E/CN.4/1985/SR.57. URL: <https://undocs.org/E/CN.4/1985/SR.57>.

22. Verhellen, E. (2015). The Convention on the Rights of the Child. *Routledge International Handbook of Children's Rights Studies*. Vandenhoe W., Desmet E., Reynaert D., Lembrechts S. (Eds). London: Routledge. Part 3, 43–59. URL: <https://www.routledgehandbooks.com/doi/10.4324/9781315769530.ch3>.

Omarova A. A., PhD in Law, Assistant of the Department of History of State and Law of Ukraine and Foreign Countries, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine.
e-mail: ayselka0612@gmail.com ; ORCID 0000-0002-9162-0525.

Protection of children's rights in Ukraine, Azerbaijan and Turkey

One of the most pressing issues in the world today is the protection of children's rights. A major event in this area was the adoption of the 1989 UN Convention on the Rights of the Child. At the time of the development and adoption of the Convention, Ukraine and Azerbaijan were part of the USSR. However, the Ukrainian SSR, unlike the Azerbaijani SSR, was the primary founding member of the United Nations and therefore participated in the development and adoption of the UN Convention on the Rights of the Child, like Turkey, whose observers also participated in this process. This article examines the participation of Ukraine, Azerbaijan and Turkey in the development and adoption of the 1989 UN Convention on the Rights of the Child. However, the adoption and ratification of the Convention is only the first step in the realization of children's rights at the national level. The national special laws of Ukraine, Azerbaijan and Turkey in the field of protection of children's rights are also studied. This article concludes on the different direction of the special laws of these countries. Moreover, there are some differences in the content of the laws, namely some of them includes not only rights, but also the duties of the child. The state of protection of children's rights in Ukraine, Azerbaijan and Turkey is a priority and urgent issue in the state policy of these countries and needs to be improved. The conclusions provide recommendations for improving the legislation of these countries.

Keywords: Convention on the Rights of the Child; Ukraine; Azerbaijan; Turkey; protection of children's rights; UN.

Рекомендоване цитування: Омарова А. А. Захист прав дітей в Україні, Азербайджані та Туреччині. *Проблеми законності*. 2021. Вип. 155. С. 43–50. doi: <https://doi.org/10.21564/2414-990X.155.242655>.

Suggested Citation: Omarova, A.A. (2021). Zakhyst prav ditei v Ukraini, Azerbaidzhani ta Turechchyni [Protection of children's rights in Ukraine, Azerbaijan and Turkey]. *Problemy zakonnosti – Problems of Legality, issue 155, 43–50*. doi: <https://doi.org/10.21564/2414-990X.155.242655> [in Ukrainian].

Надійшла до редколегії 28.10.2021 р.

Прийма Сергій Васильович,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії і філософії права,
Національний юридичний університет
Імені Ярослава Мудрого, Україна, м. Харків
e-mail: svpriym@gmail.com
ORCID 0000-0003-2011-9175

doi: 10.21564/2414–990X.155.243848
УДК 340.132

НОРМА ПРАВА: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА

У статті здійснено загальнотеоретичне дослідження норм права. Наголошено, що правова норма є одним із ключових понять теорії права, а важливість детального вивчення проблематики норм права пов'язана насамперед з тим, що право наділене ознакою нормативності.

Норму права визначено як закріплене у джерелах права обов'язкове правило загального характеру, що визначає стандарт належної чи дозволеної поведінки або наслідки його порушення у сфері найважливіших суспільних відносин, ефективна дія якого забезпечується державою.

Властивості норм права розглянуто в двох аспектах: 1) властивості норм права, які є спільними з властивостями інших соціальних норм; 2) специфічні властивості норм права.

До властивостей першої групи віднесено такі: норми права є правилами поведінки, що регулюють суспільні відносини й упорядковують соціальні зв'язки; є суспільно зумовленими правилами поведінки; забезпечують стабільність і порядок у суспільстві; є типовими зразками поведінки; мають загальний характер; створюються та реалізуються завдяки людській волі та свідомості; підкріплюються засобами впливу на випадок їх недотримання.

Другу групу утворюють такі властивості: норми права є первинними, вихідними компонентами права; закріплюють стандарт правомірної поведінки особи та визначають наслідки його порушення; охоплюють регулюванням особливу сферу суспільних відносин, які є найбільш важливими для соціуму; мають офіційний державно-владний характер; є обов'язковими; мають специфічні джерела свого вираження. Також наголошується, що норми права закріплюються в офіційних джерелах не безпосередньо, а за допомогою нормативно-правових приписів, з якими вони співвідносяться як зміст і форма. На цій підставі нормативно-правовий припис визначається як письмове, логічно завершене правове положення, сформульоване уповноваженим суб'єктом, яке закріплює правило поведінки у певному джерелі права та виступає техніко-юридичним засобом формального вираження правової норми.

Ключові слова: норма права; нормативно-правовий припис; нормативність права; джерело права; соціальні норми.

Прийма С. В., кандидат юридических наук, доцент, доцент кафедри теорії і філософії права, Національний юридический університет імені Ярослава Мудрого, Україна, г. Харьков. e-mail: svpriym@gmail.com ; ORCID 0000-0003-2011-9175

Норма права: общетеоретическая характеристика

В статье осуществлено общетеоретическое исследование норм права. Отмечено, что правовая норма является одним из ключевых понятий теории права, а важность детального изучения проблематики норм права связана прежде всего с тем, что право надделено признаком нормативности.

Норма права определена как закрепленное в источниках права обязательное правило общего характера, определяющее стандарт надлежащего либо дозволенного поведения или последствия его нарушения в сфере наиболее важных общественных отношений, эффективное действие которого обеспечивается государством.

Свойства норм права рассмотрены в двух аспектах: 1) свойства норм права, общие со свойствами других социальных норм; 2) специфические свойства норм права.

К свойствам первой группы отнесены следующие: нормы права являются правилами поведения, регулируемыми общественные отношения и упорядочивающими социальные связи; являются общественно обусловленными правилами поведения; обеспечивают стабильность и порядок в обществе; являются типичными образцами поведения; носят общий характер; создаются и реализуются благодаря человеческой воле и сознанию; подкрепляются средствами воздействия на случай их несоблюдения.

Вторую группу образуют следующие свойства: нормы права являются первичными, исходными компонентами права; закрепляют стандарт правомерного поведения субъекта и определяют последствия его нарушения; охватывают регулированием особую сферу общественных отношений, которые наиболее важны для социума; носят официальный государственно-властный характер; являются обязательными; имеют специальные источники своего выражения. Также отмечается, что нормы права закрепляются в официальных источниках не напрямую, а с помощью нормативно-правовых предписаний, с которыми они соотносятся как содержание и форма. На этом основании нормативно правовое предписание определяется как письменное, логически завершенное правовое положение, сформулированное уполномоченным субъектом, которое закрепляет правило поведения в определенном источнике права и выступает технико-юридическим средством формального выражения правовой нормы.

Ключевые слова: норма права; нормативно-правовое предписание; нормативность права; источник права; социальные нормы.

Постановка проблеми. У Китаї розроблено законопроект про заохочення сімейного виховання, яким встановлюється відповідальність тих батьків, чії діти проявляють дуже погану поведінку або скоюють злочини. У проекті передбачено, що до батьків будуть застосовуватися санкції у виді догани або проходження програми сімейного виховання¹.

Прочитавши це повідомлення, мабуть, кожен зрозуміє, що законопроект, у разі його прийняття, сформує нову модель поведінки для батьків, тобто він унормує сімейний виховний процес, а отже, з'являться правові норми, недодержання яких спричинить притягнення до відповідальності винних осіб.

Звісно, норми існують не лише в нормативно-правових актах та інших джерелах права. Нормативність притаманна будь-якому соціальному регуляторові: і релігії, і моралі, і звичаям. Проте саме в юридичній сфері питання регулювання поведінки суб'єктів за допомогою норм права особливо актуальне, оскільки від виконання вимог цих норм залежить стан упорядкованості суспільних відносин, тобто правопорядок.

¹ URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1949372-u-kitayi-priynyali-zakon-scho-zmenshuye-tisk-na-uchniv-yaki-vikonuyut-domashni-zavdannya>.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інтерес дослідників до норм права є звичайним явищем. Справа в тому, що питання норм права є ключовим у будь-якій студії, яка присвячена самому праву, оскільки фактично повсюдно право визначається як система норм (a system of norms). Разом з цим найбільш детально проблематика правових норм була досліджена у працях таких вітчизняних і закордонних науковців як П. Богоссян (P. Boghossian), Дж. Вебб (J. Webb), Л. І. Заморська (L. I. Zamorska), Г. Кельзен (H. Kelsen), А. М. Колодій (A. M. Kolodii), О. В. Петришин (O. V. Petryshyn), С. П. Погребняк (S. P. Pohrebniak), Дж. Хейдж (J. Hage), Дж. Холланд (J. Holland). Однак, не дивлячись на високий науковий інтерес до норм права, вважати процес їх пізнання завершеним немає підстав, оскільки відсутня єдність у розумінні змісту поняття «норма права», її структури, видів, функцій і т.д. [1, с. 333].

Мета і завдання. Метою статті є загальнотеоретичне дослідження норми права як первинного елементу системи права. Для досягнення цієї мети планується виконання низки завдань: дати визначення норми права, проаналізувати основні властивості правових норм, дослідити їх особливості у складі різних джерел права та з'ясувати їх співвідношення з нормативно-правовими приписами.

Виклад основного матеріалу. Визначення терміна «норма». У блеківському юридичному словнику термін «норма» (norm/rule) визначається як прийняте суспільством загальне правило, модель або стандарт, що приписує певний найчастіше повторюваний тип поведінки чи дії у заздалегідь визначеній ситуації, за яким суспільство судить кого-небудь чи що-небудь [2].

Однак норма в чистому вигляді існувати не може – вона завжди є нормою чогось (поведінки, мови, відпрацьованого часу, відстрілу мисливських тварин, цукру в крові тощо). Поняття «норма» становить собою вираження найбільш раціонального способу існування того чи іншого явища, вона виражає нормальний стан або оптимум. Наприклад, нормою є знаходження на робочому місці в тверезому стані або утримання від розведення багаття в лісі у період засухи.

Термін «норма» походить від лат. norma, яка має у загальному слововживанні два значення: (*) це наугольник (трикутна лінійка, за допомогою якої викреслюють прямі кути та проводять перпендикуляри); (*) загальне правило, зразок. При цьому більш розповсюдженим у латинській мові було розуміння норми саме в першому значенні як мірила, на що вказують похідні терміни: normālis (прямий, побудований по наугольнику), normaliter (по наугольнику, по прямій лінії), normā (відміряти по наугольнику чи по відвісу). Таким чином, початково норма є геометричним або будівельним поняттям (саме через це Пізанська вежа не вважається нормою, оскільки стоїть не прямо, а під нахилом). Тому прямо (за однією з версій «право» походить від цього слова) – це і є норма.

Разом з цим сьогодні норма сприймається радше як правило поведінки загального характеру. Хоча вона може мати різний зміст. Як пише у своїй статті

«Rules, Norms and Principles: A Conceptual Framework» професор Нью-Йоркського університету П. Богоссян (P. Boghossian), правила можуть бути поділені на два різновиди: нормативні твердження, які встановлюють дозволи та вимоги, на кшталт правил гри у шахи («білі повинні ходити першими», «рокіровка дозволяється за умов, якщо король і тура не ходили та між ними немає інших фігур»), та імперативи або інструкції, котрі містять відповідні веління безумовного характеру [3, р. 5].

Крім цього, у теорії права існує поділ правових норм на дві великі групи залежно від того, яку функцію вони виконують у регулюванні суспільних відносин. Як стверджує у своїй статті «The Limited Role of Hermeneutics in Law» професор Маастрихтського університету Дж. Хейдж (J. Hage), право не складається виключно з норм, що описують поведінку; акцент на цих нормах дає лише однобічний погляд на право. Справа в тому, що велика кількість правових норм взагалі не описує поведінку, хоча й існує, щоб сприяти нормам, котрі її визначають. Це, зокрема, норми, які роз'яснюють терміни, що вживаються в інших нормах, і норми про юридичні принципи та юридичні цінності [4]. У вітчизняній юридичній науці цей поділ відомий як поділ на класичні та спеціалізовані (нетипові) норми. Перші є нормами-правилами поведінки, оскільки вони безпосередньо регулюють поведінку суб'єктів правовідносин. Норми другої групи існують для правильної й ефективної реалізації класичних норм, у зв'язку з чим їх можна також назвати нормами-інструкціями. Проте дослідження змісту останніх у цій статті не відбуватиметься й основна увага буде приділена аналізу класичних норм права.

Характеристика норми права. Правова норма – одне з ключових понять не лише теорії права, а й усієї юридичної науки. Важливість детального дослідження проблематики норм права пов'язана насамперед з тим, що право наділене ознакою нормативності. Що означає це слово? Зокрема, в академічному тлумачному словнику української мови слово «нормативний» визначається як «той, що встановлює норму, правила чого-небудь» [5]; в кембриджському словнику англійської мови «normative» – це той, що належить до правил або підкоряє людей правилам, особливо правилам поведінки [6]. Таким чином, право є нормативним явищем, оскільки воно регулює або унормовує суспільні відносини за допомогою відповідних зразків, стандартів, правил поведінки, які, власне, і називаються нормами права. Про це писав і Г. Кельзен (H. Kelsen), зазначаючи, що право – це нормативне впорядкування людської поведінки, себто система норм, що її регулюють [7, с. 14]. Загалом, ціннісне значення норми для права абсолютизувалося у нормативістському праворозумінні.

У сучасній юридичній літературі виокремлюються такі основні підходи до визначення норм права: 1) як правила поведінки (класичний підхід); 2) як припис, встановлений державними органами або посадовими особами; 3) як веління; 4) як модель відносин, котру суб'єкти права з'ясовують і виконують з метою побудови, збереження, захисту належного порядку та забезпечення стабільного здійснення особистих прав; 5) їх визначення через два чи більше

родових поняття, тобто як загальнообов'язкові, формально визначені приписи і вихідні нормативи, що встановлюють міру належної та можливої поведінки учасників суспільних відносин, що регулюються, та виступають як критерії правомірності такої поведінки [1, с. 333–334]. Зокрема, Г. Кельзен (H. Kelsen) визначав норму права як припис стосовно людської поведінки один до одного (people's behaviour towards each other) або команду, що виражає волю однієї особи стосовно поведінки іншої особи (behaviour of another person), тобто імператив [8, р. 1, 2].

На нашу думку, *норму права* слід розуміти як *закріплене у джерелах права обов'язкове правило загального характеру, що визначає стандарт належної чи дозволеної поведінки або наслідки його порушення у сфері найважливіших суспільних відносин, ефективна дія якого забезпечується державою.*

Щодо властивостей норм права, то ми вважаємо за доцільне розглядати їх в двох аспектах: 1) загальні властивості, притаманні всім соціальним нормам, а отже і правовим, як їх різновиду; 2) специфічні властивості норм права, як правового явища.

I. Властивості норм права, які є спільними з властивостями інших соціальних норм:

1) вони є правилами поведінки, що регулюють суспільні відносини й упорядковують соціальні зв'язки. Ці норми визначають межі можливої поведінки суб'єктів за допомогою встановлення критеріїв «дозволено» та «не дозволено»;

2) є суспільно зумовленими правилами поведінки, завдяки чому вони набувають якості легітимних. Пов'язаність із суспільними потребами дозволяє застосовувати їх навіть без застосування заходів примусу. Така легітимність обумовлюється тим, що правові норми віддзеркалюють інтереси, цінності, очікування соціуму, а отже, добровільно реалізуються його представниками, як доцільні, справедливі, раціональні тощо. При цьому завдяки соціальній обумовленості право може бути показником стану розвитку суспільства. Іншими словами, у розвинутого суспільства і право буде розвинутим, а нецивілізований соціум право, що йому й відповідатиме. Наприклад, лояльність до корупції призводить або до появи відповідних законодавчих актів, які полегшують її існування й розвиток, або до нехтування чи обходу законів, котрі покликані викоринити корупцію, що, у свою чергу, спричиняє насичення системи законодавства «мертвими» (чинними, однак реально не діючими) нормами;

3) забезпечують стабільність і порядок у суспільстві. Саме завдяки їм поведінка учасників суспільних відносин стає визначеною та передбачуваною, а саме суспільство набуває якостей злагодженої системи. Так, існують відповідні сфери, суворе регламентування яких забезпечує людство, зокрема, від самознищення, наприклад, це обіг наркотичних засобів, вибухових речовин, зброї тощо. Так, Дж. Холланд (J. Holland) і Дж. Вебб (J. Webb) наводять гіпотетичний приклад із продавчиною, яка отримала від постачальника товари для туризму, серед яких була невелика кількість викидних ножів (flick-knives). Одним із перших питань, які вона поставила своєму другові-юристу, було те, чи не матиме вона проблем

із поліцією, якщо буде продавати ці ножі [9, р. 2]. Очевидно, що контроль з боку уповноважених органів над сферою продажу викидних ножів, які досить часто стають знаряддям вчинення вуличних злочинів (хуліганств, грабежів), сприятиме соціальному порядку та відчуттю комфорту серед населення;

4) є типовими зразками поведінки (спрямованими на регулювання типових суспільних відносин [10, с. 14]), що набули визнання в соціумі та склалися внаслідок їх одноманітного багаторазового повторення. З іншого боку, не виключається ситуація, коли норма є новою та незвичною для суспільства, однак ефективність від її регулювання вища, ніж ефективність попереднього правила, або очевидна, у разі первинної регламентації відносин, наприклад, регулювання суспільних відносин у сфері обігу криптовалют. Однак у цьому випадку має бути очевидним запит соціуму саме на правову регламентацію відповідних суспільних відносин;

5) мають загальний характер, який проявляється в тому, що їх вимоги поширюються на невизначене коло осіб та на невизначену кількість випадків. При цьому вони є неперсоніфікованими (адресати їх звернення не називаються поіменно) та невичерпними (мають необмежений термін дії та не втрачають своєї сили після реалізації);

6) створюються та реалізуються завдяки людській волі та свідомості, оскільки вони розробляються людьми для людей і носять інтерсуб'єктивний характер. До речі, соціальні норми тому і називаються соціальними (з лат. *socius* перекладається як спільне, товариш, союзник), оскільки вони регулюють відносини між двома і більше суб'єктами, наділяючи їх кореспондуючими правами й обов'язками, а не просто приписують, як себе має поводити кожна окрема особа;

7) підкріплюються засобами впливу (санкціями) на випадок їх недотримання. Кожен із соціальних регуляторів має у своєму розпорядженні певні інструменти впливу на суб'єкта, який не виконує їх норм. Наприклад, релігія послуговується такими санкціями, як епітимія, відлучення від церковних таїнств або від Церкви, встановлення додаткового правила чи справи милосердя, Суд Божий; мораль користується громадським осудом і самоосудом, викликаним докорами сумління. Що стосується права, то воно має чи не найбільший «санкційний» список, причому санкції відрізняються залежно від того, норму якої галузі права було порушено. Так, порушник трудової дисципліни може отримати догану чи бути звільненим, злочинець – позбавлений волі, підданий громадським або виправним роботам тощо. Такий широкий спектр юридичних санкцій пояснюється тим, що до винної особи може бути застосований виключно легальний вплив, тобто вплив, підстави, межі, вид, розмір якого мають бути заздалегідь встановлені у законодавстві. До того ж притягнення до юридичної відповідальності загалом відбувається через процедуру правозастосування, а отже, як і будь-який публічний процес, має здійснюватися на основі спеціально-дозвільного типу правового регулювання, при якому уповноважений суб'єкт може вчиняти щодо порушника виключно ті дії, які передбачені законодавством, а те, що законодавчо не дозволено, йому забороняється.

II. Специфічні властивості норм права:

1) вони є первинними, елементарними, вихідними компонентами права. Як живі організми складаються з клітин, так право складається з норм, котрі є його цеглинками, з них побудована вся його система. При цьому важливо пам'ятати, що право є системою цілісною, узгодженою, внутрішньо структурованою [11, с. 713–714], а не просто неупорядкованою сукупністю чи колекцією норм, оскільки для досягнення своєї мети – регулювання, організації людської взаємодії – йому необхідно мати певну єдність, певну зв'язаність у межах цієї сукупності норм; немає жодного сенсу підтримувати через правову норму той чи інший вид поведінки, якщо у той самий час цей тип поведінки не схвалюється іншими правовими нормами [12, с. 33];

2) вони закріплюють стандарт правомірної поведінки особи та визначають наслідки його порушення. Якщо у першому випадку норма виступає як модель певних відносин, то в другому – це засіб оцінки того чи іншого вчинку як правомірного чи неправомірного, основа для притягнення правопорушника до юридичної відповідальності. У зв'язку з цим норма може містити не лише зразок правомірної поведінки, а й закріплювати моделі неправомірних діянь у вигляді складів правопорушень. При цьому закріплення названих моделей поведінки відбувається шляхом встановлення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків учасників правовідносин.

Прикладом цього може служити правова норма, закріплена у ст. 910 Цивільного кодексу України як модель договірних відносин у сфері перевезення пасажирів і багажу. Правомірним у цій моделі вважається надання перевізником послуг з перевезення пасажирів до пункту призначення, при цьому визначаються взаємні права й обов'язки сторін [13, ст. 910]. Однак, якщо хтось із них не виконає своїх зобов'язань, то він нестиме за це цивільну відповідальність, встановлену за домовленістю сторін, згідно зі ст. 920 ЦК України [13, ст. 920]. Разом з цим, якщо особа незаконно заволодіє транспортним засобом, вона нестиме вже кримінальну відповідальність, передбачену ст. 289 Кримінального кодексу України [14, ст. 289].

Слід зазначити, що встановлення нормою певного стандарту поведінки притаманне для норм будь-якої правової системи, хоча підходи до такого встановлення різняться. Так, норми романо-германського права спрямовані на закріплення загального абстрактного правила, яке буде поширювати свій регулятивний вплив на всі відносини певного роду в майбутньому. А от, у країнах англо-американської правової сім'ї, де основним джерелом права визнається судовий прецедент, первинне призначення норми має інший характер. Як стверджують Р. Давид (R. David) і К. Жоффре-Спінозі (C. Jauffret-Spinosi), норма загального права направлена на те, щоб розв'язати конкретну проблему, а не сформулювати загальне правило поведінки на майбутнє [15, с. 22];

3) вони охоплюють регулюванням особливу сферу суспільних відносин, які є найбільш важливими для існування, розвитку та функціонування соціуму. Чому саме право отримує особливу роль в упорядкуванні відносин між

людьми? Відповідь на це питання у своїй монографії «Learning Legal Rules» дають Дж. Холланд (J. Holland) та Дж. Вебб (J. Webb). Вони зазначають, що право на відміну від інших соціальних регуляторів: має тенденції виконувати важливі регулятивні функції, які не могли б бути реалізовані іншими видами норм; має офіційний характер і спеціальні санкції та правові засоби, які не можливі для інших форм регулювання; повідомляє про те, що для соціуму дійсно цінне. Водночас дослідники наголошують, що право не є скрізь однаковим, воно відображає різні цінності в різних культурах і в різні епохи. Для підтвердження цього вони наводять приклад законодавчого регулювання подружньої зради. Так, у сучасному англійському праві особа, яка має статеві зносини з чужим чоловіком або дружиною, не зазнає юридичного покарання (у цьому разі можливе хіба що розлучення). У мусульманському праві Коран забороняє адюльтери, роблячи їх злочинами, і карає зрадників Хадду через побиття камінням. В Античній Греції чоловік, який спокусив чужу дружину, міг отримати позов про компенсацію, оскільки він порушив «майнові» права чоловіка своєї коханки, а міг бути підданий і певним, невідомим сьогоdnішньому праву, покаранням, таким як, наприклад, вищипування лонного волосся [9, с. 6–7].

У зв'язку з цим відносини, які підлягають правовій регламентації, мають відповідати певним критеріям. Вони повинні: а) бути соціально значущими, тобто такими, що впливають на інтереси інших людей. Загалом правом регулюються відносини у трьох сферах: життя і здоров'я людини, власність, публічні відносини; б) піддаватися зовнішньому контролю, оскільки право регулює лише зовнішні відносини людей, обмежує їх зовнішню свободу; в) потребувати впливу держави шляхом офіційного закріплення прав і обов'язків їх учасників, а також встановлення юридичних санкцій; г) порушення або навіть загроза їх порушення має тягти шкідливі наслідки, причому шкода від такої поведінки має бути істотною для правопорядку. Наприклад, сьогодні в усьому світі розгорнулася кампанія з боротьби з поліетиленовими пакетами. Рівень загрози від їх використання набув такого значення для людства, що у праві з'явилися норми для регулювання й охорони цих відносин. Так, законодавчі акти, що забороняють використання полімерів, існують в Австралії, Бангладеш, Китаї, Сингапурі, США, на Тайвані. На острові Занзібар за використання полімерної упаковки можуть позбавити волі на строк до двох років, а в Південно-Африканській Республіці порушникам заборони на продаж поліетиленових пакетів загрожує до 10 років ув'язнення;

4) мають офіційний державно-владний характер, адже правові норми видаються чи санкціонуються саме державою. Ця діяльність відбувається у вигляді виконання владних повноважень відповідними державними органами, оскільки вони вводять норми права в дію та змінюють чи скасовують їх у порядку провадження правотворчої процедури, а також визначають, що є правомірним, а що – ні. Таким чином, будь-яка соціальна норма, узятя під захист держави, стає правовою. При цьому, як зазначав М. М. Коркунов (М. М. Korkunov), юридична норма набуває характеру веління, тобто є правилом повинності, оскільки вка-

зує, що і як має бути зроблено для розмежування конфлікуючих інтересів [16, с. 156]. Так само і Г. Кельзен (H. Kelsen) вважав, що норма встановлює Повинність (Ought). «Зазвичай ми говоримо, що особа «повинна» (ought) поводитися виключно у такий спосіб, якщо чинна норма приписує їй це робити; якщо ми говоримо, що норма уповноважує особу поводитися певним чином, то вона «здатна» (can) це робити; а якщо нормативний наказ дозволяє певну поведінку, то вона «може» (may) це робити». Г. Кельзен (H. Kelsen) виокремлював також норми, які скасовують або обмежують чинність інших норм (derogating norms) [8, р. 2–3]. Вони так само, як і попередні норми, встановлюють повинність, однак не щодо людей, а щодо інших норм. Водночас слід зауважити, що сприйняття норми як владного веління пов'язується насамперед із класичним позитивізмом, де обов'язковість права пояснюється звичкою переважної більшості членів суспільства коритися примусовим наказам певного суверена [17, с. 40]. А ось сьогодні популярною стає думка, що не держава через право встановлює правила поведінки, а право, спираючись на підтримку держави, визначає міру свободи учасників соціальної комунікації [18, с. 75].

Наприклад, норми трудового права регулюють відносини між працівником і роботодавцем, зокрема, вихід у щорічну відпустку вважається правомірним, а ненадання щорічних відпусток повної тривалості протягом двох років підряд кваліфікується як неправомірне (ч. 5 ст. 11 Закону України «Про відпустки» [19, ст. 11]). Утім, право на відпустку використовується на розсуд самого працівника, хоча ст. 83 Кодексу законів про працю України встановлює, що частина щорічної відпустки може бути замінена грошовою компенсацією, при цьому тривалість наданої відпустки не повинна бути менше, ніж 24 календарних дні [20, ст. 83]. Цікаво, що, наприклад, у Японії право на щорічну відпустку використовують лише приблизно 50 % працівників, а однією з причин смертності називають перевтому на роботі, для позначення чого винайшли навіть спеціальний термін «karoshi»;

5) з попередньої ознаки випливає наступна – їх обов'язковість, що підтримується можливістю застосування державного примусу як засобу гарантування виконання їх велінь. Саме ця властивість притаманна нормам права будь-якої правової системи й саме цим вони відрізняються від усіх інших соціальних норм, за винятком релігійних норм у клерикальних державах.

Норма права – це не просто констатація факту чи відображення дійсності, не рекомендація, побажання чи заклик, це державний імператив, що має категоричний характер. Тут може виникнути питання щодо обов'язковості уповноважувальних норм, відмова від реалізації яких не тягне для уповноваженого суб'єкта негативних юридичних наслідків. Однак не слід забувати, що право одного суб'єкта завжди кореспондує з обов'язком іншого, а отже, його порушення для зобов'язаного суб'єкта є юридично небезпечним.

Таким чином, кожна правова норма містить обов'язкове правило поведінки, яке поширюється на всіх, хто потрапляє у сферу її регулювання, а за недотримання заборон і невиконання обов'язків, встановлених нею, настає не

просто громадська, а юридична відповідальність. Так, відведені майданчики для платного паркування повинні обов'язково бути обладнані паркувальними автоматами, платіжними пристроями та/або інформаційними знаками про способи та порядок оплати вартості послуг з користування майданчиками для платного паркування, відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження правил паркування транспортних засобів» № 1342 від 03.12.2009 [21, п. 14]. Невиконання цієї норми тягне адміністративну відповідальність, передбачену ст. 152-1 Кодексу України про адміністративні правопорушення, в якій зазначається, що необладнання майданчиків для платного паркування транспортних засобів відповідно до вимог, встановлених законодавством ... тягне за собою накладення штрафу на посадових осіб суб'єктів господарювання, які утримують майданчики для платного паркування транспортних засобів [22, ст. 152-1];

б) вони мають специфічні джерела свого закріплення, що є офіційно визаними на державному рівні. У загальному вигляді правову норму слід вважати думкою, що виражена в тексті. Тобто норма права, будучи за своєю природою ідеальним явищем, продуктом людської свідомості, повинна набути формального вираження у відповідному документі, проте не в будь-якому, а лише в офіційному, котрий схвалений державою як джерело права.

Виведення норм права з нормативно-правових актів, нормативно-правових договорів, правових звичаїв є звичним для нашої правової системи і не викликає особливих труднощів. Тлумачення їх текстів дає інтерпретаторові змогу зрозуміти, які правила поведінки ними встановлюються, особливо у разі їх прийняття з дотриманням вимог нормотворчої техніки. Цікавим у нашій розвідці буде з'ясування особливостей вираження й пошуку правової норми в прецедентному праві, оскільки судовий прецедент, як, до речі, і судова правотворчість [Дет.: 23, с. 185], існує в українській правовій системі, хоча і неофіційно та не маючи статусу обов'язкового джерела права. Складність виявлення норми в прецеденті пов'язана з тим, що вона міститься не в резолютивній частині судового рішення, у так званому «judgement» (хоча ніби то логічно, що саме там ставиться крапка у справі), а в мотивувальній частині, причому нормативного значення набуває не будь-який аргумент, а саме той, ключовий, вирішальний, на якому ґрунтується це рішення («ratio decidendi» (з лат. дослівно перекладається як розумний аргумент/підстава рішення) або як його називають в американській юридичній літературі – «holding»). У зв'язку з цим на прецедентне право нерідко посилаються як на «неписане» право, адже норма, встановлена судовим рішенням, часто викладається не прямо, а лише передбачається [24, с. 44].

Не дивлячись на складність виведення норм із судових прецедентів, у юридичній літературі США виокремлюють два типи правової аргументації, що використовується для встановлення «ratio decidendi»¹: дедуктивна та за

¹ Хоча, виходячи з визначення «ratio decidendi» В. Бернхема (W. Burnham), його пошук не має бути важким. Учений зазначає, що правило вирішення справи (по суті «ratio decidendi») – це принципове судження, складене з кількох речень, що покладається в основу справи, згідно з

аналогією. Дедуктивна аргументація багато в чому подібна до застосування законодавства: є заздалегідь встановлена норма, яка накладається на конкретну справу. Але у випадку прецедентного права насамперед необхідно визначити, згідно з яким правилом створено попередній прецедент, на чому ґрунтувалася попередня справа, тобто знайти її «ratio decidendi». Наприклад, А. – власник човна, В. краде його, а потім продає С. С., не знаючи, що човен крадений, платить за нього В. ринкову вартість. А. дізнається, що човен у С. і звинувачує його в незаконному володінні майном. Припустимо, суддя вирішив справу на користь А., власника. Питання полягає в тому, чи міг С. сплатити за човен його повну ринкову вартість і не помітити, що він крадений? І чи може С. у такому разі володіти цим човном? Суд з цим не погоджується. Продавець В. отримав човен незаконним шляхом і тому не мав жодних прав вважати його своєю власністю. Не маючи прав на володіння, він не мав і права продати човен С. Суд ухвалює рішення на користь А. Із цього рішення можна вивести таке правило: «У випадку крадіжки особистого майна власник має право вимагати повернення своєї власності від особи, яка незаконно придбала цю власність, навіть коли ця особа не знала, що купує крадене». До цього правила у подальшому можна звертатися як і до законодавчого акта.

Однак, фактично, дедуктивна аргументація на основі прецедентних правил чи тверджень з попередніх справ корисна лише при вирішенні зрозумілих або легких справ. Коли ж є найменший сумнів щодо можливості застосувати певне прецедентне правило, чи взагалі щодо існування такого правила, як це трапляється у більшості випадків, коли справи вже розглядаються в апеляційному суді, то тут не обійтися без аргументації за аналогією [24, с. 70–71, 76].

Аргументація за аналогією за своєю суттю є співставленням, яке проходить два етапи: 1) визначення фактичної схожості та відмінностей між прецедентом та новою справою, яка розглядається; 2) визначення, в яких важливих аспектах нова справа подібна або відмінна від прецедентного випадку. Якщо важливі аспекти прецедентного випадку визнаються подібними до відповідних аспектів нової справи, прецедентне правило застосовується і, навпаки, коли вони визнаються не подібними – не застосовується.

Як приклад, можна навести справу «Quashnock v. Frost», розглянуту Верховним Судом Пенсильванії (США) у 1982 р. Фабула справи така: покупці будинку звернулися з позовом до суду, аби зобов'язати продавців стягнути кошти, витрачені на знищення термітів, і відшкодувати шкоду, спричинену будинку термітами. Продавці знали про термітів, однак не повідомили про це покупців, оскільки останні цього не питали. Перед судом постало питання, чи були зобов'язані продавці повідомити покупців про термітів у будинку. Прецедентною справою була справа «Glanski v. Ervine», яка також розглядалася

яким рішення у ній можна використовувати при розгляді справ у майбутньому. Воно повинне формулюватися таким чином, щоб особа, незнайома зі справою, зрозуміла його зміст, тобто воно має містити посилання на факти, що вважалися найважливішими для прийняття рішення [24, с. 70].

Верховним Судом Пенсильванії (США) у 1979 р. і так само стосувалася продажу будинку з термітами. У цій справі і продавець, і агент з нерухомості знали про термітів. Покупці з продавцем безпосередньо не спілкувалися, однак питання про термітів вони ставили агентові, який запевнив, що будинок без термітів і придатний для проживання. Розглядаючи цю справу, суд вирішив, що продавець і його агент були зобов'язані повідомити про термітів. Керуючись попередньою справою, Суд у новій справі постановив, що продавці мали обов'язок повідомити покупців про цей недолік будинку, а саме наявність у ньому термітів, не дивлячись на відсутність такого питання з боку покупців.

З прикладу видно, що фактичні обставини цих двох справ відрізнялися принаймні за двома аспектами: у прецедентній справі був присутнім агент з нерухомості, який безпосередньо спілкувався з покупцем і який повідомив про відсутність термітів; у розглядуваній справі відбувся не обман, а замовчування недоліку будинку. Однак суд визнав найбільш суттєві обставини справ подібними (зокрема, в обох справах сторона продажу знала про наявність термітів, що слід вважати суттєвим недоліком об'єкта нерухомості), а відмінності – менш вагомими для нової справи, та застосував прецедентну норму [25, с. 589–590].

Разом з цим важливо вказати, що правова норма, будучи елементом системи права, а не системи законодавства, закріплюється в офіційних джерелах не безпосередньо, а за допомогою особливої форми свого зовнішнього вираження – нормативно-правового припису (він як раз і належить до системи законодавства). Іншими словами, норма знаходить своє відображення в приписах різних джерел права – нормативно-правових актів, правових звичаїв, судових прецедентів тощо. Тут варто наголосити, і ми погоджуємося з думкою Р. С. Орловського (R. S. Orlovskiy) [26, с. 86], що співвідношення нормативно-правового припису з нормою права слід розглядати як співвідношення форми й змісту, а не частини й цілого, оскільки вони є елементами різних систем – системи законодавства і системи права, котрі у свою чергу теж співвідносяться як форма і зміст.

Що ж становить собою нормативно-правовий припис у загальному розумінні? Слово «припис» в українській мові має кілька конотацій, воно визначається: як вказівка або порада діяти певним чином; як вимога, обумовлена чим-небудь; як встановлена норма в мові, літературі, мистецтві; як те, що дописане до якогось тексту.

Спираючись на ці лінгвістичні знання, ми можемо охарактеризувати і те юридичне явище, яке отримало назву «нормативно-правовий припис».

Вважається, що вперше в радянській юридичній літературі термін «нормативний припис» був використаний О. В. Міцкевичем (O. V. Mitskevych), який визначав його як те чи інше логічно завершене положення, яке прямо сформульоване в тексті акта державного органу та яке містить обов'язкове для інших осіб і організацій рішення державної влади.

Сам термін «нормативно-правовий припис» сконструйований доктриною вельми раціонально. По-перше, слово «правовий» у назві демонструє його

належність до сфери права та наголошує на його завданні втілювати саме правову, а не будь-яку соціальну норму. По-друге, прикметник «нормативний» свідчить про те, що цей припис установлює правило поведінки не індивідуального, а загального ґатунку, на підставі чого він відмежовується від припису як конкретного наказу.

Ознаки нормативно-правового припису. Припис є об'єктивованою нормою або письмовим еквівалентом норми права, тому і загальні ознаки у них спільні. Однак тут можна висловити одне суттєве зауваження – припис є формою, а норма є змістом, тому природа в них все таки різна. Цілком слушну думку виражає О. Ф. Черданцев (О. F. Cherdantsev), говорячи, що у найбільш точному значенні слово «припис» є письмовим велінням, наказом, а тому веління та письмова форма – дві основних його ознаки [27, с. 92].

Отже, розглянемо ознаки нормативно-правового припису, які відрізняють його від норми права:

1) він є формою, оболонкою, необхідною для вираження правової норми, або її зовнішнім еквівалентом. Норма права могла б залишатися неписаною, якби не одна суттєва характеристика права – його формальна визначеність. Тому правова норма, як явище зі світу ідей, неодмінно має виражатися у тексті різних джерел права, оскільки неписана норма може бути моральною, політичною, однак не правовою. У зв'язку з цим вона повинна мати матеріалізований вигляд, що стає можливим завдяки синтаксичним засобам. Отже, за своєю сутністю приписи є реченнями або фразами, які викладаються в абзацах, підпунктах, пунктах, частинах, статтях нормативних юридичних актів і містять юридично, текстуально і логічно завершені положення, котрі регулюють відповідні аспекти поведінки суб'єктів. Це дає підстави визнати службову роль припису щодо норми, оскільки він існує загалом для фіксування положень останньої у документальному вигляді та для з'ясування її тверджень з метою здійснення правореалізаційної чи правоінтерпретаційної діяльності;

2) він передає владне веління суб'єкта, який видав цей документ. Іншими словами, припис є владним засобом передачі офіційної інформації. Через них уповноважені органи публічної влади повідомляють учасників суспільних відносин про ті моделі поведінки, які пропонуються в праві. При цьому правова інформація може існувати не лише у вигляді наказів або велінь, а й у формі описання цих моделей поведінки, фіксування правових статусів осіб, умов реалізації їх прав і обов'язків, стверджень про державний лад тощо. Таким чином, використовується не лише прескриптивний (наказовий), а й дескриптивний (описовий) способи формулювання приписів, прикладом чого загалом можуть бути норми імперативного та диспозитивного характеру.

Усе вищенаведене дозволяє визначити нормативно-правовий припис як письмове, логічно завершене правове положення, сформульоване уповноваженим суб'єктом, яке закріплює правило поведінки у певному джерелі права та виступає техніко-юридичним засобом формального вираження правової норми.

Способи викладення нормативно-правових приписів у різних джерелах права. Питання викладення приписів постає у будь-якому джерелі права. Наприклад, як викладаються приписи у судових рішеннях, котрі згодом стануть судовими прецедентами? Очевидно, що правило, яке формулюється суддею, є початково лише його ідеєю, котра сформувалася в його свідомості на підставі чинного законодавства. Тому це правило потрапляє на папір у вигляді рішення суду, у тій частині, яка іменується «ratio decidendi», про що вже йшлося раніше.

Питання формулювання нормативно-правових приписів існує і в нормативно-правових договорах. Розглянемо один із їх різновидів – міжнародні договори. Їх приписи викладаються у статтях, частинах, пунктах у вигляді тексту, у якому зазначаються правила поведінки загального характеру для сторін цього договору. Так, у ст. 3 Угоди між Урядом України та Урядом Французької Республіки про взаємне визнання документів про наукові ступені і вчені звання міститься такий припис «Сторони надають одна одній нормативні акти, що регулюють правила оформлення і видачі документів про наукові ступені і вчені звання зразки та опис зазначених документів, а також направляють одна одній у разі потреби відповідні офіційні роз'яснення» [28, ст. 3].

Однак через те, що первинним обов'язковим джерелом права в Україні є нормативно-правовий акт, то найбільшу розробку отримало формулювання приписів саме в статтях або пунктах нормативно-правових актів (законів і підзаконних актів відповідно), хоча методика такого формулювання однакова для всіх юридичних документів нормативного характеру і зводиться до питання формулювання думки в тексті.

Висновки. Тема норм права, без сумніву, є однією з центральних тем юриспруденції, тому вона заслуговує на найбільшу увагу дослідників. Разом з цим саме в теорії права, як методологічній фундаментальній науці, мають міститися найбільш детальні й узагальнені дослідження правових норм, котрими можуть користуватися усі юридичні науки, у межах яких вивчається правове регулювання суспільних відносин. Ця стаття і є спробою такої розвідки. Детальний розгляд змісту і властивостей правових норм, визначення особливостей їх пошуку в різних джерелах права, а також установлення співвідношення норми та нормативно-правового припису сприятиме таким розвідкам у сфері галузевих і прикладних юридичних наук. Водночас чимало аспектів, пов'язаних з нормами права, потребують подальшого розвитку, зокрема, це і дослідження їх видової характеристики, і з'ясування їх структури, і підвищення ефективності й результативності їх впливу на поведінку учасників суспільних відносин.

Список літератури

1. Колодій А. М. Норми права. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. / Нац. акад. прав. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого; редкол. В. Я. Тацій [та ін.]. Харків : Право, 2017. Т. 3: Загальна теорія права. С. 333–338.
2. Black's Law Dictionary. – St. Paul, MN : Thomson/West, 2004. – 8th ed. URL: [https://trust.dot.state.wi.us/ftp/dtsd/bts/environment/library/reference/blacks-law-dictionary-8th-edition-\(2004\).pdf](https://trust.dot.state.wi.us/ftp/dtsd/bts/environment/library/reference/blacks-law-dictionary-8th-edition-(2004).pdf).

3. Boghossian P. Rules, Norms and Principles: a Conceptual Framework. *Problems of Normativity, Rules and Rule-Following* / Law and Philosophy Library. Vol. 111. Switzerland: Springer International Publishing, 2015. P. 3–12.

4. Hage J. The Limited Role of Hermeneutics in Law. URL: http://www.academia.edu/37322328/THE_LIMITED_ROLE_OF_HERMENEUTICS_IN_LAW

5. Академічний тлумачний словник української мови. URL: <http://sum.in.ua/s/normatyvnyj>

6. Cambridge dictionary. URL: <https://dictionary.cambridge.org/ru/%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%80%D1%8C/%D0%B0%D0%BD%D0%B3%D0%BB%D0%B8%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9/normative>.

7. Кельзен Г. Чисте правознавство. З дод.: Проблема справедливості / пер. з нім. О. Мокровольського. Київ : Юніверс, 2004. 496 с.

8. Kelsen H. General Theory of Norms / Translated by M. Hartney. Oxford : Clarendon press, 1991. 465 p.

9. Holland J. A., Webb J.S. Learning Legal Rules. A Students' Guide to Legal Method and Reasoning; Eighth Edition. UK : Oxford University Press, 2013. 440 p.

10. Петришин О., Погребняк С. Система права: загальнотеоретична характеристика. *Право України*. 2017. № 5. С. 9–17.

11. Прийма С. В. Система права. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. / Нац. акад. прав. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого; редкол. В. Я. Тацій [та ін.]. Харків : Право, 2017. Т. 3: Загальна теорія права. С. 713–718.

12. Хук М. ван. Право как коммуникация / пер. с англ. М. В. Антонова и А. В. Полякова. Санкт-Петербург : Издательский дом С.-Петербур. гос. ун-та, ООО «Университетский издательский консорциум», 2012. 288 с.

13. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Офіційний Вісник України*. 2003. № 11. Ст. 461 (дата звернення: 02.09.2021 р.).

14. Кримінальний Кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. *Офіційний Вісник України*. 2001. № 21. Ст. 920 (дата звернення: 05.09.2021).

15. Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности / пер. с фр. В. А. Туманова. Москва : Междунар. отношения, 1999. 400 с.

16. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права [Предисловие д-ра юрид. наук, проф. И. Ю. Козлихина]. СПб. : Издательство «Юридический центр Пресс», 2003. 430 с.

17. Погребняк С. Про засоби забезпечення обов'язковості права. *Вісник Академії правових наук України*. 2008. № 2 (53). С. 36–46.

18. Загальна теорія права : підручник / О. В. Петришин, Д. В. Лук'янов, С. І. Максимов, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2020. 568 с.

19. Про відпустки : Закон України від 15.11.1996 р. № 504/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 2. Ст. 4 (дата звернення: 05.09.2021).

20. Кодекс законів про працю України : Закон України від 10.12.1971 р. № 322-VIII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1971. Додаток до № 50 (дата звернення: 02.09.2021).

21. Про затвердження Правил паркування транспортних засобів : Постанова Кабінету Міністрів України від 03.12.2009 № 1342. *Офіційний вісник України*. 2009. № 96. С. 29. Ст. 3314 (дата звернення: 12.09.2021).

22. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 р. № 8073-X. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1984. № 51. Ст. 1122 (дата звернення: 12.09.2021 р.).

23. Прийма С. В. Роль судді в розгляді важких справ: тлумачення чи правотворчість? *Державне будівництво і місцеве самоврядування*. 2008. № 15. С. 176–185.

24. Бернхем В. Вступ до права та правової системи США / пер. з англ. Київ : Україна, 1999. 554 с.

25. Петрова Е. А. Норма права как юридическая конструкция: отечественный и зарубежный опыт. *Юридическая техника*. Ежегодник / гл. ред. В. М. Баранов. № 7. Ч. 2 : Юридическая

конструкція в правотворчестві, реалізації, доктрині. С. 583–590. Нижній Новгород : Изд-во Нижегородской правовой академии, 2013.

26. Орловський Р. С. Теоретичні та методологічні проблеми інституту співучасті у кримінальному праві України : монографія. Харків : Право, 2019. 624 с.

27. Черданцев А. Ф. Логико-языковые феномены в юриспруденции. Москва : Норма : ИНФРА-М, 2012. 320 с.

28. Угода між Урядом України та Урядом Французької Республіки про взаємне визнання документів про наукові ступені і вчені звання від 14.06.2005. *Офіційний вісник України*. 2007. № 34. С. 105. Ст. 1378.

References

1. Kolodii, A.M. (2017). Normy prava. Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia. (Vols. 1–20); Vol. 3: Zahalna teoriia prava. Nats. akad. prav. nauk Ukrainy, In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho, Nats. yuryd. un-t im. Yaroslava Mudroho. V. Ya. Tatsii (Ed.) et al. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

2. Black's Law Dictionary. (2004). URL: [https://trust.dot.state.wi.us/ftp/dtsd/bts/environment/library/reference/blacks-law-dictionary-8th-edition-\(2004\).pdf](https://trust.dot.state.wi.us/ftp/dtsd/bts/environment/library/reference/blacks-law-dictionary-8th-edition-(2004).pdf).

3. Boghossian, P. (2015). Rules, Norms and Principles: a Conceptual Framework. *Problems of Normativity, Rules and Rule-Following*. Switzerland: Springer International Publishing. Vol. 111, 3–12.

4. Hage, J. The Limited Role of Hermeneutics in Law. URL: http://www.academia.edu/37322328/THE_LIMITED_ROLE_OF_HERMENEUTICS_IN_LAW.

5. Akademichniy tlumachnyi slovnyk ukrainskoi movy. URL: <http://sum.in.ua/s/normatyvnyj> [in Ukrainian].

6. Cambridge dictionary. URL: <https://dictionary.cambridge.org/ru/%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%80%D1%8C/%D0%B0%D0%BD%D0%B3%D0%BB%D0%B8%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9/normative>.

7. Kelsen, H. (2004). Chyste pravoznavstvo. Z dod.: Problema spravedyvosti. Kyiv: Yunivers [in Ukrainian].

8. Kelsen, H. (1991). General Theory of Norms. Oxford: Clarendon press.

9. Holland, J.A., Webb, J.S. (2013). Learning Legal Rules. A Students' Guide to Legal Method and Reasoning. UK: Oxford University Press.

10. Petryshyn, O., Pohrebniak, S. (2017). Systema prava: zahalnoteoretychna kharakterystyka. *Pravo Ukrainy*, 5, 9–17 [in Ukrainian].

11. Pryima, S.V. (2017). Systema prava. Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia. (Vols. 1–20); Vol. 3: Zahalna teoriia prava. Nats. akad. prav. nauk Ukrainy, In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho, Nats. yuryd. un-t im. Yaroslava Mudroho. V. Ya. Tatsii (Ed.) et al. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

12. Khuk, M. van. (2012). Pravo kak kommunykatsiya. St. Petersburg: Izdatel'skiy dom S.-Peterb. gos. un-ta, OOO «Universitetskij izdatel'skiy konsorcium» [in Russian].

13. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 16.01.2003 r. № 435-IV. (2003). *Ofitsiyniy Visnyk Ukrainy*, 11, art. 461 [in Ukrainian].

14. Kryminalnyi Kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 05.04.2001 r. № 2341-III. (2001). *Ofitsiyniy Visnyk Ukrainy*, 21, art. 920 [in Ukrainian].

15. David, R., Zhoffre-Spinozi, K. (1999). Osnovnyie pravovyyie sistemyi sovremennosti. Moscow: Mezhdunar. otnosheniya [in Russian].

16. Korkunov, N.M. (2003). Lektsii po obschey teorii prava. St. Petersburg: Izdatelstvo «Yuridicheskiiy tsentr Press» [in Russian].

17. Pohrebniak, S. (2008). Pro zasoby zabezpechennia obov'iazkovosti prava. *Visnyk Akademii pravovyykh nauk Ukrainy*, 2 (53), 36–46 [in Ukrainian].

18. Petryshyn, O.V., Luk'ianov, D.V., Maksymov, S.I., Smorodynskiy, V.S. et al. (2020). Zahalna teoriia prava. O. V. Petryshyn (Ed.). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

19. Pro vidpustky: Zakon Ukrainy vid 15.11.1996 r. № 504/96-VR. (1997). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 2, art. 4 [in Ukrainian].
20. Kodeks zakoniv pro pratsiu Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 10.12.1971 r. № 322-VIII. (1971). *Vidomosti Verkhovnoi Rady URSR*. Dodatok do No 50 [in Ukrainian].
21. Pro zatverdzhennia Pravyl parkuvannia transportnykh zasobiv: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 03.12.2009 № 1342. (2009). *Ofitsiyni visnyk Ukrainy*, 96, p. 29, art. 3314 [in Ukrainian].
22. Kodeks Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia: Zakon Ukrainy vid 07.12.1984 r. № 8073-X. (1984). *Vidomosti Verkhovnoi Rady URSR*, 51, art. 1122 [in Ukrainian].
23. Pryima, S.V. (2008). Rol suddi v rozghliadi vazhkykh sprav: tлумachennia chy pravotvorchist? *Derzhavne budivnytstvo i mistseve samovriaduvannia*, 15, 176–185 [in Ukrainian].
24. Bernkhem, V. (1999). Vstup do prava ta pravovoi systemy SShA. Kyiv: Ukraina [in Ukrainian].
25. Petrova, E.A. (2013). Norma prava kak yuridicheskaya konstruktsiya: otechestvennyi i zarubezhnyi opyt. *Yuridicheskaya tehnika*. Ezhegodnik. Part 2: Yuridicheskaya konstruktsiya v pravotvorchestve, realizatsii, doktrine. V. M. Baranov (Ed.). Nizhniy Novgorod: Izd-vo Nizhegorodskoy pravovoy akad. No 7, 583–590 [in Russian].
26. Orlovskiy, R.S. (2019). Teoretychni ta metodolohichni problemy instytutu spivuchasti u kryminalnomu pravi Ukrainy. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
27. Cherdantsev, A.F. (2012). Logiko-yazykovyie fenomenyi v yurisprudentsii. Moscow: Norma: INFRA-M [in Russian].
28. Uhoda mizh Uriadom Ukrainy ta Uriadom Frantsuzkoi Respubliky pro vzaiemne vyznannia dokumentiv pro naukovy stupeni i vcheni zvnannia vid 14.06.2005. (2007). *Ofitsiyni visnyk Ukrainy*, 34, p. 105, art. 1378 [in Ukrainian].

Pryima S. V., PhD in Law, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Theory and Philosophy of Law, Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine, Kharkiv.
e-mail: svpriym@gmail.com ; ORCID 0000-0003-2011-9175

A legal norm: general theoretical characteristic

The article carries out a general theoretical research of the legal norms. It is emphasized that a legal norm is one of the key concepts of the theory of law, and the importance of a detailed study of the problems of legal norms is due primarily to the fact that the law has such feature as normativity. It is noted that the issue of regulating the behavior of subjects through the legal norms is especially relevant in the legal field, because the fulfillment of the requirements of these rules depends on the state of order of public relations, that is law and order.

A legal norm is defined as a fixed in the sources of law binding general rule, which determines the standard of obligatory or permitted behavior or the consequences of its violation in the field of crucial social relations, the effective action of which is ensured by the state.

The features of legal norms are considered in two aspects: 1) the features of legal norms that are common to the features of other social norms; 2) specific features of legal norms.

The features of the first group include the following: the norms of law are the rules of behavior that regulate social relations and normalize social communication; are socially determined rules of behavior; ensure stability and order in society; are typical models of behavior; have a general character; are created and realized due to human will and mind; supported by remedies of influence (sanctions) in case of violation.

The second group is formed by the following features: the norms of law are the primary, elementary components of law; they establish a standard of lawful behavior of a person and determine the consequences of its violation; regulate the special area of social relations, which are most important for the existence, development and functioning of society; have an official state-authoritative character; are binding, supported by the possibility of state coercion; have specific sources of expression. It is also emphasized that the norms of law are fixed in official sources not directly, but through a special form of its external expression – normative-law prescriptions, with which they relate as content and form. On this

basis, a normative-law prescription is defined as a written, logically complete legal provision formulated by an authorized subject, which establishes a rule of behavior in a specific source of law and is a technical and legal remedy of formal expression of a legal norm.

Keywords: A legal norm; a normative-law prescription; normativity of law; source of law; social norms.

Рекомендоване цитування: Прийма С. В. Норма права: загальнотеоретична характеристика. *Проблеми законності*. 2021. Вип. 155. С. 51–68. doi: <https://doi.org/10.21564/2414-990X.155.243848>.

Suggested Citation: Pryima, S.V. (2021). Norma prava: zahalnoteoretychna kharakterystyka [A legal norm: general theoretical characteristic]. *Problemy zakonnosti – Problems of Legality, issue 155*, 51–68. doi: <https://doi.org/10.21564/2414-990X.155.243848> [in Ukrainian].

Надійшла до редколегії 08.11.2021 р.

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС. ТРУДОВЕ ПРАВО

Соловійов Олексій Миколайович,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права № 1,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, Україна, м. Харків
e-mail: ansolovyov@ukr.net
ORCID 0000-0001-5518-794X

doi: 10.21564/2414–990X.155.243851
УДК 347.23

ПРАВО ВЛАСНОСТІ ТА ПРАВО ДОВІРЧОЇ ВЛАСНОСТІ (НА ШЛЯХУ РЕКОДИФІКАЦІЇ ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ)

Досліджено соціально-економічне підґрунтя впровадження довірчої власності та інших трастоподібних конструкцій у законодавство України. На підставі розгляду історії зародження інституту трасту та систематичного аналізу положень вітчизняного цивільного законодавства сформульовано аргументовані висновки щодо окреслених питань.

Ключові слова: право власності; право приватної власності; власність; довірча власність; траст; вакуф; трастоподібні конструкції; рекодифікація цивільного законодавства України.

Соловьёв А. Н., кандидат юридических наук, доцент, доцент кафедры гражданского права № 1, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Украина, г. Харьков.
e-mail: ansolovyov@ukr.net ; ORCID 0000-0001-5518-794X

Право собственности и право доверительной собственности (на пути рекодификации гражданского законодательства Украины)

В статье исследуется социально-экономический фундамент внедрения доверительной собственности и других трастоподобных конструкций в законодательство Украины. В результате рассмотрения истории зарождения института траста и систематического анализа положений отечественного гражданского законодательства сформулированы аргументированные выводы по исследованным вопросам.

Ключевые слова: право собственности; право частной собственности; собственность; доверительная собственность; траст; вакуф; трастоподобные конструкции; рекодификация гражданского законодательства Украины.

Постановка проблеми. Мабуть, немає жодного правового інституту, який викликав би таку бурю суперечок серед представників вітчизняної цивілістики протягом останніх тридцяти років, як довірча власність. Не ставлячи перед собою завдання в даній статті, що має обмеження за обсягом, вирішити всі суперечності, все ж спробуємо окреслити основні соціально-економічні передумови запозичення трастоподібних конструкцій законодавством України.

Аналіз останніх досліджень. Дослідженню питань права власності та права довірчої власності приділяли увагу чимало відомих правознавців минулого й сучасності, а саме: А. В. Венедіктов (A. V. Venediktov), Е. Гайлард (E. Gaillard), Д. В. Дождев (D. V. Dozhdev), В. А. Дозорцев (V. A. Dozorcev), Р. Зиммерманн (R. Zimmermann), О. С. Йоффе (O. S. Ioffe), Е. Камерон (E. Cameron), Дж. Кордеро Мосс (G. Cordero Moss), Р. А. Майданик (R. A. Maidanyk), М. Лупой (M. Lupoi), Т. Оноре (T. Honore), Л. С. Санчез Вілелла (L. S. Sanchez Vilella), К. І. Скловський (K. I. Sklovskiy), Ф. Сонневелдт (F. Sonneveldt), Д. Т. Траутман (D.T. Trautman), М. М. Фіолетов (N. N. Fioletov), Р. Хелмхолц (R. Helmholz) та ін.

Мета статті полягає в тому, щоб за результатом дослідження проблем права власності та права довірчої власності встановити місце останнього у регулюванні майнових відносин в Україні, створити підстави для розроблення рекомендацій, спрямованих на створення правових перешкод, які мінімізують використання інституту трасту для досягнення соціально негативного ефекту.

Виклад основного матеріалу. Здійснюючи наукове дослідження будь-яких цивільно-правових інститутів, слід пам'ятати про функції, що виконуються наукою цивільного права стосовно цивільного закону (аналітичної, критичної та творчої), виділених ще О. С. Йоффе (O. S. Ioffe). Аналізуючи їх, О. С. Йоффе (O. S. Ioffe) наголошував, що якщо аналітична функція слідує за законом, а критична здійснюється в межах чинного законодавства, то реалізація творчої функції має передувати виданню нового закону та використовуватись у процесі нормотворчої діяльності держави. Саме творча функція науки цивільного права дозволяє якісно трансформувати існуючі та створювати нові цивільно-правові норми та інститути [1, с. 161–162]. Право являє собою регулятор суспільних відносин (і економічних зокрема). При цьому суспільні відносини первинні, а право – вторинне. Лише ті цивільно-правові інститути належним чином здійснюють регулятивну функцію, що зумовлює їх буття, які затребувані всією історією розвитку економічних відносин і необхідні суспільству як обов'язкова передумова для його нормального існування та розвитку. Якщо ж суспільні відносини не склалися, то чи є необхідність у створенні «штучних» правових інститутів або у запозиченні юридичних конструкцій, породжених у лоні інших правових систем, для регулювання відносин, що склалися у вік феодалізму?! Зазначені обставини необхідно брати до уваги за будь-яких спроб удосконалення актів цивільного законодавства, і при рекодифікації в тому числі.

Традиційно вважається, що інститут трасту є породженням англійського загального права і корінням сягає в епоху перших хрестових походів. Однак задовго до зазначеного історичного періоду, в мусульманському праві Арабського халіфату VII-VIII століть н.е. вже існувала конструкція вакуфа (або вакфа), використовувана для передачі майна на релігійні та інші благодійні цілі. За своїми характеристиками вакуф надзвичайно схожий на траст, який з'явився у Західній Європі лише в XII-XIII століттях н.е. Зокрема і з цієї причини деякі науковці (наприклад, М. М. Гаудіосі (M. M. Gaudiosi) [2]) стверджують, що інститут трасту є результатом ознайомлення західних європейців з вакуфом, з яким вони «зустрілися» в ході своїх військових експедицій в «землю обітовану» лише у другому тисячолітті нашої ери.

У середньовічному англійському загальному праві конструкція трасту дозволяла дистанційно керувати своїм майном, через дії довірених осіб, які отримували власницькі повноваження, в своєму інтересі або інтересі своїх родичів. Таким чином, інститут трасту фіксував стан «розщепленої» власності, що органічно відповідало суті феодалних відносин, які панували в Західній Європі епохи Середньовіччя. Однак вектор історичного розвитку економічних відносин в Європі був направлений у бік капіталістичного устрою, для якого розщеплена власність представляла істотні обмеження (якщо не тягар). Тому з початком Нового часу архаїчна конструкція розщепленої власності почала зникати з правових систем континентальної Європи, і лише відома консервативність англійського загального права і специфіка земельних відносин на Британських островах дозволили зберегти конструкцію трасту і розщеплену власність у межах правової системи, що отримала в більш пізній період назву англо-американської. Але цей інститут був не просто збережений, а набув і подальшого розвитку в епоху промислової революції в Англії. Останнє може бути сприйнято не інакше, як парадокс. Як середньовічний правовий інститут міг «розквітнути» в період бурхливого розвитку капіталістичних відносин в Англії кінця XVIII – початку XIX століть н.е.?! Відповідь криється все в тій же консервативності англійського загального права, представники якого, не бажаючи відмовитися хоч і від архаїчного, але «свого» правового інституту, вдало його вбудували в новітні економічні реалії, перетворивши в правовий механізм для здійснення фінансових інвестицій. Подібна трансформація навіть дозволила «батькові англійської правової історії» Фредеріку Вільяму Мейтленду (F. W. Maitland) оцінити ідею трастового фонду як одну з примітних ідей англійської юриспруденції [3].

До інституту трасту, що відокремлено розвивався в рамках англо-американської правової сім'ї, стали виявляти увагу вже представники континентальної цивільно-правової школи в 20-30-і роки XX століття н.е. Останнє може бути пояснено знову ж економічними причинами. Розореній Першою світовою війною Європі були потрібні капіталовкладення для відновлення економіки. Підірвавши в черговий раз свої фінансові можливості вже в результаті світової економічної кризи 1929–1930 рр., представники західноєвропейських держав з надією

дивилися на США як на потенційного інвестора. США, не відмовляючись від інвестування, бажали здійснювати його на власних умовах та з використанням юридичних конструкцій, звичних для англо-американського права (однією з яких і був фінансовий траст). У зазначений період інтерес до трасту виявляли і представники соціалістичного цивільного права (наприклад, М. М. Фіолетов (N. N. Fioletov) [4; 5]), що було пов'язано з конструкцією вакуфа, яка дісталася СРСР у «спадок» від Російської імперії, що існувала в середньоазійських республіках, де переважало населення, яке сповідувало іслам.

Проникнення трастоподібних конструкцій у законодавство України слід пов'язувати з Декретом Кабінету Міністрів України «Про довірчі товариства» від 17.03.1993 р. З чим могла бути пов'язана така правотворча новація вищого виконавчого органу влади України? Відповідь очевидна: з процесом приватизації державної та комунальної власності, що почався незадовго до прийняття цього Декрету. Легалізація конструкції довірчих товариств була здійснена в розрахунок на залучення потенційних покупців (або скупників?!) державного майна з країн англо-американської правової сім'ї. У підсумку, особливих успіхів в досягненні зазначених цілей не було (в усякому разі, згідно з офіційними заявами представників влади України), а ось різного роду шахраї активно і результативно використовували конструкцію «довірчого товариства» для побудови фінансових пірамід і обману населення України, яке бажало в умовах галопуючої інфляції 90-х років ХХ ст. хоч як-небудь зберегти свої скромні фінансові накопичення.

Наступний етап впровадження довірчої власності і трастоподібних конструкцій у вітчизняне законодавство пов'язаний з прийняттям Закону України «Про фінансово-кредитні механізми і управління майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю» від 19.06.2003 р., одним з результатів чого стало внесення змін до ст.ст. 316, 1029 і 1033 Цивільного кодексу України 2003 р., спрямованих на офіційне закріплення терміна «довірча власність» в основному акті цивільного законодавства. Цілі прийняття вищевказаного Закону України від 19.06.2003 р. неприховано (і навіть в якійсь мірі цинічно) вказані в ст. 1, згідно з якою «цей Закон встановлює загальні принципи, правові та організаційні засади залучення коштів фізичних і юридичних осіб в управління з метою фінансування будівництва житла та особливості управління цими коштами, а також правові засади та особливості випуску, розміщення та обліку сертифікатів фондів операцій з нерухомістю». Таким чином, зазначений закон є результатом очевидного лобіювання інтересів підрядників-забудовників, які прагнули займатися капітальним будівництвом, але не бажали ризикувати власним капіталом. Дійсно, підрядникові вигідніше здійснювати будівельну діяльність за рахунок коштів «інвесторів—замовників», яким пропонувалось придбання частки в майбутніх об'єктах нерухомості на «стадії котловану», і навіть намагаючись звільнити себе від звичайного для підрядних відносин ризику підрядника. Подібна нормативна конструкція фіксувала відвертий дисбаланс правових інтересів сторін зазначених відносин. Але кого можуть цікавити інтереси та ризики замов-

ника (як правило, це фізична особа, яка таким способом намагається задовольнити власні потреби у житлі), якщо на кону інтереси «великого капіталу», що його останніми десятиліттями наполегливо пропонують розглядати виключно як якогось недоторканного економічного «месію»?! Результатом же подібного лобіювання стало прийняття не просто закону, а забезпечення нормативно-правового прикриття для масової реалізації шахрайських схем на ринку «житлової забудови», що дозволяли (в черговий раз) управителям легально акумулювати величезні фінансові кошти установників управління, і, здобувши на них статус «довірчого власника», використовувати в цілях, вкрай далеких від викладених у договорах управління майном. Діяння подібних управителів зафіксовані в багатьох кримінальних звітах, аналіз яких віддалить нас від предмета цієї статті.

Третій етап обґрунтування трастоподібних конструкцій у вітчизняному законодавстві пов'язаний з прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо стимулювання інвестиційної діяльності в Україні» від 20.09.2019 р., положеннями якого передбачалося закріплення в ЦКУ 2003 р. довірчої власності як забезпечувального трасту. Черговим економічним реформам, що пробуксовували, було потрібне фінансове підживлення, і для цього згадали про «земельні багатства Українського народу». Але ж як у момент прийняття цього Закону діяла, так і після вступу його в силу діє норма, зафіксована у ч.1 ст. 13 Конституції України, відповідно до якої *земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу*. Проте особи, відповідальні за прийняття Закону України від 20.09.2019 р., керуючись принципом «все на продаж» і експлуатуючи конструкцію трасту, яка надає певні зручності для обходу навіть тимчасових легальних обмежень на відчуження землі іноземцям (трансформуючи їх на фікцію), розтоптали вищевикладені положення Конституції України на догоду черговим зарубіжним «інвесторам», які не мають жодного стосунку до «Українського народу», та й не демонструють особливого бажання покращувати його становище (так і держави загалом) шляхом власних інвестицій.

Як випливає з наведеної короткої історичної ретроспективи, спроби впровадження довірчої власності і трастоподібних конструкцій у законодавство України практично завжди приводили до «негідних», негативних соціальних, фінансових і економічних результатів (і ймовірно, що й мали на меті досягнення таких). Навіщо ж ігнорувати власний негативний досвід імплементації трастоподібних конструкцій у вітчизняне цивільне законодавство?! Чи не краще, пам'ятаючи про раніше згадані функції науки цивільного права, зробити з цього досвіду правильні висновки і спиратися на них у своїй подальшій правотворчій діяльності?!

Але навіть якщо абстрагуватися від вітчизняних реалій, пов'язаних з використанням конструкції трасту та довірчої власності, і звернути увагу на досвід його застосування в країнах англо-американської системи права (який,

на відміну від нашого, обчислюється століттями), то легко виявити, що даний правовий інститут, крім правомірних цілей (що полягають у здійсненні благодійності, збереження майна від розтрати, формування пенсійних фондів і т.п.), надзвичайно популярний як засіб досягнення протиправних і негативних соціальних результатів (наприклад, ухилення від сплати податків, зловживання зі ставками оподаткування, приховування майна і доходів, легалізація майна, отриманого в результаті вчинення злочину, приховування нелегального фінансування політичних партій та їх керівників тощо). Вочевидь, що сліпе запозичення чужого для вітчизняної правової системи і архаїчного інституту довірчої власності призведе до проникнення в нашу правову дійсність всіх властивих йому недоліків, що частково вказані нами вище.

Висновки. Резюмуючи вищевикладене, слід підкреслити, що питання про достатність (чи недостатність) соціально-економічної бази для впровадження інституту трасту в Україні слід відносити до категорії риторичних. Конструкція трасту – це всього лише правовий інструмент. А результат його застосування буде залежати від якості нормативно-правового «матеріалу», пропонованого законодавцем (а йому, в свою чергу, представниками доктрини цивільного права), від встановлення місця даного юридичного інституту в системі цивільного права і створення правових перешкод, які мінімізують його використання для досягнення соціально негативного ефекту.

Список літератури

1. Иоффе О. С. Избранные труды по гражданскому праву: Из истории цивилистической мысли. Гражданское правоотношение. Критика теории «хозяйственного права». Москва : Статут, 2000. 777 с.
2. Gaudiosi M. M. The Influence of the Islamic Law of Waqf on the Development of the Trust in England: The Case of Merton College. *University of Pennsylvania Law Review*. April 1988. Vol. 136 (No. 4). P. 1231–1261.
3. McCormack G. OEICs and trusts: the changing face of English investment law. *Company Lawyer*. 2000. Vol. 21. P. 2–13.
4. Фиолетов Н. Вакуфное право. Большая Советская Энциклопедия : в 65 т. 1-е изд. Москва : Акционерное общество «Советская энциклопедия», 1927. Т. 8 : Буковые-Варле. Стлб. 608–610.
5. Фиолетов Н. Н. Вакуфное право в средне-азиатских советских республиках. Советское право. 1926. № 2. С. 84–103. URL: <http://hdl.handle.net/11701/24086>.

References

1. Ioffe, O.S. (2000). *Izbrannyye trudy po grazhdanskomu pravu: Iz istorii civilisticheskoy mysli. Grazhdanskoe pravootnoshenie. Kritika teorii «hozjaystvennogo prava»*. Moscow: Statut [in Russian].
2. Gaudiosi, M.M. (April 1988). The Influence of the Islamic Law of Waqf on the Development of the Trust in England: The Case of Merton College. *University of Pennsylvania Law Review*, vol. 136 (No. 4), 1231–1261.
3. McCormack, G. (2000). OEICs and trusts: the changing face of English investment law. *Company Lawyer*, vol. 21, 2–13.
4. Fioletov, N. (1927). *Vakufnoe pravo. Bol'shaya Sovetskaya Jenciklopedija. (Vols. 1–65); Vol. 8: Bukovye-Varle*. Moscow: Akcionernoe obshhestvo «Sovetskaya jenciklopedija», 608–610 [in Russian].
5. Fioletov, N.N. (1926). *Vakufnoe pravo v sredne-aziatskih sovetskikh respublikah. Sovetskoe pravo – Soviet law*, 2, 84–103. URL: <http://hdl.handle.net/11701/24086> [in Russian].

Soloviov O. M., PhD in Law, Associate Professor, Associate Professor of Civil Law Department № 1, Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine, Kharkiv.
e-mail: ansolovyov@ukr.net ; ORCID 0000-0001-5518-794X

The right to property and the right of trust property (on the way to recodification of the civil legislation of Ukraine)

The article examines the socio-economic background of the introduction of trust and other trust-like structures in the legislation of Ukraine. As a result of considering the history of the origin of the institution of trust and a systematic analysis of the provisions of domestic civil legislation, reasoned conclusions were formulated on the issues studied.

The given short historical retrospective of attempts to introduce trust property and trust-like constructions into the legislation of Ukraine allows to state that they almost always led to “unworthy”, negative social, financial and economic results. The question of the purpose of ignoring one’s own negative experience of implementing trust-like structures in the domestic civil legislation is reasonable. Isn’t it better, remembering the functions of the science of civil law, to draw the right conclusions from this experience and rely on them in their further law-making activities?!

The article draws attention to the experience of using the construction of trust and trust property in the Anglo-American legal system (which, unlike ours, is calculated for centuries), and establishes that this legal institution in addition to legitimate purposes (which are charity, preservation of property from waste, formation of pension funds, etc.), is extremely popular as a means of achieving illegal and negative social results (for example, such as tax evasion, abuse of tax rates, concealment of property and income, legalization of property obtained as a result of committing crime, concealment of illegal funding of political parties and their leaders, etc.). It is obvious that the blind borrowing of someone else for the domestic legal system and the archaic institution of trust property will lead to the penetration into our legal reality of all its inherent shortcomings.

Law is a regulator of social relations (and economic in particular). In this case, public relations are primary, and law – secondary. Only those civil law institutions properly perform the regulatory function that determines their existence, which are in demand throughout the history of economic relations and necessary for society as a prerequisite for its normal existence and development. If social relations have not developed, then is there a need to create “artificial” legal institutions or to borrow legal structures generated in the bosom of other legal systems to regulate relations that have developed in the age of feudalism?! These circumstances must be taken into account in any attempts to improve the acts of civil law, and in recodification, including. The question of the sufficiency (or insufficiency) of the socio-economic base for the introduction of the institution of trust in Ukraine should be categorized as rhetorical. Trust construction is just a legal tool. And the result of its application will depend on the quality of regulatory “material” proposed by the legislator (and he, in turn, representatives of the doctrine of civil law), on establishing the place of this legal institution in the civil law system, and creating legal barriers that minimize its use to achieve a socially negative effect.

Keywords: the right to property; the right to private property; ownership; trust; trust property; the right of trust property; vakuf; trust-like constructions; recodification of the civil legislation of Ukraine.

Рекомендоване цитування: Соловійов О. М. Право власності та право довірчої власності (на шляху рекодифікації цивільного законодавства України). *Проблеми законності*. 2021. Вип. 155. С. 69–75. doi: <https://doi.org/10.21564/2414-990X.155.243851>.

Suggested Citation: Soloviov, O.M. (2021). The right to property and the right of trust property (on the way to recodification of the civil legislation of Ukraine) [Pravo vlasnosti ta pravo dovirchoi vlasnosti (na shliakhu rekodyfikatsii tsyvilnoho zakonodavstva Ukrainy)]. *Problemy zakonnosti – Problems of Legality*, issue 155, 69–75. doi: <https://doi.org/10.21564/2414-990X.155.243851> [in Ukrainian].

Надійшла до редколегії 01.11.2021 р.

Веннікова Вікторія Вікторівна,
кандидатка юридичних наук, асистентка
кафедри міжнародного приватного права
та порівняльного правознавства,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, Україна, м. Харків
e-mail: viktoryven@gmail.com
ORCID 0000-0003-1925-8127

Колосов Ілля Вадимович,
доктор філософії у галузі права,
приватний експерт з питань права,
Україна, м. Нікополь
ORCID 0000-0002-8856-9634

doi: 10.21564/2414–990X.155.231916
УДК 349.2

НАПРЯМКИ РЕФОРМУВАННЯ ГАЛУЗІ ТРУДОВОГО ПРАВА У КАТАРІ: ПОРІВНЯЛЬНО–ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Вивчено досвід реформи трудового права Катару, її особливості з огляду на специфіку країн мусульманської правової сім'ї. Окреслено ключові напрямки зазначеної реформи та структурні зрушення у правовому регулюванні трудових відносин порівняно з дореформеним періодом. Проведено компаративне дослідження з відповідними напрямками реформування галузі в Україні. Проаналізовано спільні та відмінні ознаки, переваги і недоліки обох систем. Зроблено висновки про можливість запозичення позитивного зарубіжного досвіду у вітчизняну трудову реальність.

Ключові слова: реформа трудового права; Катар; мусульманська правова сім'я; трудові відносини; компаративне дослідження.

Веннікова В. В., кандидат юридических наук, асистент кафедри міжнародного частного права і сравнительного правоведения, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Украина, г. Харьков.
e-mail: viktoryven@gmail.com; ORCID 0000-0003-1925-8127

Колосов І. В., доктор філософії в отрасли права, частный експерт по вопросам права, Украина, г. Никополь.

e-mail: viktoryven@gmail.com; ORCID 0000-0002-8856-9634

Направления реформирования отрасли трудового права в Катаре: сравнительно-правовое исследование

В статье изучается опыт реформы трудового права Катара, ее особенности, с учетом специфики стран мусульманской правовой семьи. Определяются ключевые направления указанной реформы и структурные преобразования в правовом регулировании трудовых отношений сравнительно с дореформенным периодом. Проводится сравнительное исследование с соответствующими направлениями реформирования отрасли в Украине. Анализируются общие и отличительные черты, преимущества и недостатки обеих систем. Сделаны выводы о возможном заимствовании позитивного зарубежного опыта в отечественную трудовую реальность.

Ключевые слова: реформа трудового права; Катар; мусульманская правовая семья; трудовые отношения; сравнительное исследование.

Постановка проблеми. Проблеми реформування галузі трудового права та права соціального забезпечення перебувають незмінно у полі зору вітчизняних та зарубіжних учених, юристів-практиків, законотворців, посадових осіб держави усіх рівнів. Варто лише пригадати засідання Комітету Верховної Ради України з питань організації державної влади від 3 березня 2021 р., під час якого було схвалено проєкт Закону України щодо дерадянізації за авторством Р. О. Стефанчука, в якому передбачено доручення Кабінету Міністрів України розробити і направити до Верховної Ради України проєкт нового Трудового, Житлового та Адміністративного кодексу України.

В умовах відмови від радянських принципів побудови системи трудового права та регулювання трудових відносин усе більшої актуальності набувають порівняльно-правові дослідження з метою запозичення передового досвіду зарубіжних країн. Однак, як цілком слушно вказує М. М. Клемпарський (М. М. Klemparskyi), слід зважати на національні особливості захисту трудових прав працівників, і реформуючи вітчизняне законодавство, не просто сліпо копіювати норми зарубіжного, а імплементувати їх з огляду на реалії сьогодення [1].

У цьому контексті важливим є маловивчений досвід мусульманських країн, які останнім часом досягли значних економічних, соціальних та науково-технічних зрушень, що, власне, і зумовлює тематику пропонованого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У різні часи окремим проблемам реформування галузі трудового та соціально-забезпечувального законодавства були присвячені роботи М. Й. Бару (М. J. Baru), О. І. Процевського (О. I. Protsevskiy), В. В. Лазор (V. V. Lazor), Н. Б. Болотіної (N. B. Bolotina), Г. І. Чанишевої (G. I. Chanysheva), О. М. Ярошенка (O. M. Yaroshenko), А. М. Слюсар (A. M. Sliusar), М. І. Іншина (M. I. Inshyn), Г. С. Гончарової (G. S. Honcharova), В. В. Жернакова (V. V. Zhernakov), С. М. Прилипка (S. M. Prylypko), В. М. Андріїв (V. M. Andriiv), Н. І. Бернацької (N. I. Bernatska), В. Я. Бурак (V. Ya. Burak), Н. А. Вігдорчик (N. A. Vihdorchyk), Т. З. Герасимів (T. Z. Herasymiv), М. М. Клемпарського (M. M. Klemparskyi), Л. В. Кулачок-

Тітової (L. V. Kulachok-Titova), О. Є. Мачульської (O. Je. Machulska), О. В. Москаленко (O.V. Moskalenko), С. М. Синчук (S. M. Synchuk), І. М. Сироти (I. M. Syrota), Н. М. Стаховської (N. M. Stakhovska), Б. І. Сташків (B. I. Stashkiv), О. В. Тищенко (O. V. Tyshchenko), Є. Г. Тучкової (Ye. H. Tuchkova), В. Ш. Шайхатдінова (V. Sh. Shaikhatdinov), Л. П. Шумної (L. P. Shumna), Г. О. Яковлевої (H. O. Yakovlieva) та багатьох інших.

За беззаперечної поваги до авторитету згаданих науковців, у їхніх роботах приділено замало уваги актуальним проблемам реформування згаданої галузі у країнах мусульманської правової сім'ї, економічний розвиток котрих на наше переконання, заслуговує на увагу.

Мета роботи полягає у осмисленні досвіду реформи трудового права Катару (як прикладу близькосхідної держави), її особливостей, з огляду на специфіку країн мусульманської правової сім'ї; окресленні ключових напрямків зазначеної реформи та структурних зрушень у правовому регулюванні трудових відносин порівняно з дореформним періодом; проведенні компаративного дослідження з відповідними напрямками реформування галузі в Україні; аналізі спільних та відмінних ознак, переваг і недоліків обох систем та наданні відповідних рекомендацій з розглядуваного питання.

Виклад основного матеріалу. Компанія Velocity Global, станом на квітень 2017 р., наводила дані про те, що існує безліч переваг розпочинати власну справу у Катарі – країні з найшвидшими темпами приросту економіки у світі і найбільшому експортері природного газу. Зі зростанням інтересу до згаданої держави бізнес повинен розуміти, як здійснювати управління персоналом відповідно до норм трудового права Катару.

Подібно до багатьох зарубіжних країн, законодавство Катару періодично зазнає змін. Наприклад, у грудні 2016 р. Катар реформував свою систему робітничого спонсорства, відому як Кафала¹. Колишня програма вимагала від усіх іноземних працівників отримати згоду їх роботодавців перед подорожжю за кордон або зміною місця роботи. Це правило створювало значні перешкоди у праві працівників полишати країну.

Розпочинаючи роботу з іноземцями або біженцями у Катарі, слід розуміти, що відносини з ними також охоплюються предметом катарського трудового права, а тому ці люди мають низку прав. По-перше, наймані працівники не повинні працювати більше шести днів на добу або більше 10 годин на день. Крім того, якщо працівник працює більше восьми годин на день, він отримує надурочні.

Розірвання трудового договору посідає значне місце серед норм трудового законодавства. Обидві сторони: роботодавець та найманий працівник у Катарі мають право розірвати трудовий договір за обопільної згоди. Але якщо робо-

¹ У ісламській юриспруденції «кафала» означає усиновлення дітей. Первісний ісламський закон кафала було розширено шляхом включення системи термінової спонсорської допомоги працівникам-мігрантам у ряді країн наприкінці ХХ ст. У перші десятиліття ХХІ ст. система працівників-мігрантів дістала назву «система кафала».

тодавець припиняє трудові відносини з власної ініціативи, він має сплатити вихідну допомогу додатково до належної працівникові заробітної плати. Така сама вимога поширюється на випадки, коли працівник розриває контракт і працює за межами періоду попередження, встановленого законом.

Працівник не отримує вихідну допомогу, якщо допустить:

- порушення закону;
- появу на роботі у стані наркотичного чи алкогольного сп'яніння;
- фізичний напад на роботодавця або безпосереднього керівника;
- полишення роботи без відпрацювання попереджувального періоду.

Також існують відмінності у тому, коли контракт укладено на невизначений або визначений строк. Якщо контракт укладено на невизначений строк, письмове попередження про звільнення зазвичай вручається у місячний строк. У іншому випадку обидві сторони повинні обопільно узгодити процедуру розірвання трудового договору до настання часу втрати ним чинності.

За необхідності отримання робочої візи біженці потребують спонсорства від своїх роботодавців перед початком роботи у Катарі. Візи є перехідними від спонсора до спонсора. Попередній спонсор або роботодавець повинен надати лист або сертифікат про відсутність заперечень.

У Катарі не існує загальнообов'язкової системи медичного страхування для іноземців. Однак роботодавці повинні винаймати агентів з приватного страхування, оскільки іноземці не охоплені системою національної охорони здоров'я.

Трудові контракти у Катарі здебільшого укладаються арабською мовою, проте допускається їх укладення англійською. Але трудові суди визнають тільки ті трудові договори, які укладено арабською мовою. Додатково контракти для іноземних працівників повинні включати умови щодо візового спонсорства з боку роботодавця, вихідної допомоги та репатріації.

Виїзний дозвіл надає можливість усім закордонним працівникам подорожувати Катаром та за його межами. Починаючи з січня 2017 р., юридичні та фізичні особи більше не мають обов'язку отримувати виїзний дозвіл з метою полишення Катару, про що офіційно заявило Міністерство внутрішніх справ. Однак усі працевлаштовані у Катарі біженці повинні отримувати дозвіл від роботодавця на полишення країни, незалежно від того, чи це відпустка, чи виїзд на постійне місце проживання [2].

Міжнародна організація праці звертає увагу на те, що трудові відносини у Катарі тривалий час регулювались законом про трудові відносини № 14 від 2004 р. Цей закон має таку структуру: розділ 1 – загальні положення; розділ 2 – професійне навчання; розділ 3 – регулювання праці найманих працівників; розділ 4 – індивідуальні трудові відносини; розділ 5 – дисциплінарні повноваження роботодавця; розділ 6 – оплата праці; розділ 7 – регулювання робочого часу та часу відпочинку; розділ 8 – працевлаштування неповнолітніх; розділ 9 – праця жінок; розділ 10 – безпека праці, професійне здоров'я та соціальний захист; розділ 11 – нещасні випадки на виробництві та компенсації; розділ 12 – організації робітників; розділ 13 – об'єднані комітети, переговори та колективні

угоди; розділ 14 – колективні трудові спори; розділ 15 – інспектування праці; розділ 16 – заходи відповідальності.

Зупинимось більш детально на тих розділах Закону, котрі становлять інтерес для вітчизняної доктрини трудового права.

Розділ 2 Закону передбачає, що професійне навчання повинно бути організоване на підприємствах, в інститутах або відповідних навчальних центрах. Міністерство цивільного обслуговування та житлового господарства ухвалює рішення з приводу специфіки теоретичних і практичних програм занять, їх максимальної тривалості, правил і методик екзаменування та сертифікації по завершенню навчання (ст. 11). Кожен роботодавець, який найняв більше п'ятдесяти працівників, зобов'язаний організувати навчання технічним роботам для 5 % місцевих працівників відповідно до навчальної програми, розробленої Міністерством (ст. 12). Учень укладає трудовий контракт з роботодавцем самостійно, за винятком випадків його неповноліття, коли контракт укладають його батьки, опікуни чи повірені (ст. 13). *Навчальницький контракт* укладається у письмовій формі і повинен окреслювати вид навчання, котре проводиться: торгове або ремісниче, а також період навчання. Оплата праці та періоди її здійснення на завершальній стадії навчання не можуть бути меншими від тих, що здійснюються за виконання відповідної роботи. Оплата праці учня не може ґрунтуватись на обсязі виробленої продукції (ст. 14). Навчальницький контракт укладається у трьох екземплярах, один з яких передається до Департаменту з трудових відносин Міністерства для засвідчення та реєстрації у тижневий строк з моменту його укладення. Якщо департамент не заперечуватиме проти контракту протягом десяти днів з моменту його реєстрації, він вважається таким, що набув чинності, з моменту його реєстрації (ст. 15). Роботодавець може припинити навчальницький контракт до спливу строку його дії у таких випадках: якщо буде виявлено нездатність учня навчатись торгівлі або ремеслу; якщо учень допустить порушення будь-якої з істотних умов контракту. Учень, його опікун або повірений можуть розірвати навчальницький контракт будь-якого часу за наявності законних підстав. Сторона, що має намір розірвати контракт, повинна повідомити про це іншу сторону письмово щонайменше за сім днів до дати розірвання трудового договору (ст. 16). Сторони навчальницького контракту можуть узгодити умови роботи після закінчення періоду професійного навчання (ст. 17).

Роботодавець або його представник повинні розпочинати кожні зустрічно-змінні збори з інформування працівників відносно ризиків роботи та небезпек, що можуть очікувати внаслідок цих ризиків, і інформує їх відносно безпекових заходів, аби уникнути травмування, та публікувати інформацію відносно безпеки виконання службових обов'язків у загальнодоступних місцях (ст. 99). Роботодавець зобов'язаний вживати усіх запобіжних заходів для захисту працівників під час виконання роботи від будь-якого травмування або хвороби, що можуть відобразитись на виконанні роботи, а крім того – від будь-якого нещасного випадку, дефекту або поломки машин, обладнання або пожежі.

Роботодавець не повинен обтяжувати працівника відрахуваннями із заробітної плати для здійснення заходів з охорони праці. У разі ухилення роботодавцем від застосування заходів з охорони праці у випадку беззаперечної загрози життю та здоров'ю, Департамент може ставити питання перед Міністерством щодо закриття ділянки роботи або зупинку одного чи більше механізмів до усунення причин небезпеки. У такому разі роботодавець зобов'язаний виплачувати заробітну плату у повному обсязі за весь час зупинки виробництва (ст. 100). Робітник не повинен здійснювати жодної дії або пропуску з метою утруднення виконання інструкцій роботодавця, спрямованих на збереження здоров'я чи забезпечення безпеки працівників чи з метою завдання шкоди обладнанню підприємства. Робітник має використовувати надані захисні засоби та спеціальний одяг, підкорятись усім інструкціям роботодавця, спрямованим на захист робітника від травм та хвороб (ст. 101). Міністерство може після координації з відповідними органами влади ухвалювати необхідні рішення для сертифікації пристроїв, пов'язаних із забезпеченням професійного здоров'я та безпеки на підприємствах, специфікації та регулювання сервісів та запобіжних заходів, що необхідні для захисту працівників від робочої та промислової небезпеки і професійних хвороб (ст. 102). Роботодавець повинен вжити залежні від нього заходи безпеки, гігієни та хорошої вентиляції на робочих місцях, а так само забезпечити належне освітлення, водопостачання, водовідведення відповідно до установлених правил (ст. 103). Роботодавець, що наймає на роботу від п'яти до двадцяти п'яти працівників, повинен укомплектувати для них аптечку невідкладної допомоги, наповнення її слід узгоджувати з фахівцями у галузі медицини. Аптечка повинна зберігатись у загальнодоступному та зручному для працівників місці. Використання аптечки може бути доручене працівникові, що пройшов відповідне навчання з надання невідкладної медичної допомоги. Якщо кількість працівників перевищує 25 осіб, на підприємстві повинні існувати аптечки у кількості однієї на кожні наступні 5-25 осіб. Якщо кількість працівників перевищує 100 осіб, у штаті підприємства має бути передбачена медична сестра. Якщо ж число працівників перевищує 500, роботодавець повинен винайняти для них щонайменше лікаря або медсестру (ст. 104). Періодичні медичні огляди повинні здійснюватися щодо працівників, які перебувають у групі ризику професійних захворювань незалежно від професій *у відповідні до ступеня ризиків проміжки часу, які узгоджені для кожного різновиду медичних оглядів відповідними органами влади у сфері медицини*. Роботодавець повинен зберігати результати таких медичних оглядів у особових справах працівників. Якщо ж медогляд виявив у працівника професійне захворювання, роботодавець повинен сповістити Департамент у триденний строк з дня проведення медогляду (ст. 105). Роботодавці, що наймають на роботу працівників, які живуть віддалено від міст, зобов'язані здійснювати їх транспортування, *забезпечення їжею та питною водою або можливістю їх придбання за рахунок підприємства*. Названі види діяльності сертифікуються наказом Міністерства (ст. 106). Для організації зазначених сервісів роботодавець повинен організувати, за погодженням

з Міністерством, спеціальні заклади або відокремлені підрозділи, якщо кількість працівників перевищує 50, з урахуванням особливостей виконання роботи та інших обставин, що мають істотне значення (ст. 107).

На будь-якому підприємстві, де працює тридцять або більше працівників, має бути створений *об'єднаний комітет*, що складається з представників роботодавця та працівників. Кількість членів об'єднаного комітету від робітників устанавлюється таким чином: чотири, якщо на підприємстві працює двісті або менше працівників, шість – якщо їх від 200 до 500, і вісім, якщо їх більше 500. Половина членів повинні репрезентувати роботодавця, інша половина – працівників (ст. 124). Роботодавець повинен призначити своїх представників до комітету, обравши їх з числа працівників, хто має право на представництво за законом або серед тих, хто наділений адміністративними повноваженнями. Призначення представників працівників до комітету здійснюється за такою процедурою: якщо це «комітет працівників», він делегує своїх представників до об'єднаного комітету; якщо навпаки, то проводяться прямі вибори за процедурою, погодженою з Міністерством (ст. 125). Об'єднаний комітет компетентний вивчати та обговорювати: регулювання праці (у сенсі розвитку виробництва та збільшення його продуктивності); навчальні програми для працівників (із захисту від небезпек та покращення стандартів і правил безпеки та професійного здоров'я); розвиток загальної культури працівників; розвиток соціальних сервісів на підприємстві; вивчення суті та спроби процедурного вирішення індивідуальних та колективних спорів на підприємстві. Комітет може вносити свої рекомендації щодо вказаних питань роботодавцеві (ст. 126). Роботодавці та працівники мають право проводити колективні переговори і укладати колективні угоди. Міністр може ухвалювати рішення щодо процедури укладення колективних переговорів і способів представленості сторін у них, а крім того – правила, що регулюють порядок укладення, зміст, межі, критерії легітимності колективних угод, продовження строків їх дії, тлумачення умов та вирішення колективних трудових спорів (ст. 127).

У Департаменті може створюватись підрозділ під назвою «відділ трудової інспекції» для здійснення нагляду за дотриманням законності у сфері охорони праці, що може мати структурні одиниці у різних регіонах держави. Інспекційний орган повинен формуватись із достатньої кількості посадових осіб, визначених рішенням Міністра. Ці посадові особи іменуються інспекторами праці та помічниками спеціалістів у різних галузях та спеціалізаціях (ст. 135). Перед вступом на посаду інспектори праці мають прийняти присягу перед Міністром (ст. 136). Інспектори праці, призначені *Генеральним прокурором* за погодженням з міністром, мають повноваження *державних виконавців* у питаннях, пов'язаних з реалізацією цього Закону. Вони мають відповідні службові посвідчення та пред'являють їх роботодавцеві під час проведення інспекції (ст. 137). Інспектори праці мають право потрапляти на підприємство *у будь-який час доби без попереднього повідомлення* для інспектування реєстрів, книг, файлів, особових справ працівників та інших документів, щоб пересвід-

читись, що працівники обізнані з відповідним законодавством, та виявлення конкретних випадків порушення законодавства про працю; отримувати зразки матеріалів, які використовуються або пов'язані із виробництвом, інспектувати різноманітні пристрої та вузли з метою пересвідчитись у їх безпечності для працівників, повідомляти роботодавця або уповноваженого ним представника щодо будь-яких зразків або матеріалів, відібраних з цією метою; інспектувати помешкання працівників, щоб пересвідчитись у належних житлово-побутових умовах; отримувати від роботодавця будь-які пояснення з приводу дотримання зазначеного закону (ст. 138). Роботодавець або його представник повинен сприяти інспекторам праці у виконанні їх посадових обов'язків та надавати їм правдиву інформацію на будь-який запит щодо повноважень, які реалізує інспектор праці, і виконувати його законні вимоги (ст. 139). Інспектори праці можуть брати участь у таких заходах: 1) *консультування керівництва роботодавця або його представника з метою пом'якшення допущених порушень*; 2) унесення припису роботодавцеві з метою усунення виявлених порушень та надання строку, достатнього для їх усунення; 3) підготовка доповіді з приводу виявленого порушення та направлення його до Департаменту для вжиття відповідних заходів (ст. 140) [3].

Jaafir (Джаафір) додатково звертає увагу на те, що *спонсорське право* встановлює природні та юрисдикційні повноваження роботодавця з метою запобігання роботі біженців на іншого роботодавця та його завчасного залишення країни. Спонсорське право, окрім того, встановлює заборону надання робочої візи біженцю, котрий був репатрійований після закінчення попереднього контракту менше, ніж два роки тому. Однак за рішенням Міністерства цивільного обслуговування та житлового господарства цей строк може бути скорочено.

Дослідник також указує на те, що ст. 38 Закону про трудові відносини № 14 від 2004 р. визначає *службовий контракт* як різновид трудового договору, засвідченого Департаментом праці, що складається у трьох екземплярах (по одному – для його сторін та Департаменту). Істотними умовами службового контракту є: найменування роботодавця та робочого місця; ім'я, кваліфікація, національність, професія та місце проживання працівника та його анкетні дані; дата укладення контракту; природа та суть трудових відносин, які виникають відповідно до контракту; дата початку роботи; строк дії контракту у разі його визначення; обумовлена заробітна плата та строки її виплати.

Катар має угоди з низкою країн про захист певного роду низькооплачуваних працівників. *Однак мінімальної зарплати при цьому у Катарі не встановлено.*

Робочий час і час відпочинку у Катарі розподілено таким чином:

1. Максимум – 48 годин на тиждень / 8 годин на день (за вирахуванням обідньої перерви).

2. Під час священного місяця Рамадану – 36 годин на тиждень / 6 годин на день; один або більше молитовних перерв, перерв для відпочинку та їжі у межах 1–3 години.

3. Робітники не повинні працювати більше 5 годин безперервно.

4. П'ятниця – це загальний щотижневий день відпочинку для усіх працівників (за винятком тих, хто працює позмінно) – якщо ж виникає потреба працювати у цей день, за таку роботу належить доплата у розмірі 50 % від щоденної платні.

5. Під час літньої спеки Міністерство праці може обмежувати роботу тих, хто працює на вулиці [4].

Ресурс Labour Exploitation стверджує, що відповідно до ст. 144 Закону про трудові відносини № 14 від 2004 р. у разі порушення зазначених вимог на винну сторону накладається штраф від 2,000 до 5,000 катарських реалів (540–1350 доларів США – *B.V., I. K.*) [5].

Трудове законодавство у Катарі було доповнено у 2020 р. Зміни зафіксували нові вимоги для роботодавців та встановили новий розширений перелік прав для працівників. Реформи закріпили зміни у законодавстві про працю Катару, включаючи умови, які стосуються припинення трудових договорів та застосування обмежувальних угод.

Окрім уже зазначених змін щодо системи «Кафала», реформа торкнулась упровадження вимог щодо мінімальної заробітної плати. Ці норми набули чинності у березні 2021 р. Були значно посилені санкції за порушення трудового законодавства: з 2000 до 100000 катарських реалів (\$27,463), з їх подвоєнням під час повторного порушення. Також стало можливим ув'язнення на строк до одного року.

Вихідна допомога була розширена випадками звільнення з економічних мотивів, міркувань реструктуризації та інших міркувань, що впливають з трудового договору.

Період дозволу на повторне працевлаштування після репатріації було скорочено до одного року.

Відповідно до нового закону мінімальний попереджувальний період про наступне звільнення у один місяць застосовується до працівників у перші два роки роботи, два місяці – у випадку тривалішого трудового стажу [6].

Офіційний урядовий портал Катару (Government Communication Office) додатково сповіщає про те, що у серпні 2017 р. Його Високість Амір Шейх Тамім бін Хамад Аль-Тхані підписав Закон № 15 від 2017 р., яким урегульовано правовідносини між *надомними працівниками* та роботодавцями. Закон доповнено правами надомників відповідно до Конвенції МОП № 189 про гідну працю надомних працівників.

Рішенням Міністерства № 95 від 2019 р. було дозволено полишати країну надомним робітникам без отримання на це дозволу роботодавця. З метою захисту прав як роботодавців, так і надомних працівників останні повинні попереджувати про свої плани щонайменше за 72 години.

Уряд винайняв чоловіків та жінок зі знаннями багатьох мов як інспекторів праці, які оволоділи у повному обсязі катарським трудовим правом. Зазначені особи мають можливість надсилати доповіді негайно, з місця локації, використовуючи обладнані GPS-технологіями електронні портативні пристрої.

Уряд також має багатоканальну лінію зв'язку для фізичних осіб з метою прийняття усних скарг на роботодавців. Працює цілодобова гаряча лінія та 11 електронних кіосків у кожному регіоні Катару, що запрограмовані на застосування 11 різних мов для працівників, що хочуть надіслати анонімну скаргу на роботодавця.

У березні 2018 р. було створено Фонд підтримки та соціального страхування працівників.

З січня 2019 р. розпочав діяльність комітет з вирішення трудових спорів як процедурний орган, хоча поки що тільки для вирішення індивідуальних трудових спорів, що виникають з іноземними працівниками [7].

Що ж до України, то О. Г. Серета (О. Н. Sereda) справедливо зазначає, що «в умовах євроінтеграції вітчизняне законодавство про працю потребує адаптації до законодавства Європейського Союзу» [8, с. 46]. До цієї ж думки долучається і Л. В. Кулачок-Тітова (L. V. Kulachok-Titova) [9, с. 113].

Д. Таранчук (D. Taranchuk) переконаний, що «28.12.2019 р. був початком чергової спроби уряду України запустити повну реформу в галузі праці та регулювання трудових відносин в Україні. У цей день у Верховній Раді України був зареєстрований проєкт закону України «Про працю» №2708, який викликав великий суспільний інтерес і професійне обговорення. Однак вже через три місяці уряд відкликав цей законопроект, а тема реформ у сфері праці та працевлаштування відійшла на другий план» [10].

Погоджуючись в цілому із наведеними твердженнями, маємо констатувати, що Україні, окрім євроінтеграційних прагнень, не слід зневажати досвід економічно розвинутих країн Близького Сходу, зокрема Персидської затоки.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє зробити певні узагальнення.

1. Вивчення досвіду правового регулювання трудових відносин у країнах Близького Сходу на прикладі Катару дозволяє закликати колег до наукової дискусії з приводу таких видів трудового договору, як навчальницький та службовий контракт, його істотних умов, розглянути пропозиції профспілкового руху в рамках об'єднаних комітетів, окреслити проблематику спонсорського права та репатріації з огляду на предмет трудового права, обговорити проблеми і використати позитивний досвід регулювання праці надомних працівників, розглянути можливість упровадження інституту анонімної скарги у трудовому праві, вивчити досвід побудови системи трудової юстиції. Особливої уваги заслуговує фізичний напад на роботодавця або безпосереднього керівника як підстава для розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця.

2. Серед недоліків близькосхідної моделі регулювання трудових відносин слід визнати мовну дискримінацію у трудових судах, коли до розгляду приймаються лише спори щодо трудових договорів, складених арабською мовою, тривалу відсутність гарантованого державою мінімуму заробітної плати та системи соціального страхування.

3. Дискусійними положеннями згаданої моделі вважаємо інститут робітничого спонсорства. Проте існування такого інституту обумовлюється

особливостями мусульманського менталітету, а негативні наслідки виникають лише у разі зловживання зазначеними повноваженнями.

4. Становлять інтерес законоположення Катару в частині правового регулювання професійного навчання; професійного здоров'я; об'єднаних комітетів; інспектування праці; проведення медичних оглядів не щорічно, а у відповідні до ступеня ризиків проміжки часу, які узгоджені для кожного різновиду медичних оглядів за погодженням з відповідними органами влади у галузі медицини; забезпечення не тільки транспортування працівників до робочого місця, але також їжею та питною водою або можливістю їх придбання за рахунок підприємства; законодавчі можливості обмеження робочого часу тих, хто працює на вулиці під час літньої спеки.

5. Корисним для України вважаємо досвід щодо можливості призначення Генеральним прокурором інспекторів праці за погодженням з Міністром праці, державними виконавцями у питаннях, пов'язаних з реалізацією законодавства про працю. Упровадження таких норм суттєво розвантажило б систему органів державної виконавчої служби від виконання цілої категорії справ і покращило б ступінь виконання рішень компетентних органів у трудових спорах. На наш погляд, найкращим був би варіант синергії між інспекторами праці та державними виконавцями з метою розширення альтернатив у виконанні рішень у трудових спорах (в контексті суб'єктного складу учасників).

6. Дискусійною видається норма про можливість отримування інспектором праці зразків матеріалів, які використовуються або пов'язані із виробництвом, та інспектувати різноманітні пристрої та вузли, щоб пересвідчитись у їх безпечності для працівників, повідомляти роботодавця або уповноваженого ним представника щодо будь-яких зразків або матеріалів, відібраних з цією метою у будь-яку пору доби без попереднього повідомлення. Передусім постає питання, чи не стане це інструментом для зловживань з боку контролюючих органів, чого завжди слід остерігатись у нашій країні.

7. А от повноваження інспектувати помешкання працівників з метою пересвідчитись у відповідності житлово-побутових умов; консультування керівництва роботодавця або його представника з метою пом'якшення допущених порушень становлять певний інтерес з точки зору впровадження досвіду (з позицій турботи та піклування про здоров'я працівників).

8. Вітчизняна система трудового права хоча і вирізняється більш давніми традиціями державного гарантування у сфері праці та соціального забезпечення, але не позбавлена потреби запозичувати кращий зарубіжний досвід.

Список літератури

1. Відгук офіційного опонента – доктора юридичних наук, професора Клемпарського Миколи Миколайовича на дисертаційну роботу Колосова Іллі Вадимовича на тему «Процедурні та процесуальні норми як інструмент запобігання та вирішення трудових спорів», подану на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – «Право». URL: <http://nauka.nlu.edu.ua/download/diss/Kolosov/vidguk1.pdf> (дата звернення 04.04.2021 р.).

2. A Guide to Understanding Qatar Labor Law. URL: <https://velocityglobal.com/blog/understanding-qatar-labor-law/> (дата звернення 04.04.2021 р.).
3. Qatar Labor Law Law No (14) of the Year 2004 – Qatar Labor Law. URL: <https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/67387/119186/F-1851656538/QAT67387%20Eng.pdf> (дата звернення 04.04.2021 р.).
4. Jaafir A. Employment in Qatar as per Qatar Labour Law. URL: <https://www.tamimi.com/law-update-articles/employment-in-qatar> (дата звернення 04.04.2021 р.).
5. Labour Exploitation. URL: <https://accountabilityhub.org/provision/labour-law14-article-57> (дата звернення 04.04.2021 р.).
6. Tapp L., McDonald P. Qatar Labour Law and immigration: recent reforms. URL: <https://www.pinsentmasons.com/out-law/analysis/qatar-labour-law-immigration-recent-reforms> (дата звернення 04.04.2021 р.).
7. Labour Reform. Government Communication Office. URL: <https://www.gco.gov.qa/en/focus/labour-reform> (дата звернення 04.04.2021 р.).
8. Серєда О. Г. Шляхи вдосконалення вітчизняного трудового законодавства в умовах євроінтеграції. *Вісник Вищої кваліфікаційної комісії суддів України*. 2016. № 2. С. 45–49.
9. Кулачок-Тітова Л. В. Реформування трудового законодавства України у світлі відповідності міжнародним трудовим стандартам. *Вісник Харківської національної університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2018. Вип. 25. С. 113–117.
10. Таранчук Д. Реформа у сфері праці та трудових відносин – чергова спроба і нові реалії. *Юридична газета online*. URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/reforma-u-sferi-praci-ta-trudovih-vidnosin--chergova-sproba-i-novi-realiyi.html> (дата звернення 04.04.2021 р.).

References

1. Vidhuk ofitsiinoho oponenta – doktora yurydychnykh nauk, profesora Klemparskoho Mykoly Mykolaiovycha na dysertatsiinu robotu Kolosova Illi Vadymovycha na temu «Protседurni ta protsesualni normy yak instrument zapobihannia ta vyrishennia trudovykh sporiv», podanu na zdobuttia naukovooho stupenia doktora filosofii za spetsialnistiu 081 – «Pravo». URL: <http://nauka.nlu.edu.ua/download/diss/Kolosov/vidguk1.pdf>.
2. A Guide to Understanding Qatar Labor Law. URL: <https://velocityglobal.com/blog/understanding-qatar-labor-law/>.
3. Qatar Labor Law Law No (14) of the Year 2004 – Qatar Labor Law. URL: <https://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/67387/119186/F-1851656538/QAT67387%20Eng.pdf>.
4. Jaafir A. Employment in Qatar as per Qatar Labour Law. URL: <https://www.tamimi.com/law-update-articles/employment-in-qatar>.
5. Labour Exploitation. URL: <https://accountabilityhub.org/provision/labour-law14-article-57>.
6. Tapp L., McDonald P. Qatar Labour Law and immigration: recent reforms. URL: <https://www.pinsentmasons.com/out-law/analysis/qatar-labour-law-immigration-recent-reforms>.
7. Labour Reform. Government Communication Office. URL: <https://www.gco.gov.qa/en/focus/labour-reform>.
8. Sereda, O.H. (2016). Shliakhy vdoskonalennia vitchyznianoho trudovoho zakonodavstva v umovakh yevrointehratsii. *Visnyk Vyschoi kvalifikatsiinoi komisii suddiv Ukrainy*, 2, 45–49 [in Ukrainian].
9. Kulachok-Titova, L.V. (2018). Reformuvannia trudovoho zakonodavstva Ukrainy u svitli vidpovidnosti mizhnarodnym trudovym standartam. *Visnyk Kharkivskoo natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina. Seriiia «Pravo»*, issue 25, 113–117 [in Ukrainian].
10. Taranchuk, D. Reforma u sferi praci ta trudovyh vidnosyn – chergova spoba i novi realii. *Jurydychna gazeta online*. URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/reforma-u-sferi-praci-ta-trudovih-vidnosin--chergova-sproba-i-novi-realiyi.html>.

Viennikova V. V., PhD in Law, Assistant of International Private and Comparative Law Department, Yaroslav Mydrui National Law University, Ukraine, Kharkiv.
e-mail: viktoryven@gmail.com ; ORCID 0000-0003-1925-8127

Kolosov I. V., PhD in Law, Private Expert in Law, Ukraine, Nikopol.
e-mail: viktoryven@gmail.com ; ORCID 0000-0002-8856-9634

Labour Law Reforming at Qatar: comparative research

Paper proposed highlights the experience of Qatar's labor law reform, its features, peculiarities of the countries of the Muslim Legal family taking into account.

Mainly directions of aforesaid reform and structural improvements in the legal regulation of Labor Relations in comparison with the pre-reform period are determined. A comparative study with the relevant directions of industry reform in Ukraine was conducted. Similar and distinctive features, advantages and disadvantages of both systems are analyzed. Conclusions about the possibility of borrowing positive foreign experience into the domestic labor and legal reality were showed.

Studying of Labor Relations legal regulation experience in the Middle East on the example of Qatar permit to encourage colleagues to put out a scientific discussion about such types of employment contract as educational and service ones, its core conditions, consider the proposals of the trade union movement within the framework of joint committees, outline the problems of sponsorship law and repatriation in connection with subject of Labor Law, discuss problems and apply positive experience in regulating the work of home-based workers, consider the possibility of introducing the institute of anonymous complaints in labor law, pay attention to the experience of creation a labor justice system. Special attention should be paid to a physical attack on the employer or direct supervisor as reasons for termination of the employment contract at the initiative of the employer.

Simultaneously, Domestic system of labor law, although it is distinguished by more long-timed traditions of statutory guarantees in field of Labor and Social Security Law, is not without the need to borrow foreign experience in order to update it for the needs of modern social development, which should be devoted to furthermore comparative legal researches.

Keywords: labour law reform; Qatar; Moslem Law System; labour relations; comparative research.

Рекомендоване цитування: Веннікова В. В., Колосов І. В. Напрямки реформування галузі трудового права у Катарі: порівняльно-правове дослідження. *Проблеми законності*. 2021. Вип. 155. С. 76–88. doi: <https://doi.org/10.21564/2414-990X.155.231916>.

Suggested Citation: Viennikova, V.V., Kolosov, I.V. (2021). Napriamky reformuvannia haluzi trudovoho prava u Katari: porivnialno-pravove doslidzhennia [Labour Law Reforming at Qatar: comparative research]. *Problemy zakonnosti – Problems of Legality, issue 155, 76–88*. doi: <https://doi.org/10.21564/2414-990X.155.231916> [in Ukrainian].

Надійшла до редакції 18.05.2021 р.

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

Суєтнов Євгеній Павлович,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри екологічного права,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, Україна, м. Харків
e-mail: evgeny-suetnov@ukr.net
ORCID 0000-0002-4094-444X

doi: 10.21564/2414–990X.155.245632
УДК 349.6

ГЕНЕЗА КОНЦЕПЦІЇ ЕКОСИСТЕМИ В АСПЕКТІ ВПРОВАДЖЕННЯ ЕКОСИСТЕМНОГО ПІДХОДУ В ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО: ВІД ФІЛОСОФІВ АНТИЧНОСТІ ДО А. ТЕНСЛІ

У статті наголошено, що в сучасній еколого-правовій доктрині при дослідженні правових засад збереження і відновлення природних екосистем та впровадження екосистемного підходу в екологічне право відчувається брак міждисциплінарного наукового пошуку, передусім урахування здобутків відповідних природничих наук, які є надзвичайно важливими для всебічного і якісного розроблення зазначених питань, а тому потребують ґрунтовного висвітлення. З огляду на це, статтю присвячено аналізу процесу становлення та розвитку концепції екосистеми за історичний проміжок часу від філософів Античності до А. Тенслі, тобто до введення в науковий обіг терміна «екосистема». Зроблено висновок про доленосне значення цієї події попри те, що деякі вчені набагато раніше майже впритул підійшли до поняття «екосистема», а дехто навіть запропонував інші терміни, які є адекватними «екосистемі», але не набули загального визнання. Також висловлено сподівання, що представники еколого-правової науки при вивченні питань збереження і відновлення екосистем та впровадження екосистемного підходу підтримають ідею доцільності проведення міждисциплінарних наукових пошуків.

Ключові слова: екологія; екологічне право; екосистема; концепція екосистеми; екосистемний підхід.

Суєтнов Е. П., кандидат юридических наук, доцент, заведующий кафедрой экологического права, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Украина, г. Харьков. e-mail: evgeny-suetnov@ukr.net ; ORCID 0000-0002-4094-444X

Генезис концепции экосистемы в аспекте внедрения экосистемного подхода в экологическое право: от философов Античности до А. Тенсли

В статье отмечено, что в современной эколого-правовой доктрине при исследовании правовых основ сохранения и восстановления природных экосистем и внедрения экосистемного подхода в экологическое право чувствуется нехватка междисциплинарного научного поиска, прежде всего учета достижений соответствующих естественных наук, которые являются чрезвычайно важными для разработки указанных вопросов, и поэтому нуждаются в основательном освещении. С учетом этого, статья посвящена анализу процесса становления и развития концепции экосистемы за исторический промежуток времени от философов Античности до А. Тенсли, то есть до введения в научное обращение термина «экосистема». Сделан вывод о судьбоносном значении этого события, несмотря на то, что некоторые ученые гораздо раньше почти вплотную подошли к понятию «экосистема», а некоторые даже предложили другие термины, которые адекватны «экосистеме», но не получили всеобщего признания. Также выражена надежда, что представители эколого-правовой науки при изучении вопросов сохранения и восстановления экосистем и внедрения экосистемного подхода поддержат идею целесообразности проведения междисциплинарных научных поисков.

Ключевые слова: экология; экологическое право; экосистема; концепция экосистемы; экосистемный подход.

Постановка проблеми. Екосистемний підхід як стратегія комплексного управління земельними, водними та живими ресурсами, що забезпечує їх збереження і сталі використання на справедливій основі, у міжнародному екологічному праві найбільш ґрунтовно та послідовно розробляється в рамках Конвенції про охорону біологічного різноманіття від 05.06.1992 р. Центральною категорією екосистемного підходу є «екологічна система» («екосистема», від дав.-гр. οἶκος – оселище, житло, приміщення, дім і σύνστημα – поєднання, організація, об'єднання, утворення), яка згідно з Конвенцією являє собою динамічний комплекс угруповань рослин, тварин і мікроорганізмів, а також їх неживого навколишнього середовища, взаємодіючих як єдине функціональне ціле (ст. 2) [1].

Останнім часом у доктрині вітчизняного екологічного права питання вивчення екосистеми в аспекті впровадження екосистемного підходу набувають особливої актуальності. Приміром, В. В. Носік (V. V. Nosik) звертає увагу на необхідності комплексного монографічного чи дисертаційного дослідження юридичної сутності поняття «екосистема» як правової категорії, так само як і правової природи екосистеми та екосистемного підходу в забезпеченні збереження, відновлення, раціонального використання природних ресурсів у екосистемах [2, с. 25]. А на думку Г. В. Анісімової (A. V. Anisimova), складні для пізнання системи, у тому числі й екосистема, мають бути об'єктами саме міждисциплінарних досліджень. Як стверджує дослідниця, ознайомлення з навчально-методичною, монографічною літературою та іншими науковими працями вчених дозволяє констатувати, що класичні теоретико-методологічні підходи до екосистеми та до екологічного права сьогодні як ніколи потребують суттєвої трансформації, адже як і будь-яка наука, екологічне право в процесі свого розвитку проходить етап акумуляції новітніх проблем, вирішення нестандартних і нетрадиційних питань, що не можуть бути вивчені за допомогою апробованих методів і принципів. За

таких умов мотивом для формування стійкої дисциплінарної методології може стати застосування міждисциплінарного наукового пошуку, активне здійснення якого, на жаль, поки що гальмується догматичним підходом до пізнання права та визначення його принципів [3, с. 232].

Дійсно, у сучасній навчальній і науковій еколого-правовій літературі, де так чи інакше йдеться про екосистему й екосистемний підхід, явно бракує міждисциплінарного пошуку, передусім урахування здобутків відповідних природничих наук. Лише іноді вказуються стислі дані про появу терміна «екосистема» в 1935 р. зусиллями А. Тенслі (А. Tansley), ще рідше наводиться запропоноване ним визначення екосистеми, не завжди відповідне оригінальному, оскільки взяте не з першоджерела, та зовсім не згадується інша цікава і корисна з наукової точки зору інформація щодо сутності концепції екосистеми та засад її становлення й розвитку. Хоча очевидно, що окреслення зазначених питань надзвичайно важливе для всебічного й якісного дослідження правової природи екосистеми та екосистемного підходу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Заявлена проблематика, звісно, не є новою та в різні часи і з різних позицій висвітлювалась багатьма зарубіжними та українськими науковцями, серед яких Б. Бюлер (В. Bühler), Ф. Б. Голлі (F. B. Golley), М. А. Голубець (М. А. Holubets), В. І. Данілов-Данільян (V. I. Danilov-Danilian), К. Джакс (K. Jax), М. А. Лейбольд (M. A. Leibold), Д. Майор (J. Major), О. Макінтайр (O. McIntyre), Р. П. Макінтош (R. P. McIntosh), Г. М. Міккельсон (G. M. Mikkelson), А. Л. Рижинашвили (A. L. Rizhinashvili) та ін. Разом із тим вона залишається маловідомою для представників юридичної науки, зокрема еколого-правової, а тому її роз'яснення буде особливо корисним для тих правознавців, які розробляють питання збереження і відновлення природних екосистем та впровадження екосистемного підходу в екологічне право.

Не прагнучи охопити весь процес становлення та розвитку концепції екосистеми, адже зробити це в межах однієї статті видається неможливим, а також не плануючи зосереджуватись на ретельному аналізі екологічних термінів і законів, бо стаття призначена не для екологів, які вільно орієнтуються у цій сфері, а для правознавців, які вивчають екосистемний підхід крізь призму його впровадження в екологічне право, доцільно зупинитись на позначенні лише ключових, принципових моментів. З огляду на це **метою** даної **статті** є дослідження генези концепції екосистеми за історичний проміжок часу від філософів Античності до А. Тенслі, тобто до введення в науковий обіг терміна «екосистема». Подальший розвиток концепції екосистеми в аспекті впровадження екосистемного підходу в екологічне право розглядатиметься в наших наступних публікаціях.

Виклад основного матеріалу. Концепція екосистеми, як зазначає про це О. Макінтайр (O. McIntyre), була розроблена в американській науковій літературі протягом 1930–1940-х років [4, с. 1]. Таке твердження є слушним, якщо за точку відліку брати появу терміна «екосистема», проте, зрозуміло, що уявлення

про екосистему, яка уособлює єдність між живими організмами і їхнім середовищем існування, виникли задовго до цього. За поглядом Д. Майора (J. Major), номінально слово «екосистема» має коротку історію, починаючи з 1935 р., однак сама ідея набагато давніша. Відображення впливів різних природних екосистем на мовах людей різноманітних географічних районів «не залишає сумнівів щодо великої давнини ідеї екосистеми та її універсальності серед людства» [5, с. 9, 11].

Ідеї цілісності Всесвіту та взаємодії його компонентів відомі ще з Античних часів. Особливістю філософських теорій у Стародавній Греції було те, що мислителі прагнули відшукати першопричину всього суцього. Вони звертались до оточуючого їх світу, який сприймали чуттєво, і за вихідне та вирішальне для його пояснення брали якусь властивість або стан природи. Приміром, представники Мілетської школи весь світ сприймали не як скупчення не пов'язаних між собою предметів, а як пройнятий єдністю, сполучним початком. В основі різноманіття природних явищ вони бачили єдину та вічну речовину – джерело життя та існування всесвіту. Для Фалеса (Thales) це була вода, для Анаксимандра (Anaximander) – апейрон, а для Анаксимена (Anaximenes) – повітря. Проте, найбільш яскраво теорію саморушної стихії розвинув Геракліт (Heraclitus), на думку якого справжньою першопричиною суцього є вічно живий вогонь, який закономірно запалюється та закономірно згасає [6, с. 29, 35].

Інший давньогрецький мислитель Арістотель (Aristotle) свою філософію засновував на вченні про чотири причини суцього: матерія, форма, діюча причина та мета (кінцева причина). Виходячи з поняття мети, він дав вичерпне для свого часу пояснення багатьох природних явищ, тоді як сама природа уявлялась йому як щось єдине, сповнене прагненням до досконалості, до певного «блага».

Крім філософського вчення про причини суцього, звертають на себе увагу досягнення Арістотеля в галузі природознавства, адже він описав близько 500 видів тварин і зробив першу в науці класифікацію тваринного світу [7, с. 116]. У трактаті «Історія тварин» (330-ті рр. до н. е.), окрім усього іншого, філософ вивчає проблеми взаємодії тварин із середовищем існування. Він стверджує, що «кожна тварина полюбає те, що відповідає її природі», і на цій підставі обґрунтовує взаємозв'язок між тваринами і навколишнім середовищем, зокрема, розглядає питання залежності тварин від кліматичних і географічних умов, які, на його переконання, впливають не лише на розповсюдження тварин, а й на їхній розмір; розмірковує про ворожнечу і дружбу між тваринами, яка, за його словами, відбувається внаслідок схожостей і відмінностей у їхній їжі та способі життя; аналізує випадки взаємовигідного симбіозу у тварин тощо [8].

Схожі питання взаємозв'язку організмів з навколишнім середовищем, але тільки щодо рослин, цікавили близького друга Арістотеля – Теофраста (Theophrastus). У праці «Історія рослин» (іноді перекладається як «Дослідження про рослини», бл. 350–287 рр. до н. е.) він додержується думки, що «кожна рослина добре йде на місці, яке для неї підходить», і намагається простежити вплив місцевості, ґрунту, клімату на зростання рослин, їхню довговічність, поширеність, строки визрівання плодів, торкаючись навіть питань про вплив

середовища на зміну аромату плодів і запаху квітів та про користь і шкоду, яку одні рослини спричиняють іншим [9].

Відомим істориком і письменником Стародавнього Риму, який також досліджував взаємодію організмів з довкіллям, був Пліній Старший (Pliny the Elder). У своїй «Природничій історії» (бл. 77 р. н. е.), наводячи інформацію про тварин, він не лише класифікує їх за місцем проживання та розміром, а й надає відомості про взаємодію тварин із середовищем їхнього існування, обґрунтовуючи пряму залежність між кількістю тварин у тій чи іншій місцевості та багатством її рослинного покриву [10].

У часи Середньовіччя, коли роль науки в суспільному житті була суттєво змінена, адже всі природні явища пояснювались актом божественного творіння, у творах окремих учених теж простежувались ідеї взаємодії природних компонентів. Одним із представників тієї епохи був християнський теолог і церковний діяч Аврелій Августин (Augustine of Hippo). Описуючи гармонію, яка панує у природі, у творі «Про град Божий» (413–427 рр.) [11] він проголошує, що єдиним і всемогутнім Творцем усякої душі й тіла є Бог, який не залишив, «не тільки неба і землі, ангела і людини, а й нутроців найменшої одушевленої істоти, і пера птаха, і квітки трави, і листка дерева без того, щоб не дати їм відповідної пропорційності в їхніх частинах і у своєму роді взаємного світу». Не менш видатним теологом був Тома Аквінський (Thomas Aquinas), який у трактаті «Сума теології» (1265–1274 рр.) [12] писав, що «всьяке суще, яким би чином воно не існувало, створене Богом», оскільки «божественна мудрість замислила порядок всесвіту, який полягає в розмаїтті речей».

Знаним теологом і натуралістом того часу був Альберт Великий (Albertus Magnus), який вважав, що природознавство і теологія досліджують єдиний предмет, але з різних точок зору. У своїх працях він звертався до наукової спадщини давньогрецьких філософів, одночасно закликаючи при вивченні природи керуватись власними спостереженнями. Організацію та діяльність живих організмів учений пов'язував з умовами навколишнього середовища й у трактаті «Про рослини» (бл. 1250 р.) [13] зазначав, що «рослини в роду живих істот відповідають елементам, а елементи мають велику силу і матерію: тому це змінює якість землі, а вологість, у якій знаходиться рослина, значно змінює характер рослин».

Однак справжній інтерес до питань єдності та взаємодії живих організмів з навколишнім середовищем був пробуджений в епоху Відродження. Учені того часу досліджують вплив середовища на тварин. Ще в 1554 р. французький лікар і природознавець Г. Ронделе (G. Rondelet) видав працю «Загальна історія риб» [14] з детальним описом багатьох морських істот. Автор не обмежився описом організації та поширення риб, а зробив висновки про вплив на них навколишнього середовища. «Вода, – стверджує він, – природна стихія риб; до неї спеціально пристосував їх творець. Але вода є різною в морях, озерах і річках, відповідно, різні й риби, які населяють ці неоднакові водойми. А якщо взяти лише море, то й воно не всюди однорідне. Звідси й різниця в будові тіла

і способі життя риб, які населяють неоднакові глибини моря, живуть у його поверхні або на різній відстані від берега» [Цит. за: 15, с. 279].

У 1713 р. В. Дерем (W. Derham), англійський священник, натурфілософ і фізик, опублікував цикл лекцій «Фізико-теологія» [16], де висловив ідею балансу природи. Учений стверджував, що баланс тваринного світу підтримується протягом століть через дивну гармонію та правильне співвідношення між примноженням і тривалістю життя тварин; світ перебуває в порядку в усі часи, але він не перевантажений. Такі ж погляди мав англійський ботанік Р. Бредлі (R. Bradley), який у книзі «Філософський трактат про діяння природи» (1721 р.) [17] зауважив, що «всі тіла перебувають у певної залежності одне від одного; і ... кожна окрема частина творів природи необхідна для підтримки інших; і ... якби одна з них була відсутня, решта інших, отже, мають бути виведені з ладу» [Цит. за: 18, с. 69–70].

Продовжив дослідження балансу природи французький натураліст і фізик Р. А. Реомюр (R.-A. F. de Réaumur), який у праці «Мемуари з природної історії комах» (1734–1742 рр.) вивчав питання взаємозалежності комах та інших тварин. На його переконання, «у природі все добре налагоджено і скомбіновано. Узяти хоча б питання про надмірну плодючість багатьох комах... Наділивши їх жахливою плодючістю, природа подбала, щоб вони не дуже розмножувалися, для чого вона створила інших тварин, які їх знищують». А далі вчений зауважує, що «ми із сумом зважилися би позбавити наші ліси солов'їв, вільшанок і сотень інших, менш музичних птахів, щебетання та різні пісні яких веселять, радують і навіть забирають нас у солодкі мрії. Проте змусимо, насправді, загинути всіх гусениць, і ми негайно втратимо більшу частину цих птахів» [Цит. за: 19, с. 156].

Відомий шведський природознавець і лікар К. Лінней (C. Linnaeus) усе життя присвятив ідеї створення системи знань про різноманітність живих організмів. У 1735 р. він видав працю «Система природи» [20], де запропонував наукову класифікацію тварин і рослин. При описі видів учений указував на їхній зв'язок з умовами середовища і розвивав уявлення про «економію природи». Він писав, що в природі існує створена Богом рівновага, яка досягається взаємними відносинами всіх природних тіл. Для її підтримки поряд із розмноженням та існуванням організмів необхідно їх руйнування, оскільки загибель одного організму робить можливим існування інших.

Значно розвинув погляди на зв'язок між тваринами та середовищем їх існування французький натураліст і біолог Ж.-Л. Л. Бюффон (G.-L. L. Comte de Buffon), який у «Природній історії тварин» (1749–1783 рр.) описав значну кількість ссавців, птахів і риб та на підставі цього висунув думку про змінюваність видів під впливом середовища існування. «Кожна тварина, – наголошує вчений, – має свою країну, свою природну вітчизну, де вона тримається силою фізичної необхідності. Кожна тварина є дітищем місцевості, де проживає, і цей інтимний зв'язок позначається у впливі «географічних умов» – характеру місцевості, клімату та їжі – на організацію і функції тварин». Уваги науковця не оминув і факт надзвичайної плодючості деяких організмів. За його словами,

надмірне, надлишкове розмноження рослин і таких тварин, як комахи, могло б виснажити всі ресурси землі, якби в природі не панував закон, за яким «одні живуть за рахунок інших», якщо б не було в порядку речей, що «смерть служить життю», якщо б організмам не доводилося відчувати на собі руйнівну дію стихій, які знищують їх мільйонами: комахи винищують у незліченій кількості рослини – їх листя, коріння, плоди, стаючи при цьому жертвою інших комах, птахів і ссавців; птахами годуються хижаки; травоядні служать здобиччю м'ясоїдних, а рослини і тварини йдуть на потребу всеїдної людини. Така картина боротьби «за місце та їжу» на земному бенкеті приводить ученого до висновку, що організми, розмножуючись, мають поширюватися вшир, а змінюючи місце проживання, зобов'язані змінюватися відповідно до нових умов свого існування або зникати з лиця землі [Цит. за: 19, с. 23, 26].

Набагато далі в питанні впливу умов навколишнього середовища на живі організми пішов французький натураліст Ж. Б. Ламарк (J. B. Lamarck), який у праці «Філософія зоології» (1809 р.) [21, 22] виклав теорію еволюції живого світу, де рушійними силами є навколишнє середовище та час: середовище – як причина змін організмів, а час – як умова зростання та зміцнення таких змін. При цьому вплив середовища, на переконання дослідника, може бути безпосереднім і опосередкованим. Так, у рослин поява нових видів обумовлена безпосереднім впливом – змінами в харчуванні, процесах поглинання і виділення, в одержуваній кількості тепла, світла, повітря і вологи, тоді як у тварин цей процес є складнішим і повільнішим, адже вони мають особливості вищого порядку – подразливість, чутливість, активність, інстинкт і звичка. Тут вплив середовища є опосередкованим: зміни в зовнішніх умовах породжують нові потреби і спонукають до нових дій; повторні нові дії викликають нові навички; часте чи рідке користування певним органом його змінює. Звідси Ламарк формулює закон, згідно з яким у тварини, яка не досягла меж розвитку, постійне вживання органу його укріплює, розвиває, збільшує та надає силу, а невживання органу послаблює, призводить до занепаду, скорочує здібності та викликає його зникнення. І з метою підтвердження цього закону вчений наводить яскраві приклади, найвідомішим з яких є подовження шиї жирафа через її постійне витягування для того, щоб дістати листя з високих дерев.

Схожі погляди мав французький зоолог Е. Ж. Сент-Ілер (É. G. Saint-Hilaire), який розробляв теорію єдності організації тваринного світу на основі спільності походження всіх відомих видів. Свій «Мемуар про природні відносини Макі» (1796 р.) він починає словами про те, що «для людини, яка здійснювала спостереження за великою кількістю створінь, які населяють земну кулю, непохитна істина полягає в тому, що між усіма утворюючими частинами існує велика гармонія, і що вони пов'язані один з одним певними відносинами». Процес видоутворення у тварин Сент-Ілер, так само як і Ламарк, розглядав історично, пояснюючи зміни форм живої природи тривалою дією на них умов довкілля. У «Мемуарі про ступінь впливу навколишнього середовища на зміну форм тварин...» (1829 р.) він указує, що навколишній світ є всемогутнім

фактором зміни форм організованих тіл. Така зміна не є стійкою, якщо мова йде про інтервал у кілька років. Проте якщо замість цих років минає декілька століть, зміна форм тварин є глибшою та стійкішою [23, с. 11, 485].

Цікавими є доробки французького натураліста Ж. Л. Кюв'є (G. Cuvier), який, хоча й не був прибічником поглядів вищевказаних учених щодо еволюції, але відстоював ідеї єдності та взаємозв'язку живих організмів у природі. У листі до свого друга – німецького фізика і хіміка К. Г. Пфаффа (C. H. Pfaff) – він писав, що слід старанно досліджувати відносини всіх істот з природою, та особливо показати частку їх участі в економіці цього великого Цілого [24, с. 20]. На його переконання, всяка організована істота утворює цілісну, єдину замкнуту систему, частини якої відповідають одна одній і сприяють, шляхом взаємного впливу, одній кінцевій меті. Жодна з цих частин не може змінитися без того, щоб не змінилися інші, й, отже, кожна з них, взята окремо, вказує та визначає всі інші [25, с. 130]. Але недостатньо, стверджує вчений, щоб така гармонія мала місце лише між частинами організму, адже для збереження порядку в світі потрібно, щоб вона існувала й серед організмів. Види взаємно необхідні: одні – як здобич, інші – як винищувачі, які стримують надмірне розмноження перших. Неможна ж уявити собі, що б мухи існували без ластівок, і навпаки [19, с. 122].

Відомий біолог К. Ф. Рульє (K. Rouillier) у своїх наукових дослідженнях так само дотримувався принципу тісного взаємозв'язку організмів з навколишнім середовищем та безперервного їх розвитку. У праці «Про вплив зовнішніх умов на життя тварин» (1845 р.) він стверджує, що тварина знаходиться невпинно під впливом зовнішніх умов (усього того, що діє на неї зовні: повітря, теплота, вода, ґрунт, рослини, що зростають на землі, тварини, що живуть на ній), тому що вона не може не дихати, не брати їжі, не ходити по землі, не літати по повітрю або не плавати у воді, не може жити окремо від рослин та інших тварин. І тому кожне явище, кожна зміна в тваринах відбувається неодмінно під участю зовнішніх умов; уявити собі тварину, яка живе окремо від них, неможливо [26, с. 30].

Аналогічні погляди стосовно рослин висловлював швейцарський ботанік О. П. Декандоль (A. P. de Candolle). У 1832 р. він довів необхідність виділення нової галузі наук «Епірреалогії». Учений писав: «...Рослини не вибирають умови середовища, вони їх витримують або вмирають. Кожен вид, що живе в певній місцевості, за певних умов являє ніби фізіологічний досвід, який демонструє нам спосіб впливу теплоти, світла, вологості та настільки різноманітних модифікацій цих факторів...» [Цит. за: 27, с. 11].

Слід зазначити, що дослідження взаємозв'язків організмів з навколишнім середовищем мало місце не лише в рамках біології, а й в інших сферах наукового пізнання, зокрема географії та хімії. Звертають на себе увагу погляди німецького фізика, географа, ботаніка, зоолога та мандрівника О. Гумбольдта (A. von Humboldt), наукові інтереси якого були різноманітними, але найбільше його цікавив зв'язок між рослинним світом і навколишнім середовищем. Учений обґрунтував існування самостійної науки – «географії рослин», яка вивчає

рослини з точки зору їх розподілу відповідно до різних кліматичних умов [28], у той час як головним своїм завданням вважав досягнення цілісності природи. «Моє головне спонування, – стверджував він, – завжди позначалося прагненням обійняти явища зовнішнього світу в їх загальному зв'язку, природу як ціле, яке рухається й оживляється внутрішніми силами» [29, с. XII].

Прихильником ідеї цілісності природи був німецький учений Ю. Лібіх (J. von Liebig). У вступі до праці «Хімія в додатку до землеробства та фізіології» (1840 р.) він указує, що «сучасне природознавство ґрунтується на переконанні в тому, що не лише між двома чи трьома, а й між усіма явищами в мінеральному, рослинному і тваринному царствах, які зумовлюють існування життя на поверхні землі, є закономірний зв'язок, завдяки чому жодне явище не існує саме по собі, окремо, а завжди у зв'язку з одним чи кількома явищами, які, у свою чергу, знаходяться в ланцюзі ще інших явищ; усі явища пов'язані один з одним без початку і кінця, а послідовна зміна одних явищ іншими, їх виникнення та зникнення подібні руху хвиль у круговороті. Ми розглядаємо природу як єдине ціле, і всі явища в ній пов'язані, як вузли в сітці. Ми вважаємо, що «спостерігати» – це означає намагатися вловити своїми почуттями, який із вузлів під час руху чи зміни одного вузла у мережі рухається разом з ним або разом з ним змінюється; той чи інший вузол повинен рухатися або змінюватися спільно з першим. Дослідити явище – це означає шукати ті нитки, з яких даний вузол у мережі пов'язаний з двома чи трьома іншими; якщо два явища постійно виникають разом або постійно йдуть одне за одним, ми знаходимо той зв'язок, який їх з'єднує. Оскільки будь-яке явище природи є складним, тобто складається з частин, то перше і найважливіше завдання дослідника природи полягає в тому, щоб розпізнати ці частини і визначити їх природу і властивості (тобто їх якість) та встановити співвідношення, які існують між ними» [30, с. 72].

Українське значення для розвитку досліджуваних ідей мали погляди англійського натураліста Ч. Дарвіна (С. Darwin), який один з перших обґрунтував положення про те, що всі види еволюціонують у часі та походять від спільних предків. У своїй теорії («Походження видів шляхом природного добору, або збереження обраних рас у боротьбі за життя», 1859 р. [31]) основою еволюції вчений назвав природний відбір – процес, завдяки якому сприятливі спадкові характеристики стають загальнішими в усіх наступних поколіннях популяції організмів, а несприятливі спадкові характеристики стають менш загальними. Безпосередньою причиною та механізмом дії природного відбору, поряд з індивідуальною мінливістю організмів, він вважав боротьбу за існування, яка являє собою сукупність різноманітних і складних взаємовідносин між організмами та умовами навколишнього середовища.

За переконанням О. О. Нікольського (А. А. Nikol'skij), «Походження видів» Дарвіна без будь-яких застережень є дослідженням еволюційної екології, так само, як і безліч інших його праць, хоча слово «екологія» в них відсутнє. У більшості своїх праць Дарвін прямо чи опосередковано досліджує адаптації і коадаптації (взаємні адаптації) організмів, які сприяють реалізації видами екологічної

ніші та відповідають за організацію структури та стійкість екосистем. У його працях ми не побачимо таких термінів, як «екологія, екосистема, біоценоз, екологічна ніша тощо», але поняття, які позначаються цими термінами, присутні в кожній з них. У «Походженні видів», продовжує дослідник, знайшли відображення ідеї, які через десятиліття після Дарвіна стали фундаментам сучасної екології. Зокрема, Дарвін неодноразово описує ланцюги та мережі живлення: «Птахи... здебільшого харчуються комахами та насінням і таким чином поступово винищують життя: ми забуваємо, як ці співаки або їх яйця і пташенята у свою чергу пожираються хижими птахами і звірами...». Коли він говорить про боротьбу за існування, він має на увазі саме неможливість співіснування двох видів (чи інших форм) з однаковими потребами, що згодом буде названо принципом конкурентного витіснення. На прикладі рослин і комах-запилювачів Дарвін з безліччю деталей описує структуру множинної спільноти, яку сьогодні ми б назвали екосистемою. Так, один із прикладів він завершує висновком: «Звідси ми маємо право з великою ймовірністю зробити висновок, що якби тут рід джмелів вимер або став би дуже рідкісний в Англії, то і братки, і червона конюшина стали б також дуже рідкісні або зовсім зникли» [32, с. 22–24].

Та незважаючи на роль Дарвіна в розробленні теорії еволюції взагалі та екологічних уявлень зокрема, найвагоміший внесок у розвиток наукових знань про єдність і взаємозв'язок організмів з навколишнім середовищем зробив його прихильник і послідовник – німецький натураліст і філософ Е. Геккель (E. Haeckel), який у 1866 р. у праці «Загальна морфологія організмів» [33] уперше вжив термін «екологія» (дав.-гр. οἶκος – оселище, житло, приміщення, дім і λόγος – поняття, вчення, наука) та обґрунтував існування екології як самостійної науки. «Під екологією, – пише він, – ми розуміємо загальну науку про відносини організмів з навколишнім середовищем, куди ми відносимо в широкому сенсі всі «умови існування». Вони частково органічної, частково неорганічної природи, проте як ті, так й інші... мають вельми велике значення для форм організмів, бо примушують їх пристосовуватися до себе. До неорганічних умов існування, до яких пристосовуються всі організми, по-перше, належать фізичні та хімічні властивості середовища їх існування: клімат (світло, тепло, вологість та атмосферна електрика), неорганічна їжа, склад води та ґрунту тощо. У якості органічних умов існування ми розглядаємо загальні відносини організму до всіх інших організмів, з якими він вступає в контакт і з яких більшість сприяє його користі чи шкодить. Кожен організм має серед інших своїх друзів і ворогів таких, які сприяють його існуванню, і тих, що йому шкодять. Організми, які служать їжею іншим або паразитують у них, у всякому разі, належать до даної категорії органічних умов існування» [Цит. за: 34, с. 9].

У цій та подальших своїх працях Геккель наводить інші визначення екології, стверджуючи, що це – «...вчення про економію природи, частина фізіології, яка до сих пір у підручниках не фігурувала, але обіцяє принести... блискучі та найнесподіваніші плоди», «наука про взаємовідносини організмів між собою... це фізіологія взаємовідношення організмів із середовищем та один з одним»,

«...наука про економію, про домашній побут тваринних організмів... [яка] ...досліджує загальні відносини тварин до їх неорганічного та органічного середовища, їх дружні та ворожі відносини до інших тварин і рослин, з якими вони вступають у прямі й непрямі контакти, або, одним словом, всі ті заплутані взаємовідносини, які Дарвін умовно позначив як боротьбу за існування». «На жаль, нам майже невідомі ці вельми заплутані взаємини організмів, – наголошує вчений, – бо досі ми майже не звертали на них уваги, хоча в дійсності вони являють собою неозору й разом із тим цікаву та важливу сферу, відкриту для майбутніх дослідників» [Цит. за: 34, с. 9–10, 14].

Аналізуючи наукову спадщину Геккеля, О. О. Нікольський пише, що на декількох сторінках видатний натураліст заклав фундамент основних положень сучасної екології. Зокрема, він виділяє абіотичні фактори (неорганічні умови існування), до яких відносить фізичні й хімічні властивості місцеперебування організму, та біотичні фактори (органічні умови існування) – «сукупність взаємовідношень організму з іншими організмами». Він спеціально підкреслює, що сучасна йому наука «...надзвичайно нехтувала відносинами організму із зовнішнім світом, положенням, за яким *кожна особина займає певне місце в природному балансі*, спільно з іншими організмами формуючи економіку природного цілого». Зауваження Геккеля про місце особи в природному балансі є цілком сучасне визначення поняття *екологічна ніша*. Геккель мав чітке уявлення про те, що населення рослин і тварин утворюють спільноти взаємозалежних організмів. Він впритул підійшов до поняття *екологічні системи* (курсив – О. Н.) [32, с. 17, 18].

Майже в той самий час до поняття «екосистема» впритул підійшли й інші вчені, серед яких німецький зоолог і ботанік К. Мебіус (К. Мцбіус), який, вивчаючи у 1868–1870-х рр. екологію місць перебування устриць, звернув увагу на те, що разом з устрицями в тих самих умовах живуть й інші живі організми (молюски, риби, ракоподібні), та на підставі цього зробив висновок, що кожна устрична банка є співтовариством живих істот, зібранням видів і скупченням особин, які знаходять тут усе необхідне для зростання й існування: відповідний ґрунт, достатню кількість їжі, належну солоність і сприятливу для життя температуру. І для позначення співтовариства живих організмів, де постійно діє відбір під впливом зовнішніх умов життя, він вигадав термін «біоценоз» (від дав.-гр. βίος – життя і κοινός – спільний) [35, с. 84], зауваживши, що «в науці поки немає слова для такого співтовариства живих істот, для вибору та кількості видів і особин, які відповідають середнім зовнішнім умовам життя і які взаємозалежні та постійно підтримуються відтворенням у вимірюваній області. Я називаю таке співтовариство біоценозом або живим співтовариством» («Устриці та устричні ферми» (1877 р.) [36, с. 76]). Незважаючи на те, що як цілісну систему науковець розглядав лише біоценоз – співтовариство організмів на певній території, – він також визнавав значення абіотичних умов середовища, для позначення яких німецький учений Ф. Даль (F. Dahl) у праці «Принципи та основні концепції біоценотичних досліджень» (1908 р.) застосував термін «біотоп» (від гр. βίος –

життя і τόπος – місце), наголосивши, що за його допомогою можна виразити німецькі слова «типи води та місцевості» [37, с. 351].

Як єдине ціле організм і його навколишнє середовище пропонував розглядати шотландський фізіолог Д. С. Голдейн (J. S. Haldane). У праці «Життя та механізм», опублікованій у 1884 р., він писав, що індивідуальний організм і його оточення повинні розглядатись як єдність: «Ці частини (організму) знаходяться один з одним і з навколишнім середовищем не у відносинах причини та слідства, а у відносинах взаємності. Таким чином, частини організму та його оточення утворюють систему, *будь-яка* з частин якої постійно діє на інші, але робить це, будучи частиною системи, лише остільки, оскільки вони водночас діють на неї» (курсив – Д. Г.). [38, с. 32].

Проте, напевно, першим, хто не тільки розглянув природний комплекс організмів і їх абіотичного оточення як цілісну систему, а й запропонував для його позначення спеціальний термін – «мікрокосм», був американський біолог С. А. Форбс (S. A. Forbes). У своїй праці «Озеро як мікрокосм» (1887 р.) він зазначив, що «озеро... утворює всередині себе маленький світ, – мікрокосм, усередині якого діють усі стихійні сили, і гра життя триває в повному обсязі, але в такому маленькому масштабі, що легко вкладається в рамки свідомості... Таким чином... неможливо повністю вивчити будь-яку форму, незалежно від інших форм, – необхідність сприйняття всебічного огляду цілого як умови для задовільного розуміння будь-якої частини. Наприклад, якщо хтось бажає ознайомитися з чорним окунем, він мало що навчиться, якщо обмежиться цим видом. Він, очевидно, повинен вивчити також види, від яких залежить його існування, і різні умови, від яких вони залежать. Він також повинен вивчити види, з якими він конкурує, і всю систему умов, що впливають на їх процвітання, і до того часу, як він усе це вивчить достатньою мірою, він виявить, що пройшов через увесь складний механізм водного життя цієї місцевості, як тваринного, так і рослинного, у якому його вид є лише одним з елементів» [39, с. 537].

Істотний внесок у розроблення концепції екосистеми зробили й інші науковці. Так, на необхідності вивчення взаємозв'язків у природі наполягав відомий ґрунтознавець В. В. Докучаєв (V. V. Dokuchaev), який у книзі «До вчення про зони природи. Горизонтальні та вертикальні ґрунтові зони» (1899 р.) писав так: «Не підлягає сумніву, що *пізнання природи*, – її сил, стихій, явищ і тіл, – зробили протягом 19-го століття такі гігантські кроки, що саме століття нерідко називається *століттям природознавства, століттям натуралістів*. Але, вдивляючись уважніше в ці найвеличніші придбання людського знання... які перевернули наш світогляд на природу догори дном... не можна не помітити вельми істотного та важливого недоліку... Вивчалися, головним чином, *окремі* тіла, – мінерали, гірські породи, рослини і тварини, – явища, *окремі* стихії, – *вогонь* (вулканізм), *вода, земля, повітря*, в чому, повторюємо, наука досягла... дивовижних результатів, але не – їх *співвідношення*, не той *генетичний, віковичний*, і завжди *закономірний*, зв'язок, який існує між *силами, тілами і явищами*, між *мертвою і живою* природою, між рослинними, тваринними і мінеральними

царствами... А між тим, саме ці *співвідношення*, ці закономірні *взаємодії* і складають *сутність пізнання єства*, ядро істинної натурфілософії, – кращу і вищу чарівність природознавства... Лише останнім часом, і то боязко, і то в окремих випадках і областях, служителі природознавства стали звертати більш-менш серйозну увагу на цю сторону питання...» (курсив – В. Д.). [40, с. 5–6].

За своє життя В. В. Докучаєв виховав безліч учнів, які стали видатними вченими. Одним із них був В. І. Вернадський (V. I. Vernadsky) – легендарний науковець і філософ, природознавець, засновник вчення про біосферу. У вступі до своєї книги «Біосфера» (1926 р.) він стверджує, що «серед величезної геологічної літератури відсутній зв'язний нарис біосфери, що розглядається як єдине ціле, як закономірний прояв механізму планети, її верхньої області – земної кори. Сама закономірність її існування зазвичай залишається поза увагою. Життя розглядається, як випадкове явище на землі, а у зв'язку з цим зникає з нашого наукового кругозору на кожному кроці вплив живого на хід земних процесів, не випадковий розвиток життя на землі і не випадкове утворення на поверхні планети, на її кордоні з космічним середовищем, особливої охопленої життям оболонки – біосфери». У біосфері вчений розрізняє два типи речовини – косну та живу, які, хоч «у деяких основних рисах своєї геологічної історії розділені непрохідною прірвою», проте «впливають одна на одну»; а розмірковуючи про зв'язок живих плівок гідросфери та суші, він зазначає, що «все живе є нерозривним цілим, закономірно пов'язаним не тільки між собою, а й з оточуючим косним середовищем біосфери. Але наші сучасні знання є недостатніми для отримання яскравої єдиної картини. Це справа майбутнього...» [41, с. 3, 21, 144].

Разом із тим саме на початку ХХ ст. дослідження питань взаємодії біоценозу та біотопу як компонентів єдиного цілого набули значного поширення, а свій внесок у них зробили біологи різних напрямів – ботаніки, зоологи, гідробіологи, фахівці у сфері лісознавства та ін. [42, с. 256]. Так, у 1916 р. американський ботанік і еколог рослин Ф. Клементс (F. Clements) опублікував працю «Рослинна сукцесія», у якій дослідив рослинне співтовариство як єдиний, цілісний організм, що здатен пристосовуватися й еволюціонувати в ході змін навколишнього середовища [43]. У тому ж році німецький лімнолог А. Тінеман (A. Thienemann) писав про те, що «кожна спільнота життя утворює єдність із життєвим простором, який вона заповнює, і ця єдність часто буває настільки замкненою, що її можна описати як організм вищого порядку» [44, с. 485]. У 1927 р. німецький еколог К. Фрідерікс (K. Friederichs), обґрунтовуючи положення про єдність біоценозу та біотопу, розробив концепцію «голоцену», указавши, що «...окремі [екологічні] фактори взаємопов'язані та взаємодіють один з одним; усі вони прямо чи опосередковано взаємозалежні... [унаслідок чого вони] мають діяти разом як єдиний фактор» [45, с. 156], тоді як у 1928 р. німецький гідробіолог Р. Вольтерек (R. Woltereck) розвивав учення про «екологічну гештальт-систему» [46].

Крім окреслених напрямів наукових досліджень, зазначений період ознаменувався активним розвитком теоретичної екології та появою перших

екологічних концепцій. Так, у 1910 р. на III Міжнародному ботанічному конгресі в м. Брюсселі (Бельгія) були виділені два підрозділи екології рослин, а саме: екологія особин (аутекологія, від дав.-гр. αὐτός – сам) та екологія спільнот (сінекологія, від гр. *syn* – разом). Згодом цей поділ було доповнено ще одним підрозділом – екологією популяцій (демекологія, від дав.-гр. δῆμος – народ), поширено на екологію тварин та загальну екологію.

Щодо екологічних концепцій, то в 1913 р. американський зоолог і фахівець у сфері екології В. Е. Шелфорд (V. E. Shelford) сформулював «закон толерантності», відповідно до якого присутність або процвітання популяції організмів у певному місцезнаходженні залежить від комплексу екологічних факторів, до кожного з яких в організмі існує певний діапазон толерантності (витривалості). По кожному фактору він обмежений мінімальним і максимальним значеннями, у межах яких може існувати організм («екологічний стандарт» виду). У 1925 і 1926 рр. відповідно американський статистик, математик і фізикохімік А. Д. Лотка (A. J. Lotka) та італійський математик і фізик В. Вольтерра (V. Volterra) незалежно один від одного запропонували «рівняння Лотки – Вольтерри», або «рівняння хижак – жертва», що являє собою модель міжвидової конкуренції, яка описує кінетику чисельності популяції з одним типом хижаків та одним типом жертв. У наступному, 1927 р., англійським зоологом Ч. С. Елтоном (C. S. Elton) були розроблені «екологічні піраміди», тобто графічні моделі, які відображають число особин (піраміда чисел), кількість їх біомаси (піраміда біомас) і енергії (піраміда енергії) на кожному трофічному рівні й указують на зниження всіх показників з підвищенням трофічного рівня. Ще через декілька років, у 1934 р., мікробіологом Г. Ф. Гаузе (G. F. Gause) був доведений «принцип Гаузе», або «принцип конкурентного витіснення», згідно з яким обґрунтовується неможливість стабільного співіснування двох видів, які конкурують за однаковий набір ресурсів за умови незмінності екологічних факторів. За цим принципом, один з таких видів завжди буде мати перевагу над іншим, що за деякий час призведе до витіснення суміжного виду або до його еволюційного переходу в іншу екологічну нішу.

Таких екологічних концепцій було розроблено достатньо. Та незважаючи на успіхи в розвитку теоретичної екології, на цьому етапі почала гостро відчуватися нестача базової одиниці вивчення, що суттєво гальмувало розвиток екології та перетворення її на цілісну наукову дисципліну, покликану об'єднати безліч різноманітних фактів у сфері взаємодії організмів з навколишнім середовищем у струнку систему.

Як ми знаємо, честь введення такої базової одиниці, яка уособлює єдине ціле з компонентів живої та неживої природи, належить британському ботаніку та екологу А. Тенслі. У праці «Правильне і неправильне використання ботанічних термінів» (1935 р.) він писав так: «Хоча організми можуть претендувати на наш головний інтерес, але коли ми намагаємося мислити принципово, ми не можемо відокремити організми від їхнього особливого середовища, з яким вони формують одну фізичну систему. Саме системи, сформовані таким

чином... є основними одиницями природи на землі. Наші природні людські забобони змушують нас розглядати організми... як найважливіші частини цих систем, але, безумовно, неорганічні «фактори» теж є частинами – без них не могло бути жодної системи, й існує постійний обмін різними видами всередині кожної системи, не лише між організмами, а й між органічним і неорганічним. Ці *екосистеми*, як ми можемо їх назвати, є найрізноманітніших видів та розмірів. Вони утворюють категорію багатовузлових фізичних систем Всесвіту, які варіюються від Всесвіту в цілому до атома» (курсив – А. Т.). Підсумовуючи свої міркування, учений наголошує, що «фундаментальною концепцією, яка відповідає біому, що розглядається разом з усіма ефективними неорганічними факторами його середовища, є *екосистема*, яка є особливою категорією серед фізичних систем, що складають Всесвіт. В екосистемі організми та неорганічні фактори є *компонентами*, які знаходяться у відносно стабільній динамічній рівновазі» (курсив – А. Т.) [47, с. 299, 306].

Через чотири роки, у 1939 р., у праці «Британські острови та їхня рослинність» Тенслі надав більш лаконічне визначення екосистеми, додавши до нього поняття «екотоп»: «Одиниця рослинності, що розглядається як така система, яка включає не тільки рослини, з яких вона складається, а й тварини, звичайно пов'язані з ними, а також усі фізичні та хімічні компоненти безпосереднього навколишнього середовища чи середовища існування, які разом утворюють пізнавану самостійну цілісність. Таку систему можна назвати *екосистемою*..., бо вона визначається особливою частиною, яку ми можемо назвати *екотопом* (гр. τόπος – місце), фізичного світу, який формує *дім* (οἶκος) для організмів, які його населяють» (курсив – А. Т.) [48, с. 228].

А ще пізніше, у книзі «Вступ до екології рослин: керівництво для початківців у дослідженні рослинних спільнот», яка побачила світ у 1946 р., науковець навів найбільш розгорнутий опис екосистеми. Розмірковуючи про біотичні фактори середовища існування та продовжуючи вживати термін «біом» в іншому значенні від сучасного, він стверджує: «Найприродніша концепція, яка була запропонована, – це та, що стосується всього комплексу організмів – і тварин, і рослин – які природним чином живуть разом як соціологічна одиниця, яку називають *біомом*, та життя якої необхідно враховувати та вивчати в цілому... Більш широка концепція, крім цього, включає до біому всі фізичні й хімічні фактори навколишнього середовища чи середовища існування біому... як частини однієї фізичної *системи*, яку ми можемо назвати *екосистема*, оскільки в її основі лежить οἶκος або дім певного біому. Усі частини такої екосистеми – органічна і неорганічна, біом і середовище існування – можуть розглядатися як взаємодіючі фактори, які у зрілій екосистемі перебувають у приблизній рівновазі: вважається, що їх взаємодія підтримує всю систему» (курсив – А. Т.) [49, с. 206–207].

Саме такі визначення екосистеми були запропоновані Тенслі в його наукових працях. Слід, однак, зауважити, що автором терміна «екосистема» у дійсності був не Тенслі, як прийнято вважати, а його колега, британський ботанік

і еколог рослин А. Р. Клепем (A. R. Clapham), який на початку 1930-х рр. запропонував цей термін Тенслі, коли той попросив його придумати підходяще слово для позначення фізичних та біологічних компонентів середовища, які розглядаються відносно один одного як єдине ціле. І коли вчений запропонував «екосистему», після певного розгляду Тенслі повністю схвалив її (бл. 1983 р. Клепем «з великим задоволенням» розповів про це своєму синові Девіду, коли термін «екосистема» увійшов у повсякденне вживання) [50, с. 268].

Висновки. Таким чином, частково дослідивши генезу концепції екосистеми, можна побачити, що певною мірою екосистемні погляди на природу мали місце у працях учених ще задовго до введення А. Тенслі терміна «екосистема». Виявляється, що до цього часу окремі науковці майже впритул підійшли до поняття «екосистема», а дехто навіть запропонував інші терміни, адекватні «екосистемі», але які не набули загального поширення. Проте, безперечно, значення цієї історичної події важко переоцінити, бо безсумнівний факт, що охоплення всіх накопичених наукових знань про екосистему єдиним і зручним у вживанні терміном дало надзвичайно потужний поштовх для подальшого розвитку екології взагалі та концепції екосистеми зокрема. Уведення терміна «екосистема» увічнило ім'я А. Тенслі і стало важливою передумовою розроблення екосистемного підходу як найбільш прогресивної наукової парадигми не лише в екології, а й в інших сферах суспільного життя.

Щиро сподіваємось, що представники вітчизняної еколого-правової доктрини, які займаються питаннями правового забезпечення збереження і відновлення природних екосистем та впровадження екосистемного підходу в екологічне право, визнають необхідність міждисциплінарного наукового пошуку та з метою всебічного і якісного дослідження окреслених питань у своїх публікаціях також звертатимуться до здобутків відповідних природничих наук.

Список літератури

1. Конвенція про охорону біологічного різноманіття від 05.06.1992 р. Дата оновлення: 29.10.2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_030#Text (дата звернення: 01.11.2021).
2. Носік В. В. Проблеми правового забезпечення реалізації цілей сталого розвитку у сфері збереження, відновлення та раціонального використання екосистем в Україні. *Особливості правового регулювання екологічних, земельних, аграрних, природоресурсних відносин в умовах глобалізації* : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ – м. Яремче, 20–22 верес. 2019 р.) / відп. ред. Н. Р. Кобецька. Івано-Франківськ : Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника, 2019. С. 23–26.
3. Анісімова Г. В. Теоретичні засади розвитку екологічного законодавства в контексті природно-правової доктрини : монографія. Харків : Право, 2019. 672 с.
4. McIntyre O. The Emergence of an 'Ecosystem Approach' to the protection of international watercourses under International Law. *Review of European Community and International Environmental Law*. 2004. Vol. 13. No. 1. P. 1–14.
5. Major J. Historical Development of the Ecosystem Concept. P. 9–22. In Van Dyne G. M. (Ed.) *The Ecosystem Concept in Natural Resource Management. Based on a symposium, Albuquerque, N. M., Feb. 1968.* Academic Press, New York, 1969. xiv + 386 pp., illus.
6. Александров Г. Ф. История западноевропейской философии : учебник. Изд. 2-е, доп. Москва; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1946. 513 с.

7. Рожанский И. Д. Античная наука. Москва : Наука, 1980. 200 с.
8. Аристотель. История животных / пер. с древнегреч. В. П. Карпова; под ред. и с примеч. Б. А. Старостина. Москва : Российск. гос. гуманит. ун-т, 1996. 528 с.
9. Феофраст. Исследование о растениях / пер. с древнегреч. и примеч. М. Е. Сергеевко; под ред. И. И. Толстого и Б. К. Шишкина. Москва; Ленинград : Акад. наук СССР, 1951. 591 с.
10. Плиний Старший. Естественная история. Кн. VIII. Текст по изданию: Труды Кафедры древних языков. Вып. III. Труды исторического ф-та МГУ: Вып. 53. Серия III. Instrumenta studiorum: 24. Индрик, Москва, 2012. С. 186–227. (§§ 1–141). Перевод с латинского и комментарии И. Ю. Шабаги. URL: <http://ancientrome.ru/antlittr/t.htm?a=1327008001> (дата звернення: 01.11.2021).
11. Августин Блаженный. О Граде Божием. Минск : Харвест, Москва : АСТ, 2000. 1296 с. (Классическая философская мысль).
12. Фома Аквинский. Сумма теологии. Ч. 1. Вопросы 44-74 Киев : Ника-Центр, 2003. 336 с.
13. Alberti Magni,... De vegetabilibus libri VII : Historiae naturalis pars XVIII. XVIII / Ed. criticam ab Ernesto Meyero coeptam; absolvit Carolus Jessen. Berolini, 1867. 804.
14. Rondelet G. L'Histoire entière des poissons, composée premièrement en latin par maistre Guillaume Rondelet,... maintenant traduite [...]. Lyon: Macé Bonhome, 1558 (édition en français de De piscibus marinis, publié en 1554).
15. Лункевич В. В. От Гераклита до Дарвина: Очерки по истории биологии : в 2-х т. 2-е изд. / под ред. И. М. Полякова. Москва : Учпедгиз, 1960. Т. 1. 480 с.
16. Derham W. Physico-Theology: or, a Demonstration of the being and attributes of God, from his works of creation. Being the substance of XVI sermons preached in St. Mary le Bow-Church, London, at the Honble Mr. Boyle's Lectures, in the years 1711 and 1712. With large notes and many curious observations never before published. London: W. Innys, 1713. 483.
17. Bradley R. A Philosophical Account of the Works of Nature, Endeavouring to set forth the several Gradations Remarkable in the Mineral, Vegetable, and Animal Parts of the Creation. Tending to the Composition of a Scale of Life. To which is added, An Account of the State of Gardening, as it is now in Great Britain, and other Parts of Europe, 1st edition, London: W. Mears, 1721, 195.
18. McIntosh R. P. The Background of Ecology: Concept and Theory. Cambridge: Cambridge University Press, 1985. 383 p.
19. Лункевич В. В. От Гераклита до Дарвина: Очерки по истории биологии : в 2-х т. 2-е изд. / под ред. И. М. Полякова. Москва : Учпедгиз, 1960. Т. 2. 547 с.
20. Linnaei C. Systema naturae sive regna tria naturae systematice proposita per classes, ordines, genera, & species. Lugduni Batavorum [Leyden]: apud Theodorum Naak, 1735.
21. Ламарк. Философия зоологии. Т. 1 / пер. с франц. С. В. Сапожникова; ред. и биограф. очерк В. П. Карпова; вступ. ст. В. Л. Комарова. Москва; Ленинград : Биомедгиз, 1935. 330 с.
22. Ламарк. Философия зоологии. Т. 2 / пер. с франц. С. В. Сапожникова; вступ. ст. И. М. Полякова. Москва; Ленинград : Биомедгиз, 1937. 483 с.
23. Сент-Илер Э. Ж. Избранные труды / ред., послесл., ст. и коммент. И. Е. Амлинского ; пер. А. В. Юдиной. Москва : Наука, 1970. 706 с.
24. Канаев И. И. Жорж Кювье (1769–1832). Ленинград : Наука, 1976. 212 с.
25. Кювье Ж. Рассуждение о переворотах на поверхности земного шара / пер. с фр. Д. Е. Жуковского ; ред. и вступ. ст. А. А. Борисьяка ; коммент. : А. А. Борисьяк, П. А. Новиков, Г. П. Дементьев, В. В. Струве. Москва; Ленинград : Биомедгиз, 1937. 368 с.
26. Рулье К. Ф. Избранные биологические произведения / ред., ст. и коммент. Л. Ш. Дави-ташвили и С. Р. Микулинского. Москва : Акад. наук СССР, 1954. Серия «Классики науки». 688 с.
27. Экология : учеб. пособие. (Кол. авт.: А. В. Щур, Д. В. Виноградов, Н. Н. Казаченок, А. Ю. Скриган, П. Н. Балабко, Т. Н. Агеева). Рязань : РГАТУ, 2016. 180 с.
28. Гумбольдт А. География растений / под ред., с вводной ст. и биограф. очерком Е. В. Вульфа; под общей ред. . Н. И. Вавилова. Москва, Ленинград : ОГИЗ – СЕЛЬХОЗГИЗ, 1936. 231 с.

29. Гумбольдт А. Космос. Опыт физического мироописания. Ч. 1 / пер. с нем. Н. Фролова. Санкт-Петербург : Французская типография, 1848. XVIII, 331 с. : ил.

30. Либих Ю. Химия в приложении к земледелию и физиологии / вводная ст. Д. И. Прянишникова; биограф., коммент. и ред. перев. А. Н. Лебеяднцева. Москва, Ленинград : ОГИЗ – СЕЛЬХОЗГИЗ, 1936. 406 с.

31. Darwin C. On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life. London : John Murray, 1859. 502 p.

32. Никольский А. А. Великие идеи великих экологов: история ключевых концепций в экологии. Москва : ГЕОС, 2014. 190 с.; ил.

33. Haeckel E. Generelle Morphologie der Organismen. Allgemeine Grundzüge der organischen Formen-Wissenschaft, mechanisch begründet durch die von Charles Darwin reformirte Descendenz-Theorie. Berlin: Druck und Verlag von Georg Reimer, 1866. Bd. 1: Allgemeine Anatomie der Organismen. S. 574. Bd. 2: Allgemeine Entwicklungsgeschichte der Organismen. S. 462.

34. Антология экологии / состав и коммент. Г. С. Розенберга. Тольятти : ИЭВБ РАН, 2004. 394 с.

35. Пузанова Т. А. Экология : учеб. пособие. Москва : ЗАО «Издательство «Экономика», 2010. 287 с.

36. Müllers K. Die Auster und die Austernwirthschaft. Berlin : Verlag von Weigandt, Hempel & Parey. 1877. 126 s.

37. Dahl F. Grundsätze und Grundbegriffe der biocönotischen Forschung. *Zoologischer Anzeiger*. 1908. Bd. 33. № 11. S. 349–353.

38. Haldane J. S. Life and Mechanism. *Mind*, Vol. os-IX, Issue 33, 1 January 1884, P. 27–47.

39. Forbes S. A. The Lake as a Microcosm. *Bull. Sci. Assoc. Peoria, Illinois*, 1887. P. 77–87. Reprinted in *Illinois Natural History Survey Bulletin*, November, 1925. Vol. XV. Article IX. Urbana, Illinois. P. 537–550.

40. Докучаев В. В. К учению о зонах природы. Горизонтальные и вертикальные почвенные зоны. Санкт-Петербург : Тип. СПб. Градоначальства, 1899. 28 с.

41. Вернадский В. И. Биосфера : I-II. Ленинград : Научное химико-техническое издательство, Научно-технический отдел ВСНХ, 1926. 146 с.

42. Данилов-Данильян В. И., Рейф И. Е. Биосфера и цивилизация: в тисках глобального кризиса. Москва : ЛЕНАНД, 2019. 304 с.

43. Clements F. Plant succession, an analysis of the development of vegetation. Washington : Carnegie Institution of Washington, 1916, pp. i–xiii + 1–512, with 61 photographic plates and 51 figures in the text.

44. Thienemann A., Kieffer J. J. Schwedische Chironomiden. *Archiv für Hydrobiologie. Supplement*. 1916. Bd. 2, S. 483–554.

45. Friederichs K. Grundsätzliches über die Lebensseinheiten höherer Ordnung und den ökologischen Einheitsfaktor. *Die Naturwissenschaften*, 15 (1927): 153–157, 182–186.

46. Woltereck R. Über die Spezifität des Lebensraumes, der Nahrung, und der Körperformen bei pelagischen Cladoceren und über Ökologische Gestalt-Systeme. *Biologisches Zentralblatt*. 1928. Issue 48. P. 521–551.

47. Tansley A. G. The Use and Abuse of Vegetational Concepts and Terms. *Ecology*. 1935. Vol. 16. No. 3. P. 284–307.

48. Tansley A. G. The British Islands and Their Vegetation. Vol. 1. Cambridge University Press. pp. XXXVIII, 930, with 162 plates containing 418 photographs, and 179 figures in the text. 1939.

49. Tansley A. G. Introduction to Plant Ecology: A Guide for Beginners in the Study of Plant Communities. London: G. Allen & Unwin, 1946. 260 pp.

50. Willis A. J. The Ecosystem: An Evolving Concept Viewed Historically. *Functional Ecology*, 1997. Vol. 11, No. 2 (Apr. 1997), pp. 268–271.

References

1. Konventsia pro okhoronu biolohichnoho riznomanittia vid 05.06.1992 r. Data onovlennia: 29.10.2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_030#Text.
2. Nosik, V.V. (2019). Problemy pravovoho zabezpechennia realizatsii tsilei staloho rozvytku u sferi zberezhennia, vidnovlennia ta ratsionalnoho vykorystannia ekosystem v Ukraini. *Osoblyvosti pravovoho rehuliuвання ekolohichnykh, zemelnykh, ahrarnykh, pryrodoresursnykh vidnosyn v umovakh hlobalizatsii: zb. materialiv Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii (Ivano-Frankivsk – Yaremche, 20–22 veres. 2019 r.) – Features of legal regulation of ecological, land, agrarian, natural resource relations in the conditions of globalization: Proceedings of the Conference Title*, Ivano-Frankivsk, 23–26 [in Ukrainian].
3. Anisimova, A.V. (2019). Teoretychni zasady rozvytku ekolohichnoho zakonodavstva v konteksti pryrodno-pravovoi doktryny. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
4. McIntyre, O. (2004). The Emergence of an 'Ecosystem Approach' to the protection of international watercourses under International Law. *Review of European Community and International Environmental Law*. vol. 13, 1, 1–14.
5. Major, J. Historical Development of the Ecosystem Concept, 9–22. In Van Dyne G. M. (Ed.). (1969). *The Ecosystem Concept in Natural Resource Management*. Based on a symposium, Albuquerque, N. M., Feb. 1968. Academic Press, New York, xiv + 386 pp., illus.
6. Aleksandrov, G.F. (1946). *Istoriya zapadnoevropejskoj filosofii*. Moscow; Leningrad: Akad. nauk SSSR [in Russian].
7. Rozhanskij, I.D. (1980). *Antichnaja nauka*. Moscow: Nauka [in Russian].
8. Aristotel'. (1996). *Istoriya zhivotnyh*. B.A. Starostina (Ed.). Moscow: Rossijsk. gos. gumanit. un-t [in Russian].
9. Feofrast. (1951). *Issledovanie o rastenijah*. I.I. Tolstoj, B.K. Shishkina (Eds.). Moscow; Leningrad: Akad. nauk SSSR [in Russian].
10. Plinij Starshij. (2012). *Estestvennaja istorija*. Kn. VIII. Tekst po izdaniju: Trudy Kafedry drevnih jazykov. Issue III. Trudy istoricheskogo f-ta MGU: Part 53. Serija III. Instrumenta studiorum: 24. Indrik, Moscow (§§ 1–141). Pervod s latinskogo i kommentarii I.Ju. Shabagi. URL: <http://ancientrome.ru/antlittr/t.htm?a=1327008001> [in Russian].
11. Avgustin Blazhennyj. (2000). *O Grade Bozhiem*. Minsk: Harvest, Moscow: AST [in Russian].
12. Foma Akvinskij. (2003). *Summa teologi*. Part 1. Voprosy 44-74. Kiev: Nika-Centr [in Russian].
13. Alberti Magni,... (1867). *De vegetabilibus libri VII : Historiae naturalis pars XVIII. XVIII / Ed. criticam ab Ernesto Meyero coeptam; absolvit Carolus Jessen*. Berolini.
14. Rondelet, G. (1558). *L'Histoire entière des poissons, composée premièrement en latin par maistre Guillaume Rondelet,... maintenant traduite [...]*. Lyon: Macé Bonhome, (édition en français de *De piscibus marinis*, publié en 1554).
15. Lunkevich, V.V. (1960). *Ot Geraklita do Darvina: Ocherki po istorii biologii*. (Vols. 1–2; Vol. 1). I. M. Poljakov (Ed.). Moscow: Uchpedgiz [in Russian].
16. Derham, W. (1713). *Physico-Theology: or, a Demonstration of the being and attributes of God, from his works of creation*. Being the substance of XVI sermons preached in St. Mary le Bow-Church, London, at the Honble Mr. Boyle's Lectures, in the years 1711 and 1712. With large notes and many curious observations never before published. London: W. Innys.
17. Bradley, R. (1721). *A Philosophical Account of the Works of Nature, Endeavouring to set forth the several Gradations Remarkable in the Mineral, Vegetable, and Animal Parts of the Creation. Tending to the Composition of a Scale of Life. To which is added, An Account of the State of Gardening, as it is now in Great Britain, and other Parts of Europe*, 1st edition, London: W. Mears.
18. McIntosh, R.P. (1985). *The Background of Ecology: Concept and Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
19. Lunkevich, V.V. (1960). *Ot Geraklita do Darvina: Ocherki po istorii biologii*. (Vols. 1–2; Vol. 2). I. M. Poljakov (Ed.). Moscow: Uchpedgiz [in Russian].
20. Linnaei, C. (1735). *Systema naturae sive regna tria naturae systematice proposita per classes, ordines, genera, & species*. Lugduni Batavorum [Leyden]: apud Theodorum Haak.

21. Lamark. *Filosofija zoologii*. (1935). Vol. 1. V. P. Karpova (Ed.). Moscow; Leningrad: Biomedgiz [in Russian].
22. Lamark. (1937). *Filosofija zoologii*. Vol. 2. Moscow; Leningrad: Biomedgiz [in Russian].
23. Sent-Iler, Je.Zh. (1970). *Izbrannye trudy*. I.E. Amlinskij (Ed.). Moscow: Nauka [in Russian].
24. Kanaev, I.I. (1976). *Zhorzh Kjuv'e (1769–1832)*. Leningrad: Nauka [in Russian].
25. Kjuv'e, Zh. (1937). *Rassuzhdenie o perevorotah na poverhnosti zemnogo shara / Per. s fr. D.E. Zhukovskogo ; red. i vstup. st. A.A. Borisjaka ; komment.: A.A. Borisjak, P.A. Novikov, G.P. Dement'ev, V.V. Struve*. Moscow; Leningrad: Biomedgiz [in Russian].
26. Rul'e, K.F. (1954). *Izbrannye biologicheskie proizvedenija*. L.Sh. Davitashvili, S. R. Mikulinskij (Eds.). Moscow: Akad. nauk SSSR [in Russian].
27. Shhur, A.V., Vinogradov, D.V., Kazachenok, N.N., Skrigan, A.Ju., Balabko, P.N., Ageeva, T.N. (2016). *Jekologija. Rjazan': RGATU* [in Russian].
28. Gumbol'dt, A. (1936). *Geografija rastenij*. N.I. Vavilov (Ed.). Moscow, Leningrad: OGIZ-SEL'HOZGIZ [in Russian].
29. Gumbol'dt, A. (1848). *Kosmos. Opyt fizicheskogo miroopisanija*. Part 1. St-Petersburg: Francuzskaja tipografija [in Russian].
30. Libih, Ju. (1936). *Himija v prilozhenii k zemledeliju i fiziologii*. A.N. Lebedjancev (Ed.). Moscow, Leningrad: OGIZ-SEL'HOZGIZ [in Russian].
31. Darwin, C. (1859). *On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life*. London: John Murray.
32. Nikol'skij, A.A. (2014). *Velikie idei velikih jekologov: istorija ključevyh koncepcij v jekologii*. Moscow: GEOS [in Russian].
33. Haeckel, E. (1866). *Generelle Morphologie der Organismen. Allgemeine Grundzüge der organischen Formen-Wissenschaft, mechanisch begründet durch die von Charles Darwin reformirte Descendenz-Theorie*. Berlin: Druck und Verlag von Georg Reimer, Bd. 1: Allgemeine Anatomie der Organismen. Bd. 2: Allgemeine Entwicklungsgeschichte der Organismen.
34. *Antologija jekologii (2004)*. G.S. Rozenberg (Ed.). Tol'jatti: IJeVB RAN [in Russian].
35. Puzanova, T.A. (2010). *Jekologija*. Moscow: ZAO «Izdatel'stvo «Jekonomika» [in Russian].
36. Möbius, K. (1877). *Die Auster und die Austernwirthschaft*. Berlin: Verlag von Weigandt, Hempel & Parey.
37. Dahl, F. (1908). *Grundsätze und Grundbegriffe der biocenotischen Forschung. Zoologischer Anzeiger. Bd. 33, 11*.
38. Haldane, J.S. (1884). *Life and Mechanism. Mind, vol. os-IX, Issue 33, 1 January, 27–47*.
39. Forbes, S.A. (1887). *The Lake as a Microcosm. Bull. Sci. Assoc. Peoria, Illinois, 77–87*. Reprinted in *Illinois Natural History Survey Bulletin*, November, 1925. Vol. XV. Art. IX. Urbana, Illinois, 537–550.
40. Dokuchaev, V.V. (1899). *K učeniju o zonah prirody. Gorizontal'nye i vertikal'nye pochvennye zony*. Sankt-Peterburg: Tip. SPb. Gradonachal'stva [in Russian].
41. Vernadskij, V.I. (1926). *Biosfera: I-II*. Leningrad: Nauchnoe himiko-tehnicheskoe izdatel'stvo, Nauchno-tehnicheskij otdel VSNH [in Russian].
42. Danilov-Danil'jan, V.I., Rejf, I.E. (2019). *Biosfera i civilizacija: v tiskah global'nogo krizisa*. Moscow: LENAND [in Russian].
43. Clements, F. (1916). *Plant succession, an analysis of the development of vegetation*. Washington: Carnegie Institution of Washington, pp. i–xiii + 1–512, with 61 photographic plates and 51 figures in the text.
44. Thienemann, A., Kieffer, J.J. (1916). *Schwedische Chironomiden. Archiv für Hydrobiologie. Supplement. Bd. 2, 483–554*.
45. Friederichs, K. (1927). *Grundsätzliches über die Lebenseinheiten höherer Ordnung und den ökologischen Einheitsfaktor. Die Naturwissenschaften, 15: 153–157, 182–186*.
46. Woltereck, R. (1928). *Über die Spezifität des Lebensraumes, der Nahrung, und der Körperformen bei pelagischen Cladoceren und über Ökologische Gestalt-Systeme. Biologisches Zentralblatt, 48, 521–551*.

47. Tansley, A.G. (1935). The Use and Abuse of Vegetational Concepts and Terms. *Ecology*, vol. 16, 3, 284–307.
48. Tansley, A.G. (1939). The British Islands and Their Vegetation. Vol. 1. Cambridge University Press. pp. XXXVIII, 930, with 162 plates containing 418 photographs, and 179 figures in the text.
49. Tansley, A.G. (1946). Introduction to Plant Ecology: A Guide for Beginners in the Study of Plant Communities. London: G. Allen & Unwin.
50. Willis, A.J. (1997). The Ecosystem: An Evolving Concept Viewed Historically. *Functional Ecology*, vol. 11, 2, 268–271.

Суєтнов Ye. P., PhD in Law, Assistant Professor, Head of the Environmental Law Department, Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine, Kharkiv.
e-mail: evgeny-suetnov@ukr.net ; ORCID 0000-0002-4094-444X

The genesis of the ecosystem concept in the aspect of the implementation of the ecosystem approach to environmental law: from the philosophers of Antiquity to A. Tansley

The article notes that in the modern environmental legal doctrine in the study of the legal basis for the conservation and restoration of natural ecosystems and the implementation of the ecosystem approach to environmental law there is a lack of interdisciplinary scientific search, primarily taking into account the achievements of the relevant natural sciences, which are extremely important for the development of these issues, and therefore need to be thoroughly covered.

With this in mind, the article analyzes the process of formation and development of the ecosystem concept during the historical period from the philosophers of Antiquity to A. Tansley, that is, before the introduction of the term «ecosystem» into scientific circulation. The fateful significance of this event is concluded, despite the fact that some scientists much earlier almost came close to the concept of «ecosystem» and some even proposed other terms which are adequate to «ecosystem» but have not received universal recognition.

It is also hoped that representatives of the ecological-legal science in the study of the conservation and restoration of ecosystems and the implementation of the ecosystem approach will support the idea of the feasibility of interdisciplinary scientific searches.

Keywords: ecology; environmental law; ecosystem; ecosystem concept; ecosystem approach.

Рекомендоване цитування: Суєтнов Є. П. Генеза концепції екосистеми в аспекті впровадження екосистемного підходу в екологічне право: від філософів Античності до А. Тенслі. *Проблеми законності*. 2021. Вип. 155. С. 89–109. doi: 10.21564/2414-990X.155.245632.

Suggested Citation: Suietnov, Ye.P. (2021). Heneza kontseptsii ekosystemy v aspekti vprovadzhenia ekosystemnoho pidkходу v ekolohichne pravo: vid filosofiv Antychnosti do A. Tensli [The genesis of the ecosystem concept in the aspect of the implementation of the ecosystem approach to environmental law: from the philosophers of Antiquity to A. Tansley]. *Problemy zakonnosti – Problems of Legality*, issue, 155, 89–109. doi: 10.21564/2414-990X.155.245632 [in Ukrainian].

Надійшла до редколегії 30.11.2021 р.

Kopytsia Yevheniia Mykolaivna,
*PhD in Law, Associate Professor,
Assistant of the Department
of Environmental Law,
Yaroslav Mudryi National Law University,
Ukraine, Kharkiv
e-mail: ye.m.kopytsya@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0002-2477-6861*

Tulina Elbis Yevhenivna,
*PhD in Law, Assistant of the Department
of Environmental Law,
Yaroslav Mudryi National Law University,
Ukraine, Kharkiv
e-mail: e.ye.tulina@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0002-8780-5682*

doi: 10.21564/2414–990X.155.243496
УДК 349.6

LEGAL REGULATION OF INVASIVE ALIEN SPECIES WITH REGARDS TO CLIMATE CHANGE IN UKRAINE

The present paper is devoted to the problems of legal regulation of protecting biological diversity from the harmful effects of invasive alien species (hereinafter, IAS) with regards to climate change. Taking into consideration the fact that one of the main principles of environmental protection is the preservation of spatial and species diversity, legal understanding of the interconnectedness between climate change and harmful biological influences, is of great scientific and practical significance.

Notably, the protection of the environment from the adverse effects of IAS and climate change is interconnected with the conservation and sustainable use of biological resources, as stated by the provisions of the Convention on Biological Diversity (Rio de Janeiro, 1992) and its protocols and decisions. Thus, one should acknowledge that climate change and invasive alien species are not only two of the key threats to biodiversity, but are directly interrelated and can act synergistically, presenting additional pressure for conservation and sustainability.

Meanwhile, current legal regulation of both, climate change and IAS is relatively new to Ukrainian legislation, mostly done by means of international legal instruments. The existing national legal acts are

generally of a strategic nature and address these issues separately with few legal provisions mentioning their interconnection.

The paper substantiates the need to acknowledge and legally define the interrelation between climate change and invasive alien species. Thus, the development of appropriate regulatory framework for prevention and control of IAS should be carried out with consideration of climate change issues. In turn, national environmental legislation, in particular national framework law 'On Environmental Protection' as well climate change policy and laws should be complemented by provisions incorporating IAS management as a tool for reducing pressure on ecological services and enhancing ecosystem resilience.

Keywords: climate change; invasive alien species; biological diversity; environmental legislation.

Копиця Є. М., кандидатка юридичних наук, доцентка, асистентка кафедри екологічного права, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна, м. Харків.
e-mail: ye.m.kopytsya@nlu.edu.ua ; ORCID 0000-0002-2477-6861

Тулiна Е. Є., кандидатка юридичних наук, асистентка кафедри екологічного права, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна, м. Харків.
e-mail: e.ye.tulina@nlu.edu.ua ; ORCID 0000-0002-8780-5682

Правове регулювання інвазійних чужорідних видів в контексті зміни клімату в Україні

Стаття присвячена проблемам правового регулювання охорони біорізноманіття від шкідливого біологічного впливу інвазійних чужорідних видів (далі – ІЧВ) з огляду на зміни клімату. Враховуючи те, що одним із головних принципів охорони навколишнього середовища є збереження просторового та видового різноманіття, правове розуміння взаємозв'язку зміни клімату та шкідливих біологічних впливів має велике наукове та практичне значення.

Примітно, що захист навколишнього середовища від несприятливого впливу ІЧВ та зміни клімату взаємопов'язаний із збереженням та сталим використанням біологічних ресурсів, як зазначено в положеннях Конвенції про біологічне різноманіття (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.) та її протоколах та рішеннях. Таким чином, слід визнати, що зміна клімату та інвазійні чужорідні види є не лише двома ключовими загрозами для біорізноманіття, вони безпосередньо взаємопов'язані та можуть діяти синергетично, створюючи додатковий тиск на збереження та стійкість екосистем.

Водночас нинішнє правове регулювання як зміни клімату, так і інвазії чужорідних видів є відносно новим для українського законодавства та здебільшого здійснюється за допомогою міжнародно-правових інструментів. Існуючі національні нормативно-правові акти, як правило, мають стратегічний характер і регулюють ці питання окремо, з нечисленними правовими положеннями, які розглядають їх взаємозв'язок.

Обґрунтовано необхідність визнання та юридичного визначення взаємозв'язку між зміною клімату та інвазійними чужорідними видами, які набувають характер біологічного забруднення. Таким чином, розроблення відповідної нормативної бази для запобігання та контролю інвазійних чужорідних видів має здійснюватися з огляду на зміни клімату. У свою чергу екологічне законодавство, зокрема Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища», а також національна політику та закону в галузі зміни клімату слід доповнити положеннями, що включають управління ІЧВ як інструмент для зниження навантаження на екологічні послуги та підвищення стійкості екосистем.

Ключові слова: зміна клімату; інвазійні чужорідні види; біологічне різноманіття; екологічне законодавство.

Problem statement. According to the Millennium ecosystem assessment [1], which points out that 60% of the natural ecosystems of our planet are already degraded, climate change and IAS are two of the main causes of ecosystem degradation and biodiversity loss.

Climate change by itself is one of the most urgent, complex and pressing issues of the present. The factors contributing to it are complex, as well as the consequences, due to the fact that as climate change impacts all the spheres of social, economic and political life. However, first and foremost climate change impacts the environment, threatening the fragile ecosystems and biodiversity, drastically speeding the existing environmental issues, one of which is biological invasions. The harmful effects of IAS on the environment are now considered one of the main threats to biodiversity and the environment as a whole. Combined with climate change, it poses ecological challenges and demands efficient policy responses and elaborate legal regulation.

Currently, there is no developed national legislation on preventing and controlling the spread of IAS in Ukraine. As a result, only some aspects are regulated by the norms of international legal documents. Climate change issues also have no solid legal national framework, being predominantly addressed by the provisions of strategic policy documents. The existing national legal acts mainly address the issues of IAS and climate change separately with few legal provisions mentioning their interconnection.

Thus, one should acknowledge and legally define that climate change and invasive alien species are not only two of the key threats to biodiversity, but are directly interrelated and when in the compound can act synergistically and present additional hurdles for conservation and sustainability.

Recent research and publications analysis. The Convention on Biological Diversity (Rio de Janeiro, 1992) and documents adopted on its implementation are the main sources of legal regulation of protection of biological diversity from invasion of alien species. It has been scientifically substantiated that climate change has direct and second order impacts that facilitate the introduction, establishment and/or spread of IAS. Additionally, IAS can increase the vulnerability of ecosystems to other climate-related stressors and also reduce their potential to sequester greenhouse gasses [2].

Although the interrelation of IAS and climate change has been evidenced by multiple works in the field of natural sciences [2–11], none of the legal acts (including the current Ukrainian environmental legislation) provides the regulation of IAS with regards to climate change. Meanwhile, some aspects of the legal regulation of IAS have been researched [12–16]. The legal regulation of climate change in Ukraine has also been the subject of separate legal research [17–21]. However, there have been no scientific works devoted to the interrelation of IAS and climate change in Ukraine from a legislative perspective.

Statement of the article objective. The article is aimed at studying the national legal regulation of IAS, substantiating the need to develop specific legislation on IAS with regards to climate change that would consider the interconnection between these two issues and, thus, effectively ensure the protection of biodiversity in Ukraine.

Presentation of the main material. Increasing pace of globalization, fragmentation and degradation of habitats, construction of overpasses, as well as climate change are

identified as key causes of biodiversity loss, which may increase the rate of invasive alien species (IAS) into new areas outside their natural habitats and increase their invasive properties. IAS can be defined as a non-native plant, animal or other organism that dominates the new ecosystem and impairs its function and structure, displacing or damaging native fauna and flora and posing threats to local biodiversity, which results in environmental, economic or public health effects [22].

Noteworthy, a significant part of alien species exhibits invasive properties, and the phenomenon of their mass development is often characterized as biological pollution. This means that climate change is one of the reasons for the spread of invasive alien species that can take the form of biological pollution. Scientists call this process “indirect (or diffuse) input”, which means changes in distribution and thus movement to higher latitudes of species through man-induced global climate change [23]. Understanding and recognition of the seemingly non-obvious link between IAS and climate change can play a huge role in development of effective legal regulation for ensuring biodiversity protection as well as biological security.

Thus, the change in species’ habitats due to the altered conditions under the climate change cause the rapid emergence and settlement of invasive species, including many dangerous weeds, allergens, poisonous, etc. Notably, invasive species are usually more resilient and gradually completely replace the local ones. For the territory of Ukraine, striking examples are ragweed and borscht, which today are found throughout the country and pose a significant threat to public health. Thus, the growth of summer extreme temperatures threatens the extinction of certain species and the emergence of new (including invasive) species, which will affect the species composition and reduction of forest areas [24].

It should be clarified that there are three types of biota responses to climate change: migration, adaptation, and extinction. Migration under normal conditions is an ecologically balanced process, but due to the increasing rate of change in the environment and the presence of anthropogenic barriers (ecological holes), the balance is disturbed. Invasive species displace aborigines and occupy their more economical ones, breaking coevolutionary ties. Accordingly, the most common migrants are not the species that are preferable for the environment. Meanwhile, adaptation is a long evolutionary process, and today’s climate is changing faster than evolutionary possibilities. This causes the vulnerability of species with a long development cycle (perennials) and their replacement by annual weeds in particular. Globally, this leads to a reduction in energy reserves in ecosystem biomass and, ultimately, to a disruption of the energy pyramid. For the conditions of Ukraine with its anomalous plowing of territories (56%) the risk of settlement of unproductive annuals is very high [24].

According to the study of Buksha et al. (2017), the increase in summer extreme temperatures threatens, among others, the emergence of new (including IAS) species, which will affect the species composition and reduction of forest areas in Ukraine [25]. The 2020 Analytical Report of National Institute for Strategic Studies “Climate change: consequences and adaptation measures’ states that rising winter

temperatures are causing the expansion in the range of certain pests, among which are IAS, that can pose a significant threat to plants [24].

The negative impact of climate change and IAS on the forest areas in Ukraine is not a matter of future, but the present. This is evidenced by the fact that the main current problems of deciduous forests of Ukraine is the mass drying of ash, which is predominantly caused by the fungus *Chalara* (*Chalara fraxinea*), an invasive species from East Asia that has virtually destroyed gums throughout Europe [26]. According to the press report of the State Forest Resources Agency of Ukraine, the area of drying forests due to pests and diseases increased by 50% compared to the annual figure for 2010 and is 302 thousand hectares [27].

The scale of the problem of invasive alien species' impact on the environment is beyond doubt, being acknowledged and addressed by the international community in several international acts and regulations. Meanwhile, the national legislation of Ukraine in this sphere is quite scarce, limited to some provisions of Law on "Fundamental Principles (Strategy) of the State Environmental Policy of Ukraine for the Period up to 2030", that has more of a strategic nature than a regulatory mechanism.

One can suggest that according to Art. 9 of the Constitution of Ukraine international agreements, the binding nature of which has been approved by the Verkhovna Rada of Ukraine, are part of the national legislation of Ukraine. Consequently, there is no need in development and adoption of the national legal framework, as the provisions of international acts in the sphere of control and prevention of the spread of IAS and their negative impact on ecosystems can be directly applied and ensure effective environmental protection from their negative impact on the environment in Ukraine. However, international law scholars substantiate that it is the domestic law, which shall embody the normative guidelines of international law in the national legal space as international law solely could not be able to carry out its regulatory function without the existence of domestic law [28].

Further, it is suggested to consider and review the international legal ways of managing invasive alien species. Among international legal acts, which contain provisions on measures or stipulate the necessity of implementation of measures to prevent the spread of IAS and their negative impact on ecosystems, habitats, biodiversity and the environment in general, the following should be mentioned: the Convention on Biological Diversity (Rio de Janeiro, 1992), its protocols and decisions, among which the Cartagena Protocol on Biosafety (Montreal, 2000); The Convention on the Conservation of European Wildlife and Natural Habitats (Bern, 1979); the International Plant Protection Convention (new revised text approved by the FAO Conference, (1997); Resolution 13.10 (Rev. COP 14) in the framework of the Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora (Washington, 1973); resolutions VII.14 and VIII.18, related to invasive species and wetlands, adopted under the Convention on Wetlands of International Importance especially as Waterfowl Habitat; United Nations

Convention on the Law of the Sea (1982); The Framework Convention on the Protection and Sustainable Development of the Carpathians (2003), its protocols on conservation and sustainable use of biological and landscape diversity (2008), on sustainable tourism (2011) and many other documents, which mention measures on combating IAS. A special place is occupied by specialized international programs and strategies: Global Invasive Species Programme, (1999); A Global Strategy on Invasive Alien Species, (2001); European Strategy on Invasive Alien Species, (2002).

However, it is noteworthy that protecting the environment from the harmful biological effects of the invasion of alien species is closely connected (even dependent to a certain extent) on the conservation and sustainable use of biological resources. The principal document in this sphere is the Convention on Biological Diversity) (Rio de Janeiro, 1992) (hereinafter – the Convention, as well as its protocols and decisions, which enshrine several provisions, based on which the outlined issues are regulated. Thus, Article 8 (h) of the Convention stipulates that one of the conditions of *in-situ* conservation (preservation of ecosystems and natural habitats, as well as maintenance and restoration of viable populations of species in their natural environment, and in the case acclimatized or cultivated species – in the environment in which they have acquired their characteristic features) is that each Contracting Party shall, to the extent possible and appropriate, prevent, control or destroy the introduction of alien species which threaten ecosystems, habitats or species [29].

As it has been mentioned above, several documents concerning the control of IAS have been adopted in furtherance of the provisions of the Convention. This includes decision VI/23, “Alien species that threaten ecosystems, habitats or species”, adopted by the 6th Conference of the Parties in 2002 [30]. The Annex to this Decision developed “Guidelines for the Prevention and Mitigation of Invasions of Alien Species Threatening Ecosystems, Habitats, or Species”. According to these documents, the term “invasive alien species” is determined as an alien species whose introduction and/or spread threatens biodiversity. In addition, this document stresses the importance of adopting and implementing national and regional strategies and action plans to combat IAS. In particular, recommendations are made to all governments and organizations to develop effective strategies to minimize the spread and impact of invasive alien species. And urges parties, governments and relevant organizations, at the appropriate level, with the support of relevant international organizations to promote and carry out, as appropriate, research and assessments on the characteristics of invasive species and the vulnerability of ecosystems and habitats to invasion by alien species, and the impact of climate change on these parameters (as distinct from the direct effects of climate change on species distribution).

Decision XI/28 on “Invasive Alien Species” adopted at the 11th meeting of the Conference of the Parties in 2012 [31], which can be seen as a continuation of previous acts, stresses the importance of developing, integrating and strengthening national strategies to combat IAS as part of their national policies.

The provisions of all of the above documents confirm that the international community has recognized the importance and urgency of this problem and the need for its rapid solution, which, definitely, must be reflected in the national environmental policy. Therefore, a positive step in this direction is the adoption of the Law of Ukraine “Fundamental Principles (Strategy) of the State Environmental Policy of Ukraine for the Period up to 2030” [32]. The Strategy states, in particular, that the proliferation of non-native species in natural ecosystems causes a significant imbalance in biocoenosis. Moreover, according to Goal 3 of the Strategy, the need to ensure the integration of environmental policy in decision-making on the socio-economic development of Ukraine, including the control and prevention of biological pollution is recognized. Goal 4 lists the prevention of the spread of invasive species and control the occurrence and spread of such species in natural ecosystems, including marine ones.

In addition, in 2019 the Draft of the Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine “On Approval of National Strategy for Management of Invasive Alien Species of Flora and Fauna till 2030” was developed [33]. The aim of this issue-specific Strategy is to improve the state environmental policy in order to prevent the penetration of invasive alien species into natural ecosystems and control these processes, reduce and mitigate (minimize) the adverse impact of such species on natural ecosystems, economic activities and human health.

Notably, the preamble of the Strategy identifies climate change among the other factors that increase the rate of invasion of alien species into new areas outside their natural habitats and increase their invasive properties. However, this is the only provision related to climate change issues.

Undoubtedly, the adoption of the above-mentioned Strategy is of great importance for the formation of a proper legal mechanism in the Ukrainian legislation to regulate the spread of IAS of flora and fauna. However, the current pace of adoption is unreasonably insufficient as in May of 2019 the document was submitted for public discussion and so far the Strategy has remained as a draft.

Additionally, the Strategy should be complemented by several climate change related provisions that would establish the priority of measures to prevent IAS introduction taking into consideration the perspectives of changing climate.

In particular, Objective 2 of the Strategy ‘Improving public policy, regulatory framework and institutional capacity to prevent the intrusion, destruction, control of the introduction of such species into natural ecosystems and to mitigate (minimize) the adverse effects of IAS’ should specify climate change among other spheres where the regulatory framework shall introduce the coordinated activities for the management of executive authorities at all levels (Task 2).

Task 3 of Objective 2 implies the approval of methods for preventing introduction and control of the spread of IAS, their destruction, minimization of negative impact and mitigation of invasion’s consequences in natural and anthropogenic ecosystems as well as inclusion of such methods in regulations and methodical recommendations. Currently, two particular spheres of this inclusion are outlined: environmental impact

assessment and strategic environmental assessment. Following the climate change agenda, it would be feasible to add climate change as the third one.

Furthermore, it is reasonable to supplement the Strategy with specific provisions that should consider risk assessments of IAS with incorporation of climate change. In particular, by identifying those alien species that can have a potential threat in the future under the conditions of climate change.

It should be pointed out that in September 2021 the Cabinet of Ministers of Ukraine approved the draft Decree of the President of Ukraine “On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine ‘On the Strategy of Biosafety and Biological Protection’”. This decision is extremely important for a comprehensive regulation of biosafety and biological protection. In particular, solving the problem of uncontrolled spread of invasive alien species of flora and fauna that pose a threat and cause damage to the environment and other areas of economic activity. The document aims not only to create an effective national system of biological safety and biological protection of the population and the environment, but also to create a system of early response to invasive alien species of flora and fauna and rapid response to the spread of dangerous diseases [34].

Thus, it can be stated that the government is aimed at developing and adopting a National Strategy for the management of invasive alien species of flora and fauna, but additionally considers the possible negative impact of IAS in the context of biosafety. The next promising step is to take into account climate change at the legislative level as a possible cause of the problem of uncontrolled spread of IAS.

Meanwhile, climate change regulatory provisions in Ukraine are mainly based on the provisions of strategic documents, which are the Strategy of the State Environmental Policy of Ukraine for the period up to 2030 [32] and the Concept on State Climate Policy Implementation till 2030 [35].

According to the Law of Ukraine ‘On Basic Principles (Strategy) of State Environmental Policy of Ukraine until 2030’, one of the main principles of state environmental policy is the preservation of the climate system, which does not increase risks to human health and well-being and the environment. First of all, this Law is aimed at strengthening the response to the effects of climate change in the context of ensuring adequate air quality, in particular by reducing greenhouse gas emissions. However, the consequences of climate change affect many aspects of the environment, including the cause and uncontrolled spread of IAS. The Strategy does not point out the link between these two issues, addressing them separately, according to two different strategic aims. Aim 3 ‘Ensuring the integration of environmental policy in the decision-making process for socio-economic development of Ukraine’ covers climate change prevention and adaptation; Aim 4 ‘Reduction of environmental risks in order to minimize their impact on ecosystems, socio-economic development and public health’ presupposes prevention of the spread of invasive species and control of the emergence and spread of such species in natural ecosystems, including marine ones.

The Concept on State Climate Policy Implementation till 2030 states the defines the grounds to develop legislation, strategies and action plans for various areas of state policy to improve state policy on climate change in order to achieve sustainable development, create legal and institutional preconditions for a gradual transition to low-carbon development in terms of economic, energy and environmental security and improve the welfare of citizens.

Notably, the Concept on State Climate Policy Implementation states the need of preventing the spread of invasive species and controlling the occurrence and spread of such species in natural ecosystems, including marine ecosystems as one of the tasks of Objective 4 on 'Reducing environmental risks in order to minimize their impact on ecosystems, socio-economic development and public health'. This is by far the only document that recognizes the link between climate change and IAS on legislative level.

Obviously, current legal recognition of the interrelation of climate change is not sufficient for ensuring the effective protection of ecosystems and biodiversity from negative impacts of both. Consequently, it should be legislatively stated, in particular, in Law of Ukraine 'On Basic Principles (Strategy) of State Environmental Policy of Ukraine until 2030' [32], as well as in national framework law in the sphere of environmental protection 'On Environmental Protection' [36], and other special Ukrainian laws and regulations that the management of invasive species is a tool for ecosystem-based adaptation under climate change.

Conclusions. Climate change and IAS are recognized as two main threats to biodiversity. It is evidenced that IAS are the second most significant cause responsible for negative impacts on environment, economy, human health and sustainable development. Meanwhile, climate change, in addition to multiple negative consequences for the environment, is predicted to increase introduction and spread of IAS due to their high adaptability. Thus, it is obvious that climate change and IAS when combined drastically increase their adverse effects on biodiversity, which should be first and foremost addressed by the means of appropriate legal regulation.

Having studied the current national legal regulation of invasive species and climate change, it has been figured out that these two issues are addressed separately with few provisions stating their interconnection. Thus, the legal recognition of IAS and climate change interrelation as well in their integration in national legislation is required. First and foremost, it should be legislatively stated that the management of invasive species is a tool for ecosystem-based adaptation under climate change by incorporating the provisions on IAS management into the national framework law 'On Environmental protection' as well climate change policy and laws. Secondly, the development of national legislation on IAS should establish the priority of measures to prevent IAS introduction taking into consideration the perspectives of changing climate.

In particular, interrelation between climate change and IAS should be taken into account when developing an appropriate mechanism for legal regulation of the spread and number of IAS due to global anthropogenic climate change in the draft National

Strategy for Invasive Alien Flora and Fauna in Ukraine and the Law of Ukraine “On Basic Principles (Strategy) of State Environmental Policy of Ukraine until 2030”, as well as in action plans for implementation of these strategic documents, which, despite the multidisciplinary nature of these issues, will ensure the implementation of appropriate legal regulation in this area.

Список літератури

1. Millennium Ecosystem Assessment. 2021. URL: <https://www.millenniumassessment.org/en/Global.html>.
2. Burgiel S. W., Muir A. A. Addressing multiple drivers of global change. *Global Invasive Species Programme*. 2010.
3. Lockwood J. L., Hoopes M. F., Marchetti M. P. *Invasion Ecology*. Blackwell Publishing, Malden (Massachusetts), 2007.
4. Sutherst R.W. Climate change and invasive species: A conceptual framework. *Invasive Species in a Changing World*. H. A. Mooney and H. R.J. (Eds.). Washington Island Press, 2000. Pp. 211–240.
5. Dukes J. S., Mooney H. A. Does global change increase the success of biological invaders? *Trends in ecology & evolution*. 1999. Vol. 14. Issue 4. Pp. 135–139.
6. Simberloff D. Global climate change and introduced species in United States forests. *Science of the total environment*. 2000. Issue 262(3). Pp. 253–261.
7. Tausch R. J. Invasive plants and climate change. *Washington, DC: US Department of Agriculture, Forest Service, Climate Change Resource Center*. 2008.
8. Plant invasions: general aspects and special problems. Ed. by P. Pyšek, K. Prach, M. Rejmanek, M. Wade. Balogh Scientific Books. 1995.
9. Tatem A. J., Hay S. I., Rogers D. J. Global traffic and disease vector dispersal. *Proceedings of the National Academy of Sciences*. 2006. Issue 103(16). Pp. 6242–6247.
10. Pimentel D., Zuniga R., Morrison D. Update on the environmental and economic costs associated with alien-invasive species in the United States. *Ecological economics*. 2005. Issue 52(3). Pp. 273–288.
11. Vitousek P. M., D’antonio C. M., Loope L. L., Rejmanek M., Westbrooks R. Introduced species: a significant component of human-caused global change. *New Zealand Journal of Ecology*. 1997. Pp. 1-16.
12. Sokolova A. K., Tulina E. Ye. Legal Aspects of Invasive Alien Plant Species Regulation. *Environmental Policy and Law*. 2019. Vol. 49. Issue 4/5. Pp. 300–305.
13. Туліна Э. Е. Соотношение национального законодательства Украины об использовании растительного мира и иностранного законодательства в этой сфере. «*Leges si viata*» («Закон и жизнь»). Кишинев, Республика Молдова, 2015. Ianuarie. С. 20–23.
14. Туліна Е. Є. Особливості юридичної термінології об’єктів тваринного світу, що негативно впливають на довкілля. *Проблеми законності*. 2020. Вип 148. С. 152–161. doi: <https://doi.org/10.21564/2414-990x.148.193303>.
15. Suietnov Y., Tulina E. Ecosystem Approach in Dealing with Invasive Alien Species: International, European and Ukrainian Experience of Legal Regulation. *Grassroots Journal of Natural Resources*. 2021. Issue 4(3). Pp. 79-93. doi: <https://doi.org/10.33002/nr2581.6853.040308>.
16. Туліна Е. Є. Правове регулювання інтродукції в Україні. *Проблеми законності*. 2021. Вип. 154. С. 186–197. doi: <https://doi.org/10.21564/2414-990X.154.234134>.
17. Прохоренко К. А. Клімат як об’єкт еколого-правової охорони в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2013. 259 с.
18. Копиця Є. М. Екологічне нормування в сфері правового забезпечення боротьби зі змінами клімату в Україні. *Збірник наукових праць Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара «Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції»*. Дніпро, 2019. № 6. С. 47–51.

19. Анісімова Г. В. Правове забезпечення охорони атмосферного повітря, озонного шару та клімату. Правова охорона довкілля: сучасний стан та перспективи розвитку : монографія / за ред. А. П. Гетьмана. Харків : Право, 2014. С. 506–588.

20. Кравченко С. М. Зміна клімату, біорізноманіття і права людини: вплив, синергія й інтегрування. *Екологія. Право. Людина*. 2011. № 13–14 (53–54), С. 9–28.

21. Korytsia I. The legal regulation of climate change in Ukraine: issues and prospects. *Journal of Environmental Law And Policy*. 2021. Vol. 001. Pp. 105–125. doi: <https://doi.org/10.33002/jelp001.05>.

22. Hobbs, R. J. (Ed.). *Invasive species in a changing world*. Island press. 2000.

23. Elliott M. Biological pollutants and biological pollution – an increasing cause for concern. *Marine Pollution Bulletin*. 2003. Vol. 46. Issue 3. Pp. 275–280.

24. Іванюта С. П., Коломієць О. О., Малиновська О. А., Якушенко Л. М. Зміна клімату: наслідки та заходи адаптації : аналіт. доповідь / за ред. С. П. Іванюти. Київ : НІСД, 2020. 110 с.

25. Букша І. Ф., Швиденко А. З., Бондарук М. А., Целіщев О. Г., Пивовар Т. С., Букша М. І., Краковська С. В. Методологія моделювання та оцінювання впливу зміни клімату на лісові фітоценози України. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Лісівництво та декоративне садівництво*. 2017. Вип. 266. С. 26–38.

26. Касіч Т. Найбільше занепокоєння викликає стан соснових насаджень, де ситуація стала катастрофічною. *Економіст. Спецвипуск*. 2018. № 10. С. 38–39. URL: <http://ua-ekonomist.com/archive/2018/10/kasych.pdf>.

27. Загальна площа всихання лісів в Україні становить 305 тис. га. URL: <https://www.krollmg.org.ua/zagalna-ploshha-vsyhannya-lisiv-v-ukrayini-stanovyt-305-tys-ga/> (дата звернення: 24.10.2021).

28. Алексєєв С. О. Норми міжнародного права у правовій системі України: теоретичні підходи до визначення правового статусу. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2019. № 2. С. 89–105. doi: <https://doi.org/10.32886/instzak.2019.02.10>.

29. Конвенція про охорону біологічного різноманіття від 05.06.1992 р. Дата оновлення: 29.10.2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_030#Text (дата звернення: 25.10.2021).

30. Decision VI (23) on Alien Species that threaten ecosystems, habitats and species (COPVI, The Hague, April 2002) to which are annexed the. *Guiding Principles for the Prevention, Introduction and Mitigation of Impacts of Alien Species that threaten Ecosystems, Habitats or Species*.

31. Decision XI (28) on Invasive Alien Species (COPXI, Hyderabad, October, April 2012).

32. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року : Закон України від 28.02.2019 р. № 2697-VIII. Дата оновлення: 28.02.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19> (дата звернення: 24.05.2021).

33. Проект розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Національної стратегії щодо поводження з інвазійними чужорідними видами флори і фауни в Україні на період до 2030 року» : Офіційний сайт Міністерства екології та природних ресурсів України. URL: <https://menr.gov.ua/news/33368.html> (дата звернення: 21.10.2021).

34. Проект Указу Президента України «Про Стратегію біобезпеки та біологічного захисту» : Офіційний сайт Кабінету Міністрів України. URL: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwjdrIC7yebzAhWVz4sKHZbVDI0QFnoECBwQAQ&url=https%3A%2F%2Fwww.kmu.gov.ua%2Fnews%2Furyad-pogodiv-proekt-ukazu-prezidenta-shchodo-zmicnennya-biobezpeki-ta-biologichnogo-zahistu&usq=AOvVaw01xfjr_UubVplx74MSFFC9 (дата звернення: 21.10.2021).

35. Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері зміни клімату на період до 2030 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 07.12.2016 р. № 932-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/988-2016-p> (дата звернення: 24.05.2021).

36. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.1991 р. № 1264-XII. Дата оновлення: 01.01.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12> (дата звернення: 24.10.2021).

References

1. Millennium Ecosystem Assessment. (2021). URL: <https://www.millenniumassessment.org/en/Global.html>.
2. Burgiel, S.W., Muir, A.A. (2010). *Addressing multiple drivers of global change*. Global Invasive Species Programme.
3. Lockwood, J.L., Hoopes, M.F., Marchetti, M.P. (2007). *Invasion Ecology*. Blackwell Publishing, Malden (Massachusetts).
4. Sutherst, R.W. (2000). Climate change and invasive species: a conceptual framework. *Invasive species in a changing world*, 211–240.
5. Dukes, J.S., Mooney, H.A. (1999). Does global change increase the success of biological invaders? *Trends in ecology & evolution*, 14(4), 135–139.
6. Simberloff, D. (2000). Global climate change and introduced species in United States forests. *Science of the total environment*, 262(3), 253–261.
7. Tausch, R.J. (2008). *Invasive plants and climate change*. Washington, DC: US Department of Agriculture, Forest Service, Climate Change Resource Center.
8. Pyšek, P., Prach, K., Rejmanek, M., Wade, M. (Eds.). (1995). *Plant invasions: general aspects and special problems*. Balogh Scientific Books.
9. Tatem, A.J., Hay, S.I., Rogers, D.J. (2006). Global traffic and disease vector dispersal. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 103(16), 6242–6247.
10. Pimentel, D., Zuniga, R., Morrison, D. (2005). Update on the environmental and economic costs associated with alien-invasive species in the United States. *Ecological economics*, 52(3), 273–288.
11. Vitousek, P. M., D'antonio, C. M., Loope, L. L., Rejmanek, M., & Westbrooks, R. (1997). Introduced species: a significant component of human-caused global change. *New Zealand Journal of Ecology*, 1–16.
12. Sokolova, A.K., Tulina, E.Ie. (2019). Legal Aspects of Invasive Alien Plant Species Regulation. *Environmental Policy and Law*, vol. 49, issue 4/5, 300–305.
13. Tulina, E.Ye. (2019). Pravovoe regulirovanie invazivnykh chuzherodnykh vidov rastenij po zakonodatel'stvu Moldovy, Belarusii i Ukrainy (sravnitel'nyy analiz). «*Legeasi viata*», issue 1, 126–130 [in Russian].
14. Tulina, E.Ye. (2020). Osoblyvosti yurydychnoi terminolohii ob'ektiv tvarynnoho svitu, shcho nehatyvno vplyvaiut na dovkillia [Revisiting the legal terminology of objects of fauna which have a negative impact on the environment]. *Problemy zakonnosti – Problems of Legality*, issue 148, 152–161. doi: <https://doi.org/10.21564/2414-990x.148.193303> [in Ukrainian].
15. Suietnov, Y., Tulina, E. (2021). Ecosystem Approach in Dealing with Invasive Alien Species: International, European and Ukrainian Experience of Legal Regulation. *Grassroots Journal of Natural Resources*, 4(3), 79–93. doi: <https://doi.org/10.33002/nr2581.6853.040308>.
16. Tulina, E.Ye. (2021). Pravove rehuliuвання introduktsii v Ukraini [Legal regulation of introduction in Ukraine]. *Problemy zakonnosti – Problems of Legality*, issue 154, 186–197. doi: <https://doi.org/10.21564/2414-990X.154.234134> [in Ukrainian].
17. Prokhorenko, K.A. (2013). Klimat yak ob'iekt ekoloho-pravovoi okhorony v Ukraini. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
18. Kopytsia, Y. (2020). Ecological normalization in the sphere of legal regulation climate change prevention in Ukraine. *Actual Problems of Native Jurisprudence*, (06), 47–51. doi: <https://doi.org/10.15421/391992> [in Ukrainian].
19. Anisimova, H.V. (2014). Pravove zabezpechennia okhorony atmosferneho povitria, ozonovoho sharu ta klimatu. *Pravova okhorona dovkillia: suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku*. A.P. Getman (Ed.). Kharkiv: Pravo. Part 10, 506–588 [in Ukrainian].
20. Kravchenko, S.M. (2011). Zmina klimatu, bioriznomanittia i prava liudyny: vplyv, synerhiia y intehruvannia. *Ekolohiia. Pravo. Liudyna*. 13–14 (53–54), 9–28 [in Ukrainian].
21. Kopytsia, I. (2021). The legal regulation of climate change in Ukraine: issues and prospects. *Journal of Environmental Law And Policy*, 001, 105–125. doi: <https://doi.org/10.33002/jelp001.05>.

22. Hobbs, R. J. (Ed.). (2000). *Invasive species in a changing world*. Island press.
23. Elliott, M. (2003). Biological pollutants and biological pollution – an increasing cause for concern. *Marine Pollution Bulletin*, 46(3), 275–280.
24. Ivaniuta, S.P., Kolomiiets, O.O., Malynovska, O.A., Yakushenko, L.M. (2020). Zmina klimatu: naslidky ta zakhody adaptatsii: analit. dopovid. Kyiv [in Ukrainian].
25. Buksha, I.F., Shvydenko, A.Z., Bondaruk, M.A., Tselishchev, O.H., Pyvovar, T.S., Buksha, M.I., Krakovska, S.V. (2017). Metodolohiia modeliuвання ta otsiniuvannya vplyvu zminy klimatu na lisovi fitotsenozy Ukrainy. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho universytetu bioresursiv i pryrodokorystuvannya Ukrainy. Seriya: Lisivnytstvo ta dekoratyvne sadivnytstvo*, issue 266, 26–38 [in Ukrainian].
26. Kasich, T. (2018). Naibilshe zanepokoiennia vyklykaie stan osnovnykh nasadzen, de situatsiia stala katastrofichnoiu [The Greatest Concern Is the State of Pine Plantations, Where the Situation Became Catastrophic]. *Economist*, 10, 38–38. *Special issue*. URL: <http://ua-ekonomist.com/archive/2018/10/kasych.pdf> [in Ukrainian].
27. Zahalna ploshcha vsykhannia lisiv v Ukraini stanovyt 305 tys. ha. URL: <https://www.krollmg.org.ua/zagalna-ploshha-vsykhannia-lisiv-v-ukrayini-stanovyit-305-tys-ga/> [in Ukrainian].
28. Aliksieiev, S. (2019). Normy mizhnarodnoho prava u pravovii systemi Ukrainy: teoretychni pidkhody do vyznachennia pravovoho statusu [International law norms in the legal system of Ukraine: theoretical approaches to the definition of the legal status]. *Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy – Scientific Papers of the Legislation Institute of the Verkhovna Rada of Ukraine*, (2), 89–105. doi: <https://doi.org/10.32886/instzak.2019.02.10> [in Ukrainian].
29. Konventsiiia pro okhoronu biolohichnoho riznomanittia vid 05.06.1992 r. Data onovlennia: 29.10.2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_030#Text.
30. Decision VI (23) on Alien Species that threaten ecosystems, habitats and species (COPVI, The Hague, April 2002) to which are annexed the. *Guiding Principles for the Prevention, Introduction and Mitigation of Impacts of Alien Species that threaten Ecosystems, Habitats or Species*.
31. Decision XI (28) on Invasive Alien Species (COPXI, Hyderabad, October, April 2012).
32. Pro Osnovni zasady (stratehiiu) derzhavnoi ekolohichnoi polityky Ukrainy na period do 2030 roku: Zakon Ukrainy vid 28.02.2019 r. № 2697-VIII. Data onovlennia: 28.02.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19>.
33. Proiekt rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy «Pro skhvalennia Natsionalnoi stratehii shchodo povodzhennia z invaziinymy chuzhoridnymy vydamy flory i fauny v Ukraini na period do 2030 roku»: Ofitsiyni sait Ministerstva ekolohii ta pryrodnykh resursiv Ukrainy. URL: <https://menr.gov.ua/news/33368.html>.
34. Proiekt Ukazu Prezydenta Ukrainy «Pro Stratehiiu biobezpeky ta biolohichnoho zakhystu»: Ofitsiyni sait Kabinetu Ministriv Ukrainy. URL: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwjdrIC7yebzAhWVz4sKHZbVDI0QFnoECBwQAQ&url=https%3A%2F%2Fwww.kmu.gov.ua%2Fnews%2Furyad-pogodiv-proekt-ukazu-prezidenta-shchodo-zmicnennya-biobezpeki-ta-biologichnogo-zahistu&usg=AOvVaw01xfjr_UubVplx74MSFFC9.
35. Pro skhvalennia Kontseptsii realizatsii derzhavnoi polityky u sferi zminy klimatu na period do 2030 roku. Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 07.12.2016 r. № 932-r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/988-2016-r>.
36. Pro okhoronu navkolishnoho pryrodnoho seredovyshcha: Zakon Ukrainy vid 25.06.1991 r. No 1264-XII. Data onovlennia: 01.01.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12>.

Копиця Е. Н., кандидат юридических наук, доцент, ассистент кафедры экологического права, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Украина, г. Харьков.
e-mail: ye.m.kopytsya@nlu.edu.ua ; ORCID 0000-0002-2477-6861

Туллина Э. Е., кандидат юридических наук, ассистент кафедры экологического права, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Украина, г. Харьков.
e-mail: e.ey.tulina@nlu.edu.ua ; ORCID 0000-0002-8780-5682

Правовое регулирование инвазивных чужеродных видов в контексте изменения климата в Украине

Настоящая статья посвящена проблемам правового регулирования защиты биологического разнообразия от вредного воздействия инвазивных чужеродных видов (ИЧВ) в связи с изменением климата. Принимая во внимание тот факт, что одним из основных принципов защиты окружающей среды является сохранение пространственного и видового разнообразия, правовое понимание взаимосвязи между изменением климата и вредными биологическими воздействиями имеет большое научное и практическое значение.

Примечательно, что защита окружающей среды от неблагоприятных воздействий ИЧВ и изменения климата взаимосвязана с сохранением и устойчивым использованием биологических ресурсов, как указано в положениях Конвенции о биологическом разнообразии (Рио-де-Жанейро, 1992 г.) и протоколов к ней, а также решения. Таким образом, следует признать, что изменение климата и инвазивные чужеродные виды являются не только двумя ключевыми угрозами биоразнообразию, но и напрямую взаимосвязаны и могут действовать синергетически, оказывая дополнительное давление на сохранение и устойчивость.

Между тем, текущее правовое регулирование как изменения климата, так и ИЧВ является относительно новым для украинского законодательства, в основном это делается с помощью международно-правовых инструментов. Существующие национальные правовые акты, как правило, носят стратегический характер и решают эти вопросы по отдельности, с несколькими положениями законодательства, указывающими на их взаимосвязь.

В статье обосновывается необходимость признания и юридического определения взаимосвязи между изменением климата и инвазивными чужеродными видами. Таким образом, разработка соответствующей нормативной базы для предотвращения и контроля инвазивных чужеродных видов должна осуществляться с учетом вопросов изменения климата. В свою очередь, экологическое законодательство, в частности Закон Украины «Об охране окружающей природной среды», а также национальная политика и законы в области изменения климата должны быть дополнены положениями, включающими управление ИЧВ в качестве инструмента для снижения нагрузки на экологические услуги и повышения устойчивости экосистем.

Ключевые слова: изменение климата; инвазивные чужеродные виды; биологическое разнообразие; экологическое законодательство.

Рекомендоване цитування: Kopytsia Ye. M., Tulina E. Ye. Legal regulation of invasive alien species with regards to climate change in Ukraine. *Проблеми законності*. 2021. Вип. 155. С. 110–123. doi: <https://doi.org/10.21564/2414-990X.155.243496>.

Suggested Citation: Kopytsia, Ye.M., Tulina, E.Ye. (2021). Legal regulation of invasive alien species with regards to climate change in Ukraine. *Problemy zakonnosti – Problems of Legality, issue 155, 110–123*. doi: <https://doi.org/10.21564/2414-990X.155.243496>.

Надійшла до редколегії 31.10.2021 р.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС. ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Лученко Дмитро Валентинович,
доктор юридичних наук, професор,
проректор з наукової роботи,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, Україна, м. Харків
e-mail: luchenkodv@gmail.com
Scopus Author ID: 57219356315
ORCID 0000-0002-3832-0670

doi: 10.21564/2414–990X.155.245992
УДК 342.951:004(477+474.3)

ЕЛЕКТРОННІ ІНІЦІАТИВИ ЯК ІНСТРУМЕНТ Е–ДЕМОКРАТІЇ: ДОСВІД УКРАЇНИ І ЛАТВІЇ

Статтю присвячено порівняльно-правовому аналізу досвіду України та Латвії у запровадженні інституту електронної ініціативи як важливого інструмента безпосередньої е-демократії.

Практичне питання про те, чому в одних країнах електронні ініціативи є реальним важелем впливу, а в інших – радше тільки маркером, який сигналізує про певні проблеми, що турбують суспільство, спонукає до ґрунтовного дослідження правового регулювання та інформаційно-технічного забезпечення електронних ініціатив.

Для компаративного аналізу регулювання процедури подання та розгляду електронної ініціативи обрано досвід Латвії як держави, що продемонструвала реальні успішні результати роботи онлайн-платформи ManaBals.lv як інструмента створення, оприлюднення, обговорення і розгляду електронної ініціативи та вирішення питань, що в ній ставляться. Окрім того, досвід цієї країни показує, що підвищення рівня участі громадян в управлінні державними справами можливе за умови надання їм дієвого та зручного механізму впливу.

Акцентовано увагу на недоліках правового регулювання інституту електронних петицій в Україні як основному факторі недієвості цього інструмента е-демократії, зокрема вказано на брак спеціального акта законодавства з питань електронних петицій, законодавчої гарантії вирішення питання, яке ставиться у петиції, неврахування громадської думки, висловленої в петиції, яка набрала меншу кількість голосів, ніж необхідно за законом, тощо. Указано на необхідність запровадження механізму попередньої перевірки змісту електронних петицій на відповідність вимогам конструктивності, достовірності і реальності.

Для належної реалізації мети безпосередньої е-демократії мають бути створені важелі впливу на владу, що змусить останню прислухатися до тих проблем, що турбують суспільство.

Ключові слова: електронна ініціатива; електронна петиція; звернення громадян; е-демократія.

Лученко Д. В., доктор юридических наук, професор, проректор по научній роботі, Національний юридический університет імені Ярослава Мудрого, Україна, г. Харків.

e-mail: luchenkodv@gmail.com ; Scopus Author ID: 57219356315 ; ORCID 0000-0002-3832-0670

Електронные инициативы как инструмент э-демократии: опыт Украины и Латвии

Статья посвящена сравнительно-правовому анализу опыта Украины и Латвии во внедрении института электронной инициативы как важного инструмента непосредственной э-демократии.

Практический вопрос о том, почему в одних странах электронные инициативы являются реальным рычагом влияния, а в других – скорее только маркером, который сигнализирует об определенных проблемах, беспокоящих общество, побуждает к тщательному исследованию правового регулирования и информационно-технического обеспечения электронных инициатив.

Для компаративного анализа регулирования процедуры подачи и рассмотрения электронной инициативы выбран опыт Латвии как государства, продемонстрировавшего реальные успешные результаты работы онлайн-платформы ManaBalss.lv как инструмента создания, опубликования, обсуждения и рассмотрения электронной инициативы и решения в ней вопросов. Кроме того, опыт этой страны показывает, что повышение уровня участия граждан в управлении государственными делами возможно при условии предоставления им действенного и удобного механизма воздействия.

В статье акцентируется внимание на недостатках правового регулирования института электронных петиций в Украине как основном факторе низкой эффективности этого инструмента э-демократии, в том числе отмечается отсутствие специального акта законодательства по вопросам электронных петиций, законодательной гарантии решения вопроса, который ставится в петиции, принятие в учет общественного мнения, высказанного в петиции, набравшей меньшее количество голосов, чем необходимо по закону и т.д. Указывается на необходимость внедрения механизма предварительной проверки содержания электронных петиций на соответствие требованиям конструктивности, достоверности и реальности.

Отмечается, что для надлежащей реализации цели непосредственной э-демократии должны быть созданы рычаги влияния на власть, вынуждающие ее прислушиваться к проблемам, которые беспокоят общество.

Ключевые слова: електронна ініціатива; електронна петиція; обращение граждан; э-демократія.

Постановка проблеми. Сучасний рівень розвитку інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) дозволяє значно спростити процес комунікації між громадянином і державою. Ми переживаємо часи, коли традиційні форми участі громадян в управлінні державними справами (вибори, звернення, оскарження нормативно-правових актів) змінюються за рахунок впровадження електронних сервісів. Останні дозволяють значно скоротити час комунікації, заощадити матеріальні ресурси, спростити саму процедуру взаємодії між громадянами і державою.

Цифровізація стрімко завойовує всі сфери життя людини. Реальністю сьогодення стали електронні вибори, електронний суд, електронні ініціативи. У цій статті спробуємо проаналізувати електронні ініціативи як інструмент е-демократії, яка дозволяє широко долучати громадян до процесу управління

державними справами. Постає питання: чому електронні петиції, які набули широкого розповсюдження в інших країнах світу, мають такий різний рівень впливу на суспільне життя? В одних країнах вони є реальним важелем впливу, а в інших – радше тільки маркером, який сигналізує про певні проблеми, що турбують суспільство. Жодних правових наслідків останні, як правило, не викликають.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інститут електронних петицій сьогодні залишається малодослідженим. Серед науковців, які вивчали питання правового регулювання електронних петицій в Україні, варто назвати таких, як: Л. Г. Дончак (L. H. Donchak), А. Г. Ємельянова (A. H. Yemelianova), Т. Г. Каткова (T. H. Katkova), В. Г. Мазур (V. H. Mazur), І. В. Рижук (I. V. Ryzhuk) та ін.

Мета і завдання. Зважаючи на незначну кількість досліджень у сфері правового регулювання електронної ініціативи, метою статті є компаративний аналіз правового регулювання інституту електронної ініціативи (петиції) в Україні та Латвії. Задля досягнення поставленої мети ставляться такі завдання: 1) визначити поняття та значення електронної ініціативи в правовому регулюванні України та Латвії; 2) проаналізувати позитивний досвід роботи латвійської платформи з роботи з електронними петиціями ManaBalss.lv; 3) на основі компаративного аналізу визначити прогалини в правовому регулюванні інституту електронних петицій в Україні та перспективні напрями розвитку цього інструмента е-демократії.

Виклад основного матеріалу. Перш за все слід зазначити, що переважна більшість країн послуговується категорією «електронна петиція», врегульовуючи на рівні національного законодавства відповідні питання е-демократії. Петиції активно застосовуються у Великій Британії, Канаді, Нідерландах, Німеччині, країнах Прибалтики, Португалії, Румунії, США та ін. Вони подаються на розгляд президента, парламенту, інших органів влади. Згідно з рекомендаціями Комітету міністрів Ради Європи (2009) основними функціями петицій є залучення громадян до процесу прийняття державних рішень, встановлення комунікації між владою та суспільством і здійснення контролю держави з боку громадянського суспільства.

Електронна петиція зазвичай визначається як звернення, спрямоване на задоволення публічного інтересу, подане (зареєстроване) за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій у встановленому законом порядку з метою практичної реалізації права приватної особи на участь в управлінні державними справами й адресоване до органів публічної адміністрації [1, с. 337].

Термін «петиція» (petitio) з латинської перекладається як пошук, вимога, прохання. В юридичній енциклопедії за редакцією Ю. Шемшученка петиція розтлумачена як колективне письмове звернення громадян з того або іншого питання, яке подається здебільшого главі держави чи іншим органам державної влади та місцевого самоврядування [2].

Поряд із категорією «електронна петиція» іноді використовується категорія «електронна ініціатива», якою послуговується, наприклад, Латвія.

Академічний тлумачний словник визначає ініціативу як: 1) перший крок у якій-небудь справі; почин; 2) здатність висувати нові ідеї, пропозиції; уміння самостійно розпочинати яку-небудь справу; заповзятість, зарадність, енергійність, підприємливість; 3) право вносити проекти законів у законодавчий орган, який зобов'язаний обговорити їх і прийняти рішення (законодавча ініціатива) [3]. На нашу думку, саме третє значення категорії «ініціатива» найбільш точно характеризує інструмент е-демократії, реалізований у Латвії, оскільки: по-перше, такі ініціативи вносяться саме до законодавчого органу (Сейму); по-друге, на відміну від петицій, які, за загальним правилом, ініціюються саме приватними особами, електронні ініціативи Латвії поряд із приватними особами можуть порушуватися і суб'єктами публічного права.

Таким чином, категорія «електронна ініціатива» є більш широкою, ніж категорія «електронна петиція», щонайменше, за суб'єктним складом ініціатив таких звернень. Оскільки в межах цього дослідження будемо порівнювати досвід двох держав – Латвії та України, кожна з яких послуговується власною категорією для позначення відповідного інструмента е-демократії, базовою ми оберемо саме категорію «електронна ініціатива» як більш широку за змістом.

Значення і потенціал електронних ініціатив у забезпеченні доступу громадян до управління державними справами важко переоцінити. Адже все, що необхідно для реалізації права на електронну ініціативу, – це доступ до мережі «Інтернет», авторизація і бажання взяти участь у вирішенні нагальних проблем держави. Великого значення набуває і той факт, що інститут електронних ініціатив надає можливість впливати на владу в будь-який момент, безперервно, а не лише під час її формування на виборах чи висловлення думки на референдумі. Зазначені чинники актуалізують подальше дослідження проблематики інституту електронних ініціатив з метою його розповсюдження і підвищення ефективності.

Електронна ініціатива як елемент е-демократії покликана сприяти посиленню участі, ініціативності та залученню громадян до управління на національному, регіональному та місцевому рівнях публічного життя. Простий спосіб формування ініціативи і, головне, її оприлюднення значно розширюють коло громадян, готових долучитися до процесу управління. Інститут електронних ініціатив сприяє як покращенню прозорості демократичного процесу прийняття рішень, підзвітності демократичних інститутів, так і покращенню чутливості/зворотної реакції органів влади на звернення громадян. І, врешті-решт, інститут електронних ініціатив сприяє публічним дебатам та зверненню уваги громадян до процесу прийняття рішень. Найбільш яскраво остання ознака проявляється у досвіді Латвії, де до процесу обговорення ініціатив активно долучаються не лише громадяни, а й експертне середовище та політики. Значною мірою цьому сприяє відсутність часових обмежень для збору голосів на підтримку тієї чи іншої ініціативи. На відміну від України, де петиція, адресована до президента, уряду чи парламенту, має зібрати 25 тис. голосів на свою підтримку протягом 3-х місяців з дня оприлюднення, часові обмеження у Латвії відсутні. За словами

менеджера платформи ManaBalss.lv Дідзіса Мелкіса, який презентував досвід Латвії на V Харківському міжнародному юридичному форумі 24 вересня 2021 р. (м. Харків), актуальність і важливість для суспільства будь-якої ініціативи може змінюватися з часом під впливом різноманітних чинників. Іноді ідеї, висловлені в ініціативі, випереджають свій час, і суспільство не відразу приходить до усвідомлення їх доцільності, тому Латвія не обмежує своїх громадян у часі. Головне, щоб ініціатива рано чи пізно набрала необхідну кількість голосів (10 тис.).

Електронні ініціативи як один з елементів е-демократії є засобом удосконалення доступу громадян до влади та їх комунікації з чиновниками та обраними політиками. Варто вказати на таку властивість інституту електронних ініціатив, як можливість слугувати певним запобіжником гострих соціальних напружень, що часом можуть перерости у відкриті конфлікти. Досвід України свідчить про те, що якби влада дослухалася до голосу народу (особливо тих громадян, що мешкають на периферії, у маленьких містечках та селах), а у людей був би дієвий механізм донести власну волю до влади в інший спосіб, не було б ані майданів, ані мітингів, ані революцій, під час яких люди зі всіх куточків країни з'їжджалися до Києва, аби висловити своє невдоволення державною політикою у певній сфері.

Належним чином налагоджений інститут електронних ініціатив, з одного боку, дає змогу владі оперативно отримувати інформацію про питання, що набувають соціальної гостроти та вирішувати їх, не даючи досягти критичної позначки, а з іншого, – надає громадянам комфортний, економний, але при цьому достатньо дієвий спосіб висловити власну волю і досягти очікуваного результату. Інститут електронних ініціатив дозволяє громадянам відчувати, що вони є безпосереднім джерелом влади, усвідомити як свою причетність до формування державної політики, так і відповідальність за неї. Зрозуміло, що це можливо лише за двох умов: 1) влада бажає дослухатися до голосу своїх громадян; 2) у державі наявний ефективний та прозорий механізм реалізації електронних ініціатив.

Говорячи про ефективність інституту електронних ініціатив, слід зазначити, що досвід України і Латвії у цьому аспекті є кардинально протилежним. В Україні процесом супроводження ініціатив (петицій), як правило, опікується держава. Закон не встановлює жодних обмежень щодо змісту петицій (окрім заборони, визначеної у ч. 3 ст. 23-1)¹. Тільки 0,15 % оприлюднених петицій набирають необхідну кількість голосів на свою підтримку. При цьому відсоток задоволених петицій є ще меншим.

У Латвії процесом супроводження ініціатив опікується громадське об'єднання (NGO), діяльність якого фінансується не за рахунок бюджетних коштів, а самим суспільством у вигляді мікронесків. NGO здійснює достатньо суворий

¹ Електронна петиція не може містити заклики до повалення конституційного ладу, порушення територіальної цілісності України, пропаганду війни, насильства, жорстокості, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, заклики до вчинення терористичних актів, посягання на права і свободи людини.

відбір тих ініціатив, які допускаються до оприлюднення (близько 60 % заявлених ініціатив не оприлюднюються), а також надає допомогу в оформленні ініціативи. У результаті 67,5 % електронних ініціатив досягають успіху, реально впливаючи на закони країни [4].

В Україні на законодавчому рівні порядок подання та розгляду електронних ініціатив (петицій) урегульовано однією статтею (23-1) Закону України «Про звернення громадян» [5]. Частиною 1 цієї статті встановлено, що громадяни можуть звернутися до Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, органу місцевого самоврядування з електронними петиціями через офіційний веб-сайт органу, якому вона адресована, або веб-сайт громадського об'єднання, що здійснює збір підписів на підтримку електронної петиції. Указана норма зумовлює особливість електронної петиції як форми звернення громадян, що подається виключно до суб'єктів публічної влади, адже решта передбачених Законом звернень можуть також подаватися й, наприклад, до підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності.

Докладний аналіз правових актів, що закріплюють порядок реалізації громадянами права на електронну ініціативу в Україні, а також всього масиву електронних петицій та відповідей на них, що були оприлюднені на офіційних сайтах Президента України, Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України за час їх функціонування, вказують на те, що інститут електронних ініціатив в Україні, запроваджений у липні 2015 р., не виконує покладеного на нього завдання.

Низка недоліків законодавчого регулювання інституту електронних ініціатив перетворили його скоріше на фікцію, спотворили саму ідею даного елемента е-демократії. Сьогодні електронна петиція в Україні є звичайним зверненням громадянина до суб'єкта влади, що набуло певного розголосу, але не викликає жодних обов'язків з боку адресата, крім обов'язку вчасно надати відповідь (підкреслюємо, саме надати відповідь, а не вирішити поставлене питання). І навіть цей формальний обов'язок інколи не виконується. Станом на листопад 2021 р. на сайті офіційного інтернет-представництва Президента України [6] міститься інформація, відповідно до якої 99 електронних петицій набрало 25 тис. і більше голосів на свою підтримку. Із них 93 петиції отримали відповідь Президента, ще три знаходяться на розгляді, а статус ще трьох невідомий¹.

Крім того, одна петиція перебуває на розгляді з 2019 р. [7], що є грубим порушенням вимог ч. 15 ст. 23-1 Закону України «Про звернення громадян».

Розглянемо більш докладно вади законодавчого регулювання інституту електронних ініціатив, що мають місце в Україні. Насамперед, зазначимо, що

¹ Залишаються без розгляду петиції: № 22/005147-еп «Прекратити подачу електроенергії произведенной в Украине на временно оккупированную территорию АР Крым.», дата оприлюднення: 08.09.2015 р.; № 22/000050-еп «Звільнення пана Шокіна та призначення відкритого та прозорого конкурсу на посаду головного прокурора України», дата оприлюднення: 29.08.2015 р.; № 22/047294-еп «Щодо недопущення придушення свободи слова в Україні та застосування санкцій до мовників телеканалів «112 Україна» та NewsOne», дата оприлюднення: 09.10.2018 р.

законодавство не виокремлює електронні ініціативи (петиції), які за своїм змістом є скаргами, не встановлює для них будь-яких особливостей щодо реєстрації та розгляду, що у свою чергу не дає можливості акцентувати увагу влади на соціально гострих проблемах. Подібного рівня регламентація є недостатньою для створення дієвого інструмента е-демократії, а вказівка у ч. 17 ст. 23¹ Закону України «Про звернення громадян» на необхідність розроблення самими суб'єктами розгляду електронних петицій власних процедурних актів, що регламентуватимуть порядок роботи з петиціями, створює ризики можливих зловживань.

Об'єктом статистичного аналізу ми обрали офіційний сайт Президента України. Саме цей ресурс не тільки найдовше працює з електронними петиціями, а й набув найбільшої популярності серед громадян, у тому числі у сенсі звернення зі скаргами на рішення, дії або бездіяльність суб'єктів публічної влади. 29.08.2021 р. виповнилося шість років з моменту, коли перша електронна ініціатива (петиція) була оприлюднена на сайті офіційного інтернет-представництва Президента України. Станом на листопад 2021 р. громадяни України зареєстрували понад 62 тис. петиції на цьому інтернет-ресурсі. Із них понад чверть (16 716) були зареєстровані за перші чотири місяці роботи ресурсу, що свідчить про неабиякий суспільний інтерес до цього прогресивного інституту демократії. У наступних роках активність громадян щодо використання електронних петицій значно знизилася. Так, наприклад, за весь 2016 р. на сайті Президента України було оприлюднено лише 7759 петицій. У середньому громадяни нашої держави адресують Президенту України 7,5 тис. петицій на рік. Таким чином, так звана петиційна активність знизилася майже в 12 разів, порівняно із 2015 р. Не можна стверджувати, що таке скорочення стало результатом зменшення соціально гострих питань, що традиційно є предметом петицій. Причина скорочення полягає у низькому рівні ефективності механізму електронної ініціативи в нашій державі. Лише одна петиція з понад 650 оприлюднених долає 25-тисячний бар'єр і потрапляє на розгляд Президента України.

Зміст відповідей на петиції, що подолали 25-тисячний бар'єр, стане предметом нашого окремого дослідження. Тут лише зауважимо, що у багатьох випадках заявники петиції отримали формальні відповіді про те, що їх питання переадресовані для вирішення іншим суб'єктам. І, на жаль, не встановлено ані строків виконання, ані обов'язку звітувати про його результати.

Переконані, що така відповідь не може вважатися належною. Кожна електронна ініціатива, яка набрала 25 тис. голосів на свою підтримку, варта того, щоб бути уважно вивченою. Слід на законодавчому рівні встановити, яка відповідь є належною. На нашу думку, належною може вважатися одна з наступних відповідей на електронну петицію, яка набрала 25 тис. голосів на свою підтримку:

Коли петицію задоволено по суті і вжито відповідних заходів, зокрема, розглянуто скаргу або спрямовано відповідні матеріали до органів, які відіграють роль інститутів непрямого оскарження. Якщо йдеться про скасування рішення певного колегіального органу, у тому числі парламенту, то має йтися про зобов'язання цього органу терміново розглянути питання про скасування

відповідного рішення або вжиття заходів до усунення його наслідків (наприклад, якщо йдеться про скасування вже виконаного правозастосовного акта).

Коли петицію не задоволено, але вичерпно роз'яснено, чому вона не підлягає задоволенню. Роз'яснено має бути так, щоб максимально переконати заявника та осіб, які підтримали петицію, в тому, що її задоволення неможливе або недоцільне за даних конкретних умов.

Коли за результатами розгляду петиції формується доручення іншому суб'єкту, який компетентний вирішити поставлене питання, але на сайті розміщується інформація про строки його виконання, вжиті заходи та отримані результати. Це має забезпечувати можливість всім, хто цікавиться даною петицією і результатом її розгляду, отримати вичерпну інформацію безпосередньо у відповіді на петицію. Відповідь не може вичерпуватися інформацією про переадресування питання іншому суб'єкту, доручення розібратися, вивчити можливості тощо, бо це створює враження незавершеності справи [8].

Із цього приводу слід зазначити, що вивчати можливості, розбиратися і взагалі здійснювати моніторинг електронних ініціатив влада повинна, як мінімум, ще на стадії збору голосів на підтримку ініціативи (петиції). Такий моніторинг дозволяє отримати інформацію про питання, які хвилюють суспільство і, можливо, превентивно їх вирішувати. Саме така традиція склалася в Латвії, де значна кількість електронних ініціатив уносяться до Сейму як законопроект самими депутатами ще до моменту набрання ініціативою встановленої кількості голосів на свою підтримку.

Підсумовуючи, слід зазначити, що у будь-якому випадку суб'єкти, які розглядають питання, викладені в електронній петиції, повинні намагатися вирішити його максимально повно, а також обґрунтувати свою відповідь заради унеможливлення будь-якої неоднозначності.

Не можна погодитися й із нормою українського законодавства (ч. 10 ст. 23-1 Закону України «Про звернення громадян»), яка встановлює, що петиція, яка не набрала 25 тис. голосів, розглядається як звичайне звернення громадян. Це хибна практика, оскільки петиція, що отримала хоча б один голос на свою підтримку, вже є зверненням не однієї особи. Ми переконані, що відповідь на таку електронну петицію має направлятися не тільки заявникові, а й особі, яка віддала свій голос на підтримку петиції. Інший варіант – публікувати відповіді на такі петиції на сайті, де петиція була оприлюднена. Така вимога має бути закріплена на рівні закону.

Низький показник ефективності інституту електронних ініціатив в Україні зумовлений ще двома чинниками. Перший полягає у тому, що далеко не всі громадяни країни, особливо, що мешкають у сільській місцевості, мають технічну можливість зареєструвати власну або підтримати вже зареєстровану електронну петицію. Значна кількість населення (переважно старшого віку) не мають у своєму розпорядженні ані смартфонів, ані персональних комп'ютерів. За даними ресурсу Newzoo, станом на травень 2017 р. лише 23,5 % українців мали смартфон. Решта мала або мобільний телефон, або нічого не мала взагалі [9].

Крім того, переважна більшість громадян України не обізнані про суть інституту електронних ініціатив, не розуміють його значення і не мають навичок щодо його використання. Так, автор цієї статті у 2017 і 2018 рр. відвідав провідні юридичні ЗВО і факультети країни з лекціями, присвяченими проблематиці інституту електронних петицій. Опитування, що проводилося під час цих заходів, показало, що майже половина присутніх (серед яких були студенти-юристи, юристи-практики та викладачі) не знайомі з цим інститутом, не розуміють його значення і жодного разу не оприлюднювали і не підтримували електронну петицію. Очевидно, що цей показник є набагато нижчим серед пересічних громадян, що також є стримуючим чинником у розкритті потенціалу інституту електронних ініціатив.

Другий чинник низького показника підтримки електронних ініціатив зумовлений їх якістю. Це стосується як суті постановлених питань, котрі досить часто не викликають жодної зацікавленості з боку переважної більшості громадян, так і якості їх викладення. Серед недоліків викладення тексту електронної петиції, що зустрічаються найчастіше, варто окремо виділити як найсуттєвіші такі: непослідовність; незрозумілість формулювань; відсутність чітких пропозицій або вимог; наявність численних граматичних помилок. Часто автори не враховують призначення такої форми звернення, як електронна петиція, не співвідносять його зміст із повноваженнями Президента України чи іншого суб'єкта, якому петиція адресується [8]. Серед 7,5 тис. петицій на рік, що оприлюднюються на офіційному інтернет-представництві Президента України, переважну більшість оформлено неналежним чином. Дійсно слухні ідеї, які варті підтримки, губляться в масиві неякісних ініціатив.

Платформа ManaBalss.lv виробила власну політику з цього питання. Вона полягає в тому, що жодна електронна ініціатива не може бути оприлюднена без попередньої перевірки на якість викладення, достовірність змісту і реальність реалізації ідеї. Така політика, з одного боку, виключає можливість зловживань інститутом електронних ініціатив, не залишає можливостей для його використання заради розваги чи піару. З іншого – не допускається «завалення» конструктивних ініціатив великою кількістю неконструктивних. Така політика значною мірою сприяє підвищенню довіри до цього інституту з боку громадян Латвії.

Наступною причиною, що негативно впливає на рівень ефективності аналізованого нами інституту, є обов'язковість петицій, що набрали необхідну кількість голосів на свою підтримку. Законодавством встановлено, що електронна петиція, яка отримала підтримку понад 25 тис. осіб за три місяці, розглядається в особливому порядку. При цьому, якщо петиція не отримує такої підтримки, вона також підлягає розгляду, але в порядку, встановленому законом для звичайних звернень громадян (ч. 10 ст. 23¹ Закону України «Про звернення громадян»). Виникає запитання: в чому полягає сенс електронної петиції, якщо вона не дає заявникові і громадянам, які її підтримали, жодної переваги у вигляді дієвого механізму впливу на владу? Обов'язок адресата електронної петиції розглянути її в особливому порядку не є тотожним обов'язку докласти всіх можливих зусиль, щоб вирішити порушену у ній проблему. Очевидно, що за чинного порядку про-

цедура розгляду електронної петиції жодних переваг, крім можливості звернутися до Президента України та інших органів влади у публічний спосіб, не дає.

Ця проблема є критично важливою для подальшого функціонування інституту електронних петицій, адже світова спільнота обґрунтовано розглядає подібний спосіб звернення як найбільш прогресивний та здатний забезпечити безпосередній вплив громадян на органи влади, інструмент ефективного впровадження принципу верховенства права, який разом з іншими інституціями демократичного суспільства покликаний надати громадянину можливість не тільки безпосередньо звернутися до вищих органів влади, органів місцевого самоврядування, а й привернути увагу інших громадян до поставленої у петиції проблеми, отримати їх підтримку в намаганні змусити владу діяти. Діяти не на власний розсуд, а у бажаному для суспільства напрямку.

Висновки. Можна констатувати, що рівень ефективності інституту електронних петицій є показником зрілості демократії у відповідній країні. Україна ще має багато працювати в цьому напрямі, адже очевидно, що існуючий механізм реалізації електронної ініціативи потребує переосмислення та реформування. Необхідно створити такі важелі впливу на владу, які змусять її прислухатися до проблем, що насправді турбують суспільство, зокрема і в тих ситуаціях, коли громадяни домагаються скасування неправомірного чи незаконного нормативного або індивідуально-правового акта. Як варіант, електронні петиції повинні набувати імперативного характеру у разі подолання ними встановленої межі, тобто мають ставати законопроектами, як це передбачено в окремих країнах. Така практика демонструватиме готовність української влади прислухатися до думки своїх громадян.

Список літератури

1. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 5: Адміністративне право / редкол. : Ю. П. Битяк (голова) та ін. Харків : Право, 2020. 960 с.
2. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ : «Укр. енцикл.», 2003. Т. 5: П–С. 736 с.: іл.
3. Ініціатива. URL: <http://sum.in.ua/s/iniciatyva>.
4. Платформа общественных инициатив. URL: <https://manabalss.lv/ru>.
5. Про звернення громадян : Закон України від 02.10.1996 р. № 393/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 47. Ст. 256 (з наст. змінами і допов.) (дата звернення: 15.10.2021).
6. Електронні петиції. URL: <https://petition.president.gov.ua/> (дата звернення: 18.10.2021).
7. Петиція № 22/052500-еп «ПОДЯКА ПРЕЗИДЕНТУ!!!», дата оприлюднення: 02.05.2019 р. URL: <https://petition.president.gov.ua/petition/52500> (дата звернення: 15.10.2021).
8. Лученко Д. В. Електронна петиція як форма оскарження рішень, дій або бездіяльності суб'єктів публічної влади. *Право України*. 2018. № 11. С. 53–64.
9. Опитування: ТОП-50 країн, які найбільше користуються смартфонами. Україна на найнижчому місці в Європі. URL: <https://pingvin.pro/gadgets/news-gadgets/opytuvannya-top-50-krajin-yaki-najbilshe-korystuyutsya-smartfonamy-ukrayina-na-najnyzhchomu-mistsiv-evropi.html> (дата звернення: 11.10.2021).

References

1. Bytiak, Yu.P. et al. (Ed.). (2020). Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia. (Vols. 1–20); Vol. 5: Administratyvne pravo. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

2. Shemshuchenko, Yu.S. (Ed.) et al. (2003). Yurydychna entsyklopediia. (Vols. 1–6). Vol. 5: P–S [in Ukrainian].
3. Initsiatyva. URL: <http://sum.in.ua/s/iniciatyva> [in Ukrainian].
4. Platforma obshhestvennykh iniciativ. URL: <https://manabals.lv/ru> [in Russian].
5. Pro zvernennia hromadian: Zakon Ukrainy vid 02.10.1996 r. № 393/96-VR. (1996). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 47, art. 256.
6. Elektronni petytsii. URL: <https://petition.president.gov.ua/>.
7. Petytsiia № 22/052500-ep «PODIAKA PREZYDENTU!!!», data opryliudnennia: 02.05.2019 r. URL: <https://petition.president.gov.ua/petition/52500>.
8. Luchenko, D.V. (2018). Elektronna petytsiia yak forma oskarzhennia rishen, dii abo bezdiialnosti sub'ektiv publichnoi vlady. *Pravo Ukrainy – Law of Ukraine*, 11, 53–64 [in Ukrainian].
9. Opytuvannia: TOP-50 krain, yaki naibilshe korystuiutsia smartfonamy. Ukraina na nainyzhchomu misti v Yevropi. URL: <https://pingvin.pro/gadgets/news-gadgets/opytuvannya-top-50-krayin-yaki-najbilshe-korystuyutsya-smartfonamy-ukrayina-na-najnyzhchomu-misti-v-yevropi.html>.

Luchenko D. V., Doctor of Law, Full Professor, Pro-Rector of Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine, Kharkiv.

e-mail: luchenkodv@gmail.com ; Scopus Author ID: 57219356315 ; ORCID 0000-0002-3832-0670

Electronic initiatives as a tool for e-democracy: the experience of Ukraine and Latvia

The article is devoted to a comparative legal analysis of the experience of Ukraine and Latvia in the implementation of the institution of electronic initiative as an important tool of direct e-democracy.

The practical question of why in some countries e-initiatives are a real leverage, while in others it is more likely just a marker that signals certain problems of concern to society, prompts a thorough study of legal regulation and information technology support of e-initiatives.

For a comparative analysis of the regulation of the procedure for submitting and considering an electronic initiative, the experience of Latvia as a state that has demonstrated real successful results of the work of the online platform ManaBals.lv as a tool for presenting, registering, discussing, considering an electronic initiative and solving issues in it was selected. In addition, the experience of this country shows that an increase in the level of participation of citizens in the management of public affairs is possible provided they are provided with an effective and convenient mechanism of influence.

The article focuses on the shortcomings of the legal regulation of the institution of electronic petitions in Ukraine as the main factor in the ineffectiveness of this tool of e-democracy, including the absence of a special legislative act on electronic petitions, a legislative guarantee for resolving the issue that is raised in the petition, failure to take into account public opinion, expressed in a petition that received fewer votes than is required by law, etc. The necessity of introducing a mechanism for preliminary verification of the content of electronic petitions for constructiveness, reliability and reality is indicated.

It is noted that for the proper implementation of the goal of direct e-democracy, levers of influence on the government must be created, which will make it listen to the problems of public concern.

Keywords: electronic initiative; electronic petition; citizens' appeal; e-democracy.

Рекомендоване цитування: Лученко Д. В. Електронні ініціативи як інструмент е-демократії: досвід України і Латвії. *Проблеми законності*. 2021. Вип. 155. С. 124–134. doi: <https://doi.org/10.21564/2414-990X.155.245992>.

Suggested Citation: Luchenko, D.V. (2021). Elektronni initsiatyvy yak instrument e-demokratii: dosvid Ukrainy i Latvii [Electronic initiatives as a tool for e-democracy: the experience of Ukraine and Latvia]. *Problemy zakonnosti – Problems of Legality, issue 155, 124–134*. doi: <https://doi.org/10.21564/2414-990X.155.245992> [in Ukrainian].

Надійшла до редколегії 01.11.2021 р.

Trachuk Petro Antonovych,
*PhD in Law, Associate Professor of the
Administrative, Financial and
Information Law and Process Department,
Uzhhorod National University,
Ukraine, Uzhhorod*
e-mail: petro.trachuk@uzhnu.edu.ua
ORCID 0000-0002-3139-1927

Nesterova Iryna Anatoliyivna,
*PhD in Law, Associate Professor of the
Criminal Law and Process Department,
Uzhhorod National University,
Ukraine, Uzhhorod*
e-mail: iryna.nesterova@uzhnu.edu.ua
ORCID 0000-0003-0481-2965

doi: 10.21564/2414–990X.155.242721
UDC 342.91:352(477)

ACTIVITY FORMS OF MUNICIPAL AUTHORITIES AND PROSPECTS FOR ITS DEVELOPMENT IN UKRAINE

The authors attempt to explore the nature of local public authority, its sources of legitimacy, its types and forms. An idea of the constitutional and legal bases of the organization and activity of local public authorities and its bodies is given there. The existing systems of local self-government in different states are analyzed; attention is focused on the difference between the concepts of “self-government” and “management”. The problems of administrative reform in Ukraine in the context of globalization are analyzed there.

Keywords: public power; types and forms of public power; management; local self-government; systems of local self-government; administrative reform; decentralization.

Трачук П. А., кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права, Ужгородський національний університет, Україна, м. Ужгород.

e-mail: petro.trachuk@uzhnu.edu.ua ; ORCID 0000-0002-3139-1927

Нестерова І. А., кандидатка юридичних наук, доцентка, доцентка кафедри кримінального права та процесу, Ужгородський національний університет, Україна, м. Ужгород.
e-mail: iryna.nesterova@uzhnu.edu.ua ; ORCID 0000-0003-0481-2965

Форми діяльності муніципальних органів влади та перспективи їх розвитку в Україні

Метою статті є вивчення теоретичних і практичних аспектів організації та діяльності органів місцевої публічної влади, спроба дослідити природу місцевої публічної влади, джерела її легітимності, види та форми публічної влади. Дано уявлення про конституційно-правові основи організації та діяльності місцевої публічної влади і їх органів. Повноцінною у структурній побудові модель реформи адміністративного (державного) управління в Україні була сформована урядом ще у 1989 р., але не відбулась через політичну безвідповідальність. Утрачений час негативно позначився на всіх сферах життя суспільства, а його європейський вибір був досягнутий героїчними діями українського народу. З'явилися нові цілі, цінності і пріоритети, а це означає необхідність прийняття нової концепції реформи державного управління, в якій є компаративістські та міжнародні аспекти. Комплексно проаналізовано усю сукупність проблем, пов'язаних з формуванням та функціонуванням системи місцевої публічної влади в Україні у контексті Концепції адміністративної реформи в умовах глобалізації. Проаналізовано існуючі системи (моделі) місцевого самоврядування в різних державах, зокрема англосаксонська, романо-германська (континентальна, французька) та іберійська системи місцевого самоврядування; акцентовано увагу на відмінності понять «самоврядування» і «управління». Проаналізовано не лише стан теоретичної розробки системи місцевої публічної влади, а й стан та дієвість її механізмів, які вимагають правового врегулювання, шляхи їх удосконалення, приведення цих механізмів у відповідність з поточними та стратегічними завданнями державотворення, формування надійних і стабільних механізмів України як демократичної держави. Охарактеризовано три етапи адміністративного реформування в Україні. Перший етап – це створення та укрупнення громад навколо вже існуючих центрів економічної активності. Другий етап характеризується оптимізацією адміністративно-територіального устрою областей, в ході якого було на меті ліквідувати районні державні адміністрації, а їх функції передати виконавчим комітетам районних рад. На третьому етапі реформи передбачалася оптимізація функцій і меж областей, основна мета якої – підвищення доступності влади і здешевлення адміністративних послуг. На жаль, ці плани досі повною мірою не реалізовані і замість адміністративної реформи проводилась лише її імітація. Для радикального вирішення усіх цих системних проблем доведено необхідність серйозних зусиль законодавців. Зокрема, потрібно повернути в Конституцію положення про право обласних і районних рад створювати свої виконавчі комітети; прийняти закон про делеговані повноваження і територіальний устрій; необхідні нові редакції законів про місцеве самоврядування і державні адміністрації. У процесі дослідження використовувались загальнонаукові та спеціальні методи, які є засобами наукового дослідження. Зокрема, історико-правовий метод дав можливість розкрити значення понять «місцевий бюджет», «місцеве самоврядування», «державне управління», висвітлити розвиток наукових поглядів на конкретні питання. Метод системного аналізу застосовувався для комплексного узагальнення особливостей існуючих систем місцевого самоврядування кожної країни, що розглядається. Аналіз законодавства та юридичної літератури дозволяє зробити висновки, що характер змісту і спрямованості конституційного реформування політичних і правових інститутів, механізму розмежування публічних владних повноважень та взаємодії між інститутами державної влади і місцевого самоврядування діє з метою піднесення ефективності управління, оптимального збалансування інтересів центру і регіонів та прискорення темпів суспільного соціально-економічного розвитку, досягнення високих стандартів якості життя. Розвиток інститутів місцевої публічної влади має свій сенс не лише у забезпеченні поділу влади, що виражає горизонтальний ефект організації публічної влади, а й у забезпеченні ініціативності, організаційній та ресурсній самостійності місцевого рівня влади.

Ключові слова: публічна влада; види та форми публічної влади; управління; місцеве самоврядування; системи місцевого самоврядування; адміністративна реформа; децентралізація.

Problem statement. Modern legal science has a keen interest in the study of the state and various forms of local government. The object of research of legal scholars is the relations arising in the process of organizing and operating self-government in urban, rural and other territories, as well as the system, principles and functions of local self-government. The study of these issues is of great theoretical and practical importance from the point of view of the independence and autonomy of local self-government bodies. The unprecedented acceleration and complication of processes in all spheres of society has led to the restructuring of many institutional structures of modern civilization. There are a number of signs that are usually considered by scholars as evidence of the decline of a sovereign state, in particular: activation of regions within state formations, which takes forms from the desire to conduct independent economic activity to separatist sentiments with calls for greater autonomy or withdrawal from the state; formation of a new human identity that goes beyond the national-state community, attraction to the global structures of civil society. In this regard, the problem of administrative (public) administration reform, which was formed by the Government in 1989 and is still going on in Ukraine, is becoming relevant.

Recent research and publications analysis. The theoretical foundations of the topic under consideration, first of all, were laid by researchers who studied the state, its forms and institutions, such as: T. Hobbes, J. Locke [1], C. Montesquieu [2], J. Rousseau, A. Berson, G. Bloomer, A. Aron, M. Weber [3] and others. Some aspects of the researched problem were reflected to varying degrees in the works of V. Averyanov [4], O. Batanov [5], V. Pogorilko, O. Fritsky, Yu. Shemshuchenko [6]. Using the comparative legal method, G. Barabashev [7] also deeply analyzed the basic postulates of local self-government, considering it the most important element of the state. All of the above indicates the relevance of the proposed article.

The purpose and objective of the article is to study the constitutional and legal foundations of the organization and activities of lower level local authorities in different countries, as well as to characterize the stages of the administrative reform in Ukraine.

Presentation of the main material. Considering the constitutional and legal foundations of the organization and activities of higher and middle level state bodies, it should be noted that public power is organized and exercised not only at the national and regional levels, but also at the local level.

Accordingly, the organization and activities of local authorities are regulated not only by constitutional law, that determines only the most general and fundamental constitutional foundations for the construction and functioning of this power, but also other, more specific issues in this area, such as administrative, municipal and a number of other areas of law. If we characterize self-government and management, then the management of local affairs can be carried out both on the basis of administrative-territorial units' population initiative, and by solving these cases by officials of the state apparatus appointed from above in the localities. At the same

time, local self-government is the public power organ of an administrative-territorial unit population, based on its self-organization and initiative, with greater or less administrative independence and it is not part of the state power system. In this regard, the state and its bodies have no right to interfere in the activities of local self-government, which is carried out within the limits of its competency. Within the framework of a democratic system of government, it is usually recognized that it is better and more efficient to solve local problems not from the center with the help of state representatives, but at the local level by activating the initiative of the local population and non-state bodies elected by them.

Thus, local self-government is one of the links of the modern democratic system of government, the expression of the power of the people in a modern form and at the appropriate level, which ensures the impossibility, on the basis of the law, to resolve independently many issues of local importance in the interests of the territorial community. The European Charter of Local Self-Government, adopted by the Council of Europe on October 15, 1985, requires local self-government to be enshrined in legislation or even in the constitution of each country. The Charter notes that local self-government means the right and the effective ability of local authorities to regulate and govern within the framework of the law, under their own responsibility and in the interests of the population, a significant part of public affairs [8].

In contrast, local government is the administration of local affairs by state bodies and its local representatives. Under public administration, local government bodies act as territorial or sectoral structural units of local government bodies, central ministries and departments. It is characterized by the appointment by central or other higher state bodies of state administration bodies to lower territorial units, through which they are managed. In France, for example, this is the prefect of the Republic in the region, the prefect in the department, the sub-prefect in the district. The Constitution of the country (Article 72) establishes that representatives of the Government in departments and territories are responsible for national interests, administrative control and observance of laws and local collectives (communes, departments, overseas territories) freely govern by elected councils under the conditions provided by law [9, p. 427]. This is an example of the principles of local governance and self-government combining in this country, and in most democratic countries of our time.

Although there are different ideas about the nature of local self-government and government and its relationship in different countries, in general, however, it can be recognized that it should not be broken and especially opposed under a democratic system of government. Local government and local self-government are qualitatively different forms of manifestation of a government unified system, that don't only not exclude, but also combine and complement each other. Experience shows that it is advisable to solve some issues of local life through their non-state self-government, and others through public administration, relying on central or other higher authorities. The well-known autonomy of local self-government and

its bodies, which is also established by the state law, does not mean their isolation from public administration, refusal to interact with it, especially since the state can transfer the implementation of some its bodies functions to local self-government bodies.

Issues of local self-government and administration find unequal reflection in the constitutions of various countries: in some ones, nothing is said about this at all, legal regulation is carried out only by special legislation; in others, the foundations of local self-government and administration are consolidated briefly and in the most general form; in the third (especially the newest) – this is discussed widely and in detail with the allocation of special chapters, sections, etc.

So, in the Constitution of Portugal, the whole section is devoted to the local government organization, including five chapters and about 30 articles. It says that local self-governing units are part of the democratic states organization, are “territorial legal entities with representative bodies that are aimed at protecting the interests of the local population” [10].

In Armenia, the administrative-territorial units, which are regions and communities, according to the Constitution, local self-government is carried out in communities (rural and urban), and state administration in regions [10].

In Kyrgyzstan, issues of local importance to the life of the population of auls, townships, cities, districts, regions are resolved on the basis of local self-government, acting along with state power.

The Constitution of Ukraine established that territorial structures are based on the principles of the unity and integrity of the state territory, a combination of centralization and decentralization in the exercise of state power, and a balanced socio-economic development of regions. The primary level of the administrative-territorial structure and, accordingly, the system of state authorities and local self-government are villages, townships, cities, districts in cities. Districts and cities with district subordination are the middle level. The upper level is the Autonomous Republic of Crimea (currently is annexed by Russia), regions, the cities of Kiev and Sevastopol.

The administrative-territorial structure also plays an important role in the organization and activities of local self-government bodies [11, p. 14–16]. However, the dual system of local self-government, enshrined in the Constitution of Ukraine, indicates that the state approaches differently this institution in different administrative-territorial units [12]. All countries use different systems (models) of local self-government. Several systems are usually distinguished.

The Anglo-Saxon system (Great Britain, USA, Canada, Australia, etc.) is characterized by the residents' election of the corresponding administrative-territorial units of the council (board) and a number of officials to resolve local affairs and the absence of representatives of the central government in the field, who control the activities of local elected bodies. Under such a system, mayors of cities are usually elected either directly by the population or by the indicated councils, numbering several dozen representatives in large cities.

The Romano-Germanic (continental, French) system of local self-government (France, Italy, Poland, Bulgaria, Turkey, etc.) combines the features of elective local self-government and appointed local government. Most often, we are talking about the fact that in the lower levels (communities, communes, etc.) only elective councils and elected mayors operate, and in the higher levels of the administrative-territorial system either both elected bodies of local self-government operate or it is an official of the state administration, appointed from center, or only the indicated official. The appointed representative of the president, government or the Ministry of Internal Affairs exercises state power in the localities and at the same time controls the legality of the adopted acts of the local self-government body.

The Iberian system (Brazil, Argentina, Mexico, Portugal, Colombia, Nicaragua, etc., partly modern Spain) is characterized by a peculiar intertwining of elements of public administration and local self-government, within the framework of which one can speak of a certain combination of both and the predominance of the role of the former.

If we talk about the functions and competences of local self-government, they are quite the same type, which is reflected in the European Charter of Local Self-Government. The scope of these bodies usually includes: ensuring the implementation of state and local legislation in a given territory; municipal property; local finance and local budget; local taxes and fees; Department of Housing and Utilities; construction and land management; trade; catering; protection of public order; healthcare; education; social service; household service; fire safety; sanitary control; nature conservation, etc. Very often, local self-government bodies perform a number of functions and powers that the state legally delegates to them.

Functions and powers are regulated differently in countries with different legal systems and systems of local self-government and government. In other countries, the constitutions may speak about this very succinctly or even be completely silent, but it can be said in sufficient detail in a special law on local government and (or) self-government and other special legislation or legal act. On the basis of legislation, many problems in this area are regulated in detail in the charters (statutes) of communities and regions. In the countries of the Anglo-Saxon system of law, an important role in this area is played by judicial precedents that complement and specify the legislation on the competence of local government bodies in many ways. These countries usually provide a clear and detailed listing of the rights and responsibilities of local authorities. Within the continental system, the competence of these bodies is determined according to the main principle, and the scope and content of their powers are established by indicating that they are called upon to deal with all local affairs that are not legally represented by other government bodies, that are by indicating what local authorities cannot and should not do.

At the same time, the state controls the activities of local self-government bodies. This is carried out both by central state bodies and by its local representatives (prefects, commissioners, governors, etc.) [13]. They use various forms of such

control, up to the abolition of local self-government bodies' acts, the removal of the mayor, and in a number of countries, under certain conditions, the dissolution of the municipal council. In connection with subsidies from the center to local self-government bodies, the state retains great opportunities for financial control over the activities of these bodies, not to mention the impact on them through the judiciary [4, p. 150].

With regard to the problems of administrative reform in Ukraine in the context of globalization, it should be noted that despite the differences in approaches and assessments, the views of different scholars agree that state sovereignty at the present stage of historical development undergoes significant transformation. As a result, the state will partially lose its prerogatives in future, delegating it to one degree or another to supranational government structures and local institutions of civil society. The unprecedented acceleration and complication of processes in all spheres of society has led to the restructuring of many institutional structures of modern civilization. There are a number of features that are usually considered by scholars as evidence of a sovereign state decline, in particular: activation of regions within state formations, which takes the form of the desire to conduct independent economic activity to separatist sentiments with calls for greater autonomy or secession; formation of a new human identity that goes beyond the national-state community, attraction to the global structures of civil society.

In this regard, the problem of administrative reform is becoming relevant in Ukraine. The full-fledged model of administrative (public) government reform in Ukraine was formed by the Government in 1989, but did not take place due to political irresponsibility. The lost time had a negative effect on all spheres of society, and its European choice was achieved by the heroic actions of the Ukrainian people. New goals, values and priorities have emerged, which means the need to adopt a new concept of public administration reform, in which there are comparative and international aspects.

If a person does not participate in the management of his own house, street, village and city, then he is not a citizen, but a lawless and speechless object of government. Without full-fledged citizens, there is no civil society, and without civil society, a democratic state is impossible. Based on this extremely cruel premise, we consider the most important task of Ukraine today to create a system of local self-government and civil society.

With regard to the problems of administrative reform in Ukraine, it should be noted that the purpose of the Concept of Administrative Reform is decentralization of power and approval of the principle of subsidiarity, which states that each specific function of the state should be transferred to the closest to people level of government, where all key functions (education, health, housing and communal services) would be concentrated in territorial communities, and only those problems that the local authorities are unable to deal with on their own were passed on (for example, issues of defense and security, development of science, construction of highways, etc) [10, p. 87–91].

This Concept of local self-government and territorial organization of power reforming in Ukraine defines the main objectives of state administrative-territorial structure reforming in the context of executive power decentralization, namely: 1) new system of state administrative-territorial organization formation; 2) separation of powers (optimal distribution) between local governments and executive authorities at different levels of administrative-territorial organization; 3) formation of criteria for administrative territorial units of different levels of the state administrative-territorial structure.

Thus, the reform consists of three stages. The first stage is the consolidation of communities. The creation of new communities is envisaged around the already existing centers of economic activity, such as large villages, towns and cities, taking into account social needs, population, infrastructure development and the availability of education, health care and utilities. Due to the budget reform, the new enlarged communities have to become economically independent and receive a non-subsidized budget. Thus, it is planned to transfer most of the functions of district administrations to the community level.

The second stage is characterized by the optimization of the administrative-territorial structure of the regions. Enlarged communities should be consolidated into powerful areas with a population of 70 to 200 thousand people. The district government should provide people with more complex types of administrative services that are specialized medical care, secondary special education, law enforcement protection and justice administration. During this stage of the administrative reform, the aim is to eliminate district administrations and transfer their functions to the executive committees of district councils.

On April 20, 2020, the Verkhovna Rada of Ukraine adopted in the second reading a bill amending the Law of Ukraine “On Local Self-Government in Ukraine” and some other legislative acts of Ukraine on decentralization and delimitation of local government power [14]. This document gave the Cabinet of Ministers of Ukraine at the legislative level the right to decide on the definition of administrative centers and territories of territorial communities, as well as to submit to the Verkhovna Rada of Ukraine draft legislation acts on the formation and liquidation of districts. As a result, on November 17, 2020, the Verkhovna Rada of Ukraine adopted the Resolution “On the formation and liquidation of districts” [15], according to which in Ukraine 136 new districts were formed (out of 460). In particular, six districts have been formed in Transcarpathia region, namely: Berehiv, Mukachevo, Rakhiv, Tyachiv, Uzhhorod and Khust districts.

The third stage of the reform provides the optimization of the functions and boundaries of the regions. The main goal is to increase the availability of power and reduce the cost of administrative services. And this, in turn, would create the conditions for all necessary social reforms and accelerated economic modernization of the country. Unfortunately, these plans have not yet been fully implemented.

In practice, state power and local self-government are not separated, and the state does its best not to release local self-government from its subordination.

District and region councils do not have their own executive committees, so that are they seem to have the power, resources and powers, but they cannot implement them. They are forced to delegate all functions to state administrations, to officials that are appointed from above and often sent from afar who are not responsible for the exercise of delegated powers to councils or citizens.

The right to self-government in Ukraine is more or less realized only at the level of created territorial communities. But there are some limitations. First, not everyone has a revenue base for forming full-fledged budgets. Secondly, they cannot independently manage their own resources; these funds are spent through the State Treasury, which is not accountable to local councils. Third, local governments are forced to coordinate all serious decisions with public services, such as the sale of land or construction of buildings [6, p. 4–7].

Conclusions and suggestions. Based on the above, we can conclude that the higher the level of development of democracy in the country, the wider and more actively real local self-government is used in one form or another and the rejection of it is one of the important manifestations of undemocratic or insufficient democracy of the socio-political state system. An analysis of the problems of the relationship between local self-government and society allows us to conclude that after a long break, the state is trying to return to a civilized system of social management, including public administration and local self-government, managing as a territorial-administrative structural part in the civil society system. The development of local public authorities institution has its meaning not only in ensuring the separation of powers, which expresses the horizontal effect of the public power organization, but also in ensuring of the initiative, organizational and resource independence of the local government. It is qualitative expression of power division on the criterion of accessibility of management services and ensuring organizational and resource independence of local self-government depending on the scale and tasks of territorial communities.

Ukraine has all the prerequisites for the transition to sustainable development of settlements – the legal framework, research potential and demand from the population.

Список літератури

1. Локк Дж. Два трактата о правлении. *Антология мировой политической мысли* : в 5 т. Москва, 1997. Т. 1. С. 361.
2. Монтескье Ш. Избранные произведения. Москва : Политиздат, 1973. С. 298.
3. Вебер М. Политика как произведение и профессия. Избранные произведения. Москва, 1990.
4. Аверьянов В. Б. Функции и организационная структура органа государственного управления. Киев : Наукова думка, 1979. 150 с.
5. Батанов О. В. Проблеми реформування місцевого самоврядування та територіально організації влади в Україні з позиції теорії сучасного муніципалізму. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 3-1. С. 87–91. URL: http://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/09/3-1_2013.pdf.
6. Шемшученко Ю. С., Пухтинський М. О. Концептуальні, конституційні, політико-правові засади територіальної організації публічної влади. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 4. С. 4–7.

7. Барабашев Г. В. Местное самоуправление. Москва : Юридическая литература, 1996. 352 с.
8. Додатковий протокол до Європейської хартії місцевого самоврядування про право участі у справах місцевого органу влади від 16 листопада 2009 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_946#Text.
9. Конституции государств Европейского Союза : в 3 т. / под общ. ред. Л. А. Окунькова. Москва : Норма-Инфра, 1999. Т. 3. С. 427.
10. Михалева Н. А. Конституционное право зарубежных стран СНГ : учеб. пособие. Москва : Юристъ, 1999. 349 с.
11. Свирский Б. М. Государственное строительство и местное самоуправление в Украине : учеб. пособие. Харьков : Эспада, 2001. 487 с.
12. Конституція України. Прийнята на 5-й сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
13. Мохова Ю. Л. Стівідношення централізації та децентралізації в структурній організації державного управління. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2017. № 4. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1064>.
14. Про внесення змін до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» та деяких інших законодавчих актів України щодо децентралізації та розмежування повноважень органів місцевого самоврядування : проект закону від 16.04.2020 р. (станом на 30.09.2020 р.). URL: <https://www.minregion.gov.ua/base-law/grom-convers/elektronni-konsultatsiyi-z-gromadskisty/roekt-zakonu-ukrayiny-pro-vnesennya-zmin-do-zakonu-ukrayiny-pro-misceve-samovryaduvannya-v-ukrayini-ta-deyakih-inshyh-zakonodavchyh-aktiv-ukrayiny-shhodo-decentralizacziyi-ta-rozmezhu/>.
15. Про утворення та ліквідацію районів : Постанова Верховної Ради України від 17.07.2020 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2020. № 33. Ст. 235. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/807-20#Text>.

References

1. Lokk, Dzh. (1997). Dva traktata o pravlennii. *Antologiya mirovoy politicheskoy mysli*. (Vols. 1–5; Vol. 1). Moscow [in Russian].
2. Montesk'ye, S. (1973). *Izbrannyye proizvedeniya*. Moscow: Politizdat [in Russian].
3. Veber, M. (1990). *Politika kak proizvedeniye i professiya*. *Izbrannyye proizvedeniya*. Moscow [in Russian].
4. Aver'janov, V.B. (1979). *Funkcii i organizacionnaja struktura organa gosudarstvennogo upravlennija*. Kiev: Naukova dumka [in Russian].
5. Batanov, O.V. (2013). Problemy reformuvannia mistsevoho samovriaduvannia ta terytorialno orhanizatsii vlady v Ukraini z pozytsii teorii suchasnoho munitsypalizmu [problems of local government reform and territorial organization of power in Ukraine from the point of modern theory of municipalism]. *Porivnialno-analitychne pravo*, 3-1, 87–91. URL: http://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/09/3-1_2013.pdf [in Ukrainian].
6. Shemshuchenko, Yu.S., Pukhtynskiy, M.O. (2014). Kontseptualni, konstytutsiini, polityko-pravovi zasady terytorialnoi orhanizatsii publicnoi vlady [Conceptual, constitutional, political and law basis territorial organization of public authority]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava – Law Review of Kyiv University of Law*, 4, 4–7 [in Ukrainian].
7. Barabashev, G. (1996). *Mestnoye samoupravleniye*. Moscow: Yuridicheskaya literatura [in Russian].
8. Dодatkovyy protokol do Yevropeiskoi khartiyyi mistsevoho samovryaduvannya pro pravo uchasti u spravakh mistsevoho orhanu vlady vid 16 lystopada 2009 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_946#Text [in Ukrainian].
9. Okun'kov, L. (Ed.). (1999). *Konstitutsii gosudarstv Yevropeyskogo Soyuz*. (Vols. 1–3; Vol. 3). Moscow: Norma-Infra [in Russian].
10. Mikhaleva, N. (1999). *Konstitutsionnoye pravo zarubezhnykh stran SNG*. Moscow [in Russian].

11. Svirskij, B.M. (2001). Gosudarstvennoe stroitel'stvo i mestnoe samoupravlenie v Ukraine. Har'kov: Jespada [in Russian].

12. Konstytutsiya Ukrainy. Prynyata na 5-y sesiyi Verkhovnoyi Rady Ukrainy 28 chervnya 1996 roku. (1996). *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy*, 30, art. 141 [in Ukrainian].

13. Mokhova, J.L. (2017). Spivvidnoshennia tseentralizatsii ta detsentralizatsii v strukturnii orhanizatsii derzhavnogo upravlinnia [Value of centralization and decentralization in the structural organization of public administration]. *Derzhavne upravlinnya: udoskonalennya ta rozvytok*. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1064> [in Ukrainian].

14. Pro vnesennya zmin do Zakonu Ukrainy «Pro mistseve samovryaduvannya v Ukrainy» ta deyakykh inshykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo detsentralizatsiyi ta rozmezhuvannya povnovazhen orhaniv mistsevoho samovryaduvannya: proekt zakonu vid 16.04.2020 r. (stanom na 30.09.2020 r.). URL: <https://www.minregion.gov.ua/base-law/grom-convers/elektronni-konsultatsiyi-z-gromadskisty/roekt-zakonu-ukrainy-pro-vnesennya-zmin-do-zakonu-ukrainy-pro-misceve-samovryaduvannya-v-ukrayini-ta-deyakyh-inshyh-zakonodavchyh-aktiv-ukrainy-shhodo-decentralizatsiyi-ta-rozmezhu/>.

15. Pro utvorennia ta likvidatsiyu rayoniv: Postanova Verkhovnoyi Rady Ukrainy vid 17.07.2020 r. (2020). *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy*, 33, art. 235. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/807-20#Text>.

Трачук П. А., кандидат юридических наук, доцент, профессор кафедры административного, финансового и информационного права, Ужгородский национальный университет, Украина, г. Ужгород.

e-mail: petro.trachuk@uzhnu.edu.ua ; ORCID 0000-0002-3139-1927

Нестерова И. А., кандидат юридических наук, доцент, доцент кафедры уголовного права и процесса, Ужгородский национальный университет, Украина, г. Ужгород.

e-mail: iryna.nesterova@uzhnu.edu.ua ; ORCID 0000-0003-0481-2965

Формы деятельности муниципальных органов власти и перспективы их развития в Украине

В данной статье предпринята попытка исследовать природу местной публичной власти, источники ее легитимности, виды и формы публичной власти. Даны представления о конституционно-правовой основе организации и деятельности местной публичной власти и ее органов. Проанализированы существующие системы местного самоуправления в различных государствах, акцентировано внимание на различие понятий «самоуправление» и «управление». Проанализированы проблемы проведения административной реформы в Украине в условиях глобализации.

Ключевые слова: публичная власть; виды и формы публичной власти; управления; местное самоуправление; системы местного самоуправления; административная реформа; децентрализация.

Рекомендоване цитування: Trachuk P. A., Nesterova I. A. Activity forms of municipal authorities and prospects for its development in Ukraine. *Проблеми законності*. 2021. Вип. 155. С. 135–145. doi: <https://doi.org/10.21564/2414-990X.155.242721>.

Suggested Citation: Trachuk, P.A., Nesterova, I.A. (2021). Activity forms of municipal authorities and prospects for its development in Ukraine. *Problemy zakonnosti – Problems of Legality*, issue 155, 135–145. doi: <https://doi.org/10.21564/2414-990X.155.242721>.

Надійшла до редколегії 18.10.2021 р.

Солнцева Христина Володимирівна,
кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри адміністративного права
та адміністративної діяльності,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, Україна, м. Харків
e-mail: kvsolntseva@gmail.com
ORCID 0000-0001-9404-8029
Scopus-Author ID: 57193097041

doi: 10.21564/2414–990X.155.243856

УДК: 342.951:351.82

ШЛЯХИ ЗАПРОВАДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ КОНЦЕПЦІЇ ІНТЕГРОВАНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПОЛІЦЕЙСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Стаття присвячена аналізу існуючих у світі моделей побудови правоохоронних систем з метою визначення найбільш сприятливої та ефективною для національного права. Особливу увагу приділено питанню запозичення успішного досвіду країн Балтики та США в організації поліцейської діяльності, зокрема, у сфері здійснення підготовки висококваліфікованих кадрів поліцейських органів, взаємодії поліції та громади на засадах партнерства, а також міжнародного співробітництва з обміну досвідом спеціалізованих правоохоронних служб. Зроблено висновок щодо конкретних шляхів запровадження у законодавство України концепції інтегрованої організації поліцейської діяльності та очікуваних результатів від її здійснення.

Ключові слова: правоохоронна система; інтегрована поліцейська діяльність; взаємодія поліції та громади; підготовка спеціалізованих служб; міжнародне співробітництво поліції.

Солнцева К. В., кандидат юридических наук, доцент, доцент кафедры административного права и административной деятельности, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Украина, г. Харьков.

e-mail: kvsolntseva@gmail.com ; ORCID 0000-0001-9404-8029 ; Scopus-Author ID: 57193097041

Пути введения национальной концепции интегрированной организации полицейской деятельности

Статья посвящена анализу существующих в мире моделей построения правоохранительных систем с целью определения наиболее благоприятной и эффективной для национального права. Отдельно автором уделено особое внимание вопросу заимствования успешного опыта стран Балтии и США в организации полицейской деятельности, в частности, в сфере осуществления подготовки высококвалифицированных кадров полицейских органов, взаимодействия полиции и общества на принципах партнерства, а также международного сотрудничества по обмену опытом специализированных правоохранительных служб. На основе исследования сделан вывод о конкретных путях внедрения в законодательство Украины концепции интегрированной организации полицейской деятельности и ожидаемых результатов от ее осуществления.

Ключевые слова: правоохранительная система; интегрированная полицейская деятельность; взаимодействие полиции и общества; подготовка специализированных служб; международное сотрудничество полиции.

Постановка проблеми. Організація діяльності правоохоронної системи будь-якої держави посідає одне з ключових місць у процесі розбудови її правового механізму. Поліцейські органи втілюють у собі сукупність основоположних засад, направлених на виконання головних завдань влади у сфері охорони правопорядку та забезпечення безпеки населення. Тому організація роботи таких органів має будуватись не лише на вдосконаленій нормативній базі та структурі кваліфікованих кадрів, але й на розвинутих та актуальних ідеях та концепціях, що відповідають реаліям сьогодення, обраним векторам та перспективам зовнішньої політики держави.

Аналіз організації правоохоронної діяльності в Україні дозволяє виокремити декілька її базових складових: постійний перегляд та оновлення законодавчої бази як основи формування та роботи органів поліції; запровадження внутрішньодержавних реформ та орієнтація на їх результати, що стосуються основоположних аспектів механізму публічної влади; втілення всіх принципів та ідей, що супроводжують євроінтеграційні процеси у країні. Остання складова, у свою чергу, є провідною ланкою при розробленні та реалізації національних концепцій та основ розвитку правоохоронних органів, оскільки таким чином Україна активно виходить на світовий рівень показників боротьби із злочинністю та антигромадською поведінкою. Проте наразі можна казати про наявність недоліків у такій системі, зокрема тих, що стосуються інтегрованої організації поліцейської діяльності.

Проблематика пояснюється тим, що швидкість реформаційних процесів у правоохоронній сфері передових країн світу є значно вищою, ніж їх імплементація в Україні. У результаті низка нових концепцій, які вже активно втілені у зарубіжних державах, стають лише новими прогностичними напрямками для національної правової системи. Так, вплив поліцейської діяльності на міжнаціональні відносини, взаємодія поліцейських та громад на засадах партнерства, пріоритетне значення діяльності органів поліції місцевого значення є прикладами ідей, що мають ефективні показники роботи щодо боротьби із злочинністю та з охорони громадського порядку у ряді європейських держав та на американському континенті. Зокрема, нещодавно закінчена адміністративно-територіальна реформа в Україні, одна з основних ідей якої передбачала зміну моделі управління – створення на базі кожного району єдиного безпечного простору, – як наслідок викликає необхідність здійснення порівняльного аналізу діяльності поліцейських органів у США, де устрій базується переважно на самоврядних началах суб'єктів федерації [1]. Іншим прикладом може слугувати заснована ще у 1990-х роках інтегрована система професійної підготовки працівників правоохоронних органів на основі єдиних європейських стандартів освіти у правоохоронній діяльності [2, с. 50]. Таку систему запровадили деякі

країни Європи, зокрема, прибалтійські держави, що у свою чергу також має слугувати взірцем для національного механізму як такого, що разом з іншими пострадянськими країнами перебуває у процесі становлення демократичного режиму.

Таким чином, упровадження усіх діючих концепцій передових країн світу, що спрямовані на розвиток правоохоронної сфери держави, сьогодні є вкрай важливим завданням для України. Передбачається не лише імплементація сучасних надбань зарубіжних правових систем, але й дієва реалізація процесів з інтеграції поліцейської діяльності у такі програми. Через це актуальність даної роботи полягає в тому, аби розробити таку концепцію організації роботи поліцейських органів, яка б реалізувала зміни у внутрішній діяльності цих суб'єктів, а також відповідала зовнішнім орієнтирам нашої держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання запровадження інтегрованої організації поліцейської діяльності, аналізу складових та варіантів її формування, шляхів та методів її реалізації вже декілька років є не лише активною темою обговорень у колі вчених та політиків, але й практичним напрямком реформування національних правових систем більшості передових країн світу. Тому чимало відомих зарубіжних та українських науковців продовжують вивчати можливі подальші шляхи розвитку та реалізації означених концепцій. Наприклад, на увагу заслуговують праці таких авторів, як Д. В. Швець (D. V. Shvets), В. В. Чумак (V. V. Chumak), М. В. Фільштейн (M. V. Filshtein), І. В. Клименко (I. V. Klymenko), І. В. Серединський (I. V. Seredynskiy), В. О. Кундрік (V. O. Kundryk), С. В. Медведенко (S. V. Medvedenko) та інших.

Метою роботи є розроблення шляхів запровадження концепції інтегрованої організації поліцейської діяльності, а саме виокремлення основних напрямків такої роботи, дослідження досвіду країн Прибалтики та США у сфері реалізації інтегрованих процесів правоохоронних органів, формування основних методів та принципів імплементації такого досвіду в національну правову систему шляхом побудови та прийняття за основу роботи поліцейських органів відповідної програми розвитку з інтеграції.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Закону України «Про Національну поліцію» основними завданнями, що покладаються на даний орган, є забезпечення публічної безпеки і порядку, охорона прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави, протидія злочинності, а також надання послуг з допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги (ст. 2). Подальший аналіз національного законодавства у сфері правоохоронної діяльності дозволяє констатувати той факт, що наша держава активно виконує ключові аспекти входження до світової спільноти шляхом створення ефективної системи з протидії злочинності, захисту прав та свобод людини та громадянина, імплементації міжнародних стандартів даної галузі суспільних відносин у вітчизняне право. Однак увагу викликає структурна складова правоохоронного механізму, оскільки провідні науковці не раз наголошували на необхідності суттєвого пере-

гляду основних засад організації діяльності системи органів внутрішніх справ в умовах євроінтеграції.

Для початкового аналізу інформації щодо даної теми необхідно дослідити понятійні основи, що використовуються національним законодавцем для позначення різних аспектів поліцейської діяльності. Колізія полягає у тому, що чинні нормативно-правові акти, що стосуються даної сфери суспільних відносин, чіткого визначення основних питань не дають. Зокрема, досі немає єдиного розуміння поняття правоохоронної діяльності. Будучи закріпленим у низці норм багатьох галузевих законів України, цей термін часто пов'язують або із функціональним призначенням правоохоронних органів у сфері безпеки держави, або із правоохоронними та правозастосовними функціями органів державної влади. Але брак змістового трактування терміна викликає необхідність доктринального підходу до усунення законодавчої прогалини. У юридичній літературі найчастіше зустрічаються визначення «правоохоронна діяльність» у широкому та вузькому розумінні: а) це діяльність усіх державних органів та недержавних організацій щодо забезпечення дотримання прав і свобод громадян, їх реалізації, забезпечення законності та правопорядку; б) це діяльність спеціально уповноважених органів з метою охорони прав і свобод громадян, правопорядку та забезпечення законності, що реалізується в установленій законом формі та в межах повноважень, наданих цим органам [3, с. 98].

Прогалина у національному праві виникає і при визначенні поняття «правоохоронні органи», оскільки, по-перше, законодавець не лише не дає єдиного тлумачення даного терміна, але й часто ототожнює його та розкриває через категорію «правоохоронна система», яка також ще не встановлена у чинних нормативно-правових актах. Наприклад, у Законі України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» під правоохоронними органами розуміються органи прокуратури, Національної поліції, служби безпеки, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, Національне антикорупційне бюро України, органи охорони державного кордону, органи доходів і зборів, органи і установи виконання покарань, слідчі ізолятори, органи державного фінансового контролю, рибоохорони, державної лісової охорони, інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції (ч. 1, ст. 2). Але поширення такого підходу на загальне вживання спричиняє ряд недоліків: не надано вичерпний перелік правоохоронних органів, що функціонують в Україні, зазначено ряд органів, які не належать безпосередньо до правоохоронної сфери, проте виконують певні правозастосовні чи правоохоронні функції, не розкрито статус відповідних органів, головну мету діяльності та обсяг їх повноважень. По-друге, правоохоронна система в Україні є настільки розгалуженою, що доцільніше визначати її не через перелік конкретних органів, а шляхом розкриття суттєвих ознак, головного призначення та основних характеристик правосуб'єктності її складових елементів. Підтвердженням цього є ряд законів, у яких використовуються різні категорії органів державної влади, на яких покладені функції із забезпечення державної безпеки та правопорядку в

Україні: закони України «Про національну безпеку України» (державні органи спеціального призначення з правоохоронними функціями), «Про Державну прикордонну службу України» (правоохоронний орган спеціального призначення), «Про Національну гвардію України» (військове формування з правоохоронними функціями) тощо. Таким чином, суперечливість та відсутність у національному праві єдиних визначень понять «правоохоронна система» та «правоохоронний орган» спричиняє виникнення певних проблем не лише у теоретичному аспекті, але й у якісній регламентації повноважень та компетенції таких органів, правовому статусі їх посадових осіб, ефективності показників правоохоронної діяльності.

Ураховуючи наявні недоліки, юридична доктрина пропонує різні варіанти вирішення даних понятійних прогалин. Наприклад, узагальнена позиція багатьох авторів утілена у такому визначенні правоохоронної системи: це багатоврівнева соціальна система, що існує в державі та об'єднує органи й інститути, які на підставі та у межах правових норм здійснюють правоохоронну й правозахисну діяльність із метою забезпечення законності в державі [4, с. 148]. У свою чергу під правоохоронними органами можна розуміти органи державної влади та їх посадові особи, які діють у системі органів публічної влади та виконують покладені на них державою та законом функції із захисту та охорони громадського порядку, національної безпеки, внутрішньої та зовнішньої діяльності держави Україна. Крім цього, для позначення системності даних категорій багато науковців пропонують законодавчо врегулювати питання класифікації та внутрішньогалузевої спеціалізації окремих категорій правоохоронних органів: органи правопорядку (Національна поліція, СБУ, Національна гвардія України, Служба зовнішньої розвідки, управління державної охорони та розвідувальний орган Міноборони тощо), органи адміністративно-правової охорони (Держмитслужба, Держприкордонслужба, Держаудитслужба, Державна міграційна служба, Держслужба фінансового моніторингу, Національне агентство з питань запобігання корупції, Антимонопольний комітет тощо) та правозахисні органи (Уповноважений із прав людини, органи Мінсоцполітики, органи захисту прав споживачів, адвокати, адвокатські бюро й об'єднання, нотаріуси тощо) [5, с. 51–52].

Повертаючись до проблематики даної роботи, варто зазначити, що історія становлення правоохоронних органів у зарубіжних країнах останні десятиліття супроводжувалась адміністративними реформами, в результаті чого вибудовувався цілісний механізм нового державного управління. У теорії у зв'язку з цим виокремлюють декілька світових моделей побудови поліцейських систем: фрагментарну (децентралізовану), централізовану (континентальну) та інтегровану (змішану). Фрагментарна або децентралізована модель організаційної побудови загальнонаціональних поліцейських систем характеризується відсутністю єдиного загальнонаціонального органу, множинністю поліцейських сил загальнодержавного, регіонального та місцевого рівнів і визнає зосередження важелів управління поліцейськими силами в руках обласних (регіональних)

органів державної влади та органів місцевого самоврядування, що передбачає значну роль муніципальних органів влади в управлінні поліцією. На сьогоднішній день прикладом дотримання чіткої децентралізованої моделі поліції є Швейцарія, проте частково такий порядок організації поліцейської діяльності можна зустріти й у Болгарії, Чехії, Румунії [6, с. 133–134].

Централізована або континентальна модель побудови системи органів поліції характеризується жорстким вертикальним стилем управління з домінуючою роллю центрального Міністерства внутрішніх справ. Такий порядок притаманний державам континентальної Європи, зокрема, деяким постсоціалістичним країнам, де історично сформувалась практика функціонування сильної центральної влади з повним контролем над регіональними підрозділами. При цьому, незважаючи на відсутність або фактичну неіснуючість комунальних служб поліції, ефективність вертикального управління у країнах даної моделі забезпечує непорушність політичного режиму в умовах економічної і політичної нестабільності, дає змогу державі динамічно розвиватись без значних змін національних демократичних інститутів і гарантує реальне здійснення прав і свобод громадян [7, с. 13].

Інтегрована модель побудови органів поліції поєднує у собі дві попередні, а саме передбачає наявність центрального міністерства, що відповідає за координацію та співіснування органів поліції державного та регіонального значення, формує загальну політику щодо забезпечення безпеки у країні, а також діяльність муніципальної або комунальної поліції, яка має самостійний механізм функціонування. Так, у Великій Британії апарат управління безпекою та порядком у державі доповнено рядом спеціальних незалежних поліцейських служб (військовою поліцією, транспортною поліцією, поліцією з питань атомної енергетики тощо). Схожу практику можна також спостерігати у Федеративній Республіці Німеччини та Нідерландах.

Для України позитивним досвідом може слугувати запровадження інтегрованої системи поліцейських органів у країнах Балтії, оскільки саме ці держави з початком проведення правоохоронних реформ досягли високих показників ефективності роботи даних служб. У першу чергу, характеризуючи змішану модель цих країн, центральне місце у загальнонаціональній системі правоохоронних органів посідає Міністерство внутрішніх справ. Так, у Латвійській Республіці дане Міністерство є провідною установою державного управління у сфері внутрішніх справ, що виконує ряд завдань: боротьба зі злочинністю, охорона громадського порядку, захист особистих прав і законних інтересів, охорона державного кордону, пожежна безпека, порятунків, цивільна оборона, реєстрація та документування населення тощо [8]. Аналогічні завдання покладені на Міністерство внутрішніх справ Литовської Республіки, причому у законодавствах обох держав для визначення повноважень даних органів застосовується поняття «цілі», а не «мета» або «завдання», оскільки на них покладено, в першу чергу, завдання, пов'язані з розробкою та втіленням у практичну діяльність концепцій, програм функціонування

міністерства, фундаментальних ідей, які стосуються як його діяльності, так і роботи поліції [9, с. 56].

Важливо, що єдину систему поліцейських органів Литви та Латвії утворює поєднання підрозділів республіканської поліції та поліції самоврядувань. Наприклад, перша представлена кримінальною, транспортною, дорожньою поліцією, поліцією з охорони громадського порядку. Так, відповідно до Закону Литви «Про поліцію» завданнями останньої служби є забезпечення громадського порядку та громадської безпеки під час проведення республіканських заходів; надання необхідної допомоги прокуратурі та слідчим органам при розслідуванні злочинів; здійснення охорони державних установ та інших важливих об'єктів (ст. 14) [10].

В Естонії більш сучасна практика функціонування різних рівнів органів поліції, оскільки офіційно муніципальні служби почали свою роботу лише з 1 липня 2014 р., коли набув чинності Закон «Про охорону громадського порядку». Відповідно до даного нормативно-правового акта муніципальна поліція бере участь у здійсненні контролю за громадським порядком на території міста, застосовує загальні та спеціальні заходи державного нагляду, контролює порядок виконання місцевих норм права [11]. Цікавою також є практика діяльності Департаменту муніципальної поліції у Таллінні та запровадження його роботи на «прозорих» засадах у контексті формування електронного уряду Естонії. На практиці це проявляється у тому, що будь-яка особа, яка проживає у цьому місті, має можливість не лише вільно ознайомитись із діяльністю Департаменту, але й повідомити про відоме їй правопорушення через інтернет-ресурси [12].

Майже повний перехід до місцевого управління та контролю за діяльністю поліцейських органів можна спостерігати у США. По суті, у цій країні немає єдиної федеративної поліції, оскільки жителі кожної місцевої громади, що представлені місцевим самоврядуванням на відповідній території, вправі самостійно створювати власне поліцейське управління. Таким чином, основні обов'язки з охорони громадського правопорядку покладаються на служби поліції тієї чи іншої місцевості, чисельність яких залежно від кількості населення може варіюватись від декількох осіб до десятків крупних управлінь (Нью-Йорк, Лос-Анджелес). На місцевому рівні у США можуть поєднуватись роботи декількох видів правоохоронних органів: поліція шерифа, якого обирає виборний орган місцевого самоврядування або безпосередньо на голосуванні жителі місцевості, та поліція місцевої адміністрації. Кожна з цих служб підпорядковується та фінансується з боку суб'єкта призначення, а розподіл повноважень та компетенції відбувається на місцевому рівні. Наприклад, у великих містах основна категорія справ переходить у руки поліцейського управління, а служба шерифа займається переважно документальними та реєстраційними завданнями. У маленьких містечках головні важелі влади зосереджені в руках шерифа, який є головою місцевої поліції.

Найбільш чітко змішану модель організації діяльності органів поліції сьогодні демонструє правова система Бельгії. Закон Королівства Бельгії про

організацію інтегрованої поліцейської служби, структурованої на два рівні, від 7 грудня 1998 р. є прикладом такої взаємодії різних структурних елементів правоохоронних служб, яка б могла слугувати взірцем для української моделі, оскільки особливостями свого функціонування вона забезпечує поєднання спеціалізованого підходу до різних сфер діяльності поліції з гарантуванням загальної безпеки на території всієї держави. Так, служби поліції Бельгії представлені федеральним та місцевим рівнем, які окремо один від одного є автономними та підзвітними різним органам влади, а у сукупності становлять собою єдину інтегровану поліцію. Відповідно до вищезгаданого Закону про організацію інтегрованої поліцейської служби, структурованої на два рівні, місцева поліція забезпечує на відповідному локальному рівні виконання базових функцій правоохоронних служб, що включають реалізацію всіх завдань адміністративної та судової поліції, необхідних для контролю над ситуацією та місцевими подіями на території, що є зоною дії органу. У свою чергу федеральна поліція забезпечує на всій території, дотримуючись принципів спеціалізації та субсидіарності, здійснення спеціальних та таких, що виходять за межі місцевих, повноважень адміністративної та судової поліції, завдань з підтримки корпусів місцевих правоохоронних органів (ст. 3) [13].

Крім цього, уваги заслуговує процес розроблення плану діяльності поліції у країні, оскільки він теж базується на інтегрованому підході організації. Так, кожен чотири роки міністри внутрішніх справ та юстиції розробляють національний план безпеки, який забезпечує глобальний аналіз питань правопорядку, зокрема, тих, що стосуються дорожньої галузі, координує та узгоджує дії поліцейських служб у даній сфері, а також є основою розроблення відповідних зональних (місцевих) планів. Показово, що така практика частково зустрічається і в національному законодавстві. Закон України «Про Національну поліцію» також покладає на Міністра внутрішніх справ України повноваження із затвердження стратегічних програм діяльності та пріоритетних напрямків роботи поліції, шляхів виконання покладених на неї завдань, планів її роботи. Додатково Указом Президента України було прийнято проєкт Стратегії громадської безпеки та цивільного захисту України, яка визначила напрями державної політики щодо захисту прав і свобод людини та громадянина, інтересів суспільства та держави від загроз у сферах громадської безпеки та цивільного захисту, пріоритети та очікувані результати їх досягнення, а також ряд завдань, які покладаються переважно на органи поліції та мають за мету досягти всіх цілей, визначених даною Стратегією. Однак варто зазначити, що дані нормативно-правові акти досі не гарантують комплексного та ефективного підходу до планування інтегрованої поліцейської діяльності, оскільки, по-перше, не повністю враховують спеціалізовані профілі роботи різних служб, по-друге, не розраховані на територіальні масштаби дії.

Повертаючись до української моделі побудови системи правоохоронних органів, можна стверджувати, що принципи її формування сьогодні тяжіють до континентального порядку із чіткою вертикальною структурою управління. Така

схильність зумовлена, перш за все, історичними подіями, зокрема, укоріненням пострадянським порядком функціонування влади, а також недовготривалим процесом становлення незалежної демократичної держави. Однак, ураховуючи той факт, що адміністративні реформи країн Балтії отримали свій початок у 1990-х роках та вже на сьогодні демонструють якісні показники ефективної роботи сфери правопорядку, варто зробити висновок про необхідність перегляду принципів розбудови органів поліції в Україні. Убачаємо доцільним запровадити в національній правовій системі інтегративну модель функціонування правоохоронної системи, яка органічно буде поєднувати у собі сильні важелі центрального органу управління та незалежність у діяльності місцевих служб з охорони громадського порядку.

У зв'язку з цим спробуємо сформулювати авторське визначення інтегрованої поліцейської діяльності, яке поєднуватиме у собі головні тенденції та напрямки розвитку правоохоронних органів за прикладом практик передових країн світу та демонструватиме основоположний категоріальний апарат вищенаведеної концепції. Отже, інтегрована поліцейська діяльність це діяльність правоохоронних органів, що діють на національному та регіональному рівнях, спрямована на вирішення основних проблем державного та місцевого значення, забезпечення національної безпеки, підтримання громадського правопорядку і передбачає взаємодію між різними рівнями та спеціалізованими структурами правоохоронної системи держави, недержавними підприємствами, установами, організаціями, громадянами, зовнішніми суб'єктами у сфері міжнародного правопорядку шляхом здійснення співробітництва на засадах партнерства з метою підвищення ефективності діяльності та досягнення завдань поліцейських органів, а також з метою подальшої інтеграції України у європейську спільноту.

На окрему увагу заслуговує розгляд питання спеціалізації місцевих служб поліції у країнах Балтії. Такий досвід має вкрай актуальне значення для України, оскільки багато вітчизняних науковців та політичних діячів наголошують на проблемі транснаціональної злочинності на територіях морських портів. Відомо, що більшість заборонених речовин та предметів, вилучених із цивільного обороту, надходять на територію нашої держави шляхом переміщення через морський порт, унаслідок чого ризику появи міжнародних загроз підвищуються. Тому в Україні час від часу постає питання щодо створення портової поліції як структурного підрозділу або спеціальної служби Національної поліції. Така практика не є новою, а вже багато років функціонує у ряді країн, що мають прямий вихід до морських об'єктів. Наприклад, у Латвійській Республіці на портову поліцію покладено функції з профілактики та запобігання правопорушень, що виникають в порту, забезпечення охоронно-пропускного режиму, контролю за дотриманням правил порту тощо. Як самостійна служба, портова поліція для ефективного виконання покладених на неї завдань активно співпрацює з державною поліцією, митною, прикордонною службою, поліцією безпеки Латвії. Важливо, що започаткування роботи такої служби в Україні матиме в основі більш розширену сферу повноважень та цілей. Зумовлено це тим, що сьогодні

політична ситуація у державі, що вже на офіційному рівні визнана міжнародним співтовариством як така, що має збройний конфлікт міжнародного характеру, безпосередньо стосується приморських територій України [14]. Тому портова національна поліція потенційно виконувала б чимало важливих функцій не лише щодо контролю за незаконним вивезенням та ввезенням на територію заборонених речей та речовин, але й щодо забезпечення євроінтеграційних процесів і безпеки нашої держави від наявних і ймовірних міжнародних загроз.

Іншим напрямком організації поліцейської діяльності, який має вдосконалюватись в рамках основних ідей та концепцій розвитку національної правоохоронної системи, є питання професійної освіти поліцейських. Проблематика української системи навчання даної категорії осіб полягає у її короткостроковості та вузькій направленості, внаслідок чого ряд служб поліції багато років демонстрували низький рівень показників довіри з боку громадян. Так, відповідно до Положення про організацію первинної професійної підготовки поліцейських, яких вперше прийнято на службу, поліцейські проходять професійну підготовку з метою набуття ними спеціальних навичок, необхідних для виконання повноважень поліції, у тому числі відповідну спеціальну підготовку щодо зберігання, носіння, застосування і використання вогнепальної зброї. Така професійна підготовка проводиться на базі вищих навчальних закладів Міністерства внутрішніх справ із специфічними умовами навчання та установ (закладів) Національної поліції, що діють для забезпечення організації відповідної спеціальної підготовки поліцейських, уперше прийнятих на службу в поліції.

Для порівняння варто проаналізувати європейський досвід здійснення фахової підготовки співробітників органів поліції, оскільки ряд передових країн застосовують більш інтегративний підхід до цього. По-перше, слід зазначити, що система професійної освіти поліцейських у Європі характеризується постійною взаємодією та взаємопоєднанням не лише із національними цивільними освітніми механізмами, але й із єдиними європейськими стандартами освіти у даній галузі. Як правило, навчальні заклади, що займаються підготовкою поліцейських, перебувають у підпорядкуванні Міністерства внутрішніх справ держави або відповідного підрозділу поліції. Хоча поширеною та доволі успішною з точки зору престижності та якості є практика віднесення таких освітніх закладів до системи інших державних університетів (Словенія, Нідерланди). По-друге, ряд країн практикують навчання поліцейських протягом доволі тривалого часу у поєднанні із принципами багатопрофільності та практичного відпрацювання отриманих знань і навичок. Наприклад, розвинуту систему правоохоронної освіти має Федеративна Республіка Німеччина, де тривалість курсу підготовки становить 2,5 роки, включаючи теоретичні програми та практичні заняття. Так, теоретична складова обов'язково включає в себе вивчення нормативно-правової бази держави, основ розслідування різних категорій злочинів, правил регулювання дорожнього транспорту, прийомів затримання особи, надання первинної медичної допомоги, питань взаємодії з громадянами тощо.

Особливості підготовки поліцейських має освітня система Великої Британії, де даний процес характеризується децентралізованим та регіональним спрямуванням, а безпосередньо програма вже на своїх початкових етапах має вузькоспеціалізований напрям, тож поліцейський стає висококваліфікованим спеціалістом окремої служби чи підрозділу. Схожий досвід має Королівство Бельгії, де законодавством передбачена можливість створення по одній школі поліції у кожній провінції поряд із загальнонаціональними федеральними закладами, середня тривалість навчання у яких складає один рік. Крім цього, Закон Бельгії про організацію інтегрованої поліцейської служби, структурованої на два рівні, закріплює наступні складові програм професійної підготовки, які здійснюють школи поліції: законодавчі і підзаконні положення; застосування на практиці методів поліції; застосування поліцейських тактичних принципів і правил їх виконання; засвоєння навичок адекватної поведінки та вміння підтримувати спілкування (ст. 142quater) [13].

Яскравим прикладом світової інтеграції у сфері правоохоронної освіти є діяльність Міжнародної правоохоронної академії (ILEA) (далі – Академія). Академія була заснована за домовленістю США з Угорщиною в 1994 р. з метою боротьби із транснаціональною злочинністю. Головним завданням постало навчання представників правоохоронних органів Центральної Європи та держав СНД як теоретичним навичкам (охорона кордонів, транснаціональний тероризм, управління ресурсами та організаціями, експертні науки тощо), так і практичним складовим та сучасним методам розслідування нових видів злочинів у рамках правової системи їх країн (підготовка та здійснення операцій під прикриттям, розслідування злочинних організацій, застосування вогнепальної зброї тощо) [15, с. 59]. Показово, що Україна вже долучала своїх поліцейських до програми стажування в Академії, що свідчить про початок міжнародного співробітництва у правоохоронній сфері та необхідності подальшого закріплення таких концепцій у національній правовій системі.

Іншим відомим прикладом підготовки висококваліфікованих кадрів спеціальних підрозділів поліції є діяльність американських правоохоронних груп SWAT (Special Weapons and Tactics). Це спеціальні групи озброєння та тактичного реагування, члени яких відбираються, навчаються та екіпіруються в особливому порядку, призначені для вирішення критично небезпечних ситуацій, пов'язаних із загрозою громадському правопорядку або національній безпеці, та які наділені можливостями та повноваженнями, що виходять за рамки компетенції рядових працівників слідчих або оперативних підрозділів поліції. Особливістю цих груп є відносна незалежність від інших правоохоронних структур, оскільки, по-перше, вони мають власні стандарти та правила організації діяльності, по-друге, їх виклик має мати за підставу виключно критичні ситуації з високим ризиком, по-третє, залучення таких груп до роботи інших підрозділів ґрунтується на спеціально укладеному Меморандумі про взаємодію (MOA), по-четверте, навички, вміння, зняряддя, які використовують команди SWAT, є певним чином недоступними або обмеженими для інших правоохоронців, які

виконують основну масу головних функцій поліції США [16, с. 12]. Останніми роками спеціалізовані групи SWAT зорієтували свою роботу на інтеграцію у внутрішньодержавний правоохоронний простір та міжнародне співробітництво. Зокрема, фактично сьогодні робота цих суб'єктів простежується переважно в регіональному аспекті, а саме шляхом розподілу певної кількості кадрів за територіями штатів, тим самим забезпечуючи місцевих поліцейських гарантованою допомогою на випадок небезпечних інцидентів.

З іншого боку, з метою поширення своєї практики та обміну досвідом діяльності США активно укладає договори про фінансування та тривалу співпрацю з різними державами світу. Україна не стала винятком: на підставі Угоди між Урядами від 13.03.2015 р. США виділили 26 млн доларів на фінансування реформ у галузі правоохоронної діяльності та кримінальної юстиції. У результаті в нашій державі було створено та введено в дію корпус оперативно-раптової дії (КОРД) – новий, єдиний і універсальний підрозділ поліції особливого призначення Національної поліції України. Завданнями таких національних груп за прикладом американської практики є розроблення та проведення спеціальних операцій із захоплення небезпечних злочинців, припинення правопорушень, що вчиняються учасниками злочинних угруповань, звільнення заручників, надання підтримки іншим підрозділам поліції з метою забезпечення переважачою вогневої потужності над правопорушниками тощо [17]. Для ефективності роботи КОРД в Україні, а також підтримання співпраці групи SWAT проводять навчання українських правоохоронців у даній сфері. Крім цього, принципово важливо, що національна правова система також пішла сучасним шляхом запровадження роботи спеціальних підрозділів, оскільки сьогодні ці служби діють у межах власних регіонів, чим забезпечують чіткий контроль за безпекою того чи іншого міста на високому рівні.

Отже, провівши у 2016 р. реформу поліції, Україна присвятила детальну увагу питанню підбору, кваліфікації та суворим вимогам до особи поліцейського сучасної національної правоохоронної служби. Зокрема, окремою складовою змін стало питання корупційної спрямованості даних служб, особливо у процесі їх професійної підготовки [18, с. 71]. Однак досі в освітній підготовці поліцейських існує чимало недоліків. Тому необхідно запровадити у концепцію інтегрованої організації поліцейської діяльності України успішний досвід країн Європи та США, зокрема у питанні спеціалізації, термінів та міжнародного співробітництва у такій підготовці.

Останніми роками найбільш відомою та ефективною концепцією, яка стала головним важелем усіх реформ у багатьох країнах світу, є запровадження поліцейської діяльності, орієнтованої на громаду (“community policing”). Взаємодія поліції із населенням на засадах партнерства як ідея виникла ще у другій половині ХХ ст. у США та передбачала встановлення партнерських відносин з громадянами певної місцевості та налагодження з ними комунікації з метою попереднього виявлення потенційно злочинної поведінки у відповідному регіоні, максимально можливого припинення протиправних дій на ранніх етапах

їх прояву, а також більш швидкого та ефективного збирання доказів у випадках фактичного скоєння правопорушення. Реальний же прояв такої концепції у практиці більшості країн отримав вигляд постійної співпраці та діалогу між громадянами та поліцейськими шляхом проведення останніми численних зустрічей та семінарів із попередження злочинності, видання газет, бюлетенів, допомоги громадським формуванням, створення дорадчих органів для інформування вищих структурних ланок тощо.

В Україні особливу актуальність дана концепція отримала із початком реформи щодо децентралізації влади, оскільки таким чином найефективніше дотримується принцип субсидіарності, відповідно до якого велика кількість надходжень разом із значним колом відповідних повноважень трансформуються від центральної до місцевої влади. Показово, що національне законодавство чітко увібрало в себе головні ідеї партнерства поліції та громади. Так, Закон України «Про Національну поліцію» закріпив, що діяльність поліції здійснюється в тісній співпраці та взаємодії з населенням, територіальними громадами та громадськими об'єднаннями на засадах партнерства і спрямована на задоволення їхніх потреб. З метою визначення причин та/або умов учинення правопорушень планування службової діяльності органів і підрозділів поліції здійснюється з урахуванням специфіки регіону та проблем територіальних громад (ст. 11).

Суперечливість виникає в результаті аналізу ідей та завдань, що закріплені в національному законодавстві за концепцією партнерства поліції та громади, а також практичних проблем їх реалізації. Наприклад, велику частку територіальних громад в Україні віднесено до сільських місцевостей, малі території яких викликають ряд незручностей у роботі поліції з обов'язковою співпрацею із населенням. Зокрема, відсутність приватності у малих громадах, специфічний характер правопорушень та проблем, труднощі у поєднанні поліцейських офіцерів громади, інспекторів громад з охорони громадського порядку/благоустрою, громадських формувань та інших підрозділів поліції в одній особі, обмеженість ресурсів та місцевого бюджетування, ризику зловживання своїм становищем внаслідок подвійного підпорядкування сектору превенції у регіоні та сектору взаємодії з громадами управління превентивної діяльності відповідного Головного управління Національної поліції України в області, – усе це свідчить про важливу специфіку виконання поліцейських обов'язків у межах сільської місцевості з одночасним підтриманням співпраці з населенням [19, с. 16–17, 20–21]. Тому вкрай актуально запозичити досвід зарубіжних країн, які застосовують інтеграційний підхід до організації правоохоронної діяльності, враховуючи тим самим інтереси як національного масштабу, так і територіальних суб'єктів.

Наприклад, у Шотландії, як і в багатьох інших західних країнах, поліцейський часто виконує роль так званого інтегратора або посередника між різними групами населення. Проявляється це у тому, що його головним завданням є вирішення питань не кримінального чи адміністративного характеру, а таких, що стосуються соціального благополуччя громадян. Тому така концепція у державі ще отримала назву «м'яке поліціювання» (“soft policing”) [20].

У сільських місцевостях США поширеною є практика громадського патрулювання, коли частина бажаючих приєднуються до служб поліції з метою спільного слідкування за правопорядком, пошуком зниклих, рятування тих, кому терміново потрібна допомога тощо. Такі «волонтери» не набувають жодного статусу правоохоронця, не обтяжуються додатковими правами або обов'язками, не отримують зброю чи інше знаряддя, однак поруч з цим додатково проходять відповідну підготовку та забезпечуються необхідними ресурсами для, наприклад, нічного патрулю. Також часто в США партнерство з поліцейськими органами полягає у встановленні в особистому транспорті громадян за їх згодою рацій, чим вони, по суті, здійснюють постійний патруль та контроль за безпекою власного міста [21, с. 25].

Правоохоронна система Бельгії також направлена на інтеграцію поліцейських у спільноту, їх служіння громадянам та спільний пошук рішень з урахуванням місцевих особливостей задля забезпечення правопорядку, що у сукупності породило концепцію «поліцейської діяльності на рівні громади». Часто в межах конкретної громади працівники поліції використовують метод «діалог-кафе», який передбачає регулярне проведення зустрічей дільничного офіцера з мешканцями, представниками громади для вирішення певних проблем, обговорення варіантів їх попередження та профілактики, аналізу інших питань. Завдяки неформальному характеру таких зустрічей контакт між місцевими жителями та поліцейськими стає більш налагодженим, але й одночасно з цим у результаті приймаються ефективні рішення, узгоджуються дії та розподіляються завдання та повноваження між відповідальними службами [22, с. 139–140].

Естонія розвинула процес тіснішої взаємодії місцевого населення з органами поліції. У державі вже понад 25 років існує практика залучення у правоохоронну діяльність так званих помічників поліцейських або волонтерів. Допомагаючи місцевим службам порятунку, морським рятувальникам, черговим підрозділам поліції, патрульним та охоронним службам, такі волонтери виступають сполучною ланкою між громадами міста та органами безпеки та правопорядку. Показово, що з метою сприяння волонтерській діяльності у сфері внутрішньої безпеки Міністерство внутрішніх справ Естонії разом з іншими відомствами фінансово підтримує такі асоціації, створює сприятливе правове середовище для їх роботи, а також іншими шляхами заохочує та мотивує громадян брати участь у відповідних заходах [23].

В Україні раніше також діяв схожий інститут громадських помічників дільничних офіцерів поліції, однак ще на початку XXI ст. його було ліквідовано. Зараз альтернативна форма взаємодії встановлена Законом України «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону», відповідно до якого громадські формування з охорони громадського порядку і державного кордону можуть бути створені на засадах громадської самодіяльності як зведені загони громадських формувань, спеціалізовані загони (групи) сприяння Національній поліції та Державній прикордонній службі України,

асоціації громадських формувань тощо (ч. 2 ст. 1). А згідно з Інструкцією з організації діяльності дільничних офіцерів поліції одним із завдань дільничного є співпраця з представниками громадських формувань з охорони громадського порядку та державного кордону, надання допомоги в організації їх діяльності, участь у проведенні спільних нарад, під час яких розробляються та погоджуються заходи із забезпечення публічної безпеки і порядку на територіях обслуговування й взаємодії з патрульною поліцією та з групами реагування патрульної поліції (р. 3, ч. 8). Однак така практика в нашій державі має певні відмінності від зарубіжної, недоопрацювання, оскільки, з одного боку, вона не може вважатись волонтерською, бо, як правило, члени таких організацій отримують відшкодування з боку держави, а з іншого – у разі здійснення ними конкретних дій з охорони громадського порядку або припинення злочинної дії жодних гарантій або засобів захисту національне законодавство не надає, через що часто виникають проблеми не лише з безпекою таких осіб, але й з правовою оцінкою їх дій.

Оцінюючи досвід зарубіжних країн, варто акцентувати увагу й на досягненнях у сфері взаємодії українських поліцейських у діяльності з населенням. Зокрема, на окрему увагу заслуговує інститут контролю громадян за діяльністю правоохоронних органів і визначення рівня їх довіри до Національної поліції. Так, відповідно до ст. 89 Закону України «Про Національну поліцію України» поліція взаємодіє з громадськістю шляхом підготовки й виконання спільних проєктів, програм і заходів для задоволення потреб населення та покращення ефективності виконання поліцією покладених на неї завдань. Співпраця між поліцією та громадськістю спрямована на виявлення й усунення проблем, пов'язаних із здійсненням поліцейської діяльності, і сприяння застосуванню сучасних методів для підвищення результативності та ефективності здійснення такої діяльності. Окремо у 2018 р. було затверджено Порядок проведення оцінки рівня довіри населення до Національної поліції, завдяки чому безпосередньо аналізуються рівень задоволення потреби населення в поліцейських послугах, процеси, що відбуваються в системі Національної поліції, та характеристики і результати її діяльності. Дані інститути отримали визнання в національній правовій системі, а тому, враховуючи їх показники у поєднанні із аналізом виконання прийнятих на себе міжнародних зобов'язань і реалізації світових ідей та концепцій з підтримання правопорядку, можна робити висновки про діяльність української поліції у цілому. Важливо, що за статистичними даними за 2021 р. рівень довіри громадян до Національної поліції України зріс майже на 6 % у порівнянні з минулим роком, що, безумовно, свідчить про правильний напрямок розвитку й організації поліцейської діяльності [24].

Висновки. Отже, обравши курс на євроінтеграцію, провівши низку адміністративних реформ та реформ у системі правоохоронних органів, Україна робить кроки до світового рівня організації поліцейської діяльності. Зокрема, національна правова система активно вбирає в себе досвід передових країн світу у питаннях підготовки кваліфікованих кадрів поліцейських органів, вза-

ємодії співробітників поліції з населенням на засадах партнерства, боротьби з корупційними складовими у їх роботі, оцінки діяльності та рівня довіри до поліцейських. Однак чимало важливих питань все ще мають мати пріоритетне значення при плануванні концепції розвитку національної правоохоронної системи. Наприклад, наразі практика США та європейських держав є актуальною і корисною при вирішенні проблем щодо спеціалізації поліцейських служб, добровільного партнерства між населенням та поліцією, роботи правоохоронних органів у сільській місцевості тощо. На нашу думку, першочергове значення має питання безпосередньої побудови цілісної системи органів поліції в Україні, оскільки змінивши основоположні засади організації поліцейської діяльності у національній правовій системі за взірцем саме інтегрованої моделі передових країн світу, наша держава зможе більш якісно та повно охопити усі сучасні концепції та програми ефективної роботи з підтримання правопорядку і захисту національної безпеки.

Аналізуючи сучасний рівень правового розвитку України, а також тенденції реформування правоохоронної системи, можливими шляхами запровадження інтегрованої організації поліцейської діяльності є:

- переорієнтація з вертикальної структури побудови органів поліції на горизонтальну шляхом надання органам місцевої влади та місцевим правоохоронним органам право самостійно визначати напрямки взаємодії, організації діяльності і методи роботи в умовах врахування та забезпечення інтересів жителів відповідної місцевості, залишаючи при цьому за центральними органами влади повноваження із визначення загальних засад політики у сфері національної безпеки і головних тенденцій її розвитку;

- поєднання на місцевому рівні різних поліцейських служб та структур, а також спеціалізованих підрозділів, що знаходяться у підпорядкуванні як державних та самоврядних суб'єктів, так і мають певну незалежність у своїй діяльності;

- перенесення фокусу з централізованого контролю за показниками та ефективністю роботи поліції на локальний шляхом залучення різних недержавних громадських організацій та безпосередньо поліцейських до співпраці у питанні звітності останніх, а також систематичного проведення оцінки рівня довіри громадян до органів Національної поліції України;

- удосконалення та введення в дію норм законодавства щодо конкретних шляхів і методів взаємодії органів поліції та громадян певної місцевості на засадах партнерства, зокрема через постійне проведення консультацій, зборів, статистичної та звітної роботи, публічного прийняття пропозицій від населення щодо роботи та відкритості поліції, видання інформаційно-навчальних та правових бюлетенів, газет, документів тощо;

- розроблення електронно-інформаційних послуг у правоохоронній сфері, зокрема, створення відкритих баз даних з детальною інформацією про місцеві служби поліції та їх співробітників, про статистичні дані, що стосуються різних показників відповідної території, запровадження інтернет-доступу для жителів

до здійснення повідомлень і заяв щодо порушень громадської безпеки або скарг на дії (бездіяльність) працівників правоохоронних органів;

– запровадження різних напрямків взаємодії та залучення громадян до співробітництва з органами поліції на добровільних основах (наприклад, громадське патрулювання, посада громадського помічника дільничного офіцера, допомога службам порятунку);

– перегляд національного законодавства, що стосується порядку підготовки кваліфікованих кадрів правоохоронних органів, а саме у питаннях подовження терміну здійснення такої підготовки з чітким акцентом на відпрацювання теоретичних і практичних навичок у взаємодії, а також у питанні спрямованості на підготовку спеціалізованих структур з високим рівнем кваліфікації у відповідному напрямку роботи.

Запровадивши у національному праві та реалізуючи на практиці ці положення, Україна вийде на новий рівень забезпечення безпеки у державі і наблизиться до європейських стандартів здійснення правоохоронної діяльності. Безпосередньо очікуваними результатами від здійснення окреслених дій може бути підвищення показників оцінки рівня довіри громадян до Національної поліції, оперативне вирішення питань на місцевому рівні, що стосуються роботи поліцейських, прийняття на службу кваліфікованих фахівців різновекторних спеціалізованих правоохоронних підрозділів, покращення статистики попереджених та розкритих правопорушень.

Список літератури

1. Ігор Клименко презентував нову модель організації діяльності Національної поліції України. 11 лютого 2021 р. *Урядовий портал*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/igor-klimenko-prezentuvav-novu-model-organizaciyi-diyalnosti-nacionalnoyi-policiyi-ukrayini> (дата звернення: 15.09.2021).

2. Швец Д. В. Поліцейська освіта: європейські підходи до організації та тенденції розвитку. *Підготовка поліцейських в умовах реформування системи МВС України* : зб. наук. праць V Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 29 трав. 2020 р.). Харків: ХНУВС, 2020. С. 50–54.

3. Волюйко О., Дручек О. Поняття правоохоронної діяльності та правоохоронних органів у світлі концепції національної безпеки України. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. Вип. 10. С. 95–100. doi: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.10.16>.

4. Дудченко О. Сутність правоохоронної системи. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. Вип. 8. С. 144–149. doi: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.8.27>.

5. Коросташова І. М. Судові та правоохоронні органи України (питання класифікації). *Правова позиція*. 2021. № 3 (32). С. 47–52. doi: <https://doi.org/10.32836/2521-6473.2021-3.9>.

6. Чумак В. В. Адміністративно-правові засади діяльності поліції Грузії, країн Балтії та України: порівняльний аналіз : монографія. Харків : Константа, 2019. 490 с.

7. Криштанович М. Ф. Європейський досвід державного управління органами поліції та можливості його використання в Україні. *Актуальні проблеми державного управління*. 2015. Вип. 1(47). С. 287–293.

8. Ministry of the Interior. 09.03.2020. URL: <https://www.iem.gov.lv/en/ministry-interior> (дата звернення: 18.09.2021).

9. Фільштейн М. В. Поліцейські органи Прибалтійських держав-членів Європейського Союзу (Латвія, Литва, Естонія): організація та правове забезпечення діяльності в сфері внутрішніх справ : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2016. 228 с.

10. О полиции : Закон Литовской Республики от 11.12.1990 г. № 1851 (Teisės akto tekstas). Вильнюс. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.281866?jfwid=-fxdp7x64> (дата звернення: 23.09.2021).
11. Про охорону громадського порядку : Закон Естонської Республіки від 23.02.2011 р. (Korralduseseadus: Vastu vxetud 23.02.2011; RT I, 22.03.2011, 4). URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/112072014084> (дата звернення: 23.09.2021).
12. Tallinna Munitsipaalpolitsei Ameti tutvustus (Муниципальная поліція Таллінна). 17.05.2021 р. URL: <https://www.tallinn.ee/Tallinna-Munitsipaalpolitsei> (дата звернення: 21.09.2021).
13. Про організацію інтегрованої поліцейської служби, структурованої на два рівні : Закон Королівства Бельгії від 07.12.1998 р. URL: https://old.pravo.org.ua/files/Criminal%20justice/Belg_98.pdf (дата звернення: 21.09.2021).
14. Офісом Прокурора Міжнародного кримінального суду опубліковано щорічний Звіт щодо попереднього вивчення ситуації в Україні. 15.12.2020 р. *Офіс Генерального прокурора*. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/news?_m=publications&_t=rec&id=285530 (дата звернення: 23.09.2021).
15. Серединський І. В. Міжнародне співробітництво у сфері підготовки поліцейських: адміністративно-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2021. 252 с.
16. Tactical Response and Operations Standard for Law Enforcement Agencies. National Tactical Officers Association. April, 2018. 48 p. URL: <https://ntoa.org/pdf/swatstandards.pdf> (дата звернення: 21.09.2021).
17. Завдання КОРД. Корпус оперативно-раптові дії. *Національна поліція України*. URL: <https://kord.npu.gov.ua/activity/zavdannya-kord.html> (дата звернення: 15.09.2021).
18. Клименко І. В., Євдокімова О. О. Формування антикорупційної спрямованості поліцейських в ході професійної підготовки. *Science without borders – 2018 : materials of the XIII international scientific and practical conference (March 30 – April 7, 2018)*. Vol. 8: Psychology and sociology. Sheffield : Science and Education Ltd, 2018. P. 70–73.
19. Кундрік В. Взаємодія поліції та населення на засадах партнерства у сільській місцевості. 2021. 52 с. URL: https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/733/Community_Policing_Handbook_web_1304.pdf (дата звернення: 21.09.2021).
20. Dr Andrew Wooff. 'Soft' policing in rural Scotland. 15 p. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/74028222.pdf> (дата звернення: 21.09.2021).
21. Neighborhood Watch. National Sheriffs' Association. 22 p. URL: <https://www.co.valencia.nm.us/DocumentCenter/View/523/Neighborhood-Watch-PDF?bidId=> (дата звернення: 15.09.2021).
22. Медведенко С. В. Зарубіжний досвід взаємодії поліції з громадськістю на прикладі Великобританії та Бельгії. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. праць. 2019. Вип. 83. С. 135–142. Одеса : Гельветика. doi: <https://doi.org/10.32837/apdp.v0i83.125>.
23. Internal Security Volunteers. Ministry of the Interior. Republic of Estonia. 8 February 2016. URL: <https://www.siseministeerium.ee/en/internal-security/volunteers> (дата звернення: 21.09.2021).
24. Соціологи констатують зростання довіри громадян до MBC та Нацполіції за останній рік. 23.06.2021. *Портал MBC*. URL: <https://mvs.gov.ua/uk/press-center/news/sociologi-konstatuyut-zrostannya-doviri-gromadyan-do-mvs-ta-nacpoliciyi-za-ostannii-rik> (дата звернення: 21.09.2021).

References

1. Ihor Klymenko prezentuvav novu model orhanizatsii diialnosti Natsionalnoi politsii Ukrainy. *Uriadovyi portal*. 11 liutoho 2021 r. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/igor-klimenko-prezentuvav-novu-model-organizaciyi-diyalnosti-nacionalnoyi-policiyi-ukrayini> [in Ukrainian].
2. Shvets, D.V. (2020). Politseiska osvita: yevropeiski pidkhody do orhanizatsii ta tendentsii rozvytku. *Pidhotovka politseyskykh v umovakh reformuvannia systemy MVS Ukrainy*: zb. nauk. prats V Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (m. Kharkiv, 29 trav. 2020 r.). Kharkiv: KhNUVS, 50–54 [in Ukrainian].
3. Voluyko, O., Druchek, O. (2020). Poniattia pravookhoronnoi diialnosti ta pravookhoronnykh orhaniv u svitli kontseptsii natsionalnoi bezpeky Ukrainy [The term of law enforcement activities and

law enforcement bodies in view of the Concept of the National Security of Ukraine]. *Pidpryemnytstvo, hospodarstvo i pravo – Entrepreneurship, Economy and Law*, issue 10, 95–100. doi: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.10.16> [in Ukrainian].

4. Dudchenko, O. (2019). Sutnist pravookhoronnoi systemy. *Pidpryemnytstvo, hospodarstvo i pravo – Entrepreneurship, Economy and Law*, issue 8, 144–149. doi: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.8.27> [in Ukrainian].

5. Korostashova, I.M. (2021). Sudovi ta pravookhoronni orhany Ukrainy (pytannia klasyfikatsii) [Judicials and law enforcement authorities (classification issues)]. *Pravova pozytsiia – Legal Position*, issue 3 (32), 47–52. doi: <https://doi.org/10.32836/2521-6473.2021-3.9> [in Ukrainian].

6. Chumak, V.V. (2019). Administratyvno-pravovi zasady diialnosti politsii Hruzii, krain Baltii ta Ukrainy: porivnialnyi analiz. Kharkiv: Konstanta [in Ukrainian].

7. Kryshchanovych, M.F. (2015). Yevropeiskyi dosvid derzhavnogo upravlinnia orhanamy politsii ta mozlyvosti yoho vykorystannia v Ukraini [European experience of state administration of police and possibility of his use organs is in Ukraine]. *Aktualni problemy derzhavnogo upravlinnia – Pressing Problems of Public Administration*, issue 1(47), 287–293 [in Ukrainian].

8. Ministry of the Interior. 09.03.2020. URL: <https://www.iem.gov.lv/en/ministry-interior>.

9. Filshstein, M.V. (2016). Politseiski orhany Prybaltiiskyykh derzhav-chleniv Yevropeiskoho Soiuzu (Latvii, Lytva, Estonii): orhanizatsiia ta pravove zabezpechennia diialnosti v sferi vnutrishnikh sprav. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

10. O polytssy: Zakon Lytovskoi Respublyky ot 11.12.1990 h. № I851 (Teisės akto tekstas). Vylnius. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.281866?jfwid=-fxdp7x64> [in Russian].

11. Pro okhoronu hromadskoho poriadku: Zakon Estonskoi Respublyky vid 23.02.2011 r. (Korrektsiia redaktsii): Vastu vxetud 23.02.2011; RT I, 22.03.2011, 4). URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/112072014084>

12. Tallinna Munitsipaalpolitsei Ameti tutvustus (Munitsypalna politsiia Tallinna). 17.05.2021. URL: <https://www.tallinn.ee/Tallinna-Munitsipaalpolitsei>.

13. Pro orhanizatsiiu intehrovanoi politseiskoi sluzhby, strukturovanoi na dva rivni: Zakon Korolivstva Belhii vid 07.12.1998 r. URL: https://old.pravo.org.ua/files/Criminal%20justice/Belg_98.pdf.

14. Ofisom Prokurora Mizhnarodnogo kryminalnogo sudu opublikovano shchorichnyi Zvit shchodo poperednogo vyvchennia sytuatsii v Ukraini. 15.12.2020. *Ofis Heneralnogo prokurora*. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/news?_m=publications&_t=rec&id=285530.

15. Seredynskiy, I.V. (2021). Mizhnarodne spivrobitnytstvo u sferi pidhotovky politseyskyykh: administratyvno-pravovyi aspekt. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

16. Tactical Response and Operations Standard for Law Enforcement Agencies. National Tactical Officers Association. April, 2018. 48 r. URL: <https://ntoa.org/pdf/swatstandards.pdf>.

17. Zavdannya KORD. Korpus operatyvno-raptovoi dii. Natsionalna politsiia Ukrainy. URL: <https://kord.npu.gov.ua/activity/zavdannya-kord.html> [in Ukrainian].

18. Yevdokimova, O.O., Klymenko, I.V. (2018). Formuvannia antykoruptsiinoi spriamovanosti politseyskyykh v khodi profesiinoi pidhotovky. *Science without borders – 2018: Proceedings of the XIII International Scientific and Practical Conference (March 30 – April 7, 2018)*. Vol. 8: Psychology and sociology. Sheffield: Science and Education Ltd, 70–73 [in Ukrainian].

19. Kundryk, V. (2021). Vzaiemodiia politsii ta naselennia na zasadakh partnerstva u silskii mistsevosti. URL: https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/733/Community_Policing_Handbook_web_1304.pdf [in Ukrainian].

20. Dr Andrew Wooff. 'Soft' policing in rural Scotland. 15 r. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/74028222.pdf>.

21. Neighborhood Watch. National Sheriffs Association. 22 r. URL: <https://www.co.valencia.nm.us/DocumentCenter/View/523/Neighborhood-Watch-PDF?bidId=>

22. Medvedenko, S.V. (2019). Zarubizhnyi dosvid vzaiemodii politsii z hromadskistiu na prykladi Velykobrytanii ta Belhii [The overseas experience of police-public interaction on the example of the

UK and Belgium]. *Aktualni problemy derzhavy i prava – Actual Problems of State and Law*, issue 83, 135–142. Odesa: Helvetyka. doi: <https://doi.org/10.32837/apdp.v0i83.125> [in Ukrainian].

23. Internal Security Volunteers. Ministry of the Interior. Republic of Estonia. 8 February 2016. URL: <https://www.siseministeerium.ee/en/internal-security/volunteers>.

24. Sotsiologhy konstatuiut zrostantia doviry hromadian do MVS ta Natspolitsii za ostannii rik. 23.06.2021. *Portal MVS*. URL: <https://mvs.gov.ua/uk/press-center/news/sociologi-konstatuyut-zrostantnya-doviri-gromadyan-do-mvs-ta-nacpoliciyi-za-ostannii-rik>.

Solntseva Kh. V., PhD in Law, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Administrative Law and Administrative Activities, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine.

e-mail: kvsolntseva@gmail.com ; ORCID 0000-0001-9404-8029 ; Scopus-Author ID: 57193097041

Ways of implementation of the national concept of the integrated organization of police activity

The analysis of the current law enforcement system allows to state the existence of certain problems related to its construction and some aspects of activity. After the administrative reforms in Ukraine, the indicators of assessing the level of public confidence in the National Police gradually began to improve, but the practice of foreign countries shows better breakthroughs in the organization of policing. Therefore, the relevance of the article is explained by the need to introduce in the national legal system a new concept of policing, which would take into account the successful experience of foreign countries and course of our country for European integration.

First of all, the article is devoted to the analysis of the existing models of law enforcement systems in the world in order to determine the most favorable and effective for national law. It was found that the integrative model of organization of police activities today demonstrates the most effective indicators in the work of foreign police, so it can be considered a guide for implementation in Ukraine. Based on this, the author proposes his own definition of the term “integrated policing”.

The author pays special attention to the successful experience of the Baltic States and the United States in policing, in particular in the field of training highly qualified police officers, police and community cooperation in partnership, and international cooperation in exchanging experience of specialized law enforcement services. For example, the national legal system should pay attention to such development programs as the creation of port police, increasing the duration of specialized training of police officers, involving citizens in patrols on a voluntary basis, increasing the competence of local police departments.

Analyzing the relevant practice of foreign countries, the author pays attention to the peculiarities of the functioning of the national law enforcement system, as well as its own achievements. In conclusion, there are several possible ways to introduce into the legislation of Ukraine the main development programs and principles of functioning of the police of foreign countries in Europe and America. The main result of the work is the design of the concept of an integrated organization of policing and the expected results from its implementation – reaching a new level in the process of European integration.

Keywords: law enforcement system; integrated policing; police-community interaction; training of specialized services; international police cooperation.

Рекомендоване цитування: Солнцева Х. В. Шляхи запровадження національної концепції інтегрованої організації поліцейської діяльності. *Проблеми законності*. 2021. Вип. 155. С. 146–165. doi: <https://doi.org/10.21564/2414-990X.155.243856>.

Suggested Citation: Solntseva, Kh.V. (2021). Shliakhy zaprovadzhennia natsionalnoi kontseptsii intehrovanoi orhanizatsii politseiskoi diialnosti [Ways of implementation of the national concept of the integrated organization of police activity]. *Problemy zakonnosti – Problems of Legality*, issue 155, 146–165. doi: <https://doi.org/10.21564/2414-990X.155.243856> [in Ukrainian].

Надійшла до редколегії 08.11.2021 р.

Черниш Роман Федорович,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач спеціальної кафедри,
Національна академія Служби безпеки України,
Україна, м. Київ
e-mail: ChernysRF@gmail.com
ORCID 0000-0003-4176-7569
Scopus Author ID: 57216439868
Web of Science researcher code: AAV-4639-2020

Осічнюк Людмила Іванівна,
здобувачка вищої освіти другого
(магістерського) рівня,
Поліський національний університет,
Україна, м. Житомир
e-mail: luos44855@gmail.com
ORCID 0000-0002-9999-4679

doi: 10.21564/2414–990X.155.243660

УДК 342.7:328.18

НАЦІОНАЛЬНІ ІНТЕРЕСИ ДЕРЖАВИ ТА МОЖЛИВІСТЬ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВА НА СВОБОДУ СЛОВА: ПИТАННЯ СПІВВІДНОШЕННЯ

У статті досліджено можливості обмеження права на свободу слова з метою захисту національних інтересів держави. Проаналізовано нормативно-правові акти, що забороняють поширення інформації шкідливого змісту. Узагальнено умови, за яких є можливим обмеження свободи слова у демократичному суспільстві. Охарактеризовано державну політику з протидії шкідливому інформаційному впливу. Зосереджено увагу на роботі органів державної влади, що створені для протидії поширенню дезінформації і пропаганди, а саме Центру протидії дезінформації та Центру стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки. Проаналізовано стратегії держави з протидії шкідливому інформаційному впливу.

Ключові слова: свобода слова; шкідливий інформаційний вплив; дезінформація; фейк; пропаганда; національна безпека; національні інтереси.

Черныш Р. Ф., кандидат юридических наук, доцент, заведующий специальной кафедрой, Национальная академия Службы безопасности Украины, Украина, г. Киев
e-mail: ChernysRF@gmail.com ; ORCID 0000-0003-4176-7569 ; Scopus Author ID: 57216439868 ;
Web of Science researcher code: AAV-4639-2020

Осичнюк Л. И., соискатель высшего образования второго (магистерского) уровня, Полесский национальный университет, Украина, г. Житомир.
e-mail: luos44855@gmail.com ; ORCID 0000-0002-9999-4679

Национальные интересы государства и возможность ограничения права на свободу слова: вопросы соотношения

В статье исследованы возможности ограничения права на свободу слова с целью защиты национальных интересов государства. Проанализированы нормативно-правовые акты, запрещающие распространение информации вредного содержания. Обобщены условия, при которых возможно ограничение свободы слова в демократическом обществе. Охарактеризовано государственную политику по противодействию вредному информационному воздействию. Сосредоточено внимание на работе органов государственной власти, которые созданы для противодействия распространению дезинформации и пропаганды, а именно Центра противодействия дезинформации и Центра стратегических коммуникаций и информационной безопасности. Проанализированы стратегии государства по противодействию вредному информационному воздействию.

Ключевые слова: свобода слова; вредное информационное воздействие; дезинформация; фейк; пропаганда; национальная безопасность; национальные интересы.

Постановка проблеми. Україна, як і все демократичне суспільство, нині стикнулася з низкою викликів, які спричинені шкідливим інформаційним впливом, а саме: ускладнення критичного сприйняття інформаційного потоку населенням, зростання недовіри до офіційних новин та медіа, значне зниження довіри до демократичних інститутів. Одночасно такий вплив варто розглядати як частину більш складної проблематики, пов'язаної з операціями впливу на свідомість через маніпуляції громадською думкою. Зазначене втручання може мати зовнішнє (іноземне) та внутрішнє походження і має на меті вплинути на громадян в умовах демократії, фактично позбавивши їх свободи вибору.

Закономірним є бажання держави втрутитися у вказаний процес, адже під загрозою знаходяться національні інтереси та подекуди й національний суверенітет. Особливо гостро окреслене питання постало у контексті подій на Півдні та Сході України. Цілеспрямований інформаційний вплив, який супроводжує збройну агресію Російської Федерації у рамках її «гібридної» війни проти України, став першочерговою загрозою для нашої держави. Російські дезінформаційно-пропагандистські кампанії, які реалізуються спеціальними службами у внутрішньому інформаційному просторі України, мають на меті зміцнити власні позиції серед громадян України шляхом спотвореного уявлення про реальність тиску на державні інституції, поляризації суспільства тощо. У поєднанні з класичною збройною агресією такий шкідливий інформаційний вплив становить пряму загрозу конституційному устрою, суверенітету та територіальній цілісності держави.

Одночасно породжується дискусія щодо меж державного втручання в інформаційну сферу, оскільки демократія може існувати лише за наявності

сильної і незалежної преси, гарантування кожному права на свободу слова і вираження своїх поглядів. Дезінформація і пропаганда – це новітня зброя тоталітарних держав, але чи має на них право демократія і що протиставити такій зброї? Це мультидисциплінарна багаторівнева проблема, яка потребує комплексної і системної роботи з її розв'язання. Протидія деструктивним інформаційним впливам є одним з ключових питань у порядку денному більшості розвинутих демократичних країн. Україна сьогодні також активно розробляє та оновлює законодавчу базу в інформаційній сфері. Саме тому актуалізується питання співвідношення захисту національних інтересів держави та можливості обмеження права на свободу слова.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика обмеження права на свободу слова опрацьовувалась у роботах вітчизняних науковців, серед яких О. Юдін (O. Iudin), В. Богуш (V. Bohush), М. Слюсаревський (M. Sliusarevskiy), В. Горбулін (V. Horbulin), В. Цимбалюк (V. Tsimbalyuk), В. Петрик (V. Petryk), В. Остроухов (V. Ostroukhov), М. Присяжнюк (M. Prysiazhniuk), А. Марущак (A. Marushchak), Р. Черниш (R. Chernysh), В. Толубко (V. Tolubko), Т. Ткачук (T. Tkachuk) та ін. У роботах цих авторів розкрито правові аспекти інформаційної безпеки, питання захисту інформаційного простору країни, досліджено негативні інформаційні впливи в сучасному світі, особливості забезпечення інформаційної безпеки держави у контексті протидії інформаційним війнам, проаналізовано еволюцію форм і методів сучасної інформаційної боротьби, обґрунтовано необхідність кримінально-правової охорони інформаційної безпеки держави тощо.

Питання захисту права на свободу слова в контексті боротьби з шкідливим інформаційним впливом, який породжує загрози національній безпеці, нині широко обговорюється в громадських і медійних колах, однак досі залишається дискусійним у науці.

Мета статті – розглянути співвідношення захисту національних інтересів держави та можливості обмеження права на свободу слова, проаналізувати нормативно-правове регулювання заборони поширення інформації конкретних тематик та існуючі механізми реагування на поширення шкідливого інформаційного впливу, а також виокремити умови, за яких обмеження свободи слова є можливим, охарактеризувати державну політику з протидії шкідливому інформаційному впливу.

Виклад основного матеріалу. Конституція України кожному гарантує право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір [1]. Одночасно держава повинна виконувати одну з основних своїх функцій – забезпечувати інформаційну безпеку. Тому ч. 3 ст. 34 Основного Закону держави передбачає можливість обмеження законом указанного права в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації,

одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя [1].

Деструктивний інформаційний вплив зумовлений поширенням інформації певного змісту. Окремі проблемні питання вказаного напрямку ми вже розглядали у попередніх працях [2–6]. Варто ще раз зазначити, що коли державні інституції починають певним чином регламентувати процес поширення інформації, одразу виникає дискусія про співіснування демократичного суспільства з впливом на інформаційну сферу. Хоча обмеження права на вільне вираження своїх поглядів визнане необхідним не лише в Україні, а й в інших демократичних державах та міжнародній практиці. Наприклад, у ч. 2 ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод закріплено можливість існування для права вираження поглядів формальностей, умов, обмежень або санкцій, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві [7].

Також потрібно виходити з того, що право людини і громадянина на свободу слова не є абсолютним. Тому, на нашу думку, законне обмеження права на «... свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань» можливе (за умов дотримання чітко визначеної процедури; за аналогією, наприклад, із законним обмеження права на «...свободу та особисту недоторканність» у межах проведення негласних слідчих (розшукових) дій). Хоча, за свідченням окремих науковців та представників громадськості, таке обмеження є недопустимим [8].

Тож як можна досягти балансу між свободою громадянина та національною безпекою в інформаційному полі і водночас унеможливити виникнення двох протилежних загроз, а саме: втрати національного суверенітету та авторитаризму?

Конституційна можливість обмеження права на збирання, зберігання, використання і поширення інформації є підґрунтям для протидії негативному інформаційному впливу, який ще в 2007 р. в Законі України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» був визнаний загрозою інформаційній безпеці держави [9].

Сьогодні чинна низка нормативно-правових актів, які встановлюють обмеження на поширення певного виду інформації у відповідній сфері діяльності. Зокрема, Закон України «Про телебачення і радіомовлення» у ст. 6 забороняє використання телерадіоорганізацій для поширення такого деструктивного контенту, як заклики до насильницької зміни конституційного ладу України, до розв'язування агресивної війни, до розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті; необґрунтований показ насильства; пропаганда винятковості, зверхності або неповноцінності осіб за ознаками їх релігійних переконань, ідеології, належності до тієї чи іншої нації або раси, фізичного або майнового стану, соціального походження; трансляції, у яких надаються послуги з ворожіння, нетрадиційної медицини, які можуть завдати шкоди фізичному, психічному чи моральному розвитку дітей та підлітків; розповсюдження і реклама порнографічних матеріалів та предметів; пропаганда наркотичних і психотропних речовин [10].

У 2015 р. наша держава відреагувала на зовнішні виклики у формі російської агресії і окупації Криму та спробувала мінімізувати деструктивний інформаційний вплив країни-агресора щодо даної тематики у телепросторі країни, а тому доповнила вказаний перелік заборонами трансляції телепередач, виготовлених після 1 серпня 1991 р., що містять популяризацію або пропаганду органів держави-агресора та їхніх окремих дій, що виправдовують чи визнають правомірною окупацію території України, а також трансляції аудіовізуальних творів, одним із учасників яких є особа, внесена до Переліку осіб, які створюють загрозу національній безпеці [10].

Аналогічні обмеження були введені і в інших сферах, які прямо чи опосередковано здійснюють інформаційний вплив в Україні. Сьогодні в Україні на законодавчому рівні заборонено використання засобів масової інформації (далі ЗМІ) з метою популяризації або пропаганди держави-агресора та її органів влади, представників органів влади держави-агресора та їхніх дій, що створюють позитивний образ держави-агресора, виправдовують чи визнають правомірною окупацію території України (ст. 3 ЗУ «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні») [11], заборонено розповсюджувати та демонструвати фільми, які популяризують органи держави-агресора або радянські органи держбезпеки (ст. 15-1 ЗУ «Про кінематографію») [12], заборонено у видавничій справі випускати продукцію аналогічної тематики (ст. 28 ЗУ «Про видавничу справу») та введено дозвільний режим на ввезення видавничої продукції з території країни-агресора (ст. 28-1 ЗУ «Про видавничу справу») [13].

У контексті діючих заборон варто наголосити, що ч. 3 ст. 15 Конституції України заборонена цензура [1]. У ст. 24 Закону України «Про інформацію» під цензурою, яка забороняється, розуміється будь-яка вимога, спрямована, зокрема, до журналіста, засобу масової інформації, його засновника (співзасновника), видавця, керівника, розповсюджувача, узгоджувати інформацію до її поширення або накладення заборони чи перешкоджання в будь-якій іншій формі тиражуванню або поширенню інформації. Разом з тим, така заборона не поширюється на випадки, коли попереднє узгодження інформації здійснюється на підставі закону, а також у разі накладення судом заборони на поширення інформації [14].

Таким чином, констатуємо, що у держави є механізм регламентування суспільних відносин у вказаній сфері, проте він недостатньо дієвий у масштабах всеохоплюючого деструктивного впливу інформаційного впливу, з яким Україна, як і все демократичне суспільство, стикнулася сьогодні. Тому часто дії влади є ситуативними, хоч і виправданими з точки зору захисту національних інтересів, проте дискусійними в площині свободи слова. Наочним прикладом є припинення діяльності низки українських телеканалів за рішенням Ради національної безпеки і оборони України від 2 лютого 2021 року [15]. Даний крок влади був цілком виправданим і схваленим європейською спільнотою, проте правники та медійники розпочали дискусію про те, як цей прецедент вплине на свободу слова в Україні.

Варто погодитися з Пітером Стано, речником ЄС із закордонних справ і політики безпеки, який неоднозначно оцінив закриття українських телеканалів: «Як передбачено Угодою про асоціацію між Україною та ЄС, ЄС надає найбільше значення незалежності та свободі ЗМІ. Постійні проросійські кампанії дезінформації впливали і продовжують впливати на українські медіа. Хоча спроби України захистити свою територіальну цілісність та національну безпеку, а також захиститися від маніпуляцій інформацією є законними, зокрема, враховуючи масштаби дезінформаційних кампаній, що зачіпають Україну, в тому числі з-за кордону, це не повинно відбуватися за рахунок свободи засобів масової інформації та повинно здійснюватися з повною повагою основних прав і свобод та з дотриманням міжнародних стандартів» [16].

На нашу думку, загалом обмеження свободи слова є можливим за умови його відповідності чітко визначеним вимогам, зокрема:

- передбачатися законом – у нормативному-правовому акті необхідно конкретно прописати, які саме дії є забороненими і тягнуть за собою відповідальність, задля того, щоб кожна особа могла розуміти наслідки своїх протиправних дій;

- переслідувати законну мету – спрямованість виключно на захист державності, територіальної цілісності України або ж громадської безпеки, задля запобігання протиправних діянь, що містять ознаки злочинів, для охорони здоров'я, життя або моралі, для недопущення розголошення державної таємниці тощо;

- не переходити межу необхідності для демократичного суспільства – рівень втручання держави має бути мінімальним, держава повинна припинити обмеження, як тільки буде досягнута мета втручання тощо.

Існування чітких механізмів реагування на шкідливий інформаційний вплив повинно забезпечити прозорість вказаного процесу. Чинне законодавство України передбачає відповідальність за поширення неправдивої інформації на декількох рівнях: цивільно-правовому, адміністративному та кримінальному.

Цивільний кодекс України в ст. 277 закріплює за фізичною особою право на відповідь та на спростування поширеної про неї (або членів її сім'ї) недостовірної інформації, а в ст. 280 – право на відшкодування майнової чи моральної шкоди [17]. Адміністративна відповідальність настає за поширювання неправдивих чуток, що можуть викликати паніку серед населення або порушення громадського порядку, і тягне за собою накладення штрафу від десяти до п'ятнадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправні роботи на строк до одного місяця з відрахуванням двадцяти процентів заробітку (ст. 173-1 КУпАП) [18].

У кримінальному законодавстві вже не йде мова про факт достовірності інформації, що поширюється, а оцінюється ступінь загрози, яку вона може нанести. Зокрема, у ст. 109 Кримінального кодексу України (далі – КК України) злочином визнаються публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або до захоплення державної влади, а також розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій, а у ст. 110 – публічні

заклики чи розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення дій, метою яких є зміни меж території або державного кордону України. Також передбачено кримінальну відповідальність за публічні заклики до вчинення терористичного акту (ст. 258-2 КК України), за заклики до вчинення дій, що загрожують громадському порядку (ст. 295 КК України), за публічні заклики і поширення матеріалів із закликами до вчинення дій, що мають ознаки жорстокого поводження з тваринами (ст. 299 КК України) [19].

Кримінальними правопорушеннями проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку національним законодавством визнаються публічні заклики до агресивної війни або до розв'язування воєнного конфлікту, а також виготовлення матеріалів із закликами до вчинення таких дій з метою їх розповсюдження (ст. 436 КК України), пропаганда комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів (ст. 436-1 КК України), публічні заклики до геноциду, а також виготовлення матеріалів із закликами до геноциду з метою їх розповсюдження (ст. 442 КК України) [19].

Безперечно, що існуючі механізми реагування на здійснення шкідливого інформаційного впливу не є достатніми. Законодавець оперує категоріями «недостовірна інформація», «неправдиві чутки», «заклики», проте арсенал сучасних інформаційних воєн значно ширший. Основними технологіями шкідливого інформаційного впливу у ХХІ ст. є дезінформація, пропаганда, поширення фейкової інформації. Однак жодна із вказаних категорій системно не присутня в нормативно-правовому полі України. Варто зауважити, що поняття «фейкова інформація» є доволі неоднозначним, бо часто асоціюється з брехнею, неправдою, недостовірною інформацією, проте цей феномен значно ширший і глибший. Наприклад, фейком може бути і правда, поміщена в спеціальний контекст [20].

Попри відсутність нормативно визначеного поняття «дезінформація» та пов'язаних із нею дефініцій, в Україні усвідомлюють необхідність протистояння шкідливому інформаційному впливу. Основним викликом у цій сфері для нашої країни залишається деструктивний контент, який продукує Російська Федерація. З метою виявлення і реагування на шкідливий інформаційний вплив в Україні сьогодні створено два спеціальних суб'єкта: Центр протидії дезінформації при РНБО і Центр стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки при Міністерстві культури та інформаційної політики.

Варто зазначити, що відповідно до чинного законодавства РНБО не має повноважень безпосередньо вливати на інформаційну діяльність. Згідно зі ст. 107 Конституції України РНБО координує і контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони [1]. Компетенція та функції РНБО визначаються Законом України «Про Раду національної безпеки і оборони України». Функціями РНБО є: внесення пропозицій Президентові України щодо реалізації засад внутрішньої і зовнішньої політики у сфері національної безпеки і оборони; координація та здійснення контролю за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони у мирний час; координація та здійснення контролю за діяльністю органів виконавчої влади

у сфері національної безпеки і оборони в умовах воєнного або надзвичайного стану та при виникненні кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці України [21, ст. 3]. Разом з тим ст. 14 вказаного Закону передбачено, що для опрацювання і комплексного вирішення проблем міжгалузевого характеру, забезпечення науково-аналітичного та прогнозного супроводження діяльності Ради національної безпеки і оборони України за її рішенням у рамках коштів, передбачених Державним бюджетом України, можуть утворюватися міжвідомчі комісії, робочі та консультативні органи [21].

Центр протидії дезінформації при РНБО створено Рішенням Ради національної безпеки і оборони України від 11 березня 2021 р. [22]. Чим має займатися цей робочий орган стає зрозумілішим з Положення про Центр протидії дезінформації, яке затверджено Указом Президента України від 7 травня 2021 р. № 187/2021. Згідно з Положенням Центр забезпечує здійснення заходів щодо протидії поточним і прогнозованим загрозам національній безпеці та національним інтересам України в інформаційній сфері, забезпечення інформаційної безпеки України, виявлення та протидії дезінформації, ефективної протидії пропаганді, деструктивним інформаційним впливам і кампаніям, запобігання спробам маніпулювання громадською думкою [23].

Серед основних завдань Центру вказано аналіз і моніторинг, виявлення та вивчення поточних і прогнозованих загроз, забезпечення інформаційно-аналітичними матеріалами, підготовку та внесення пропозицій РНБО щодо визначення концептуальних підходів у відповідній сфері, координація діяльності та взаємодії органів виконавчої влади, здійснення системних заходів, удосконалення системи правового та наукового забезпечення. Також Центр має брати участь у розбудові системи стратегічних комунікацій, у розробленні та реалізації Стратегії інформаційної безпеки України, у створенні інтегрованої системи оцінки інформаційних загроз та оперативного реагування на них тощо [23].

З метою виконання покладених на нього завдань Центр може у встановленому законом порядку отримувати статистичні дані, інформацію, довідкові та інші матеріали від органів державної влади, а також користуватися їх базами даних. Центр також може створювати платформи для обговорення та вивчення питань дезінформації, а саме: бути замовником науково-дослідних робіт, проводити конференції, семінари, наради, встановлювати партнерські відносини з міжнародними суб'єктами, брати участь у структурованих діалогах та інше [23].

Вбачається, що Центр протидії дезінформації є виключно дорадчим і суть його роботи зводиться до інформаційно-аналітичної діяльності, оскільки даній структурі не надано жодних повноважень, які б дозволяли припиняти конкретний прояв здійснення шкідливого інформаційного впливу. Центру навіть не довірили вносити санкційні пропозиції, позаяк ст. 5 Закону України «Про санкції» визначено вичерпний перелік суб'єктів, які можуть виносити пропозиції щодо застосування, скасування та внесення змін до санкцій [24].

Варто звернути увагу, що одним із завдань Центру протидії дезінформації є підготовка та внесення РНБО пропозицій щодо координації діяльності та

взаємодії органів виконавчої влади з питань національної безпеки в інформаційній сфері [23]. Зауважимо, що згідно з Положенням про Міністерство культури та інформаційної політики України координація діяльності органів виконавчої влади з питань інформаційної безпеки є завданням саме цієї структури [25]. Очевидно, що робота щодо боротьби з інформаційними загрозами і дезінформацією певний час фактично не велася через брак правових механізмів. Проте у березні 2021 року такий механізм з'явився у особі Центру стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки (ЦСКІБ) при Міністерстві культури та інформаційної політики. Робота Центру сфокусована на комунікаційній протидії зовнішнім загрозам, зокрема, інформаційним атакам Російської Федерації. «ЦСКІБ спрямований на об'єднання зусиль громадських організацій та влади у боротьбі із дезінформацією, швидке реагування на фейки, а також на промоцію українських нарративів. У структурі діятиме при МКІП, але у співпраці з Центром протидії дезінформації РНБО, за яким лишається безпекова функція і перспектива міжнародного хаба» [26].

ЦСКІБ зосередить свою роботу на: стратегічних комунікаціях, що включатимуть розроблення контрнарративів РФ, проведення інформкампаній, включення українських нарративів у щоденну комунікацію Уряду; створення онлайн-ресурсу, який активно реагуватиме на інформатаки; регулярному сповіщенні про гібридну агресію з боку Росії на міжнародному рівні, спільне напрацювання механізмів з протидії дезінформації з міжнародними партнерами [26].

Варто зауважити, що українська влада останнім часом більш стратегічно і предметно почала підходити до протидії шкідливому інформаційному впливу. Рада національної безпеки і оборони України 15 жовтня 2021 р. схвалила Стратегію інформаційної безпеки [27]. Звернемо увагу, що чинною залишається Доктрина інформаційної безпеки України, затверджена Указом Президента України від 25 лютого 2017 року № 47/2017. Обидва документи є програмними, їх правовий характер не містить норм прямої дії, а отже, не можна притягнути до кримінальної відповідальності, посилаючись на них. Реальні правові наслідки за відповідні діяння можуть настати лише за умови прийняття спеціальних нормативно-правових актів, які за основу братимуть засади і принципи, визначені Стратегією та Доктриною.

Метою Доктрини є уточнення засад формування та реалізації державної інформаційної політики, насамперед щодо протидії руйнівному інформаційному впливу Російської Федерації в умовах розв'язаної нею гібридної війни [28]. Таким чином, документ є методом реагування саме на агресію з боку Російської Федерації, і розглядається як спеціальна і тимчасова необхідність впровадження певних заходів додатково до існуючого інформаційного законодавства, яка буде припинена із завершенням російської агресії. Документ є уточнюючим і не передбачає зміну формату суспільних відносин в інформаційній сфері, а опирається на чинне законодавство та чинні правові механізми для виконання конкретного завдання – протидії шкідливому інформаційному впливу Російської Федерації.

Зауважимо, що на ситуативний характер Доктрини вказує і перелік визначених загроз з боку країни-агресора. Зокрема, актуальними загрозами є здійснення спеціальних інформаційних операцій, спрямованих на підрив обороноздатності, деморалізацію особового складу ЗСУ та інших військових формувань, провокування екстремістських проявів, підживлення панічних настроїв, загострення і дестабілізацію суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації, розпалювання міжетнічних і міжконфесійних конфліктів в Україні, проведення державою-агресором спеціальних інформаційних операцій в інших державах з метою створення негативного іміджу України у світі, інформаційне домінування держави-агресора на тимчасово окупованих територіях тощо [28].

Доктриною визначаються пріоритети державної політики щодо забезпечення інформаційної безпеки, забезпечення захисту і розвитку інформаційного простору України, а також конституційного права громадян на інформацію, відкритості та прозорості держави перед громадянами, формування позитивного міжнародного іміджу України. Доктрина на виконання поставлених завдань залучає доволі широке коло суб'єктів, ставлячи завдання перед Радою національної безпеки і оборони України, Кабінетом Міністрів України, Міністерством інформаційної політики України, Міністерством закордонних справ України, Міністерством оборони України, Міністерством культури України, Державним агентством України з питань кіно, Національною радою України з питань телебачення і радіомовлення, Державним комітетом телебачення і радіомовлення України, Службою безпеки України, розвідувальними органами України, Державною службою спеціального зв'язку та захисту інформації України, Національним інститутом стратегічних досліджень [28]. Таким чином, до вирішення відповідних завдань залучаються існуючі механізми реагування згідно з повноваженнями і не відбувається нарощення нових державних органів з дублюючим функціоналом.

Звернімо детальнішу увагу на Стратегію інформаційної безпеки. Метою Стратегії є створення умов для забезпечення інформаційної безпеки України, спрямованої на захист життєво важливих інтересів громадянина, суспільства та держави у протидії внутрішнім та зовнішнім загрозам, забезпечення захисту державного суверенітету і територіальної цілісності України, підтримка соціальної та політичної стабільності, оборони держави, забезпечення прав та свобод кожного громадянина [29]. Документ передбачає загальні засади інформаційної безпеки без прив'язки до джерела виникнення загрози і «планує» змінити формат інформаційних відносин, тож її норми діятимуть після закінчення російської агресії.

Насамперед варто наголосити, що Стратегія у формулюванні своєї мети оперує законодавчо невизначеними поняттями, такими як «життєво важливі інтереси», «соціальна стабільність», «політична стабільність», що розмиває межі необхідності втручання держави в інформаційні права, чим створює загрозу демократичному суспільству. Разом з тим у документі аналізується широке коло загроз інформаційній безпеці, що логічно потребує державного втручання

майже у всі сфери інформаційної діяльності в Україні. Зокрема, загрозами інформаційній безпеці держави на глобальному рівні визнається збільшення кількості глобальних дезінформаційних кампаній, інформаційна політика Російської Федерації як загроза для України та інших демократичних країн, інституалізація соціальних мереж, зміна балансу інформаційних відносин та захист особистих прав людини, низький рівень медіаграмотності громадян у поєднанні із стрімким поширенням цифрових технологій. На національному рівні, згідно із Стратегією, існують такі загрози: інформаційний вплив на населення з боку іноземних держав, інформаційне домінування держави-агресора на тимчасово окупованих територіях, обмежені можливості реагування на дезінформаційні кампанії, несформованість системи стратегічних комунікацій, проблема унормування медіавідносин та захисту професійної діяльності журналістів, маніпуляція свідомістю громадян щодо вступу України в ЄС та НАТО, інформаційні потреби на місцевому рівні, недостатній рівень інформаційної культури та медіаграмотності населення для протидії маніпулятивним та інформаційним впливам [29].

Вбачається, що документ охоплює всі поточні та можливі майбутні небезпеки для інформаційного середовища. Разом з тим у Стратегії не визначено ступінь небезпеки конкретної загрози, а відповідно і не оцінено величину шкоди для держави і суспільства, що уповільнює організацію системи державних пріоритетів у процесі реагування на загрози. Відсутність визначених першочергових і наступних цілей призводить до неефективності використання наявних ресурсів, які і без того є обмеженими.

Беручи до уваги визначені в Стратегії пріоритети держави, чітко прослідковується спроба переформатувати всю сферу поширення інформації, оскільки крім протидії російському дезінформаційному впливу документ визначає пріоритетом інформаційної безпеки виключно культурні сегменти, наприклад, забезпечення всебічного розвитку української культури та утвердження національної самоідентичності. Крім того, з метою досягнення стратегічної цілі з підвищення рівня медіакультури та медіаграмотності суспільства документ ставить задачу удосконалити законодавство України у сфері реклами, що включатиме лібералізацію норм у цій сфері та більш жорстку відповідальність за трансляцію прихованої реклами. У Стратегії передбачено удосконалення законодавства України, що регулює питання правового статусу журналістів, провадження ними своєї професійної діяльності, відповідальності за правопорушення, вчинені проти журналістів, членів їх родин та майна, а також за перешкоджання їх професійній діяльності, удосконалення законодавства про захист права на доступ до публічної інформації, про захист персональних даних тощо [29].

Механізмом реалізації цілей Стратегії визначено розподіл обов'язків серед таких державних органів, як Рада національної безпеки і оборони України, Кабінет Міністрів України, Служба безпеки України, розвідувальні органи України, Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення. Разом з тим, реалізація має здійснюватися органами виконавчої влади у взаємодії з органами місцевого самоврядування та інститутами громадянського суспільства згідно з

планом заходів, який затверджується Кабінетом Міністрів України [29], водночас документ прийнято не як програму Кабміну, а у вигляді рішення РНБО, до компетенції якої не належать питання розвитку інформаційної та культурної сфери, регулювання реклами чи журналістської діяльності. При цьому у Стратегії не визначено головний орган державної влади, який нести відповідальність і звітуватиме щодо реалізації документа, механізмів моніторингу його ефективності, що послаблює організацію її виконання.

У цілому можна говорити про стратегічно правильний напрямок руху державної влади в Україні у боротьбі зі шкідливим інформаційним впливом, проте непрозорість процедур і підстав втручання в інформаційну діяльність, які запропоновані в Стратегії, відсутність конкретизації у визначенні термінології, брак диференціації загроз та змішування пріоритетів створюють підґрунтя для порушення свободи слова в Україні.

Висновки. Підсумовуючи, можна зробити такі висновки. Право на свободу слова не є абсолютним і може обмежуватись з метою захисту національних інтересів. Однак втручання держави в інформаційну сферу повинне бути зведено до необхідного мінімуму, здійснюватися виключно на підставі та відповідно до закону задля досягнення конкретної мети.

Регламентацію державного втручання в інформаційну сферу в Україні ускладнює брак єдиної узгодженої концепції протидії деструктивному інформаційному впливу. Нормативно не визначено поняття «дезінформація» та пов'язані з ним дефініції, не розроблено критерії, згідно з якими інформацію можливо відносити до деструктивної, також немає класифікації шкоди, якої вона може завдати, не розроблено єдиного унормованого механізму реагування на появу в інформаційному середовищі дезінформації.

Зважаючи на викладене, можна стверджувати, що нормативно-правова регламентація протидії деструктивному інформаційному впливу в Україні сьогодні потребує системного і комплексного підходу. Указаному сприятимуть подальші наукові дослідження та врахування міжнародного досвіду у досліджуваній сфері.

Список літератури

1. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 01.09.2021).
2. Kostenko S., Strilchu V., Chernysh R., Buchynska A. The threats to national security of Ukraine and Poland in assisting to the development of the crypto-asset market: legal aspect. *Management Theory and Studies for Rural Business and Infrastructure Development*. 2021. Vol. 43. No. 2. P. 225–236. URL: <https://ejournals.vdu.lt/index.php/mtsrbid/article/view/1436> (дата звернення 25.10.2021).
3. Sviatun O. V., Goncharuk O. V., Chernysh R., Kuzmenko O., Kozych I. V. Combating cybercrime: economic and legal aspects. *WSEAS Transactions on Business and Economics*. 2021. Vol. 18. Art. 72. P. 751–762. doi: <https://doi.org/10.37394/23207.2021.18.72> (дата звернення 22.10.2021).
4. Chernysh R., Pogrebnaya V. L., Montrin I. I., Koval T. V., Paramonova O. S. Development of Internet communication and social networking in modern conditions: institutional and legal aspects. *Revista San Gregorio* (special issues Nov). URL: <http://revista.sangregorio.edu.ec/index.php/REVISTASANGREGORIO/article/view/1572> (дата звернення 25.10.2021).

5. Chernysh R. F., Pogrebnaya V. L., Montrin I. I., Koval T. V., Paramonova O. S. Formation and application of communication strategies through social networks: legal and organizational aspects. *International Journal of Management*. June 2020. Vol. 11. Issue 06. P. 476–488. URL: <http://www.iaeme.com/ijm/issues.asp?JType=IJM&VType=11&IType=6>. doi: <https://doi.org/10.34218/IJM.11.6.2020.041> (дата звернення 22.10.2021).
6. Черниш Р. Ф. Щодо шляхів удосконалення національного кримінального процесуального законодавства у сфері боротьби з тероризмом. *Проблеми законності*. 2016. Вип. 135. С. 196–203.
7. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення 05.09.2021).
8. Обмеження свободи слова во благо: за і проти. URL: <https://video.detector.media/reports/obmezhennya-svobody-slova-vo-bлаго-za-i-proty-i708> (дата звернення 05.09.2021).
9. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки : Закон України від 09.01.2007 р. № 537-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537-16#Text> (дата звернення: 05.09.2021).
10. Про телебачення і радіомовлення : Закон України від 21.12.1993 р. № 3759-XII. Дата оновлення: 23.07.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3759-12#Text> (дата звернення: 09.09.2021).
11. Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні : Закон України від 16.11.1992 р. № 2782-XII. Дата оновлення: 03.07.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2782-12#top> (дата звернення: 09.09.2021).
12. Про кінематографію : Закон України від 13.01.1998 р. № 9/98-ВР. Дата оновлення: 16.10.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/9/98-%D0%B2%D1%80#top> (дата звернення: 09.09.2021).
13. Про видавничу справу : Закон України від 05.06.1997 р. № 318/97-ВР. Дата оновлення: 16.10.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/318/97-%D0%B2%D1%80#top> (дата звернення: 09.09.2021).
14. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 р. № 2657-XII. Дата оновлення: 16.07.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#top> (дата звернення: 10.09.2021).
15. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 лютого 2021 року «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)» : Указ Президента України від 02.02.2021 р. № 43/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/432021-36441> (дата звернення: 10.09.2021).
16. США та ЄС підтримали санкції проти Козака та каналів «112-Україна», ZIK та NewsOne. URL: <https://suspilne.media/101828-ssa-pidtrimali-sankcii-proti-kozaka-ta-jogo-telekanaliv/> (дата звернення: 10.09.2021).
17. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. Дата оновлення: 06.10.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#top> (дата звернення: 11.09.2021).
18. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 р. № 8073-X. Дата оновлення: 01.10.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення: 11.09.2021).
19. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. Дата оновлення: 04.10.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#top> (дата звернення: 11.09.2021).
20. Черниш Р. Ф. Фейк як один із інструментів негативного впливу на національну безпеку України в умовах ведення гібридної війни. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 2. С. 109–114. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkur_2019_2_21 (дата звернення: 12.09.2021).
21. Про Раду національної безпеки і оборони України : Закон України від 05.03.1998 р. № 183/98-ВР. Дата оновлення: 11.01.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/183/98-%D0%B2%D1%80#top> (дата звернення: 13.09.2021).
22. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 березня 2021 року «Про створення Центру протидії дезінформації» : Указ Президента України від 19.03.2021 р. № 106/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1062021-37421> (дата звернення: 13.09.2021).

23. Питання Центру протидії дезінформації : Указ Президента України від 07.05.2021 р. № 187/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1872021-38841> (дата звернення: 13.09.2021).
24. Про санкції : Закон України від 14.08.2014 р. № 1644-VII. Дата оновлення: 01.07.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18#top> (дата звернення: 13.09.2021).
25. Про затвердження Положення про Міністерство культури України : Постанова Кабінету Міністрів України від 03.09.2014 р. № 495. Дата оновлення: 30.08.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/495-2014-%D0%BF#Text> (дата звернення: 14.09.2021).
26. Презентовано Центр стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/prezentovano-centr-strategichnih-komunikacij-ta-informacijnoyi-bezpeki> (дата звернення: 14.09.2021).
27. РНБО схвалила план оборони України, стратегії інформаційної безпеки, біобезпеки та біологічного захисту, застосувала санкції щодо деяких фізичних і юридичних осіб. URL: <https://www.rnbo.gov.ua/Diialnist/5085.html> (дата звернення: 16.10.2021).
28. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України» : Указ Президента України від 25.02.2017 р. № 47/2017. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/472017-21374> (дата звернення: 15.09.2021).
29. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2021 року «Про Стратегію інформаційної безпеки» : проект Указу Президента України. URL: <https://mkip.gov.ua/files/pdf/45698712365.pdf> (дата звернення: 16.10.2021).

References

1. Konstytutsiia Ukrainy vid 28.06.1996 r. № 254k/96-VR. Data onovlennia: 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian].
2. Kostenko, S., Strilchu, V., Chernysh, R., & Buchynska, A. (2021). The threats to national security of Ukraine and Poland in assisting to the development of the crypto-asset market: legal aspect. *Management Theory and Studies for Rural Business and Infrastructure Development*, vol. 43(2), 225–236. URL: <https://ejournals.vdu.lt/index.php/mtsrbid/article/view/1436>.
3. Sviatun, O., Goncharuk, O., Chernysh, R., Kuzmenko, O., Kozych, I. (2021). Combating cybercrime: economic and legal aspects. *WSEAS Transactions on Business and Economics*, vol. 18, art. 72, 751–762. doi: <https://doi.org/10.37394/23207.2021.18.72>
4. Chernysh, R., Pogrebnaia, V., Montrin, I., Koval, T., Paramonova, O. (2020). Development of Internet communication and social networking in modern conditions: institutional and legal aspects. *Revista San Gregorio* (special issues Nov). URL: <http://revista.sangregorio.edu.ec/index.php/REVISTASANGREGORIO/article/view/1572>.
5. Chernysh, R.F., Pogrebnaia, V.L., Montrin, I.I., Koval, T.V., Paramonova, O.S. (2020). Formation and application of communication strategies through social networks: legal and organizational aspects. *International Journal of Management*, vol. 11, issue 06, 476–488. URL: <http://www.iaeme.com/ijm/issues.asp?JType=IJM&VType=11&IType=6>. doi: <https://doi.org/10.34218/IJM.11.6.2020.041>.
6. Chernysh, R.F. (2016). Shchodo shliakhiv udoskonalennia natsionalnoho kryminalnoho protsesualnoho zakonodavstva u sferi borotby z teroryzmozom. *Problemy zakonnosti*, issue 135, 196–203 [in Ukrainian].
7. Konventsiiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod vid 04.11.1950 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text [in Ukrainian].
8. Obmezheniia svobody slova vo blaho: za i proty. URL: <https://video.detector.media/reports/obmezheniia-svobody-slova-vo-bлаго-za-i-proty-i708> [in Ukrainian].
9. Pro Osnovni zasady rozvytku informatsiinoho suspilstva v Ukraini na 2007-2015 roky: Zakon Ukrainy vid 09.01.2007 r. № 537-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537-16#Text>.
10. Pro telebachennia i radiomovlennia: Zakon Ukrainy vid 21.12.1993 r. № 3759-XII. Data onovlennia: 23.07.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3759-12#Text>.
11. Pro drukovani zasoby masovoi informatsii (presu) v Ukraini: Zakon Ukrainy vid 16.11.1992 r. № 2782-XII. Data onovlennia: 03.07.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2782-12#top>.

12. Pro kinematohrafiuu: Zakon Ukrainy vid 13.01.1998 r. № 9/98-BR. Data onovlennia: 16.10.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/9/98-%D0%B2%D1%80#top>.

13. Pro vydavnychu spravu: Zakon Ukrainy vid 05.06.1997 r. № 318/97-BR. Data onovlennia: 16.10.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/318/97-%D0%B2%D1%80#top>.

14. Pro informatsiiu: Zakon Ukrainy vid 02.10.1992 r. № 2657-XII. Data onovlennia: 16.07.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#top>.

15. Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 2 liutoho 2021 roku "Pro zastosuvannia personalnykh spetsialnykh ekonomichnykh ta inshykh obmezhuvalnykh zakhodiv (sanktsii)": Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 02.02.2021 r. № 43/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/432021-36441>.

16. SShA ta YeS pidtrymaly sanktsii proty Kozaka ta kanaliv "112-Ukraina", ZIK ta NewsOne. URL: <https://suspilne.media/101828-ssa-pidtrimali-sankcii-proti-kozaka-ta-jogo-telekanaliv/> [in Ukrainian].

17. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 16.01.2003 r. № 435-IV. Data onovlennia: 06.10.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#top>.

18. Kodeks Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia: Zakon Ukrainy vid 07.12.1984 r. № 8073-X. Data onovlennia: 01.10.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>.

19. Kryminalnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 05.04.2001 r. № 2341-III. Data onovlennia: 04.10.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#top>.

20. Chernysh, R.F. (2019). Feik yak odyn iz instrumentiv nehatyvnoho vplyvu na natsionalnu bezpeku Ukrainy v umovakh vedennia hibrydnoi viiny. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*, 2, 109–114. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2019_2_21 [in Ukrainian].

21. Pro Radu natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 05.03.1998 r. № 183/98-BR. Data onovlennia: 11.01.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/183/98-%D0%B2%D1%80#top>.

22. Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 11 bereznia 2021 roku "Pro stvorenня Tsentru protydii dezinformatsii": Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 19.03.2021 r. № 106/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1062021-37421>.

23. Pytannia Tsentru protydii dezinformatsii: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 07.05.2021 r. № 187/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1872021-38841>.

24. Pro sanktsii: Zakon Ukrainy vid 14.08.2014 r. № 1644-VII. Data onovlennia: 01.07.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18#top>.

25. Pro zatverdzhennia Polozhennia pro Ministerstvo kultury Ukrainy: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 03.09.2014 r. № 495. Data onovlennia: 30.08.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/495-2014-%D0%BF#Text>.

26. Prezentovano Tsentr stratehichnykh komunikatsii ta informatsiinoi bezpeky. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/prezentovano-centr-strategichnih-komunikacij-ta-informacijnoyi-bezpeki>.

27. RNBO skhvalyla plan oborony Ukrainy, stratehii informatsiinoi bezpeky, biobepeky ta biolohichnoho zakhystu, zastosovala sanktsii shchodo deiakyykh fizychnykh i yurydychnykh osib. URL: <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Diialnist/5085.html> [in Ukrainian].

28. Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 29 hrudnia 2016 roku "Pro Doktrynu informatsiinoi bezpeky Ukrainy": Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 25.02.2017 r. № 47/2017. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/472017-21374>.

29. Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 2021 roku "Pro Stratehiiu informatsiinoi bezpeky": proiekt Ukazu Prezydenta Ukrainy. URL: <https://mkip.gov.ua/files/pdf/45698712365.pdf>.

Chernysh R., PhD in Law, Associate Professor, Head of the special department, National Academy of Security Service of Ukraine, Ukraine, Kyiv.

e-mail: ChernyshRF@gmail.com ; ORCID 0000-0003-4176-7569 ; Scopus Author ID: 57216439868 ; Web of Science researcher code: AAV-4639-2020

Osichnyuk L., Graduate of the Second (Master's) level, Polissya National University, Ukraine, Zhytomyr.

e-mail: luos44855@gmail.com ; ORCID 0000-0002-9999-4679

National interests of the state and the possibility of restricting the right to freedom of speech: the question of correlation

The article examines the possibility of restricting the right to freedom of speech in order to protect the national interests of the state. An analysis of normative legal acts prohibiting the dissemination of destructive information, such as calls for a violent change in the constitutional order of Ukraine, the outbreak of aggressive war, incitement to national, racial or religious hatred, etc.

The right to freedom of expression is not absolute and may be limited. The article substantiates the criteria for state intervention in the information sphere, which allow limiting the dissemination of destructive information and preserving democratic values. Such criteria include the legality of the procedure, the legality of the purpose and the minimum amount of intervention.

The article considers the existing mechanisms in Ukraine to respond to harmful informational influences. The law provides for liability for disseminating false information at several levels: civil, administrative and criminal. At the same time, these mechanisms are insufficient, as the concepts of «misinformation», «fake», etc. are not normatively defined. The article describes the state policy to combat destructive information influence. The bases of activity of state bodies created for the purpose of counteraction to dissemination of misinformation and propaganda are considered, namely the Center of counteraction of misinformation at Council of National Security and Defense of Ukraine and the Center of Strategic Communications and Information Security at the Ministry of Culture and Information Policy.

The strategies of the state on counteraction to harmful information influence are analyzed. The Doctrine of Information Security of Ukraine is considered, which clarifies the basics of the state information policy in the direction of counteracting the destructive information influence of the Russian Federation in the conditions of the hybrid war unleashed by it. The main provisions of the Information Security Strategy, which defines the general principles of information security, are also considered.

Keywords: freedom of speech; destructive information influence; misinformation; fake; propaganda; national security; national interests.

Рекомендоване цитування: Черниш Р. Ф., Осічнюк Л. І. Національні інтереси держави та можливість обмеження права на свободу слова: питання співвідношення. *Проблеми законності*. 2021. Вип. 155. С. 166–181. doi: <https://doi.org/10.21564/2414-990X.155.243660>.

Suggested Citation: Chernysh, R., Osichnyuk, L. (2021). Natsionalni interesy derzhavy ta mozhlyvist obmezhenia prava na svobodu slova: pytannia spivvidnoshennia [National interests of the state and the possibility of restricting the right to freedom of speech: the question of correlation]. *Problemy zakonnosti – Problems of Legality, issue 155, 166–181*. doi: <https://doi.org/10.21564/2414-990X.155.243660> [in Ukrainian].

Надійшла до редколегії 01.11.2021 р.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА

Денисов Сергій Федорович,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального права
та кримінології факультету № 6,
Харківський національний університет
внутрішніх справ, Україна, м. Харків
e-mail: dsf7002@gmail.com
ORCID 0000-0002-1218-0016*

Заїка Дмитро Євгенійович,
*аспірант кафедри кримінального права
та кримінології факультету № 6,
Харківський національний університет
внутрішніх справ, Україна, м. Харків
e-mail: zaika.workspace@gmail.com
ORCID 0000-0002-1300-3492*

doi: 10.21564/2414–990X.155.240934
УДК 343.8

ВИПРАВЛЕННЯ ТА РЕСОЦІАЛІЗАЦІЯ ЗАСУДЖЕНИХ І СУМІЖНІ ПОНЯТТЯ

Стаття присвячена дослідженню історичного контексту, часового проміжку існування, сутності, змісту та особливостей нормативного закріплення термінів «виправлення», «виховання», «корекція», «ресоціалізація», «соціальна адаптація», «соціальна реабілітація» і «реінтеграція». На підставі положень чинного законодавства та поглядів у науковій літературі окреслено межі кожного із зазначених вище термінів та вказано на особливості їх співвідношення між собою.

Ключові слова: виправлення; виховання; корекція; ресоціалізація; соціальна адаптація; соціальна реабілітація; реінтеграція.

Денисов С. Ф., доктор юридических наук, професор, професор кафедри уголовного права и криминологии факультета № 6, Харьковский национальный университет внутренних дел, Украина, г. Харьков.

e-mail: dsf7002@gmail.com ; ORCID 0000-0002-1218-0016

Заїка Д. Є., аспірант кафедри уголовного права и криминологии факультета № 6, Харьковский национальный университет внутренних дел, Украина, г. Харьков.

e-mail: zaika.workspace@gmail.com

Исправление и ресоциализация осужденных и смежные понятия

Статья посвящена исследованию исторического контекста, временного промежутка существования, сущности, содержания и особенностей нормативного закрепления терминов «исправление», «воспитание», «коррекция», «ресоциализация», «социальная адаптация», «социальная реабилитация» и «реинтеграция». На основе анализа положений действующего законодательства и взглядов в научной литературе определяются границы каждого из указанных выше терминов и указываются особенности их соотношения между собой.

Ключевые слова: исправление; воспитание; коррекция; ресоциализация; социальная адаптация; социальная реабилитация; реинтеграция.

Постановка проблеми. Виправлення та ресоціалізація засуджених зараз є сталою юридичною конструкцією, використовуваною у нормативно-правових актах та наукових дослідженнях. Хоча історично у вітчизняному праві «виправлення» існувало поруч з «перевихованням», а міжнародному праву здебільшого притаманні «реабілітація» та «реінтеграція». Непоодиноким є змішування та безсистемне застосування вказаних вище та деяких інших юридичних термінів, що спонукає до більш детального дослідження їх сутності й співвідношення між собою.

Метою цієї публікації є дослідження співвідношення термінів «виправлення», «виховання», «корекція», «ресоціалізація», «соціальна адаптація», «соціальна реабілітація» і «реінтеграція». Для реалізації вказаної мети було поставлено такі завдання: проаналізувати чинні нормативно-правові акти та матеріали вже існуючих наукових досліджень; виявити та дослідити історичний контекст, часовий проміжок існування, сутність, зміст та особливості нормативного закріплення зазначених вище термінів; об'єднати їх за спільними ознаками та окреслити відмінні, визначити особливості співвідношення між собою; сформулювати висновки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні питання сутності та співвідношення термінів «виправлення», «виховання», «корекція», «ресоціалізація», «соціальна адаптація», «соціальна реабілітація» і «реінтеграція» досліджували В. М. Трубников (V. M. Trubnikov), О. М. Бандурка (O. M. Bandurka), Т. А. Денисова (T. A. Denysova), В. В. Проскура (V. V. Proskura) – щодо соціальної адаптації, виправлення та ресоціалізації (1991, 2002); В. М. Синьов (V. M. Synov), О. П. Северов (O. P. Severov) та Г. О. Радов (H. O. Radov) – щодо виховання та перевиховання (1998, 1999); В. А. Бадира (V. A. Badyra), Т. А. Денисова (T. A. Denysova), колектив авторів монографії за заг. ред. А. Х. Степанюка (A. Kh. Stepanjuk) – щодо виправлення та ресоціалізації (2009, 2011); Н. В. Коломієць (N. V. Kolomiets) – щодо виправлення, ресоціалізації та заохочення (2017); В. М. Дрьомін (V. M. Drjomin), В. С. Шкрабюк (V. S. Shkrabiuk), О. В. Федик (O. V. Fedyk), І. С. Чалий (I. S. Chalyi) – щодо соціальної реабілітації засуджених (2000, 2018, 2021) та інші.

Виклад основного матеріалу. Понятійний апарат тематики неодноразово розкривався у наукових дисертаціях, монографіях, статтях та словниках (енциклопедіях). Однак на позначення одних і тих самих правових відносин науковцями у різні часи було запропоновано різні терміни. Тож З. А. Загіней вказує на недосконалість тексту кримінального закону, що призводить до різних інтерпретацій на практиці. Навіть у тих випадках, коли законодавець має чіткі уявлення про норму права, це не є гарантією того, що вона буде застосована згідно з початковими уявленнями про її призначення [1, с. 41–42]. І цілком слушно В. В. Коваленко та О. Г. Колб стверджують, що як у законі, так і у навчально-наукових джерелах має вживатися та термінологія, яка ідентично відображає реальний стан речей у правовідносинах, оскільки це створює реальні механізми їх регулювання та охорони [2, с. 226]. Отож, необхідно визначитись із поняттями, що є суміжними до «виправлення» та «ресоціалізації», з'ясувати їх обсяг та раціональність нормативного закріплення. Для цього доцільним вбачається зробити огляд уже існуючих досліджень, деталізувати їх матеріалами останніх публікацій та висловити власну позицію.

Академічний тлумачний словник з української мови визначає суміжний, як той, що межує з ким-, чим-небудь, близький до чогось [3, с. 836]. Такими, на нашу думку, є «виправлення», «виховання» (або ж «перевиховання»), «корекція», «соціальна адаптація», «ресоціалізація» та «реабілітація» (або ж «соціальна реабілітація»).

Вивчаючи суміжність понять, І. З. Дуцяк указує на існування трьох їх видів: підпорядковане (вужче обсягом, тобто менш загальне), координоване (співпідпорядковане до загальнішого поняття) й підпорядковувальне (ширше обсягом, тобто загальніше) [4, с. 35]. Л. П. Брич зазначає, що для належного розмежування конкретних пар суміжних об'єктів дослідження потрібно з'ясувати суть цих кримінально-правових явищ, виявити їх ознаки та вказати на відмінності від інших подібних кримінально-правових явищ [5, с. 201]. З огляду на те, що у межах однієї статті неможливо розглянути специфіку

існування «виправлення», «ресоціалізації» і суміжних понять по відношенню до окремих суб'єктів (як-от жінок, дітей тощо), зосередимось на узагальненому дослідженні: 1) історичного контексту; 2) часового проміжку існування правовідносин, що позначаються відповідним терміном; 3) сутності та змісту, що надаються кримінально-виконавчою та іншими галузями права; 4) особливостей нормативного закріплення.

Найпершим серед досліджуваних понять у науковій літературі та вітчизняному законодавстві було використано «виправлення», історичний аспект та філософське розуміння якого було детально розглянуто В. А. Бадиною та Т. А. Денисовою. З аналізу наукової літератури можна зробити висновок, що ідея виправлення (перевиховання) злочинця достатньо довго асоціювалось з елементами ресоціалізації, соціальної адаптації чи реабілітації і була представлена єдиним комплексом дій, розмежування якого розпочалось на межі ХІХ ст. Питання виправлення душі порушувалося ще у стародавні часи. Так, Платон зазначав, що покарання людини є втіленням справедливості, а метою такого покарання є моральна відплата, перевиховання та виправлення природи злочинця [6, с. 436]. Аристотель вважав, що виправлення душі має відбуватись через «навчання закону розуму», хоча і скептично ставився до можливості виправлення окремих категорій [7, с. 348]. Середньовічна філософська думка тяжіла до релігійного осмислення буття, тому Фома Аквінський вважав, що виправлення має відбуватись через розвиток віри, розуму та каяття [8, с. 10]. Доба Ренесансу характеризувалася зосередженням на особистості та її цінності для суспільства. Т. Мор зазначав, що оскільки причинами злочинності є соціальні чинники, то і для виправлення мають бути належні соціально-політичні умови [9, с. 230–242]. Дж. Локк вважав, що покарання має знаходити свій прояв у виправленні моральних та розумових якостей злочинця [10, с. 408–411], при цьому Ж.-Ж. Руссо та Д. Дідро не вірили у можливість виправлення взагалі [8, с. 12; 11, с. 78]. Варто зауважити позицію Ч. Беккарія, який переконував, що метою покарання є виправлення особистості, під яким він розумів виховання, переконування, зміну моральності. Мета покарання полягає у тому, щоб перешкодити винному знову завдати шкоду суспільству, цим він опосередковано порушував питання не лише виправлення, але й ресоціалізації злочинця [12, с. 58–59]. І. Бентам розробив метод «моральної арифметики», за яким правослухняна поведінка має розглядатись злочинцем як найбільш раціональний з усіх можливих виборів [13, с. 48–49]. Представники німецької класичної філософії І. Кант та Г. Гегель вважали, що сутність покарання полягає у якісних перетвореннях, виправленні моральності особистості [8, с. 13]. Антропологічна позиція Ч. Ломброзо і Е. Феррі полягає у тому, що злочинець може бути виправленим лише шляхом відповідного курсу лікування [14, с. 432].

Радянська філософія здебільшого була зосереджена на можливості соціального та трудового впливу на засуджених. Так, М. О. Беляєв зазначав, що виправлення полягає у тому, щоб шляхом впливу на свідомість злочинця виховати у ньому властивості характеру, притаманні свідомим учасникам комуністичного

будівництва [15, с. 41]. А. А. Піонтковський виправлення і перевиховання засудженого розглядав як переробку свідомості людини [16, с. 45], а Й. С. Ной стверджував, що виправлення є міждисциплінарною проблемою і більшою мірою має бути зосереджене на зміні моральності [8, с. 19]. М. О. Стручков та О. Є. Наташев під виправленням особи розглядали сам процес впливу на засудженого [8, с. 9–20; 17, с. 28–30].

Кримінально-виконавчу характеристику застосування «виправлення» та «ресоціалізації» як окремих понять вітчизняного права було досліджено у монографії за загальною редакцією А. Х. Степанюка. Автори вказують на неможливість переробки людини в ідеал та критикують відсутність нормативно визначених критеріїв виправлення засудженого, що спонукає персонал органів виконання покарань розглядати виправлення як процес, а не конкретний результат, тим самим нівелюючи його як правову категорію.

В. М. Синьов та О. П. Северов надають виправленню виховний зміст та вказують на необхідність розроблення параметрів оцінки готовності засуджених до сприйняття виховних впливів, класифікації засуджених за рівнями її сформованості, визначення факторів, які впливають на готовність до сприйняття перевиховних впливів, та умов формування зазначеної готовності [18, с. 68]. Г. О. Радов підтримує позицію цих авторів і вказує, що пенітенціарний процес у своїй основі перебуває у площині морально-етичного, духовного характеру. Його предметом є не злочинець, а людина, жива істота, яка має сприйматися не через юридичні, а морально-етичні, психологічні і педагогічні категорії, як носій певних соціальних відхилень і патологій, що зумовили злочинну поведінку [19, с. 48; 20, с. 8–21].

Термін «виправлення» притаманний здебільшого кримінальному та кримінально-виконавчому праву, іноді зустрічається у наукових роботах з пенітенціарної психології та педагогіки, проте у дослідженнях із загальної психології здебільшого представлений як «корекція» або ж «психологічна корекція». С. Б. Кузікова вказує, що термін «корекція» має більш вузьке і конкретне значення ніж «психотерапія», яке буквально означає «виправлення». А психологічна корекція як вид діяльності практичного психолога полягає в тактовному втручанні у внутрішній світ людини з метою подолання її психологічних проблем і труднощів розвитку [21, с. 7]. Зазначимо, що вітчизняний словник з української мови визначає «корекцію» як виправлення чого-небудь [22, с. 287]. У кримінально-виконавчому праві термін «корекція» використовується несистемно, здебільшого коли йдеться про психологічне втручання у свідомість засудженого. З огляду на зазначене, можна стверджувати, що «корекція» за змістом і формою відповідає термінові «виправлення», а отже є не суміжним, а тотожним по відношенню до нього.

У юриспруденції вперше «виправлення» було нормативно закріплене у 1845 р., проте у подальшому зміст та обсяг поняття не раз зазнавали змін [23, с. 134, 144]. Сучасне розуміння поняття було впроваджене у законодавство в 2004 р. з прийняттям нового Кримінально-виконавчого кодексу (далі – КВК).

Так, відповідно до ст. 6 виправлення засудженого – це процес позитивних змін, які відбуваються в його особистості і створюють у нього готовність до самокерованої правослухняної поведінки [24].

Слід зауважити, що формулювання, надане законодавцем, викликає у провідних науковців небезпідставний сумнів щодо можливості регулювання нормами законодавства процесу позитивних змін особистості. Крім того, використання неозначених форм дієслова, таких як «відбуваються» та «створюють» додає невизначеності процесу виправлення і дає підстави стверджувати, що це той процес, який у межах виконання/відбування покарання ще далекий від завершення [25, с. 8]. Із самого визначення можна зробити висновок, що виправлення більшою або меншою мірою може розпочинатися на етапі винесення вироку і визначення покарання засудженому та закінчуватися у будь-який момент після звільнення. У такому розумінні поняття «виправлення» буде досягне після відбування покарання, але як же тоді бути з положенням ч. 2 ст. 65 Кримінального кодексу (далі – КК) України, де сказано, що особи, яка вчинила злочин, має бути призначене покарання, необхідне й достатнє для її виправлення та попередження нових злочинів [26]. З цього виходить, що виправлення реалізується у межах покарання і має розглядатися як юридичний факт, з яким пов'язане припинення виконання/відбування покарання [25, с. 9]. Саме до такого розуміння спонукає те, що необхідною умовою ресоціалізації, відповідно до закону, є виправлення засудженого. Проте варто врахувати положення ч. 1 ст. 75 КК України, де вказано на опцію звільнення від відбування покарання з випробуванням у разі, якщо суд дійде висновку про можливість виправлення засудженого без відбування покарання. На думку Ю. А. Пономаренка, процес виправлення засудженого без відбування покарання відповідно до ч. 2 ст. 75 КК України по суті перетворився на самостійний квазівид покарання [26, с. 243].

Загалом положення КК України у їх системному розумінні дозволяють розглядати виправлення і поза призначеним покаранням, а саме у допенітенціарний або ж постпенітенціарний періоди [27]. Отже, відправною точкою виправлення є винесення вироку засудженому, а кінцевою – невизначений момент у майбутньому, після звільнення з місць позбавлення волі, коли припиняється процес позитивних змін, пов'язаний з конкретним кримінальним провадженням. Саме таке значення виправленню дають В. А. Бадира та Т. А. Денисова, вказуючи на випадки, коли через зміну оточення після відбуття особою покарання її життєві орієнтації змінюються, хоча під час відбування покарання таких змін у особи не спостерігалось [8, с. 45–46]. До такого розуміння спонукає і саме визначення виправлення як процесу, а не результату. При цьому важко не погодитись з думкою авторів науково-практичного коментаря до КВК України за заг. ред. А. Х. Степанюка щодо сумнівності розуміти виправлення як юридичний факт [25, с. 9]. Тим більше, що за аналітичними даними у 2019 р. кількість осіб, які вчинили злочин повторно, становила 57423 людини з-поміж загальної кількості у 135412 осіб, що становить 42,4 % [28, с. 25, 47].

Суміжними поняттями по відношенню до виправлення є виховання або ж перевиховання засуджених. І хоча вони здебільшого притаманні педагогічним наукам, проте активно використовувались у юриспруденції радянського періоду [29, с. 26–27]. Так, відповідно до ст. 1 Виправно-трудового кодексу від 1970 р. виправно-трудове законодавство України має своїм завданням забезпечення виконання кримінального покарання з тим, щоб воно не тільки було карою за вчинений злочин, але виправляло та перевиховувало засуджених у дусі чесного ставлення до праці, точного виконання законів, відвертало вчинення нових злочинів як засудженими, так і іншими особами, а також сприяло викоріненню злочинності [30].

Щодо перевиховання ще А. С. Макаренко писав, що це важкий і тривалий процес, і перевиховувати значно важче, ніж виховувати [31, с. 59; 32, с. 102]. П. М. Рабінович однією із функцій юридичної відповідальності вбачає виховну, за якою спеціальною превенцією є виправлення дефектів правосвідомості засуджених осіб [33, с. 161]. С. І. Максимов зазначає, що існує дві протилежні моделі виховання. За першою з них виховувати – це уніфікувати та адаптувати, коли суб'єкт виховання засвоює стандарти культури і систему загальноприйнятих цінностей та соціальних інтересів. За другою виховувати означає сприяти становленню особистості, створювати умови для самостійного розвитку індивідуума [34, с. 231].

У нових кримінальних кодексах, які прийшли на зміну радянським, законодавці багатьох країн СНД зберегли лише виправлення як мету і відмовилися від перевиховання засуджених. Такий підхід є обґрунтованим, адже перевиховання передбачає викорінення негативно оцінюваних суспільством особистісних якостей. Такий процес безпосередньо пов'язаний з перебудовою і заміною негативних властивостей особистості і антигромадських поглядів, які ускладнюють процес соціалізації особистості, на соціально корисні або нейтральні, а також зі зміною життєвих пріоритетів і способів поведінки, що призвели до вчинення суспільно небезпечного діяння. Нині більшість авторів вважають, що використання терміна «перевиховання» як мети кримінального покарання є недоцільним. На думку В. Н. Петрашева, завдання перевиховати людину є нереальним [35, с. 353–354].

Наразі це термін далекого педагогічного минулого, коли дитина, будучи для педагога об'єктом впливу, трактувалась як носій суми якостей. Передбачалося, що негативні якості потрібно «видаляти», «знищувати», навіть «витравляти», «придушувати» (при цьому була проігнорована ненавмисна можливість «придушити» особистість самої дитини) [36, с. 373–374]. Через це вказаний педагогічний термін вважається таким, що не відповідає ні гуманістичним тенденціям сучасної загальнолюдської культури, яка проголошує найвищою цінністю права людини на свободу, недоторканність і гідність особистості, ні прагматичним цілям кримінальної відповідальності [32, с. 102].

Так, виходячи з вищевказаного, «виправлення» та «перевиховання» можуть існувати в одному часовому проміжку, є суміжними координованими термінами

та частково пов'язані між собою, проте «перевиховання» засуджених є ідеалізованою категорією, яка неодноразово критикувалась у наукових дослідженнях. На відміну від «виправлення», яке полягає у позитивних змінах в особистості засудженого, «перевиховання» характеризується більш активним втручанням у психологічну складову та націлене на перебудову і заміну негативних властивостей особистості.

Щодо ресоціалізації, то, у 60–80-ті роки ХХ ст. була сформована сучасна ідеологічна концепція ресоціалізації правопорушників. Її створення зумовлене впливом руху за гуманізацію умов відбування кримінального покарання у вигляді позбавлення волі американських мислителів-гуманістів Р. Кларка, Дж. Мітфорд, європейською доктриною Марка Анселя «новий соціальний захист». Першочерговою метою концепції вважалася соціальна реабілітація злочинців у період ізоляції від суспільства і соціальна адаптація в постпенітенціарний період [37, с. 36–37]. Загальну характеристику застосування ресоціалізації було досліджено у монографії за редакцією А. Х. Степанюка. Варто зауважити позицію В. А. Львовичкіна, Р. В. Ващенко та В. В. Сулицького, які розглядають ресоціалізацію у широкому значенні, а виправлення засуджених лише як її окремих етап [38, с. 8; 39, с. 30]. При цьому М. Б. Панасюк та М. П. Черненко критикують можливість ресоціалізації засуджених узагалі [40, с. 155; 41, с. 622]. Поділяємо позицію авторів монографії у тому, що ресоціалізація виходить далеко за межі кримінально-виконавчих правовідносин, а самі категорії є доволі складними та суперечливими не лише в частині теоретичного обґрунтування, а й для практичної реалізації [20, с. 8–21]. У подальшому наукові статті цій тематиці присвятили Н. В. Коломієць, М. Ю. Кутєпов, В. В. Василик та ін. [42; 43; 44].

Термін «ресоціалізація» належить до соціальних понять і широко використовується у кримінології, соціології, психології та інших гуманітарних науках. Вона об'єктивно пов'язана з поняттям «соціалізація», про що свідчить безпосередній аналіз вказаних явищ і, передусім, граматичне тлумачення. Такий факт зазначає Ю. В. Жульова, вказуючи на необхідність звертати увагу на значення префікса «ре-», який дозволяє розуміти ресоціалізацію як «відновлення чи повторність дій» або ж як «протидію» асоціальної деградації особистості [45, с. 229].

У вітчизняній правовій доктрині термін «ресоціалізація» було вперше використано на початку 80-х років Ю. М. Антоняном, що у подальшому знайшло своє офіційне закріплення в українському законодавстві у 2004 р. з прийняттям нового КВК [46, с. 69; 45, с. 229]. Так, відповідно до ст. 6 цього акта ресоціалізація – це свідоме відновлення засудженого у соціальному статусі повноправного члена суспільства; повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві. Указано, що необхідною умовою ресоціалізації є виправлення засудженого [24]. Схожої позиції дотримується В. І. Зубкова [47, с. 28–30].

Поділяючи позицію законодавця (п. 2. ч. 2. ст. 6 КВК України), більшість учених у галузі кримінально-виконавчого права схиляються до того, що поняття

«ресоціалізація» більш широке, ніж «виправлення», і охоплює останнє [45, с. 230]. У нормативно-правових актах спільне використання такої термінології можна спостерігати у положеннях ст. 44 проєкту закону України «Про пенітенціарну систему» № 5293 від 22.03.2021 р., відповідно до якого особовий склад органів та установ пенітенціарної системи зобов'язаний, серед іншого, застосувати передбачені законом засоби виправлення та ресоціалізації щодо засуджених; сприяти трудовому та побутовому влаштуванню осіб, звільнених від відбування покарання, та їх соціальній адаптації [48].

Для з'ясування змісту терміна «ресоціалізація» розпочнемо аналіз з положень ч. 3 ст. 6 КВК України, де зазначається, що до засобів виправлення та ресоціалізації серед іншого належать порядок виконання та відбування покарання (режим); у дільниці ресоціалізації тримаються засуджені, які направлені з дільниці карантину, діагностики і розподілу (ст. 94). Отже, відправною точкою ресоціалізації, відповідно до чинного законодавства, можна вважати період, що починається після 14-денного обстеження і закінчується, відповідно до положень ст. 6, лише з поверненням засудженого до самостійного соціально-нормативного життя у суспільстві. На таку думку нашої редакції і п. 3 ст. 6, де визначено засоби виправлення та ресоціалізації засуджених [24]. Схожої позиції дотримуються М. О. Стручков, Г. О. Радов, М. С. Рибак та ін. Вони вважають, що ресоціалізацію необхідно розглядати як таку, що складається з двох етапів – пенітенціарного (під час відбування покарання) та постпенітенціарного (після звільнення від відбування покарання) (49, с. 161; 45, с. 230). А. Х. Степанюк та В. М. Трубников поділяють думку вказаних авторів і зазначають, що пенітенціарний етап ресоціалізації засуджених має розглядатися як підготовча стадія до подальшого постпенітенціарного етапу [50, с. 3–5]. Проте, на думку В. О. Корчинського, О. М. Неживець, С. Ф. Денисова, Т. А. Денисової, М. С. Пузиревського та ін., ресоціалізація є комплексним поняттям, яке охоплює допенітенціарний (винесення вироку і визначення покарання), пенітенціарний і постпенітенціарний періоди впливу на особу засудженого [51, с. 447; 45, с. 230]. Їх підтримує і В. Є. Южанін [52, с. 25].

Для з'ясування відправної точки процесу ресоціалізації розглянемо основні ознаки відповідно до визначення ст. 6 КВК: 1) свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства; 2) повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя у суспільстві [24]. Вбачається, що у допенітенціарний період особа перебуває у слідчому ізоляторі до моменту направлення до визначеної виправної установи, а отже, цей період життя засудженого знаходиться якнайдалі від «статусу повноправного члена суспільства» або ж «самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя у суспільстві». Вважаємо, що усвідомлення власної провини та переосмислення цінностей після оголошення вироку засудженому відбуваються не завжди, мають достатньо мінливий характер та за своїм змістом більш близькі до виправлення (позитивні зміни в особистості засудженого). У подальшому місця позбавлення волі здебільшого дають зворотній ефект,

сприяють втраті соціально корисних зв'язків та адаптації до тюремного середовища та субкультури, при цьому важко не погодитись із наявністю та необхідністю заходів з підготовки засудженого до звільнення. Отже, «ресоціалізація» є суміжним підпорядкувальним по відношенню до «виправлення», «корекції» та «виховання». Вона існує у межах пенітенціарного та постпенітенціарного етапів, при цьому пенітенціарний етап у контексті «ресоціалізації» більш доречно розглядати як підготовчу стадію до постпенітенціарного.

Більш новим поняттям для юридичної науки є «соціальна адаптація засуджених». До ґрунтовних досліджень питань соціальної адаптації за період незалежності України можна віднести науковий доробок В. В. Проскури, В. М. Трубникова та спільне дослідження О. М. Бандурки, В. М. Трубникова і Т. А. Денисової [53; 54]. Так, зазначається, що термін «адаптація» походить із природознавства, де його розглядають як процес пристосування, будови та функцій організму. Психологічне розуміння адаптації зводиться до встановлення стану рівноваги суб'єкта та середовища, їх взаємодії. Схожим є соціологічне розуміння поняття «соціальна адаптація». Проте у вітчизняній філософії, соціології, соціальній психології та педагогіці це поняття є недостатньо дослідженим, а останні наукові роботи у цьому напрямі потребують актуалізації. У психології західних країн проблема соціальної адаптації більшою мірою досліджується у контексті двох напрямів: біхевіоризму та інтеракціоністської концепції [54, с. 10–13].

В. В. Проскура виокремив такі підходи у вивченні цього явища, як: соціологічний, біологоекологічний, філософський, психолого-педагогічний та інші. Розглянувши підходи до пояснення сутності соціальної адаптації з позицій концепції стресу (Г. Сельє), психоаналізу (З. Фрейд, Г. Гартман, Е. Еріксон), символічного інтеракціонізму (Дж. Мід, Ч. Кулі та Л. Філіпс), структурного функціоналізму (Т. Парсонс та Р. Мертон), теорії поля (К. Левін), когнітивної психології (Л. Фестінгер і Дж. Келлі), екологічного підходу (Ч. Застроу та С. Жермейн), соціальної психології (Т. Шибутані й А. Налчаджян), концепції адаптації Н. Сарджвеладзе, можна зробити висновок про те, що в соціологічних теоріях та дотичних до них філософських і соціально-психологічних дослідженнях існують певні розбіжності у розумінні природи цього явища [55, с. 7]. Одні автори визначають адаптацію лише як пристосування, проте більш доцільним вбачається розуміння адаптації і як свідомої діяльності з перетворення навколишнього середовища. Уваги заслуговує позиція Е. С. Маркаряна, що спільнота є не лише адаптивною (на зразок біологічної), але і адаптивно-адаптуючою системою, оскільки людська діяльність має перетворювальну природу [54, с. 14–15; 56, с. 43]. Також немає однастайності у трактуванні механізму реалізації соціальної адаптації. Для прикладу, І. А. Милославова вважає, що у процесі адаптації у людини змінюється її психіка та поведінка – інтереси, орієнтації, погляди, переконання тощо [57, с. 15–126]. При цьому О. Д. Андреева вважає, що у процесі адаптації у структурі особистості не відбувається жодних змін, адже індивід не набуває жодних особистісних форм, а лише пристосовується до навколишнього середовища [58, с. 65].

Як термін та поняття «соціальну адаптацію» було нормативно закріплено у ст. 1 Закону України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» № 3160-VI від 17.03.2011 р. Характерною особливістю закону є регулювання відносин щодо звільнених осіб, якими відповідно до визначення ст. 1 Закону є особи, які відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, а також звільнені від подальшого відбування зазначених видів покарань на підставах, передбачених законом [59].

Якщо ж говорити про співвідношення понять, то можна виділити три наукові позиції. Відповідно до першої адаптація засуджених виступає як один з різновидів ресоціалізації, і розрізняються вони лише за обсягом. Представники другої вважають ресоціалізацію та соціальну адаптацію рівнозначними поняттями. За третьою позицією соціальна адаптація є більш широким поняттям, ніж ресоціалізація, де остання виступає лише одним із етапів [60, с. 123]. І. В. Шмаров та Ю. М. Антонян під соціальною адаптацією засуджених розуміють процес їх ресоціалізації, перехід особистості до нового соціального середовища, сприйняття його моральних вимог, цінностей та соціальних позицій [61, с. 186–187; 62, с. 100–104]. В. М. Трубников, Т. А. Денисова та О. М. Бандурка стверджували, що ресоціалізація та соціальна адаптація за змістом співвідносяться між собою як частина і ціле. Так, ресоціалізація, на їх думку, є першим, ознайомчим етапом соціальної адаптації [54, с. 19–40]. І хоча із положень ст. 94 та 98 КВК можна зробити висновок, що соціальна адаптація розпочинається у період підготовки засудженого до звільнення за 6 місяців і пізніше, заслугове на увагу проблема поєднання підготовки засуджених до звільнення і соціальної адаптації після звільнення з місць позбавлення волі, адже у науковій літературі ці два процеси розглядаються окремо [24; 14, с. 14]. Загалом «соціальна адаптація» є суміжним підпорядкованим поняттям по відношенню до ресоціалізації та суміжним підпорядкувальним по відношенню до «виправлення», «корекції» та «виховання», адже без їх досягнення не може відбутися повноцінна соціальна адаптація. Її також доцільно розглядати як процес, що розпочинається з моменту звільнення засудженого і закінчується, відповідно до визначення, лише з його поверненням до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя у суспільстві (як і ресоціалізація). Прихильниками такої позиції є Т. Д. Зражевська та О. О. Антонян [64, с. 39].

Щодо «реабілітації» або ж «соціальної реабілітації», то саме поняття рідко використовується у вітчизняному кримінальному законодавстві, проте доволі широко розповсюджене за кордоном. Термін «реабілітація» з'явився лише всередині ХХ ст. В Англії та США після Другої світової війни було розроблено її принципи, які згодом стали основою концепцій реабілітації хворих та інвалідів у різних країнах світу [65, с. 8].

За визначенням Всесвітньої організації охорони здоров'я, реабілітація (re – знову, *habilitas* – здатність, спроможність) – це комплексне та скоординоване використання медичних, соціальних, освітніх та професійних заходів для тре-

нування або перепідготовки неповноспроможної особи до якнайвищого рівня функціональних можливостей. Загально визнаним є виділення трьох видів реабілітації, що взаємопов'язані і взаємодоповнюють один одного: медична, професійна (освітня) та соціальна реабілітація [66, с. 29–31]. Вона, як система, включає комплекс окремих підсистем та їх взаємозв'язок: клініко-біологічна (вирішення проблем гомеостазу, адаптації, компенсації); соціально-психологічна (аналіз проблем спілкування, взаємостосунків тощо); соціально-економічна (аналіз вартості відповідних витрат, економічної доцільності реабілітаційних заходів), юридична (розроблення правових норм тощо) [67, с. 55]. При цьому термін «соціальна реабілітація» набагато частіше зустрічається у положеннях міжнародних конвенцій та пов'язаних з ними документів, ніж у зарубіжній кримінологічній літературі, де зазвичай використовується просто «реабілітація» [68, с. 10]. На це вказував і В. М. Дрьомін, який одним із перших в Україні досліджував питання сутності та змісту соціальної реабілітації з точки зору кримінально-виконавчого права [69, с. 423–426].

Закон України «Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я» № 1053-IX від 03.12.2020 р. визначає її як комплекс заходів, яких потребує особа, яка зазнає або може зазнати обмеження повсякденного функціонування внаслідок стану здоров'я або старіння у взаємодії з її середовищем [70]. Кримінальне законодавство також містить поняття «реабілітація», проте у іншому контексті. Так, ч. 4 ст. 88 чинного КК України зазначає, що особи, які були реабілітовані, визнаються такими, що не мають судимості [27]. Із вказаного можна зробити висновок, що реабілітацією вважається відновлення правового статусу незаконно засуджених осіб. Варто зауважити, що у проекті КК України станом на 25.07.2021 р. реабілітація вже не використовується у такому контексті [71]. Вітчизняний словник з кримінально-виконавчого права підкріплює цю тезу: реабілітація засудженого (від лат. *rehabilitatio* – відновлення) – відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства, шляхом: а) поновлення в правах; б) відновлення репутації особи, яка безвинно зазнала репресій або була неправомірно притягнута до юридичної (кримінальної, адміністративної чи дисциплінарної) відповідальності. Реабілітація особи настає в результаті виправдувального вироку, постанови (ухвали) про закриття справи за відсутністю події або складу злочину, а також постанови про закриття справи про адміністративне правопорушення. Реабілітація є підставою для звільнення від відбування покарання [51, с. 443].

На думку Л. А. Лазаренко, «реабілітація» тісно пов'язана з ресоціалізацією, але зосереджується виключно на постпенітенціарному періоді, тобто після звільнення засудженого, під час повторного проходження процесу адаптації – шукає роботу, житло, встановлює соціальні зв'язки, навчається в освітніх закладах, на курсах тощо. «Ресоціалізація» ж більш широке поняття, ніж «реабілітація», оскільки охоплює і пенітенціарний період, тобто термін відбування покарання у місцях позбавлення волі [72, с.183]. М. Ю. Кутєпов та М. О. Неживець вважають, соціальна реабілітація охоплює вивчення проблем звільненого,

особистісних ресурсів особи, яка потребує соціальної адаптації, допомогу у вирішенні проблем забезпечення житлом, працевлаштування, корекцію індивідуальних рис, що заважають соціальній адаптації, неадекватної реакції на оточення; надання консультацій для вирішення проблем у взаємодії з клієнтом, побутових проблем; захист прав і представлення інтересів звільненого; нейтралізацію негативного впливу соціального середовища; здійснення психологічної підтримки [45, с. 231; 73, с. 12].

Л. Форсберг та Т. Дуглас запропонували розглядати реабілітацію у п'яти контекстах: 1) як робота, направлена на зменшення шкоди, що злочинець завдає суспільним відносинам; 2) як робота, направлена на зменшення рівня рецидиву; 3) як терапія (діяльність медико-психологічного характеру); 4) як моральне збагачення злочинця; 5) як відновлення моральних якостей та соціальних зв'язків людини [74, с. 8–22]. І. С. Чалий розглядає соціальну реабілітацію як комплексний процес збереження, набуття чи відновлення засудженим або звільненим функцій та навичок, необхідних для нормального (законослухняного) самостійного життя в суспільстві, який включає в себе соціетальну, педагогічну, медичну, професійну реабілітацію [75, с. 214]. Автор посилається на позицію Н. Крісті, який замість слова «карати» використовує «зцілювати» [76, с. 18]. При цьому погоджуємось з позицією І. С. Чалого у тому, що більшість наявних нині наукових публікацій присвячено або ресоціалізації засуджених, або їх виправленню, суб'єктам, методам, формам та процедурі, або соціальній адаптації, реінтеграції чи реадаптації таких осіб. При цьому доволі часто можна спостерігати змішування всіх цих понять та відсутність планомірного процесу втілення й спадковості тих або інших дій [75, с. 51, 179, 214]. Сам автор наголошує, що виправлення далеко не завжди досягається в процесі відбування покарання, а ресоціалізація у цей період взагалі неможлива, тому доцільно вести мову про можливість соціальної реабілітації як на етапі відбування покарання, так і після звільнення [75, с. 57–58]. Проте вбачається, що збереження, набуття чи відновлення особою функцій та навичок, необхідних для нормального (законослухняного) самостійного життя в суспільстві, може відбуватися і на етапі досудового розслідування самостійно або під впливом правоохоронних органів.

Зміст поняття, наданий І. С. Чалим, охоплює собою виправлення та ресоціалізацію засуджених у їх законодавчому розумінні, а отже, автор розглядає соціальну реабілітацію ширше від її сучасної законодавчої регламентації, надаючи поняттю змісту, що притаманний йому у міжнародних нормативно-правових актах [75, с. 57]. Автори багатотомного видання «Правова доктрина України» у 2013 р. надали схоже змістове наповнення поняттю «ресоціалізація», вказавши, що воно включає правовий, психологічний, соціальний, професійний, освітний, медичний та фізкультурно-оздоровчий аспекти [77, с. 1233]. Хоча у розумінні ООН саме реабілітацією є широкий спектр заходів, спрямованих на схиляння правопорушника до відмови від вчинення нових злочинів і на повернення йому статусу законослухняної особи [78, с. 150].

Позаяк ми не маємо законодавчого тлумачення соціальної реабілітації в українському законодавстві, для з'ясування обсягу вказаного поняття у контексті кримінально-виконавчих норм звернемось до ст. 99 КВК. Статтею встановлено, що у дільниці соціальної реабілітації тримаються вперше засуджені до позбавлення волі за злочини, вчинені з необережності, нетяжкі злочини, а також засуджені, переведені з дільниці ресоціалізації, режим для таких засуджених значно ослаблений та тяжіє до звичного життя у суспільстві. Таким чином, «соціальна реабілітація» є ширшим, а отже, підпорядкувальним поняттям по відношенню до «виправлення», «корекції», «виховання» «ресоціалізації» та «соціальної адаптації» засуджених. Вбачається, що відмінність ресоціалізації і соціальної реабілітації, на думку вітчизняного законодавця, полягає у стійкості соціальних зв'язків засудженого, отже, з точки зору закону, реабілітація щодо окремих категорій засуджених може розпочинатися з переведенням з дільниці карантину, діагностики і розподілу (14 днів після ув'язнення) або ж для інших при переведенні з дільниці ресоціалізації за умови відбуття щонайменше $\frac{1}{3}$ строку покарання і закінчується моментом звільнення особи з місця позбавлення волі [24].

«Реінтеграція» серед досліджуваних нами є одним із найновіших термінів. В Україні питання реінтеграції отримали своє наукове та законодавче підґрунтя починаючи з 2014 р. і здебільшого у політичній чи соціальній площині. Так, словники визначають реінтеграцію як 1) відновлення єдиного цілого; 2) повторне об'єднання того, що раніше розкололося, розпалося, дезінтегрувалося; 3) включення, залучення до певної спільноти. Варто відзначити, що латинський префікс «ге» вказує на повторну, відновлювальну дію + «integratio», що означає відновлення цілісності, возз'єднання. Західні визначення реінтеграції як явища стосуються переважно адаптації окремих індивідів, що опинилися в певних соціальних, соціально-політичних, соціально-економічних умовах, які ускладнюють або унеможливають їх участь у суспільному житті як повноцінних членів. Реінтеграція покликана усунути ці перешкоди, забезпечивши цих осіб механізмами, способами, моделями взаємодії та участі в суспільстві [79, с. 438]. При цьому зазначається, що термін «реінтеграція» не слід сприймати буквально, оскільки доволі часто суди застосовують покарання, альтернативні ув'язненню, а отже і засуджений не потребує повторної інтеграції до суспільства [80, с. 3].

Термін «реінтеграція» використано у проєкті нового КК України. Так, одним із його завдань, відповідно до ст. 1.1.2 є ресоціалізація і реінтеграція осіб, які вчинили злочини. При цьому реінтеграція є новим поняттям для кримінального законодавства, визначення якому досі належним чином не надано [71]. У матеріалах експертної оцінки окремих положень проєкту Закону України № 4048 і проєкту Закону України № 4049 у частині внесення змін до Кримінального кодексу, Кримінально-виконавчого кодексу і Кримінального процесуального кодексу, які було розроблено з метою виконання рішення ЄСПЛ у справі «Петухов проти України (№ 2)», можна знайти таке формулювання: «Як нещодавно вказав Суд, у контексті ст. 8 Конвенції «акцент на реабілітацію та реінтеграцію

став обов'язковим чинником, який держави-члени повинні брати до уваги при розробці своєї карної політики» (рішення у справі «Хорошенко проти Росії» [ВП], № 41418/04, п. 121, ЕСНР 2015) [81, с. 6].

У вітчизняному словнику з кримінально-виконавчого права реінтеграцію визначено як повернення засудженого до самостійного соціально-нормативного життя у суспільстві, за змістом вона відповідає поняттю соціальної адаптації, адже інтеграція у нормальну життєдіяльність громади можлива лише після звільнення особи з місць позбавлення волі [51, с. 446]. Така ж позиція представлена у профільних документах, підготовлених ООН, її дотримується і міжнародна наукова спільнота. Для прикладу, В. Є. Бурий ототожнює соціальну адаптацію та реінтеграцію, а М. Фаркаш визначила реінтеграцію як елемент реабілітації, що полягає у можливості освоїтись у повсякденному житті [78, с. 3; 82, с. 92, 93, 95; 83, с. 7]. У глосарії довідника з питань попередження рецидивізму і соціальної реінтеграції правопорушників, підготовленого управлінням ООН з наркотиків та злочинності, програма соціальної реінтеграції визначена як втручання, покликане допомогти правопорушникам, які перебували у місцях позбавлення волі, реінтегруватися у суспільство після звільнення. Іншим значенням є втручання, здійснюване як альтернатива тюремному ув'язненню [78, с. 150].

Таким чином, «реінтеграція» є суміжним підпорядкованим поняттям по відношенню до «ресоціалізації» та «соціальної реабілітації», при цьому воно є тотожним, а отже, не суміжним щодо «соціальної адаптації». З огляду на вже досліджене співвідношення соціальної адаптації, реінтеграція є суміжним підпорядкувальним по відношенню до виправлення, корекції та виховання.

Варто зауважити, що у контексті адаптації національного законодавства до міжнародних стандартів більш доцільним було б використання понять «соціальна реабілітація» та «реінтеграція», як це спостерігається у більшості профільних міжнародних нормативно-правових актів, зокрема й тих, що ратифіковані Україною [84, с. 53–57]. У цьому зв'язку М. І. Панов зазначає, що понятійний апарат юридичної науки являє собою не тільки цілісне, а й системне логіко-юридичне утворення, в якому всі поняття знаходяться у взаємозв'язку і взаємозалежності, у відносинах координації і субординації [85, с. 62, 63].

Певна річ, світові інтеграційні процеси опосередковуються правом. Виникнення та розвиток міждержавних відносин потребує єдиної для всіх учасників правової регламентації. Це приводить до виникнення нових правових інститутів, які мають наддержавний характер і у сукупності складають єдину міжнародну правову систему, а тісна співпраця держав спричиняє необхідність єдиного регулювання міжнародних відносин та зближення національних правових систем [86, с. 200]. Ю. В. Баулін та В. Я. Тацій зазначають, що важливо надати наукове обґрунтування щодо адаптації та гармонізації вітчизняного кримінального законодавства з міжнародними угодами, конвенціями, учасником яких є Україна. Тож цілком слушно, що відповідно до Угоди про асоціацію між ЄС та Україною і, виходячи із конституційних положень, згідно з якими підтверджена

незворотність європейського та євроатлантичного курсу України (Преамбула Конституції України), перед українською правовою наукою взагалі та кримінально-правовою зокрема, стоїть завдання забезпечення європеїзації кримінального законодавства України [87, с. 21].

Але й безсистемне внесення змін до нормативно-правових актів породжує законодавчу інфляцію у кримінально-правовій сфері, зумовлює недосконалість нормотворчої техніки, а тому, незрозумілість окремих кримінально-правових приписів [1, с. 5]. Багатозначність (полісемія) термінів в українському кримінальному праві не відіграє жодної конструктивної ролі [88, с. 83]. У цьому контексті підтримуємо позицію В. Я. Тація, В. І. Тютюгіна та Ю. А. Пономаренка у тому, що законодавча реалізація кримінально-правової політики має здійснюватися лише (і виключно) на базі попередніх фундаментальних наукових розробок і експертних оцінок, повинна бути науково обґрунтованою, теоретично змодельованою, прогнозованою, вивіреною і апробованою. Саме наука має виробляти та обґрунтовувати стратегію і тактику розвитку кримінального законодавства, і тільки вироблені нею ідеї і сформульовані на цій підставі пропозиції можуть ставати тим продуктом, який може отримати політичну підтримку і проведення до закону [89, с. 56].

З огляду на вищевказане можна зазначити, що «виправлення», «ресоціалізація», «соціальна адаптація», «реінтеграція» і «реабілітація» є складними багатоаспектними поняттями, розмежування яких завжди було актуальним питанням науки кримінального та кримінально-виконавчого права, адже статичність юридичної термінології не є абсолютною, вона відрізняється відносним динамізмом, має тенденцію до розвитку й удосконалення [90, с. 54]. Науковці погоджуються, що у сучасних умовах міжнародна спільнота вже дійшла висновку, що виправлення, а тим більше ресоціалізація не завжди досягають поставлених цілей, оскільки такі цілі, як показав досвід минулих років, є ідеалізованими, а їх законодавче формулювання розмитим [25, с. 9]. Доцільною є модернізація вітчизняної термінології та її уніфікація відповідно до міжнародних нормативно-правових актів, де замість «виправлення» та «ресоціалізації» засуджених використовують поняття «соціальна реабілітація» та «реінтеграція» [23].

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що:

- 1) виправлення (корекція) відрізняється від ресоціалізації, соціальної адаптації та реінтеграції змістовно та полягає у процесі позитивних змін, які відбуваються в особистості засудженого, а не у відновленні у статусі повноправного члена суспільства або поверненні до нормальної життєдіяльності. Воно розпочинається з моменту винесення вироку та закінчується у невизначений момент у майбутньому, після звільнення з місць позбавлення волі, коли припиняється процес позитивних змін, пов'язаний з конкретним кримінальним провадженням;
- 2) перевиховання також відрізняється від ресоціалізації, соціальної адаптації та реінтеграції змістовно, є застарілою категорією, що певний час існувала в одному часовому проміжку і була частково пов'язана з виправленням, проте неодноразово зазнавала критики у вітчизняних наукових дослідженнях. На

відміну від виправлення, яке полягає у позитивних змінах в особистості засудженого, перевиховання характеризується більш активним втручанням у психологічну складову й націлене на перебудову і заміну негативних властивостей особистості. Варто зазначити скептичне ставлення науковців до можливості досягнення перевиховання як мети кримінального покарання;

3) ресоціалізація подібна до соціальної адаптації (реінтеграції) та соціальної реабілітації, проте на відміну від першої охоплює пенітенціарний період, а на відміну від другої – постпенітенціарний. Вона розпочинається з моменту, коли засуджений потрапляє до виправної установи, проявляється опосередковано, здебільшого щодо заходів підготовки засудженого до звільнення, та закінчується лише з його поверненням до самостійного соціально-нормативного життя у суспільстві;

4) соціальна адаптація за змістом відповідає соціальній реінтеграції та розпочинається після звільнення засудженого і закінчується лише з поверненням засудженого до самостійного соціально-нормативного життя у суспільстві, подібно до ресоціалізації. Фактично соціальну адаптацію можна розглядати як останній етап ресоціалізації або соціальної реабілітації злочинця;

5) соціальна реабілітація у її сучасному розумінні є найбільш загальним серед окреслених понять і за своїм змістом охоплює процес виправлення і ресоціалізації, а отже, починається на етапі досудового розслідування і триває після звільнення особи до її повернення до самостійного соціально-нормативного життя у суспільстві. Реінтеграція (соціальна адаптація) звільненої особи є останнім, постпенітенціарним етапом соціальної реабілітації;

6) з огляду на збіг за змістом соціальної реабілітації з виправленням (корекцією) та ресоціалізацією засуджених, доцільною є модернізація вітчизняної термінології та її уніфікація відповідно до міжнародних нормативно-правових актів, у яких замість «виправлення» та «ресоціалізації» засуджених цілком виправдано використовують поняття «соціальна реабілітація» та «реінтеграція».

Список літератури

1. Загинеї З. А. Герменевтика кримінального закону України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2016. 636 с.
2. Коваленко В. В., Колб О. Г. Про проблеми використання в кримінально-виконавчому праві України деяких термінів і понять. *Вісник Академії правових наук України*. 2010. № 3. С. 259–266.
3. Словник української мови : в 11 т. Київ : Наук. думка. 1978. Т. 9. 916 с. URL: <http://sum.in.ua/s/sumizhnyj> (дата звернення: 19.09.2021).
4. Дуцяк І. З. Види дефініцій за вмістом інформації про відношення обсягів дефініційованого й суміжних понять. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2017. № 869. С. 35–39.
5. Брич Л. П. Теорія розмежування складів злочинів : монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. 712 с.
6. Платон. Диалоги / пер. с древнегреч. Москва : Мысль, 1986. 607 с.
7. Аристотель. Собрание сочинений : в 4 т. Москва : Мысль, 1983. Т. 4. 830 с.
8. Бадира В. А., Денисова Т. А. Правові основи виправлення та ресоціалізації жінок, засуджених до позбавлення волі : монографія. Запоріжжя, 2009. 168 с.

9. Мор Т. Утопия. Москва : Наука, 1978. 416 с.
10. Локк Дж. Сочинения : в 3 т. Москва : Мысль, 1986. Т. 2. 560 с.
11. Дидро Д. Сочинения : в 2 т. Москва : Мысль, 1986, Т. 1. 592 с.
12. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях. Санкт-Петербург : типография И. Глазунова, 1806. 200 с.
13. Ведерникова О. Н. Теория и практика борьбы с преступностью в Великобритании. Москва : Росс. криминол. ассоциация, 2001. 344 с.
14. Ломброзо Ч. Гениальность и помешательство; Женщина преступница и проститутка. Чебоксары : АВАН-И, 1994. 220 с.
15. Беляев Н. А. Цели наказания и средства их достижения в исправительно-трудовых учреждениях. Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1963. 186 с.
16. Курс советского уголовного права: Преступление : в 6-ти т.: Часть общая / под общ. ред. А. А. Пионтковского. Москва : Наука, 1970. Т. 2. 516 с.
17. Наташев А. Е., Стручков Н. А. Основы теории исправительно-трудового права. Москва, 1967. 190 с.
18. Синьов В. М., Северов О. П. Особливості сформованості у засуджених психологічної готовності до сприйняття виховного впливу. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. Київ : КІВС, 1999. № 4. С. 62–69.
19. Радов Г. О. Формування духовності засуджених у контексті пенітенціарного процесу. *Щорічний бюлетень Київського інституту внутрішніх справ*. Київ : РВВ КІВС, 1998. № 1(3). С. 39–48.
20. Засоби виправлення і ресоціалізації засуджених до позбавлення волі : монографія / за заг. ред. А. Х. Степанюка. Харків, 2011. 323 с.
21. Кузікова С. Б. Теорія і практика вікової психокорекції : навч. посібник. 2-ге вид., перероблене, доповнене. Суми : Університетська книга, 2020. 304 с.
22. Словник української мови : в 11 т. Київ : Наук. думка, 1973. Т. 4. 840 с. URL: <http://sum.in.ua/s/korekciya> (дата звернення: 19.09.2021).
23. Денисов С. Ф., Заїка Д. Є. Виправлення та ресоціалізація засуджених на території України у ХІХ–ХХ століттях: теоретичний і практичний аспекти. *Проблеми законності*. 2021. Вип. 153. С. 131–154. doi: <https://doi.org/10.21564/2414-990X.153.229676>.
24. Кримінально-виконавчий кодекс України : Закон України від 11.07.2003 р. № 1129-IV. Дата оновлення 08.08.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15> (дата звернення: 04.09.2021).
25. Гель А. П., Колб О. Г., Корчинський В. О. Науково-практичний коментар Кримінально-виконавчого кодексу України / за заг. ред. А. Х. Степанюка. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 496 с.
26. Пономаренко Ю. А. Загальна теорія визначення караності кримінальних правопорушень : монографія. Харків : Право, 2020. 720 с.
27. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. Дата оновлення 08.08.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 04.09.2021).
28. В'юник М. В. Кримінально-правове регулювання в Україні: реалії та перспективи (аналітичні матеріали) / упоряд. Ю. В. Баулін. Харків : Право, 2020. 212 с.
29. Яковець І. С., Автухов К. А., Кутепов М. Ю. Сучасна кримінально-виконавча політика України : монографія. Харків : Право, 2016. 172 с.
30. Виправно-трудовий кодекс України : Закон України від 23.12.1970 р. № 3325-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3325-07> (дата звернення: 06.09.2021).
31. Макаренко А. С. Педагогические сочинения: в 8 т./ под общ. ред. М. И. Кондакова. Акад. пед. наук СССР. Москва : Педагогика, 1983–1986. Т. 4. 1984. 396 с.
32. Шевцов Ю. Л. Исправление осужденных как цель уголовного и уголовно-исполнительного права. *Журнал Белорусского государственного университета. Право*. 2017. № 2. С. 100–107.
33. Рабінович П. М. Основы загальної теорії права та держави : навч. посібник. Вид. 9-е, зі змінами. Львів : Край, 2007. 192 с.

34. Максимов С. І. Правове виховання як виховання особистості. *Вісник Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого*. Харків : Право, 2011. № 10. С. 231–234.

35. Уголовное право. Общая часть : учебник / под общ. ред. В. Н. Петрашева. Москва : ПРИОР, 1999. 542 с.

36. Педагогика : уч. пособие для студентов педагогических вузов и педагогических колледжей / под общ. ред. П. И. Пидкасистого. Москва : Педагогическое общество России, 1998. 640 с.

37. Ковтуненко Л. В. Концепция ресоциализации несовершеннолетних осужденных в педагогической среде воспитательной колонии : дисс. ... д-ра пед. наук : 13.00.01. Воронеж, 2018. 430 с.

38. Львовичкін В. А. Концептуальні питання реформування кримінально-виконавчої системи України. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики: Щорічний бюлетень Київського інституту внутрішніх справ*. Київ : КІВС, 2002. С. 3–12.

39. Ващенко Р. В. Організаційно-правові питання ресоціалізації засуджених. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики: Щорічний бюлетень Київського інституту внутрішніх справ*. Київ : КІВС, 2003. № 8. С. 29–37.

40. Панасюк М. Б. Проблеми реабілітації ув'язнених: західний досвід. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики: Щорічний бюлетень Київського інституту внутрішніх справ*. Київ : КІВС, 2001. № 6. С. 144–157.

41. Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. /за заг. ред. В. В. Сташиса. Харків : Право, 2008. Т. 5 : Кримінально-правові науки. Актуальні проблеми боротьби зі злочинністю в Україні. 840 с.

42. Коломієць Н. В. Щодо співвідношення термінів «виправлення», «ресоціалізація» та «заохочення». *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016. № 5. С. 107–111.

43. Кутєпов М. Ю. Виправлення та ресоціалізація засуджених неповнолітніх: шляхи вдосконалення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 1. С. 222–226. doi: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-1/53>.

44. Василик В. В. Виправлення та ресоціалізація засуджених до позбавлення волі в системі засобів реалізації завдань кримінально-виконавчого законодавства. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № 2. С. 33–39.

45. Кутєпов М. Ю. Щодо деяких аспектів ресоціалізації засуджених. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 4. С. 228–231.

46. Антонян Ю. М. Некоторые проблемы ресоциализации ранее судимых лиц. *Проблемы борьбы с рецидивной преступностью*. Москва, 1980. С. 68–70.

47. Зубкова В. И. Цель исправления как путь ресоциализации осужденного. *Ресоциализация осужденных в условиях развития гражданского общества* : сб. материалов междунар. научно-практич. конф. (г. Киров, 11–12 декаб. 2014 г.). Киров : ФКОУ ДПО Кировский ИПКР ФСИН России, 2014. 275 с.

48. Про пенітенціарну систему : проект закону від 22.03.2011 р. № 5293. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71498 (дата звернення: 04.09.2021).

49. Стручков Н. А. Курс исправительно-трудового права. Проблемы общей части. Москва : Юрид. лит., 1984. 240 с.

50. Степанюк А. Ф., Трубников В. М. Исполнение наказания в виде лишения свободы и особенности постпенитенциарной адаптации освобожденных : учебное пособие. Киев : Изд-во УМК ВО, 1992. 95 с.

51. Кримінально-виконавче право. Словник-довідник / автори-упорядники: С. Ф. Денисов, Т. А. Денисова, М. В. Пузиревський. Чернігів : Десна Поліграф, 2020. 712 с.

52. Южанин В. Е. Процесс ресоциализации и его обеспечение в уголовном судопроизводстве. Рязань : Ин-т права и экономики МВД России, 1992. 100 с.

53. Трубников В. М. Социальная адаптация освобожденных от отбывания наказания : монография. Харьков : Основа, 1990. 173 с.

54. Бандурка А. М., Денисова Т. А., Трубников В. М. Общая теория социальной адаптации освобожденных от отбывания наказания. Харьков-Запорожье : НУВД, ЗГУ, 2002. 440 с.

55. Проскура В. В. Технологія соціальної адаптації чоловіків, які звільняються з місць позбавлення волі : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.04. Запоріжжя, 2008. 16 с.
56. Маркарян Э. С. Вопросы системного исследования общества. Москва : Знание, 1972. 60 с.
57. Милославова И. А. Понятие социальной адаптации. *Вопросы философии и социальной психологии. XXIII Герценовские чтения*. Ленинград, 1970. 214 с.
58. Андреева О. Д. О понятии «адаптация». Исследование адаптации студентов к условиям учебы в вузе. *Человек и общество: уч. записки XIII*. Ленинград : ЛГУ, 1973. 256 с.
59. Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк : Закон України від 17.03.2011 р. № 3160-VI. Дата оновлення 20.01.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3160-17> (дата звернення: 04.09.2021).
60. Козловский С. Н. Ресоциализация осужденных в исправительных учреждениях. *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского*. 2019. № 1. С. 122–128.
61. Антонян Ю. М. Психологическое отчуждение личности и преступное поведение. Генезис и профилактика дезаптивных преступлений : монография. Ереван : Айастан, 1987. 206 с.
62. Шмаров И. В. Социальная адаптация освобожденных от наказания. *Советское государство и право*. Москва : Наука, 1971. № 11. С. 100–104.
63. Южанин В. Е. О ресоциализации осужденных как цели процесса обеспечения реализации наказания в виде лишения свободы. *Пенитенциарная наука*. 2015. № 4 (32). С. 9–15.
64. Зражевская Т. Д., Антонян Е. А. Проблемы ресоциализации осужденных и лиц, освободившихся из мест лишения свободы, и пути их решения. *Бюллетень Уполномоченного по правам человека в Российской Федерации*. 2020. № 8. С. 38–47.
65. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи : навч. посібник / за заг. ред. Н. Пророка. Київ, 2018. Т. 1. 208 с.
66. Лисенюк В. П. Реабілітаційна медицина: основні поняття та дефініції. *Міжнародний неврологічний журнал*. 2012. № 8. С. 29–33.
67. Шкрабюк В. С., Федик О. В. Соціально-психологічна реабілітація осіб, засуджених до позбавлення волі. *Молодий вчений*. 2018. № 11(63). С. 55–59.
68. Canton R., Flynn N., Woods J. Social Rehabilitation Through the Prison Gate STEPS 2 Resettlement: Support for Transfer of European Prison Sentences towards Resettlement (JUST/2011/JPEN/AG/4605). De Montfort University. 2016. p. 56.
69. Дре́мин В. Н. Идеи социальной реабилитации в Минимальных стандартных правилах обращения с заключенными. *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. праць / за ред С. В. Ківалова. 2000. № 9. С. 423–426.
70. Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я : Закон України від 03.12.2020 р. № 1053-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1053-20> (дата звернення: 05.09.2021).
71. Кримінальний кодекс України : проект закону України від 25.07.2021 р. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code> (дата звернення: 04.09.2021).
72. Лазаренко Л. А. Застосування реабілітаційного підходу під час виконання кримінальних покарань як умова успішного виправлення засуджених. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. 2017. № 1. С. 182–189.
73. Неживець О. М. Ресоціалізація засуджених та осіб, звільнених з місць позбавлення волі : монографія. Київ : Кондор, 2009. 222 с.
74. Forsberg L., Douglas T. What is Criminal Rehabilitation? *Criminal Law and Philosophy*. 2020. P. 1–24.
75. Чалий І. С. Соціальна реабілітація засуджених : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Класичний приватний університет, Запоріжжя, 2021. 218 с.
76. Кристи Н. Причиняя боль: роль наказания в уголовной политике / под общ. ред. Я. И. Гилинского. Санкт-Петербург : Алетейя, 2011. 162 с.
77. Правова доктрина України : у 5 т. / Акад. прав. наук України. Харків : Право, 2013. Т. 5 : Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку / заг. ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова. 1240 с.

78. Вводное руководство по вопросам предупреждения рецидивизма и социальной реинтеграции правонарушителей. ООН. Вена, 2019. 160 с.

79. Явір В. А. Реінтеграція тимчасово окупованих територій як завдання етнонаціональної політики України. *Правова держава*. 2017. Вип. 28. С. 437–444.

80. Griffiths C. T., Dandurand Y., Murdoch D. The social reintegration of offenders and crime prevention. National Crime Prevention Centre. 2007. P. 61.

81. Експертна оцінка окремих положень проекту закону України № 4048 і проекту закону України № 4049 у частині внесення змін до Кримінального кодексу, Кримінально-виконавчого кодексу і Кримінального процесуального кодексу, які було розроблено з метою виконання рішення ЄСПЛ у справі «Петухов проти України (№ 2)». 2020. 16 с. URL: <https://rm.coe.int/expert-assessment-4048-4049/1680a137dc> (дата звернення: 04.09.2021).

82. Бурый В. Е., Степаненко В. И. Особенности организации исправительного процесса осужденных в местах лишения свободы : монография. Могилев : Могилев. институт МВД, 2017. 164 с.

83. Farkas M. Recovery, rehabilitation, reintegration: words vs. meaning. *World Association of Psychosocial Rehabilitation Bulletin*, 1996. P. 6–8.

84. Денисов С. Ф., Заїка Д. Є. Міжнародно-правові стандарти щодо виправлення та ресоціалізації засуджених. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. 2021. № 1(15). С. 49–66.

85. Панов М. І. Проблеми формування понятійного апарату юридичної науки: методологічні аспекти. *Вісник Академії правових наук України*. Харків : Право, 2003. № 2–3 (33–34). С. 54–67.

86. Хаустова М. Г. Правова інтеграція: теоретичний аспект. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2018. Т. 25. № 1. С. 192–203.

87. Баулін Ю. В., Тацій В. Я. Завдання вітчизняної кримінально-правової науки в умовах реформування кримінального законодавства України. *Право України*. 2020. № 2. С. 17–30.

88. Навроцький В. О. Наскрізни та відособлені поняття кримінального права України. *Право України*. 2020. № 2. С. 81–86.

89. Тацій В. Я., Тютюгін В. І., Пономаренко Ю. А. Проблеми стабільності й динамізму кримінального законодавства України на сучасному етапі. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2015. № 4. С. 54–66.

90. Панов М. І. Проблеми методології формування категоріально-понятійного апарату юридичної науки. *Право України*. 2014. № 1. С. 50–60.

References

1. Zahynei, Z.A. (2016). Hermenevtyka kryminalnoho zakonu Ukrainy. *Doctor's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

2. Kovalenko, V.V., Kolb, O.H. (2010). Pro problemy vykorystannia v kryminalno-vykonavchomu pravi Ukrainy deiakykh terminiv i poniat. *Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy – Bulletin of the Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 3, 259–266 [in Ukrainian].

3. Slovnyk ukrainskoi movy. (Vols. 1–11); Vol. 9. (1978). Kyiv: Nauk. dumka [in Ukrainian].

4. Dutsiak, I.Z. (2017). Vydny definitsii za vmistom informatsii pro vidnoshennia obsiahiv definiovanooho y sumizhnykh poniat. *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnikha" – Bulletin of the National University "Lviv Polytechnic"*, 869, 35–39 [in Ukrainian].

5. Brych, L.P. (2013). Teoriia rozmezhuvannia skladiv zlochyniv. Lviv: Lvivskiy derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav [in Ukrainian].

6. Platon. (1986). Dyalohy. Moscow: Mysl' [in Russian].

7. Aristotle. (1983). *Sobranie sochinenij* (Vols. 1–4); Vol. 4. Moscow: Mysl' [in Russian].

8. Badyra, V.A., Denysova, T.A. (2009). Pravovi osnovy vypravlennia ta resotsializatsii zhynok, zasudzhennykh do pozbavlennia voli. Zaporizhzhia [in Ukrainian].

9. Moore, T. (1978). Utopiya. Moscow: Nauka [in Russian].

10. Locke, J. (1986). *Sochinenija* (Vols. 1–3); Vol. 2. Moscow: Mysl' [in Russian].

11. Diderot, D. (1986). *Sochinenija* (Vols. 1–2); Vol. 1. Moscow: Mysl' [in Russian].

12. Beccaria, Ch. (1806). O prestuplenijah i nakazanijah. St. Petersburg: tipografija I. Glazunova [in Russian].
13. Vedernikova, O.N. (2001). Teorija i praktika bor'by s prestupnost'ju v Velikobritanii. Moscow: ross. kriminol. asociacija [in Russian].
14. Lombroso, C. (1994). Genial'nost' i pomeshatel'stvo; Zhenshina prestupnica i prostitutka. Cheboksary: AVAN-I [in Russian].
15. Beljaev, N.A. (1963). Celi nakazaniya i sredstva ih dostizheniya v ispravitel'no-trudovyh uchrezhdenijah. Leningrad: Izdatelstvo Leningradskogo universiteta [in Russian].
16. Piontkovsky, A.A. (Ed.). (1970). Kurs sovetskogo ugovnogo prava: Prestuplenie. (Vols. 1–6): Chast' obshhaja. Moscow: Nauka [in Russian].
17. Natashev, A.E., Struchkov, N.A. (1967). Osnovy teorii ispravitel'no-trudovogo prava. Moscow [in Russian].
18. Synov, V.M., Severov, O.P. (1999). Osoblyvosti sformovanosti u zasudzhennykh psykholohichnoi hotovnosti do spryiniattia vykhovnoho vplyvu. *Problemy penitentsiarnoi teorii i praktyky – Problems of penitentiary theory and practice*, 4, 62–69 [in Ukrainian].
19. Radov, H.O. (1998). Formuvannya dukhovnosti zasudzhennykh u konteksti penitentsiarnoho protsesu. *Shchorichnyi biuleten Kyivskoho instytutu vnutrishnikh sprav – Annual bulletin of the Kyiv Institute of Internal Affairs*, 1, 39–48. Kyiv [in Ukrainian].
20. Stepaniuk, A.Kh. (Ed.). (2011). Zasoby vypravлення i resotsializatsii zasudzhennykh do pozbavлення voli. Kharkiv [in Ukrainian].
21. Kuzikova, S.B. (2020). Teoriia i praktyka vikovoi psykholohicheskoi korektsii. Sumy: Universytetska knyha [in Ukrainian].
22. Slovnyk ukrainskoi movy. (Vols. 1–11); Vol. 4. (1973). Kyiv: Nauk. dumka. URL: <http://sum.in.ua/s/korekcija> [in Ukrainian].
23. Denysov, S.F., Zaika, D.Ye. (2021). Vypravлення ta resotsializatsiia zasudzhennykh na terytorii Ukrainy u XIX–XX stolittiah: teoretychnyi i praktychnyi aspekty [Correction and resocialization of convicted persons on the territory of Ukraine in the XIX–XX centuries: theoretical and practical aspects]. *Problemy zakonnosti – Problems of Legality*, issue 153, 131–154. doi: <https://doi.org/10.21564/2414-990X.153.229676> [in Ukrainian].
24. Kryminalno-vykonavchyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 11.07.2003 r. № 1129-IV. Data onovleniya 08.08.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15>.
25. Hel, A.P., Kolb, O.H., Korchynskiy, V.O. (2008). Naukovo-praktychnyi komentar Kryminalno-vykonavchoho kodeksu Ukrainy. A.Kh. Stepaniuk (Ed.). Kyiv: Yurinkom Inter [in Ukrainian].
26. Ponomarenko, Yu.A. (2020). Zahalna teoriia vyznachennia karanosti kryminalnykh pravoporushen. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
27. Kryminalnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 05.04.2001 r. № 2341-III. Data onovlennia 08.08.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
28. V'iunyk, M.V. (2020). Kryminalno-pravove rehuliuвання v Ukraini: realii ta perspektyvy (analitichni materialy). Yu. V. Baulin. (Ed.). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
29. Yakovets, I.S., Avtukhov, K.A., Kutieпов, M.Yu. (2016). Suchasna kryminalno-vykonavcha polityka Ukrainy. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
30. Vypravno-trudovy kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 23.12.1970 r. № 3325-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3325-07>.
31. Makarenko, A.S. (1884). Pedagogicheskie sochineniya (Vols. 1–8); Vol. 4. M. I. Kondakov (Ed.). Moscow: Pedagogika [in Russian].
32. Shevcov, Ju.L. (2017). Ispravlenie osuzhdennykh kak cel' ugovnogo i ugovno-ispolnitel'nogo prava. *Zhurnal Belorusskogo gosudarstvennogo universiteta – Journal of the Belarusian State University*, 2, 100–107 [in Russian].
33. Rabinovych, P.M. (2007). Osnovy zahalnoi teorii prava ta derzhavy. Lviv: Krai [in Ukrainian].
34. Maksymov, S.I. (2011). Pravove vykhovannya yak vykhovannya osobystosti. *Visnyk Natsionalnoi yurydychnoi akademii Ukrainy im. Yaroslava Mudroho – Bulletin of the National Law Academy of Ukraine named after Yaroslav the Wise*, 10, 231–234. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

35. Petrashev, V.N. (Ed.). (1999). *Ugolovnoe pravo. Obshhaja chast'*. Moscow: PRIOR [in Russian].
36. Pidkasiystyi, P.I. (Ed.). (1998). *Pedagogika*. Moscow: Pedagogicheskoe obshhestvo Rossii [in Russian].
37. Kovtunenکو, L.V. (2018). *Koncepcija resocializacii nesovershennoletnih osuzhdenykh v pedagogicheskoy srede vospitatel'noj kolonii. Doctor's thesis*. Voronezh [in Russian].
38. Lovochkin, V.A. (2002). Kontseptualni pytannia reformuvannia kryminalno-vykonavchoi systemy Ukrainy. *Shchorichnyi biuleten Kyivskoho instytutu vnutrishnikh sprav – Annual bulletin of the Kyiv Institute of Internal Affairs*, 3–12. Kyiv: KIVS [in Ukrainian].
39. Vashchenko, R.V. (2003). Orhanizatsiino-pravovi pytannia resotsializatsii zasudzhenykh. *Shchorichnyi biuleten Kyivskoho instytutu vnutrishnikh sprav – Annual bulletin of the Kyiv Institute of Internal Affairs*, 8, 29–37. Kyiv: KIVS [in Ukrainian].
40. Panasiuk, M.B. (2001). Problemy reabilitatsii uv'iaznennykh: zakhidnyi dosvid. Problemy penitentsiarnoi teorii i praktyky: *hchorichnyi biuleten Kyivskoho instytutu vnutrishnikh sprav – Annual bulletin of the Kyiv Institute of Internal Affairs*, 6, 144–157. Kyiv: KIVS [in Ukrainian].
41. Stashys, V.V. (Ed.). (2008). *Pravova systema Ukrainy: istoriia, stan ta perspektyvy* (Vols. 1–5); Vol. 5. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
42. Kolomiets, N.V. (2016). Shchodo spivvidnoshennia terminiv «vypravlennia», «resotsializatsiia» ta «zaokhochennia». *Aktualni problemy vitchyznianoї yurysprudentsii – Actual problems of domestic jurisprudence*, 5, 107–111 [in Ukrainian].
43. Kutieпов, M.Yu. (2020). Vypravlennia ta resotsializatsiia zasudzhenykh nepovnolitnykh: shliakhy vdoskonalennia [Correction and re-socialization of convicted juveniles: ways of improvement]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal – Legal scientific electronic journal*, 1, 222–226. doi: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-1/53> [in Ukrainian].
44. Vasylyk, V.V. (2020). Vypravlennia ta resotsializatsiia zasudzhenykh do pozbavlennia voli v systemi zasobiv realizatsii zavdan kryminalno-vykonavchoho zakonodavstva. *Yurydychnyi chasopys Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav – Legal Journal of the National Academy of Internal Affairs*, 2, 33–39 [in Ukrainian].
45. Kutieпов, M.Yu. (2017). Shchodo deiakykh aspektiv resotsializatsii zasudzhenykh. *Porivnialno-analitychne pravo – Comparative and analytical law* 4, 228–231 [in Ukrainian].
46. Antonjan, Ju.M. (1980). Nekotorye problemy resocializacii ranee sudimyh lic. *Problemy bor'by s recidivnoy prestupnost'ju – Problems of combating recidivism*, 68–70 [in Russian].
47. Zubkova, V.I. (2014). Cel' ispravlenija kak put' resocializacii osuzhdenного. *Resocializacija osuzhdenykh v uslovijah razvitija grazhdanskogo obshhestva: sbornik materialov Mezhdunar. nauchno-praktich. konf. (11–12 dekabrya 2014) – Resocialization of convicts in the context of the development of civil society: Proceedings of the International Scientific and Practical Conference*. Kirov: FKOU DPO Kirovskij IPKR FSIN Rossii [in Russian].
48. Pro penitentsiarnu systemu: proiekt zakonu vid 22.03.2011 r. № 5293. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71498.
49. Struchkov, N.A. (1984). *Kurs ispravitel'no-trudovogo prava. Problemy obshhej chasti*. Moscow: Jurid. lit [in Russian].
50. Stepanjuk, A.F., Trubnikov, V.M. (1992). Iсполнение nakazaniya v vide lisheniya svobody i osobennosti postpenitentsiarnoj adaptacii osvobozhdenykh. Kyiv: Izd-vo UMK VO [in Russian].
51. Denysov, S.F., Denysova, T.A., Puzyrevskiy, M.V. (Eds.). (2020). *Kryminalno-vykonavche pravo. Slovyk-dovidnyk*. Chernihiv: Desna Polihraf [in Ukrainian].
52. Juzhanin, V.E. (1992). *Process resocializacii i ego obespechenie v ugolovnom sudoproizvodstve*. Ryazan: In-t prava i jekonomiki MVD Rossii [in Russian].
53. Trubnikov, V.M. (1990). *Social'naja adaptacija osvobozhdenykh ot otbyvaniya nakazaniya*. Kharkov: Osnova [in Russian].
54. Bandurka, A.M., Denysova, T.A., Trubnykov, V.M. (2002). *Obschaya teoriya sotsialnoy adaptatsii osvobozhdenykh ot otbyvaniya nakazaniya*. Kharkov-Zaporozhye [in Russian].

55. Proskura, V.V. (2008). Tekhnolohiia sotsialnoi adaptatsii cholovikiv, yaki zvilniaiutsia z mists pozbavleniia voli. *Extended abstract of candidate's thesis. Zaporizhzhia* [in Ukrainian].
56. Markarjan, Je.S. (1972). *Voprosy sistemnogo issledovaniia obshhestva*. Moscow: Znanie [in Russian].
57. Miloslavova, I.A. (1970). Ponjatie social'noj adaptatsii. *Voprosy filosofii i social'noj psihologii. XXIII Gercenovskie chteniia – XXIII Herzen Readings*. Leningrad [in Russian].
58. Andreeva, O.D. (1973). O ponjatii “adaptatsiia”. *Issledovanie adaptatsii studentov k uslovijam ucheby v vuze. Chelovek i obshhestvo: uch. zapiski XIII – Man and Society: scientific XIII notes*. Leningrad: LGU [in Russian].
59. Pro sotsialnu adaptatsiiu osib, yaki vidbuvaiut chy vidbulu pokarannia u vydi obmezheniia voli abo pozbavleniia voli na pevnyi strok: Zakon Ukrainy vid 17.03.2011 r. № 3160-VI. Data onovlennia 20.01.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3160-17>.
60. Kozlovskij, S.N. (2019). Resocializacija osuzhdennyh v ispravitel'nyh uchrezhdenijah. *Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N. I. Lobachevskogo – Bulletin of the Nizhny Novgorod University. N.I. Lobachevsky, 1, 122–128* [in Russian].
61. Antonjan, Ju.M. (1987). Psihologicheskoe otchuzhdenie lichnosti i prestupnoe povedenie. *Genезis i profilaktika dezaktivnyh prestuplenij*. Yerevan: Ajastan [in Russian].
62. Shmarov, I.V. (1971). Social'naja adaptatsija osvobodzhdennyh ot nakazaniia. *Sovetskoe gosudarstvo i pravo – Soviet state and law, 11, 100–104*. Moscow [in Russian].
63. Juzhanin, V.E. (2015). O resocializacii osuzhdennyh kak celi processa obespecheniia realizacii nakazaniia v vide lisheniia svobody. *Penitenciar'naja nauka – Penitentiary Science, 4, 9–15* [in Russian].
64. Zrazhevskaja, T.D., Antonjan, E.A. (2020). Problemy resocializacii osuzhdennyh i lic, osvobodivshijsja iz mest lisheniia svobody, i puti ih resheniia. *Bjulleten' Upolnomochennogo po pravam cheloveka v Rossijskoj Federacii – Bulletin of the Commissioner for Human Rights in the Russian Federation, 8, 38–47* [in Russian].
65. Prorok, N. (Ed.). (2018). *Osnovy reabilitatsiinoi psicholohii: podolannia naslidkiv kryzy*. Vol. 1. Kyiv [in Ukrainian].
66. Lyseniuk, V.P. (2012). Reabilitatsiina medycyna: osnovni poniattia ta definitcii. *Mizhnarodnyi nevrolohichnyi zhurnal – International Neurological Journal, 8, 29–33* [in Ukrainian].
67. Shkrabiuk, V.S., Fedyk, O.V. (2018). Sotsialno-psicholohichna reabilitatsiia osib, zasudzhenykh do pozbavleniia voli. *Molodyi vchenyi – A young scientist, 11, 55–59* [in Ukrainian].
68. Canton, R., Flynn, N., Woods, J. (2016). Social Rehabilitation Through the Prison Gate STEPS 2 Resettlement: Support for Transfer of European Prison Sentences towards Resettlement (JUST/2011/JPEN/AG/4605).
69. Drjomin, V.N. (2000). Idei social'noj reabilitacii v Minimal'nyh standartnyh pravilah obrashheniia s zakljuchennymi. *Aktual'ni problemi politiki: zb. nauk. prac' – Current policy issues: a collection of scientific papers*. S.V. Kivalov (Ed.), 9, 423–426 [in Russian].
70. Pro reabilitatsiiu u sferi okhorony zdorov'ia: Zakon Ukrainy vid 03.12.2020 r. № 1053-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1053-20>
71. Kryminalnyi kodeks Ukrainy: proiekt zakonu Ukrainy vid 25.07.2021 r. URL: <https://new-criminalcode.org.ua/criminal-code>.
72. Lazarenko, L.A. (2017). Zastosuvannia reabilitatsiinoho pidkhdodu pid chas vykonannia kryminalnykh pokaran yak umova uspihnoho vypravleniia zasudzhenykh. *Visnyk penitentsiarnoi asotsiacii Ukrainy – Bulletin of the Penitentiary Association of Ukraine, 1, 182–189* [in Ukrainian].
73. Nezhyvets, O.M. (2009). Resotsializatsiia zasudzhenykh ta osib, zvilnenykh z mists pozbavleniia voli. Kyiv: Kondor [in Ukrainian].
74. Forsberg, L., Douglas, T. (2020). What is Criminal Rehabilitation? *Criminal Law and Philosophy, 1–24*.
75. Chalyi, I.S. (2021). Sotsialna reabilitatsiia zasudzhenykh. *Candidate's thesis, Zaporizhzhia* [in Ukrainian].
76. Christie, N. (2011). Prychyniaia bol: rol nakazaniia v uholovnoi polytyke. Ya.Y. Hylinskyy (Ed.). St. Petersburg: Aleteiia [in Russian].

77. Tatsii, V.Ya., Borysov, V.I. (Eds.). (2013). *Pravova doktryna Ukrainy* (Vols. 1–5); Vol. 5. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

78. Vvodnoe rukovodstvo po voprosam preduprezhdeniya recidivizma i social'noj reintegratsii pravonarushitelej. (2019). UN. Vienna [in Russian].

79. Yavir, V.A. (2017). Reintehratsiia tymchasovo okupovanykh terytorii yak zavdannia etnonatsionalnoi polityky Ukrainy. *Pravova derzhava – Constitutional state*, 28, 437–444 [in Ukrainian].

80. Griffiths, C.T., Dandurand, Y., Murdoch, D. (2007). The social reintegration of offenders and crime prevention. National Crime Prevention Centre, 61.

81. Ekspertna otsinka okremykh polozhen proiektu zakonu Ukrainy № 4048 i proiektu zakonu Ukrainy № 4049 u chastyni vnesennia zmin do Kryminalnoho kodeksu, Kryminalno-vykonavchoho kodeksu i Kryminalnoho protsesualnoho kodeksu, yaki bulo rozrobleno z metoiu vykonannia rishennia ECHR u spravi “Petukhov proty Ukrainy (№ 2)” (2020). URL: <https://rm.coe.int/expert-assessment-4048-4049/1680a137dc> [in Ukrainian].

82. Buryj, V.E., Stepanenko, V.I. (2017). Osobennosti organizatsii ispravitel'nogo processa osuzhdenykh v mestah lisheniya svobody. Mogilev [in Russian].

83. Farkas, M. (1996). Recovery, rehabilitation, reintegration: words vs. meaning. *World Association of Psychosocial Rehabilitation Bulletin*, 6–8.

84. Denysov, S.F., Zaika, D.Ye. (2021). Mizhnarodno-pravovi standarty shchodo vypravlennia ta resotsializatsii zasudzhennykh. *Visnyk penitentsiarnoi asotsiatsii Ukrainy – Bulletin of the Penitentiary Association of Ukraine*, 1, 49–66 [in Ukrainian].

85. Panov, M.I. (2003). Problemy formuvannia poniatiinoho aparatu yurydychnoi nauky: metodolohichni aspekty. *Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy – Bulletin of the Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 2–3 (33–34), 54–67. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

86. Khaustova, M.H. (2018). Pravova intehratsiia: teoretychnyi aspekt. *Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy – Bulletin of the Academy of Legal Sciences of Ukraine*, vol. 25, 1, 192–203 [in Ukrainian].

87. Baulin, Yu.V., Tatsii, V.Ya. (2020). Zavdannia vitchyznianoï kryminalno-pravovoi nauky v umovakh reformuvannia kryminalnoho zakonodavstva Ukrainy. *Pravo Ukrainy – Law of Ukraine*, 2, 17–30 [in Ukrainian].

88. Navrotskiy, V.O. (2020). Naskrizni ta vidosoblenni poniattia kryminalnoho prava Ukrainy. *Pravo Ukrainy – Law of Ukraine*, 2, 81–86 [in Ukrainian].

89. Tatsii, V.Ya., Tiutuhin, V.I., Ponomarenko, Yu.A. (2015). Problemy stabilnosti y dynamizmu kryminalnoho zakonodavstva Ukrainy na suchasnomu etapi. *Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy – Bulletin of the Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 4, 54–66 [in Ukrainian].

90. Panov, M.I. (2014). Problemy metodolohii formuvannia katehorialno-poniatiinoho aparatu yurydychnoi nauky. *Pravo Ukrainy – Law of Ukraine*, 1, 50–60 [in Ukrainian].

Denysov S. F., Doctor of Law, Full Professor, Professor of the Department of Criminal Law and Criminology, Faculty № 6, Kharkiv National University of Internal Affairs, Ukraine, Kharkiv.
e-mail: dsf7002@gmail.com ; ORCID 0000-0002-1218-0016

Zaika D. Ye., Postgraduate Student of the Department of Criminal Law and Criminology, Faculty № 6, Kharkiv National University of Internal Affairs, Ukraine, Kharkiv.
e-mail: zaika.workspace@gmail.com ; ORCID 0000-0002-1300-3492

Correction and resocialization of convicts and related concepts

Correction and resocialization of convicts today is a stable legal structure that has been repeatedly used in legal acts and leading research. Meanwhile, historically, “correction” has been used in domestic law alongside “re-education”. “Rehabilitation” and “reintegration” are familiar to international law. The mixing and unsystematic application of the above and a number of other legal terms is not uncommon, which encourages a more detailed study of their essence and relationship between them.

The article is devoted to the research of the terms “correction”, “education”, “resocialization”, “social adaptation”, “social rehabilitation” and “reintegration”. The authors set out to focus on a generalized study of: 1) the historical context, 2) the period of existence of legal relations, defined by the relevant term, 3) the essence and content, 4) features of regulation and based on analysis of the provisions of current legislation and views in the scientific literature to outline the boundaries of each of the above terms and indicate the features of their relationship.

To conduct the widest possible analysis, the authors used the current legislation of Ukraine, domestic and foreign scientific literature, dictionaries, draft laws, provisions of ECtHR decisions, and documents prepared by the UN Office on Drugs and Crime. The analysis was conducted taking into account not only the criminal-executive understanding of the above concepts, but also their philosophical, social, political, medical and so on.

According to the results of the research, a generalized understanding of each of these terms was formed and compared with each other. The authors came to the conclusion that the current legislation needs to be modernized and brought in line with international regulations, where instead of “correction” and “resocialization” of convicts use the terms “social rehabilitation” and “reintegration”.

Keywords: correction; education; resocialization; social adaptation; social rehabilitation; reintegration.

Рекомендоване цитування: Денисов С. Ф., Заїка Д. Є. Виправлення та ресоціалізація засуджених і суміжні поняття. *Проблеми законності*. 2021. Вип. 155. С. 182–207. doi: <https://doi.org/10.21564/2414-990X.155.240934> .

Suggested Citation: Denysov, S.F., Zaika, D.Ye. (2021). Vypravlennia ta resotsializatsiia zasudzhenykh i sumizhni poniattia [Correction and resocialization of convicts and related concepts]. *Problemy zakonnosti – Problems of Legality, issue 155, 182–207*. doi: <https://doi.org/10.21564/2414-990X.155.240934> [in Ukrainian].

Надійшла до редколегії 28.09.2021 р.

Колодяжний Максим Геннадійович,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник,
завідувач відділу кримінологічних досліджень,
НДІ вивчення проблем злочинності
імені академіка В. В. Сташиса
НАПрН України, Україна, м. Харків
e-mail: mkolodyazhny@ukr.net
ORCID 0000-0003-2149-9165

doi: 10.21564/2414–990X.155.242781
УДК 343.9:351.811

МІЖНАРОДНЕ ПРАВОВЕ Й МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОГО РУХУ: ПОНЯТТЯ ТА ІСТОТНІ ОЗНАКИ¹

Здійснено спробу пізнання міжнародно-правового й міжнародного методичного забезпечення безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту. Наведено низку статистичних показників, які свідчать про катастрофічний стан безпеки дорожнього руху як у світі загалом, так й в Україні зокрема. Розроблення дефініції зазначеного поняття запропоновано здійснити у класичний спосіб: шляхом виділення його відповідних істотних ознак, якими є об'єкт, суб'єкт, система й мета. Об'єктом є сфера дорожнього руху саме автомобільного транспорту. Суб'єктами виступають міжнародні інституції (ООН, ВООЗ, Світовий банк та ін.) та міжнародні громадські об'єднання. Систему такого забезпечення класифіковано за сферою врегулювання відповідних правовідносин у межах загальної галузі безпеки дорожнього руху на вісім основних груп. Міжнародне методичне забезпечення у цій сфері у свою чергу класифіковано за його спрямованістю на сім видів. Наведено основні міжнародні конвенції, резолюції та інші рішення передусім ООН, а також міжнародні договори, що складають систему міжнародно-правового забезпечення безпеки дорожнього руху. Метою такого забезпечення названо підвищення безпеки дорожнього руху у всьому світі. Звідси міжнародне правове й методичне забезпечення безпеки дорожнього руху – це сукупність нормативно-правових актів міжнародного характеру, інформаційних матеріалів, виданих за участі офіційних інституцій з міжнародним статусом, а також міжнародних громадських об'єднань, спрямованих на убезпечення дорожнього руху, зменшення смертності й дорожньо-транспортного травматизму у різних державах світу.

Ключові слова: безпека дорожнього руху; дорожньо-транспортні пригоди; міжнародно-правове забезпечення; методичне забезпечення; ООН; ВООЗ; поняття; істотні ознаки; автотранспортні правопорушення.

¹ Наукова стаття підготовлена у межах розроблення фундаментальної теми дослідження «Стратегія запобігання правопорушенням у сфері дорожнього руху та експлуатації транспорту в Україні» відділу кримінологічних досліджень НДІ ВПЗ імені акад. В. В. Сташиса НАПрН України.

Колодяжний М. Г., кандидат юридических наук, старший научний сотрудник, заведуючий отделом криминологических исследований, НИИ изучения проблем преступности имени академика В. В. Сташиса НАПрН Украины, Украина, г. Харьков.
e-mail: mkolodyazhny@ukr.net ; ORCID 0000-0003-2149-9165

Міжнародне правове і методичне забезпечення безпеки дорожнього руху: поняття і суттєві ознаки

В статті предпринята попытка познання міжнародно-правового і міжнародного методичного забезпечення безпеки дорожнього руху і експлуатації транспорту. Приведен ряд статистических показателів, свідельствуючих о катастрофіческом стані безпеки дорожнього руху як в світі в цілому, так і в Україні в частині. Розробку дефініції цього поняття предложено здійснити класическим способом: путем виділення його відповідних суттєвих ознак. К таким віднесені: об'єкт, суб'єкт, система і ціль. Об'єктом являється сфера дорожнього руху іменно автомобільного транспорту. Суб'єктами виступають міжнародні інститути (ООН, ВОЗ, Всесвітній банк і др.) і міжнародні громадесні об'єднання. Система такого забезпечення класифікована по сфері регулювання відповідних правоотношеній в рамках общесї безпеки дорожнього руху на восьмь основних груп. Міжнародне методичне забезпечення в цій сфері в свою чергу класифіковане по його направленості на семь видів. Приводяться основні міжнародні конвенції, резолюції і другі рішення прежде всего ООН, а также міжнародні договори, образуючі систему міжнародно-правового забезпечення безпеки дорожнього руху. Ціллю такого забезпечення названо підвищення безпеки дорожнього руху во всем світі. Отсюда міжнародне правове і методичне забезпечення безпеки дорожнього руху – это совокупность нормативно-правових актів міжнародного характеру, інформаційних матеріалів, изданных при участі офіційних інститутів с міжнародним статусом, а также міжнародних громадесних об'єднаній, направлених на забезпечення безпеки дорожнього руху, зменшення смертності і дорожньо-транспортного травматизму в різних країнах світу.

Ключевые слова: безпека дорожнього руху; дорожньо-транспортні происшесствия; міжнародно-правове забезпечення; методичне забезпечення; ООН; ВОЗ; поняття; суттєві ознаки; автотранспортні правонарушення.

Постановка проблеми. Сучасний глобалізований світ характеризується потужною динамічністю соціальних та інших процесів. Швидкі перетворення супроводжуються також усе глибшою технологізацією життя громадян майже в усіх країнах. Завдяки останній ми живемо в умовах побутового комфорту, користуємось девайсами і гаджетами, маємо можливість відносно швидкого й зручного переміщення транспортом. Однак він, особливо автомобільний, будучи невід'ємною умовою урбанізованої життєдіяльності, являє собою підвищений фактор небезпеки для життя та здоров'я мільярдів людей (автовласників, пасажирів, пішоходів).

Продемонструємо зазначену тезу конкретними, але достатньо показовими цифрами, узагальненими ВООЗ: щорічно у світі помирає внаслідок ДТП понад 1,35 млн осіб (1 людська смерть кожні 24 с); дорожньо-транспортний травматизм посідає перше місце у структурі причин смертності у світі серед дітей віком 5–14 років і молоді віком 15–29 років, а також восьме місце за значимістю причини летальності людей [1].

Ця проблема є особливо актуальною для нашої держави, де рівень смертності й травматизму внаслідок ДТП є дуже високим. Наприклад, у 2020 р. в Україні зафіксовано 168,1 тис. ДТП, в яких загинуло 3,5 тис. осіб, з них 160 дітей. Ситуація із дорожньо-транспортним травматизмом в Україні є однією із найскладніших серед європейських країн [2]. Це вимагає подальшої актуалізації цих питань світовою спільнотою, у тому числі шляхом відповідного міжнародного як правового, так і методичного забезпечення. Вивчення останнього передбачає не лише аналіз відповідних правових джерел, а й пізнання сутності і, що головне, його кримінологічного значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти міжнародно-правового забезпечення безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту досліджувались низкою науковців. Серед них: М. М. Варава (M. M. Varava), О. В. Ільченко (O. V. Ilchenko), С. В. Лопатін (S. V. Lopatin), В. Ю. Микулець (V. Y. Mykulets), В. А. Мисливий (V. A. Myslyvyi), К. О. Полтава (K. O. Poltava) та ін.

Плідно зазначену й суміжну проблематику розробляють фахівці відділу кримінологічних досліджень НДІ вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України: В. С. Батиргареева (V. S. Batyrgareieva), В. В. Голіна (V. V. Golina), Б. М. Головкін (B. M. Holovkin), Ю. Б. Данильченко (Y. B. Danylchenko), А. В. Калініна (A. V. Kalinina), М. С. Кисельова (M. S. Kyselova), О. В. Новіков (O. V. Novikov), С. В. Панова (S. V. Panova), О. М. Самойлова (O. M. Samoilova), І. О. Христич (I. O. Khrystych), С. С. Шрамко (S. S. Shramko). При цьому питання, що належать до предмета цієї статті, є малодослідженими, адже учені зосереджують здебільшого увагу на переліку й поверховому аналізі міжнародно-правових актів у вказаній сфері.

Мета статті – виділити істотні ознаки й дати визначення поняття міжнародного правового й методичного забезпечення безпеки дорожнього руху й експлуатації транспорту.

Виклад основного матеріалу. Наукове пізнання сутності певного явища чи процесу згідно із законами логіки передбачає виділення його істотних ознак, найбільш значущих й характерних властивостей. У сукупності вони відбивають внутрішню будову досліджуваного явища та його місце серед інших, у тому числі подібних, явищ. Звідси виникає необхідність у виділенні істотних ознак правового й методичного забезпечення міжнародних інституцій у сфері забезпечення дорожнього руху. До таких пропонується віднести: а) об'єкт; б) суб'єкт; в) система; г) мета. Розглянемо їх більш докладно.

Об'єктом досліджуваного забезпечення є сфера безпеки безпосередньо дорожнього руху та експлуатації транспорту. Причому основний акцент здійснюватиметься саме на автомобільному транспорті. Це пояснюється кількома обставинами: автомобільний транспорт є найпоширенішим порівняно з іншими видами транспорту; найбільше дорожньо-транспортних пригод трапляється з автотранспортом; найбільші ризики дорожньо-транспортного травматизму пов'язуються із автомобілями (легковими, вантажними, спецавтомобілями);

автомобілі розвивають більшу швидкість порівняно з іншими видами колісного транспорту, включаючи сучасний (мототранспортними засобами, велосипедами, електросамокатами та ін.). Звідси не є об'єктом цього вивчення міжнародне й методичне забезпечення безпеки повітряного, залізничного, водного (морського і річкового), а так само трубопровідного, міського електричного транспорту.

Об'єкт такого забезпечення обмежується до того ж безпекою дорожнього руху. Ураховуючи, що Конвенція про дорожній рух 1968 р. не містить визначення поняття дорожнього руху, скористаємося національним законодавством. Виходячи із аналізу Закону України «Про дорожній рух», такий рух пов'язується з використанням автомобільних доріг, вулиць, залізничних переїздів або інших місць, що призначені для пересування людей та перевезення вантажів за допомогою транспортних засобів (у нашому випадку автомобільних). Указаний Закон, окрім іншого, визначає учасників дорожнього руху, як-от: водії та пасажирів транспортних засобів; пішоходи; особи, які рухаються в кріслах колісних; велосипедисти; погоничі тварин [3].

Як бачимо, чинний Закон України «Про дорожній рух» не відносить до учасників дорожнього руху осіб, які переміщуються на сучасному електротранспорті (електросамокати, електровелосипеди, гіроскутери, гіроборди, моноколеса, найнботи, сегвеї, електроролики та ін.). Перелічені електричні транспортні засоби іноді відносять до групи легкого персонального транспорту (ЛПТ). До того ж аналогічні норми не передбачені в основному міжнародно-правовому акті у цій сфері – Конвенції про дорожній рух. Умовно таких осіб можна віднести до категорії пішоходів, однак застосувати до них відповідні вимоги щодо швидкісного режиму використання електротранспорту наразі неможливо.

Зважаючи, що в Україні експлуатується десятки, а можливо й сотні тисяч сучасного компактного електротранспорту (точні статистичні дані відсутні), не віднесення осіб, які рухаються на ньому, до учасників дорожнього руху не відповідає духу часу й дорожньо-транспортним реаліям сьогодення. Крім того, ця обставина створює відповідну нормативну прогалину й не сприяє загалом безпеці дорожнього руху в Україні. Є підстави сподіватися, що окремі законопроекти на кшталт проекту закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо вдосконалення регулювання відносин у сфері забезпечення безпеки окремих категорій учасників дорожнього руху (користувачів персонального легкого електротранспорту, велосипедистів та пішоходів)» (№ 3023) або проекту закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо організації дорожнього руху для осіб, які рухаються за допомогою портативних транспортних засобів на електричній тязі» (№ 3023-1), які перебувають у Верховній Раді України на розгляді, здатні врегулювати ситуацію, що склалася на теперішній час у сфері експлуатації особистого легкого електротранспорту в Україні.

Суб'єкт(и) – наступна істотна ознака правової і наукової категорії, що розглядається. Суб'єктами міжнародного правового, а також методичного забезпечення безпеки дорожнього руху є передусім ООН. Вона вважається найбільш

авторитетною, представницькою й колегіальною міжнародною інституцією, на яку покладається задача вирішення багатьох соціальних проблем сучасності. Серед них: бідність, голод, зміна клімату, боротьба з епідемічними викликами та іншими захворюваннями, що становлять загрозу для людської популяції (COVID-19, гарячка Західного Нілу, вірус Ебола, чума, холера, ВІЛ/СНІД та ін.), запобігання наслідкам інших екологічних проблем, гендерна рівність, транснаціональна організована злочинність, вирішення військових конфліктів й забезпечення безпеки цивільного населення тощо. Загалом ООН до 2030 р. визначено аж 17 генеральних цілей, досягнення яких здатне якісно поліпшити умови життя мільярдів людей у всьому світі, особливо в економічно вразливих країнах [4].

Однією із задач ООН є також створення правового базису для забезпечення дорожнього руху, формування відповідних стандартів у цій сфері, поширення позитивного досвіду безпечної експлуатації транспорту з мінімальними ризиками настання дорожньо-транспортного травматизму. Питаннями глобальної гуманітарної політики опікується один із структурних підрозділів ООН, якою є Економічна і Соціальна Рада (ЕКОСОП). Цей орган безпосередньо займається питаннями підготовки, розробки, внесення змін і доповнень до галузевих міжнародно-правових актів. Такими є зазвичай конвенції, резолюції та інші рішення.

ЕКОСОП у питаннях безпеки дорожнього руху й експлуатації транспорту тісно взаємодіє із Всесвітньою організацією охорони здоров'я (ВООЗ), Світовим банком, Радою Європи, Європейським парламентом, Європейською комісією та багатьма іншими суб'єктами міжнародної політики. Однак перелічені вище є найбільш активними і послідовними з огляду на прийняття (участь у розробці) відповідних міжнародних нормативно-правових актів й вироблення сучасної концепції нульової смертності на дорогах (Vision Zero). Прототипом такого принципу стала однойменна стратегія у сфері безпеки дорожнього руху Швеції, прийнята ще у 1997 р. [5]. Ця країна заслужено вважається піонером щодо запровадження інновацій у сфері транспортної безпеки й розвитку дорожньої інфраструктури. Це у підсумку дозволило досягти у цій країні мінімальних показників смертності учасників дорожньо-транспортних пригод. Наприклад, станом на 2018 р. рівень смертності від ДТП у Швеції майже у п'ять разів менший, ніж в Україні (2,8 проти 13,7 смертей у розрахунку на 100 тис. населення відповідно) [6]. Указаний факт наочно демонструє не лише різницю у наведених цифрах та інших наслідках, що об'єктивно випливають із цього, а й нагальну необхідність поширення шведського досвіду дорожньо-транспортної безпеки на решту світу, включаючи Україну. І одним із аспектів цієї проблематики є нормативно-правове, включаючи міжнародно-правове, забезпечення безпеки дорожнього руху. Адже упорядкування будь-якої діяльності та підвищення ефективності останньої має розпочинатись саме зі створення законодавчих умов її реалізації.

Вагомий внесок у розвиток й впровадження результатів багатьох наукових досліджень у розглядуваній сфері є ВООЗ. Якщо ООН бере на себе важливу

функцію міжнародно-правового врегулювання безпеки дорожнього руху, то ВООЗ відповідальна за поширення численних методичних рекомендацій. В їх основу покладені результати фундаментальних досліджень із залученням провідних спеціалістів міжнародного рівня у відповідній галузі. Наукові напрацювання та узагальнення також лягають в основу періодичних доповідей ООН щодо стану безпеки дорожнього руху у світі.

Достатньо активним суб'єктом цієї діяльності є Світовий банк. Він нерідко фінансує не лише відповідні гранти і проєкти, а й науково-практичні заходи, присвячені проблемі безпеки дорожнього руху.

Суб'єктами врегулювання відповідних питань можна вважати міністерства транспорту, міністерства інфраструктури та інші подібні відомства різних країн, відповідальні за реалізацію політики у сфері дорожнього руху. Вони не лише укладають дво- та багатосторонні міждержавні угоди, а й беруть участь у науково-практичних й консультаційних заходах, присвячених вирішенню проблем транспортної безпеки. Наприклад, за даними Міністерства інфраструктури України, на сьогодні наша держава уклала аж 51 міжнародну угоду з 46 країнами світу у галузі автомобільного транспорту [7].

Насправді коло міжнародних суб'єктів у вказаній сфері не замикається на перелічених вище. До нього входять інші суб'єкти, які хоча не мають офіційного статусу, однак рішення яких набувають вагомого значення для подальшого формування політики щодо безпеки дорожнього руху. Такою, наприклад, є Всесвітня асамблея молоді (World Assembly of Youth – WAY). Вона представляє собою міжнародний координаційний орган національних молодіжних організацій у 140 країнах світу й має консультативний статус в ООН, тісно співпрацюючи з багатьма іншими міжнародними організаціями, включаючи структурні підрозділи ООН, на кшталт ЮНЕСКО, ЮНІСЕФ, ПРООН, ВООЗ та ін. [8].

Найбільш інформативною істотною ознакою досліджуваного поняття можна вважати систему. Адже розкриття системи міжнародного правового та методичного забезпечення безпеки дорожнього руху здатне спростити з'ясування його структури, окремих груп і видів, а також виокремити найбільш значущі міжнародно-правові акти з точки зору врегулювання ними соціально важливих правовідносин.

З метою приведення аналізу цієї інформації до певної науково упорядкованої форми, а також спрощення сприйняття пропонуємо здійснити класифікацію як міжнародно-правового, так й міжнародного методичного забезпечення безпеки дорожнього руху. Опрацювання багатьох нормативно-правових актів міжнародних інституцій дає підстави для їх класифікації за сферою врегулювання відповідних правовідносин у межах безпеки дорожнього руху на такі:

а) щодо формування глобальної політики у сфері безпеки дорожнього руху (резолюція ООН від 31.08.2020 р. № 74/299 «Підвищення безпеки дорожнього руху у всьому світі» про оголошення 2021–2030 рр. другим Десятиліттям дій із забезпечення безпеки дорожнього руху; Глобальний план ООН щодо здійснення

Десятиліття дій із забезпечення безпеки дорожнього руху у 2011–2020 рр.; десять резолюцій ООН, прийнятих кожні два роки упродовж 2003–2018 рр. на предмет підвищення безпеки дорожнього руху у всьому світі);

б) щодо запобігання ДТП (резолюції ВООЗ 1966 р. і 1974 р.);

в) у сфері перевезення пасажирів та роботи пасажирського транспорту (Конвенція ООН про дорожній рух 1968 р., Конвенція СНД про міжнародні автомобільні перевезення пасажирів і багажу 1999 р. та ін.);

г) у сфері перевезення вантажів (Конвенція ООН про дорожній рух 1968 р., Конвенція ООН про договір міжнародного дорожнього перевезення вантажів 1956 р., Конвенція ООН про міжнародні змішані перевезення вантажів 1980 р., Європейська Угода про міжнародне дорожнє перевезення небезпечних вантажів 1957 р.);

д) щодо створення одноманітності правил дорожнього руху (Конвенція ООН про дорожній рух 1968 р., Конвенція ООН про дорожні знаки та сигнали 1968 р.);

е) у сфері безпеки дорожнього руху молоді (Декларація молоді з безпеки дорожнього руху 2007 р.);

є) щодо інфраструктури автомобільного транспорту (Європейська угода про міжнародні автомагістралі 2002 р.);

ж) щодо покарання осіб за кримінальні правопорушення у сфері безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту (Європейська конвенція про покарання за дорожньо-транспортні злочини 1964 р.) та ін.

При цьому більш докладний аналіз міжнародно-правового забезпечення безпеки дорожнього руху здійснюватиметься в інших статтях цього циклу наукових публікацій.

Класифікацію міжнародного методичного забезпечення безпеки дорожнього руху пропонується здійснити відповідно до тематики видань, підготовлених переважно ВООЗ за підтримки деяких інших організацій і фондів. Підставою для його поділу є спрямованість цього забезпечення, яка має декілька різновидів, а саме:

а) із загально-інформаційним характером (доповіді ООН про стан безпеки дорожнього руху у світі та ін. [9]);

б) щодо підвищення безпеки дорожнього руху за участі дітей [10];

в) щодо убезпечення велосипедистів [11];

г) щодо вироблення заходів з підтримки постраждалих від ДТП [12];

д) щодо формування у водіїв відповідального ставлення до швидкісного режиму при використанні транспорту [13];

е) щодо впливу наркотиків на здоров'я людини й стан безпеки дорожнього руху [14];

є) щодо запобігання дорожньо-транспортному травматизму й покращення громадського здоров'я в урбанізованому середовищі [15] тощо.

Центральною істотною ознакою дефініції поняття, що розробляється, є мета. Вона фактично об'єднує і пронизує решту зазначених ознак й наповнює

їх конкретним функціональним змістом. Мета такого забезпечення виражається у підвищенні безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту у світі, скороченні смертності й травматизму від ДТП.

З урахуванням низки проаналізованих істотних ознак під міжнародним правовим та методичним забезпеченням безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту пропонується розуміти сукупність нормативно-правових актів міжнародного характеру, інформаційних матеріалів, виданих та/або розроблених за участі офіційних інституцій з міжнародним статусом, а також міжнародних громадських об'єднань, спрямованих на убезпечення дорожнього руху, зменшення смертності й дорожньо-транспортного травматизму у різних державах світу.

Висновки. Глобальний (загальносвітовий) стан безпеки дорожнього руху сьогодні є критичним. Найбільші проблеми із рівнем смертності й дорожньо-транспортного травматизму спостерігаються в економічно депресивних державах, зокрема і в Україні. Наша держава демонструє один з найгірших показників смертності жертв дорожньо-транспортних пригод серед усіх європейських держав.

Міжнародно-правове й міжнародне методичне забезпечення у сфері безпеки дорожнього руху є потужним інструментом, упровадження у національне законодавство й правозастосовну практику якого здатне значно підвищити безпеку дорожнього руху, зберегти життя і здоров'я тисяч людей.

Вивчення такого забезпечення не допускає спрощеного підходу щодо банального анонсування відповідних міжнародно-правових актів, які регулюють питання безпеки дорожнього руху. Воно вимагає поглибленого дослідження у межах чітких наукових параметрів на предмет можливого оновлення вітчизняного законодавства й модернізації діяльності, спрямованої на убезпечення дорожнього руху, включаючи удосконалення профілактики автотранспортних правопорушень і злочинів.

Міжнародно-правові акти у цій сфері, а так само українське чинне законодавство, характеризуються певною статичністю, оскільки не відбивають у повному обсязі останні тенденції поширення нових видів транспортних засобів.

Найбільшого значення набувають міжнародно-правові акти, які належать до документів стратегічного характеру щодо формування глобальної політики у сфері безпеки дорожнього руху. У блоці міжнародного методичного забезпечення особливий інтерес становлять матеріали, що мають загальний інформаційний характер і придатні для їх використання при удосконаленні профілактики дорожньо-транспортного травматизму.

Розроблення поняття міжнародного правового та методичного забезпечення безпеки дорожнього руху є окремим елементом методології наукового пізнання фундаментальної проблеми стратегії забезпечення безпеки дорожнього та експлуатації транспорту в Україні, а тому слугує певним науковим та інформаційним базисом для подальших напрацювань у відповідному напрямі.

References

1. Global status report on road safety 2018: summary. (2018). Geneva: World Health Organization. URL: <http://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/277370/WHO-NMH-NVI-18.20-eng.pdf?ua=1>.
2. Pro skhvalennia Stratehii pidvyshchennia rinvnia bezpeky dorozhnoho rukhu v Ukraini na period do 2024 roku: rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 21.10.2020 r. № 1360-r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1360-2020-%D1%80#Text>.
3. Pro dorozhnii rukh: Zakon Ukrainy vid 30.06.1993 r. № 3353–XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3353-12#Text>.
4. Hlobalni tsili staloho rozvytku: 2015–2030 / Orhanizatsiia Ob'iednanykh Natsii. URL: <https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/sustainable-development-goals.html> [in Ukrainian].
5. Vision Zero – no fatalities or serious injuries through road accidents. URL: <https://www.roadsafetysweden.com/about-the-conference/vision-zero---no-fatalities-or-serious-injuries-through-road-accidents>.
6. Death on the roads: Global Status Report on Road Safety – 2018 / World Health Organization. URL: <https://extranet.who.int/roadsafety/death-on-the-roads/#deaths>.
7. Dani Ministerstva infrastruktury Ukrainy shchodo mizhnarodnykh dohovoriv v haluzi avtomobilnoho transportu. URL: <https://mtu.gov.ua/files/%D0%A3%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D0%B8%20%D0%B2%20%D0%B3%D0%B0%D0%BB%D1%83%D0%B7%D1%96%20%D0%B0%D0%B2%D1%82%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D0%B1%D1%96%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%82%D1%83.doc> [in Ukrainian].
8. World Assembly of Youth. URL: <https://way.org.my/about-way>.
9. Save Lives. A road safety technical package. (2017). Geneva: World Health Organization.
10. Ten Strategies for keeping children safe on the road. (2015). Geneva: World Health Organization.
11. Cyclist safety: an information resource for decision-makers and practitioners road. (2020). Geneva: World Health Organization.
12. Post-crash response: Supporting those affected by road traffic crashes. (2016). Geneva: World Health Organization.
13. Managing Speed. (2017). Geneva: World Health Organization.
14. Suggested citation: Drug use and road safety: a policy brief. (2016). Geneva: World Health Organization.
15. The power of cities: tackling noncommunicable diseases and road safety. (2019). Geneva: World Health Organization.

Kolodyazhny M. G., PhD of Law, Senior Research Fellow, Head of the Criminological Research Department, Academician Stashis Scientific Research Institute for the Study of Crime Problems, National Ukrainian Academy of Legal Sciences, Ukraine, Kharkiv.
e-mail: mkolodyazhny@ukr.net ; ORCID 0000-0003-2149-9165

International legal and methodological support of road traffic safety: concepts and essential features

The article aims to learn about international legal and international methodological support of road traffic safety and transport operation. A number of statistical indicators, which testify to the catastrophic state of road traffic safety both in the world in general and in Ukraine in particular, are presented. The development of the definition of this concept is proposed to carry out in the classical way: by highlighting its corresponding essential features. These include: object, subject, system and purpose. The object is the sphere of road traffic of the motor transport specifically. The subjects are the international institutions (UN, WHO, World Bank, etc.) and international public associations. The system of such support is classified into eight main groups according to the sphere of regulation of the relevant legal relations

within the general sector of road traffic safety. In turn, the international methodological support in this sphere is classified into seven types according to its focus. The main international conventions, resolutions and other decisions, first of all, the UN's ones, and the international agreements forming the system of the international legal support of road traffic safety are presented. The purpose of this support is to increase road traffic safety around the world. Hence, the international legal and methodological support for road traffic safety is a set of regulations of an international nature, information materials issued with the participation of official institutions with international status, as well as international public associations aimed at ensuring traffic safety, reducing mortality and road traffic injuries in different countries of the world.

Keywords: road traffic safety; traffic accidents; international legal support; methodological support; UN; WHO; concepts; essential features; motor vehicle offenses.

Рекомендоване цитування: Колодяжний М. Г. Міжнародне правове й методичне забезпечення безпеки дорожнього руху: поняття та істотні ознаки. *Проблеми законності*. 2021. Вип. 155. С. 208–217. doi: <https://doi.org/10.21564/2414-990X.155.242781>.

Suggested Citation: Kolodyazhny, M.G. (2021). Mizhnarodne pravove y metodychne zabezpechennia bezpeky dorozhnoho rukhu: poniattia ta istotni oznaky [International legal and methodological support of road traffic safety: concepts and essential features]. *Problemy zakonnosti – Problems of Legality, issue 155, 208–217*. doi: <https://doi.org/10.21564/2414-990X.155.242781> [in Ukrainian].

Надійшла до редколегії 19.10.2021 р.

Яремчук Вікторія Олегівна,
кандидатка юридичних наук, доцентка,
асистентка кафедри криміналістики,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, Україна, м. Харків
e-mail: viktori.yaremchuk@gmail.com
ORCID 0000-0001-8015-9166

doi: 10.21564/2414–990X.155.237590
УДК 343.98

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ КРИМІНАЛІСТИЧНИХ ЗНАТЬ

Розглянуто історичні передумови формування системи криміналістичних знань.

Проаналізовано наукові праці вчених і практичних працівників правоохоронних органів щодо системи криміналістичних знань, науки криміналістики. Наголошено на важливості врахування історичних здобутків для формування структури та системи криміналістичних знань.

Ключові слова: історія формування системи криміналістичних знань; криміналістика; періодизація формування системи криміналістичних знань; система криміналістичних знань.

Яремчук В. О., кандидат юридических наук, доцент, асистент кафедри криміналістики, Національний юридический університет імені Ярослава Мудрого, Україна, г. Харків.
e-mail: viktori.yaremchuk@gmail.com ; ORCID 0000-0001-8015-9166

Некоторые вопросы истории формирования системы криминалистических знаний

Рассматриваются исторические предпосылки формирования системы криминалистических знаний. Анализируются научные труды ученых и практических работников правоохранительных органов относительно системы криминалистических знаний, науки криминалистики. Подчеркиваются важность учета исторического опыта для формирования структуры и системы криминалистических знаний.

Ключевые слова: история формирования криминалистических знаний; криминалистика; периодизация формирования криминалистических знаний; система криминалистических знаний.

Постановка проблеми й актуальність теми. Криміналістика — це термін, який більше ніж сто років тому ввійшов до науки та практичної діяльності щодо боротьби зі злочинністю. З того часу криміналістична наука пройшла тривалий час свого становлення. До розвитку криміналістики доклали зусиль вчені та практики з різних країн, які протягом усього періоду формування криміналістики розробляли її положення. Нині криміналістика є самостійною галуззю

спеціальних юридичних наукових знань. Вона має свій предмет, систему, методи та прийоми для розв'язання науково-практичних завдань у боротьбі зі злочинністю [1, с. 3].

Розглядаючи криміналістичну науку як єдине ціле, що має внутрішню єдність об'єктивно пов'язаних між собою частин, розглядається і система науки, тобто істотні зв'язки між її частинами. А система криміналістики як галузі криміналістичної науки визначається змістом предмета та внутрішньою структурою останньої [2, с. 7–8]. Як пише В. П. Корж, для сучасної науки криміналістики дискусійним є удосконалення її системи, збільшення числа розділів науки. Як відомо, система криміналістики та її предмет взаємообумовлені. Тому системі науки криміналістики притаманні зовнішній вияв її змісту, підпорядкований предметові цієї науки [3, с. 30].

Як слушно вказує В. Ю. Шепітько, виникнення криміналістики як системи знань пов'язується із соціальним замовленням держави і суспільства щодо криміналістичної науки, а саме, розробляти нові способи та методи розкриття, розслідування злочинів в умовах появи нових видів злочинності. До того ж, криміналістика завжди була наукою, що розвивалася зі зміною меж, сфер впливу та появою нових напрямів і теорій. Становлення й розвиток криміналістичної науки завжди супроводжувалося науковими дискусіями [4, с. 8–11].

Аналіз останніх досліджень. Питання історії формування системи криміналістичних знань розглядали у своїх працях такі науковці, як Р. С. Белкін (R. S. Belkin) [5], М. В. Даньшин (M. V. Danshin) [6], В. П. Колмаков (V. P. Kolmakov) [7], В. О. Коновалова (V. O. Konovalova) [8], В. В. Юсупов (V. V. Yusupov) [9], В. Ю. Шепітько (V. Yu. Shepitko) [4] та ін. Однак у роботах не розкрито етапів систематизації криміналістичних знань і формування сучасної системи криміналістичних знань.

Тож **метою** нашої статті є розгляд історичних основ систематизації криміналістичних знань.

Викладення основного матеріалу. На переконання В. Ю. Шепітька, в історії розвитку криміналістики великого значення набуває розгляд досягнень видатних учених-криміналістів, завдяки яким і відбулося становлення криміналістичної науки. Так, варто сказати про внесок Миколи Сергійовича Бокаріуса – судового медика і криміналіста. Він був одним із перших у проведенні криміналістичних експертиз, ідентифікації особи, проведенні фотографічних, психопатологічних і кримінально-психологічних досліджень. Відомі також роботи вченого і стосовно криміналістичних питань, – «Довідковий підручний альбом для працівників карного розшуку і міліції при складанні словесного портрета» (1924 р.), «Першочерговий зовнішній огляд трупа на місці події або виявлення його» (1929 р.), «Настільний poradnik до засвоєння наукової техніки в розслідуванні злочинів (1929–1930) [10, с. 562–563].

Історію криміналістики М. П. Яблоков розглядає в таких аспектах: виникнення, основні напрямки та початковий період криміналістики. Зародження криміналістики у працях західноєвропейських учених з кримінального процесу

(30–40 рр. XIX ст.); роль природничих наук у зародженні криміналістичної техніки (60–70 рр. XIX ст.); праці Г. Гроса, А. Бертильона, Е. Локара, Ф. Гальтона та ін.; німецька, романська та англосаксонська моделі криміналістики [11, с. 20–21].

У наукових працях XIX ст. викладено чимало криміналістичних рекомендацій, які науковці тих часів намагалися систематизувати. Зокрема, у роботі «Уголовное судопроизводство в Англии, Шотландии и Северной Америке» мова йде про особливості допиту в суді: 1) тих свідків, на показання яких посиляється обвинувачений або чиновник виконавчої поліції; 2) свідків, які самі не з'явилися, проте їх допит необхідний для з'ясування істини; 3) свідків зі сторони обвинуваченого, які викликаються тільки у випадках, коли він сам їх запрошує або вимагає, щоб їх викликали [12, с. 80–147].

А. І. Винберг та Б. М. Шавер у підручнику 1950 р. поділили криміналістику на загальну та особливу частини. До загальної віднесли предмет і метод, історію криміналістичної науки, прийоми і методи виявлення, фіксації, дослідження доказів. До особливої частини криміналістики, так званої «окремої методики» віднесено розслідування окремих видів злочинів, особливі прийоми та способи розкриття цих категорій злочинів, виявлення і дослідження доказів [13, с. 14]. На переконання Р. С. Белкіна, творення криміналістичної науки проходило в умовах накопичення емпіричного матеріалу та поширення знань серед працівників слідства, розшуку, експертних установ [14, с. 7–17]. У підручнику 1980 р. за редакцією О. М. Васильєва вказано, що криміналістику складають такі її розділи, як криміналістична техніка, слідча тактика та методика розслідування окремих видів злочинів. Ця система, на думку авторів, є логічною і практичною [15, с. 14–15]. Отже, науковці постійно намагалися упорядкувати, систематизувати наявні криміналістичні знання.

Так, Г. А. Матусовський вважає, що під час розвитку криміналістики формувалися різні підходи до її побудови як науки, що складалася з двох, трьох, чотирьох частин. Звичайно ж, формування криміналістики не зводиться до звичайного впорядкування наукового матеріалу. Мова має йти про побудову цілісної наукової системи, що відображає закономірні зв'язки між елементами предмета наукового пізнання та властивості досліджуваних об'єктів. Удосконалення системи науки потребує врахування положення про діалектичне співвідношення загального і особливого. У криміналістиці накопичені знання відрізняються за ступенем загальності охоплюваних ними явищ, тому загальне і особливе відображається у системній побудові науки. Інший аспект побудови системи науки, так званий «наукознавчий» потребує врахування міжнаукових зв'язків. Так як криміналістика належить до наук кримінально-правового циклу, вона «субординована» будовою цих наук — кримінальним процесом і кримінальним правом. З практичної точки зору є необхідність у побудові такої системи науки, яка б забезпечувала доступність криміналістичних рекомендацій для практичного використання. Якщо подивитися на структуру кримінального процесу, кримінального права і криміналістики, то бачимо, що ці структури

суттєво відрізняються. Однак методика розслідування окремих видів злочинів у криміналістиці відповідає особливим частинам наук кримінального права і кримінального процесу, що пояснюється спільністю досліджуваних ними об'єктів, єдністю завдань та міжнауковими зв'язками [16, с. 82–84].

В Україні науковці виділяють етапи становлення криміналістичної науки і систематизації криміналістичних знань. Так, початок розвитку криміналістичної науки в Україні пов'язується з 1910 р., коли професор кримінального права і судочинства Харківського університету А. Д. Кисельов, ґрунтуючись на діяльності Паризького бюро судової ідентифікації, почав викладати для студентів основи криміналістичних знань. Другий етап розвитку криміналістики пов'язаний із запровадженням непу, відновленням господарства України у складі СРСР. Цей період характеризується бурхливим сплеском злочинності. Третій період розвитку криміналістики в Україні починається після Другої світової війни з відновленням науково-дослідних інститутів судових експертиз. Четвертий етап розвитку криміналістичної науки припадає на 1960–80-ті роки, коли відбувається подальший розвиток загальної теорії криміналістики та її окремих розділів [17, с. 28–30].

М. В. Даньшин переконаний, що перший етап становлення криміналістичної науки є орієнтуючим, пов'язаний з роботами Ганса Гросса, А. Бертильона, Х. Вучетича, Е. Генрі, В. Гершеля, Г. Фолдса, Л. Ягемана тощо. Другий етап становлення криміналістичних знань, пов'язаний з формуванням підходів до визначення предмета криміналістики, його М. В. Даньшин називає синтезуючим. У 20-х роках ХХ ст. до криміналістики віднесено знання про прийоми, методи, механізм вчинення кримінальних правопорушень. Третій етап становлення криміналістики автор називає системним. Розпочинається етап у 60-х роках ХХ ст., коли формуються нові погляди на предмет і систему криміналістичної науки. Дослідник стверджує, що на початковому етапі криміналістика була технічною, природничо-технічною, проте не юридичною наукою. Тривалий час вважалося, що є тільки криміналістична техніка, а інші питання мають розглядатися у межах кримінального процесу (30-ті роки ХХ ст.). Протягом історії формування системи криміналістичних знань до їх складу включали медичні, психологічні та інші наукові знання, що використовувалися під час розслідування. Така думка існувала до 50-х років ХХ ст., коли криміналістика врешті була визнана юридичною наукою, визначено її завдання, мету й предмет дослідження; а у 70-х роках – місце криміналістики в системі юридичних наук [6, с. 37–38].

В. П. Колмаков же вважає, що виникнення і розвиток криміналістики пов'язані з діяльністю слідчого апарату після революції 1917 р. [7, с. 415–433]. Формування системи криміналістичних знань відбувалося через запровадження рекомендацій практичних працівників правоохоронних та судово-експертних установ. В. О. Коновалова пише, що тактичні прийоми та методи розслідування періоду 1917–1920 рр. не досліджувалися науковцями-криміналістами. Після революції 1917 р. впроваджувалися нові прийоми та методи розслідування злочинів. У тогочасних положеннях та інструкціях містилися вказівки щодо

прийомів проведення обшуків, допитів, оглядів, експертиз. В. О. Коновалова, систематизувавши архівні документи, вказує, що криміналістика та криміналістичні установи сформувалися не у 1923 р., а існували задовго до цієї дати. Ще в 1919 р. Київський кабінет науково-судової експертизи досліджував почерк та проводив інші види судових експертиз. Низку експертиз здійснював у цей час Харківський інститут судової медицини. Крім того, існував кабінет судової експертизи при Центральному розшуковому Управлінні робітничої міліції. Як бачимо, у роботі радянських органів правопорядку періоду 1917–1920 рр. застосовувалися тактичні та технічні прийоми криміналістики. Практичні працівники у своїй діяльності постійно навчали своїх співробітників організації розслідування кримінальних правопорушень, впровадженню наукових прийомів їх розкриття і розслідування [8, с. 5–8]. Так само і В. В. Юсупов зазначає, що наприкінці ХІХ ст. у Західній Європі, США, країнах Сходу, у Російській імперії було накопичено чимало методів та засобів для використання при розслідуванні злочинів [9, с. 52–96].

Якщо говорити про систематизацію криміналістичних знань впродовж історії становлення криміналістики, то С. М. Трегубов, називаючи криміналістику кримінальною технікою, ще у 1915 р. виділяв шістнадцять її розділів, а саме: слідчі дії на місці злочину, сліди крові, сліди ніг людини, сліди пальців рук людини, сліди різного роду, розслідування пожеж і підпалів, розслідування залізничних аварій; підробка документів, печаток, цінних паперів та грошей; відновлення згорілих документів; таємні знаки злочинців; застосування ультрафіолетових променів; встановлення особи (ідентифікація) злочинця; прийоми зберігання речових доказів та направлення їх для дослідження [18, с. 16–334].

Р. А. Рейсс у праці «Наукова техніка розслідування злочинів» (1912) виділяє такі розділи криміналістики: діяльність судового слідчого на місці злочину; сліди крові; сліди ніг людини; сліди пальців; різні сліди; розслідування пожеж та підпалів; підробка документів; відкриття листів; підробка та копіювання печаток; підробка цінних паперів; підробка кредитних квитків; підробка монет; відновлення згорілих документів; проведення обшуків; таємні знаки злочинців [19, с. 5–176].

Окремі думки щодо можливої системи криміналістичних знань викладає В. А. Гуняєв, пропонуючи таку систему науки криміналістики: у першій частині має викладатися загальна методологія досудового і судового слідства. Другу частину складає методика розслідування злочинів, яка поділяється на загально-теоретичні положення і окремі методики. Третя частина містить слідчу тактику і відображає практичне застосування судової і слідчої психології. Четверту частину криміналістики має становити криміналістична техніка [20, с. 71–72].

Висновки. Як бачимо, систематизація криміналістичних знань проходила у декілька етапів. Одним із перших, хто узагальнив та класифікував криміналістичні знання, був Ганс Гросс. Так само С. М. Трегубов і Р. А. Рейсс робили спроби сформувавши систему криміналістичних знань у своїх наукових працях. А. І. Винберг та Б. М. Шавер переконували про необхідність виокремлення у

криміналістичній науці загальної й особливої частини. У певні історичні періоди пропонувалися різні погляди на формування системи криміналістичних знань, що пов'язано з історичним тогочасним розвитком суспільства, станом наукових розробок з проблем виявлення, розкриття та розслідування кримінальних правопорушень. На кожному історичному етапі практичні працівники та вчені пропонували власну систему криміналістичних знань та криміналістичної науки.

Список літератури

1. Кузьмічов В. С., Прокопенко Г. І. Криміналістика : навч. посібник / за ред.: В. Г. Гончаренка, Є. М. Моїсеєва. Київ : Юрінком Інтер, 2001. 368 с.
2. Криміналістика : учебник / под ред. Б. А. Викторова, Р. С. Белкина. Москва : Юрид. лит., 1976. 548 с.
3. Корж В. П. Деякі дискусійні питання щодо сучасного розвитку науки криміналістики. *Криміналістика і судова експертиза* : міжвідом. наук.-метод. зб. / редкол.: О. Г. Рувін (голов. ред.) та ін. Київ : Видавництво Ліра-К, 2018. Вип. 63. Ч. 1. С. 27–36.
4. Шепітько В. Ю. Тенденції і перспективи розвитку криміналістики (концептуальність підходів і дискусійність поглядів). *Вибрані твори*. Харків : Апостіль, 2010. 576 с.
5. Белкин Р. С. История отечественной криминалистики. Москва : Норма, 1999. 496 с.
6. Даньшин М. В. Криміналістика ХХІ століття: місце у системі наукового знання : монографія. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2013. 480 с.
7. Колмаков В. П. Возникновение, развитие и современное состояние советской криминалистики. *Избранные труды по криминалистике* / сост. В. В. Тищенко. Репринт. Одесса : Юрид. лит., 2008. С. 415–443.
8. Коновалова В. Е. Некоторые вопросы истории советской криминалистики (1917–1920 гг.). *Избранные труды*. Харьков : Апостиль. 2012. 528 с.
9. Юсупов В. В. Криміналістика в Україні у ХХ–ХХІ століттях : монографія. МВС України, Нац. акад. внутр. справ. Київ : ФОП Маслаков, 2018. 554 с.
10. Шепітько В. Ю. Роль відомих вчених-криміналістів в розвитку науки. *Вибрані твори*. Харків : Апостіль, 2010. С. 562–565.
11. Яблоков Н. П. Криміналістика в вопросах и ответах : уч. пособие. Москва : Юрист, 2000. 224 с.
12. Миттермайер К. Ю. Уголовное судопроизводство в Англии, Шотландии и Северной Америке : монографія. Москва : Тип. В. Грачева и комп., 1864. 446 с.
13. Винберг А. И., Шавер Б. М. Криміналістика : учебник. Москва : Юриздат, 1950. 270 с.
14. Белкин Р. С. Криміналістика: проблемы, тенденции, перспективы. Общая и частные теории. Москва : Юрид. лит., 1987. 272 с.
15. Криміналістика : учебник / под ред. А. Н. Васильева. 3-е изд. Москва : Моск. гос. ун-т, 1980. 494 с.
16. Матусовский Г. А. Вопросы совершенствования системы криминалистики. *Предмет и система криминалистики в свете современных исследований* : сб. науч. тр. / отв. ред. В. В. Ключков. Москва : ВНИИПУЗП, 1988. 116 с.
17. Івасишин Т. М., Бурлак О. С., Фединишинець Р. М. Розвиток криміналістики в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. Вип. 2. 2020. С. 28–30. URL: http://www.lsej.org.ua/2_2020/6.pdf.
18. Трегубов С. Н. Основы уголовной техники. Научно-технические приемы расследования преступлений : практическое рук. для судебных деятелей. Петроград : юридический книжный склад «Право», 1915. 334 с.
19. Рейсс Р. А. Научная техника расследования преступлений: курс лекций, прочитанных в г. Лозанне чинам русского судебного ведомства летом 1911 года / под ред. С. Н. Трегубова. Санкт-Петербург : Сенат. тип., 1912. 178 с.

20. Гуняев В. А. К вопросу о предмете и системе современной криминалистики. *Предмет и система криминалистики в свете современных исследований* : сб. науч. тр. / отв. ред. В. В. Ключков. Москва : ВНИИПУЗП, 1988. 116 с.

References

1. Kuzmichov, V.S., Prokopenko, H.I. (2001). Kryminalistyka. B. H. Honcharenko, Ye. M. Moiseiev (Eds.). Kyiv: Yurinkom Inter [in Ukrainian].
2. Kriminalistika. (1976). B. A. Viktorov, R. S. Belkin (Eds.). Moscow: Jurid. lit. [in Russian].
3. Korzh, V.P. (2018). Deiaki dyskusiini pytannia shchodo suchasnoho rozvytku nauky kryminalistyky. *Kryminalistyka i sudova ekspertyza*. O. H. Ruvin (Ed.) et al. Kyiv: Vydavnytstvo Lira-K, issue 63, part 1, 27–36 [in Ukrainian].
4. Shepitko, V.Yu. (2010). Tendentsii i perspektyvy rozvytku kryminalistyky (kontseptualnist pidkhodiv i dyskusiinist pohliadiv). *Vybrani tvory*. Kharkiv: Apostil [in Ukrainian].
5. Belkin, R.S. (1999). Istorija otechestvennoj kriminalistiki. Moscow: Norma [in Russian].
6. Danshyn, M.V. (2013). Kryminalistyka XXI stolittia: mistse u systemi naukovooho znannia. Kharkiv: KhNU im. V. N. Karazina [in Ukrainian].
7. Kolmakov, V. P. (2008). Voznikonovienie, razvitie i sovremennoe sostojanie sovetskoj kriminalistiki. *Izbrannye trudy po kriminalistike* / sost. V. V. Tishhenko. Reprint. Odessa: Jurid. lit. [in Russian].
8. Konovalova, V. E. (2012). Nekotorye voprosy istorii sovetской kriminalistiki (1917–1920 gg.). *Izbrannye trudy*. Har'kov: Apostil [in Russian].
9. Yusupov, V.V. (2018). Kryminalistyka v Ukraini u XX–XXI stolittiakh. MVS Ukrainy, Nats. akad. vnutr. sprav. Kyiv: FOP Maslakov [in Ukrainian].
10. Shepitko, V.Yu. (2010). Rol vidomykh vchenykh-kryminalistiv v rozvytku nauky. *Vybrani tvory*. Kharkiv: Apostil [in Ukrainian].
11. Jablokov, N.P. (2000). Kriminalistika v voprosah i otvetah. Moscow: Jurist [in Russian].
12. Mittermajer, K.Ju. (1864). Ugolovnoe sudoproizvodstvo v Anglii, Shotlandii i Severnoj Amerike. Moscow: Tip. V. Gracheva i komp. [in Russian].
13. Vinberg, A.I., Shaver, B.M. (1950). Kriminalistika. Moscow: Jurizdat [in Russian].
14. Belkin, R.S. (1987). Kriminalistika: problemy, tendencii, perspektivy. Obshhaja i chastnye teorii. Moscow: Jurid. Lit. [in Russian].
15. Kriminalistika. (1980). A. N. Vasil'ev (Ed.). 3-e izd. Moscow: Mosk. gos. Un-t [in Russian].
16. Matusovskij, G.A. (1988). Voprosy sovershenstvovanija systemy kriminalistiki Predmet i sistema kriminalistiki v svete sovremennyh issledovanij V. V. Klochkov (Ed.). Moscow: VNIIPUZP [in Russian].
17. Ivasyshyn, T.M., Burlak, O.S., Fedynshynets, R.M. (2020). *Rozvytok kryminalistyky v Ukraini Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*, 2, 28–30. URL: http://www.lsej.org.ua/2_2020/6.pdf [in Ukrainian].
18. Tregubov, S.N. (1915). Osnovy ugolovnoj tehniky. Nauchno-tehnicheskie priemy rassledovanija prestuplenij: prakticheskoe ruk. dlja sudebnyh dejatelej. Petrograd: juridicheskij knizhnyj sklad "Pravo"[in Russian].
19. Rejss, R.A. (1912). Nauchnaja tehnika rassledovanija prestuplenij: kurs lekcij, pročitannyh v g. Lozanne chinam russkogo sudebnogo vedomstva letom 1911 goda. P S. N. Tregubov (Ed.). St. Petersburg: Senat. tip. [in Russian].
20. Gunjaev, V.A. (1988). K voprosu o predmete i sisteme sovremennoj kriminalistiki Predmet i sistema kriminalistiki v svete sovremennyh issledovanij. V. V. Klochkov (Ed.). Moscow: VNIIPUZP [in Russian].

Yaremchuk V. O., PhD in Law, Associate Professor, Assistant of the Department of Criminalistics, Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine, Kharkiv.
e-mail: viktori.yaremchuk@gmail.com ; ORCID 0000-0001-8015-9166

Some questions of the history of the formation of the system of criminalistic knowledge

The article discusses the problematic issues of the historical preconditions for the formation of the system of criminalistics knowledge. Analyzed the scientific works of scientists and practitioners of law enforcement agencies regarding the system of criminalistics knowledge and criminalistics science. The importance of taking into account the historical period regarding the formation of the structure and system of criminalistics knowledge is emphasized.

Systematization of criminalistics knowledge took place in several stages. Thus, one of the first to summarize and classify criminalistics knowledge was Hans Gross. Similarly, SM Tregubov and RA Reiss attempted to form a system of criminalistics knowledge in their scientific works. A. I. Vinberg and B. M. Shaver in their work argued for the need to distinguish in criminalistics science of the general and special part. In certain historical periods, different views were proposed on the formation of a system of criminalistics knowledge, which is associated with the historical development of society at that time, the state of scientific research on the detection, detection and investigation of criminal offenses. Depending on the historical stages, practitioners and scientists offered their own system of criminalistics knowledge and criminalistic science.

Keywords: the history of the formation of criminalistics knowledge; criminalistic; periodization of the formation of criminalistics knowledge; system of criminalistics knowledge.

Рекомендоване цитування: Яремчук В. О. Деякі питання історії формування системи криміналістичних знань. *Проблеми законності*. 2021. Вип. 155. С. 218–225. doi: <https://doi.org/10.21564/2414-990X.155.237590>.

Suggested Citation: Yaremchuk, V.O. (2021). Deiaki pytannia istorii formuvannia systemy kryminalistychnykh znan [Some questions of the history of the formation of the system of criminalistic knowledge]. *Problemy zakonnosti – Problems of Legality, issue 155*, 244–225. doi: <https://doi.org/10.21564/2414-990X.155.237590> [in Ukrainian].

Надійшла до редакції 21.07.2021 р.

Мухитдинов Алишер Абдувахидович,
кандидат юридических наук,
доцент, доцент кафедры судебного права
и прокурорского надзора,
Таджикский государственный
университет права, бизнеса и политики,
Республика Таджикистан, г. Худжанд
e-mail: muhiddinov123@mail.ru
ORCID 0000-0002-3547-2396

doi: 10.21564/2414–990X.155.244372
УДК 343.13(575.1)–029:9

ПРАВОВАЯ РЕГЛАМЕНТАЦИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНОВ ПРЕДВАРИТЕЛЬНОГО РАССЛЕДОВАНИЯ ПО УПК УЗБЕКСКОЙ ССР 1929 ГОДА

Статья посвящена исследованию правового регулирования уголовно-процессуальных отношений с участием органов досудебного расследования на базе Уголовно-процессуального кодекса Узбекской Советской Социалистической Республики 1929 года. На основании анализа нормативного содержания предписаний соответствующей направленности определяются особенности стадии досудебного расследования, изучается правовой статус участников уголовно-процессуальных отношений, в частности, следователя, прокурора, подследственного. С позиции современного видения оптимальной модели Уголовно-процессуального кодекса Республики Узбекистан высказываются замечания, касающиеся структуры УПК Узбекской Советской Социалистической Республики 1929 г.

Ключевые слова: правовое регулирование; уголовно-процессуальные отношения; органы предварительного расследования; прокурор; подследственный.

Мухитдинов А. А., кандидат юридических наук, доцент, доцент кафедры судебного права і прокурорського нагляду, Таджикиський державний університет права, бізнесу і політики, Республіка Таджикистан, м. Худжанд.

e-mail: muhiddinov123@mail.ru ; ORCID 0000-0002-3547-2396

Правова регламентація діяльності органів попереднього розслідування за КПК Узбекської РСР 1929 р.

Стаття присвячена дослідженню правового регулювання кримінально-процесуальних відносин за участі органів досудового розслідування на основі Кримінально-процесуального кодексу Узбекської Радянської Соціалістичної республіки 1929 р. На підставі аналізу нормативного змісту приписів відповідної спрямованості визначаються особливості стадії досудового розслідування, вивчається нормативний зміст правового статусу учасників кримінально-процесуальних відносин, зокрема, слідчого, прокурора, підслідного. З позиції сучасного бачення оптимальної моделі Кримінально-процесуального кодексу Республіки Узбекистан висловлюються зауваження щодо структури КПК Узбекської Радянської Соціалістичної Республіки 1929 р.

Ключові слова: правове регулювання, кримінально-процесуальні відносини; органи попереднього розслідування; прокурор; підслідний.

Постановка вoпpoca. Определение современных тенденций и перспектив развития органов предварительного расследования невозможно без глубокого анализа опыта их функционирования на протяжении длительного периода. В значительной мере такой подход обусловлен, с одной стороны, необходимостью противостояния дестабилизирующим факторам нормальной деятельности государства, с другой — обеспечения гарантий прав личности в правоотношениях с государством в сфере уголовной юстиции.

В обоих случаях актуальным в исследовательском плане является экскурс в историю становления и развития органов предварительного расследования как представителей государства в борьбе с преступностью. Исследования соответствующей направленности служат целям демонстрации преемственности в правовом регулировании общественных отношений, базой для выявления закономерностей развития следственного аппарата с позиций функционально-структурного подхода. В свою очередь, изучение известных процессов позволит выявить и подвергнуть всестороннему анализу причины допущенных ошибок правового регулирования и наметить конкретные направления по принятию мер к улучшению следственной деятельности в современных условиях.

Анализ последних исследований и публикаций. В науке уголовного процесса изучению правового регулирования деятельности органов предварительного расследования на территории постсоветского пространства в разные периоды времени посвящено много исследований, среди которых работы таких узбекских ученых, как Г. Абдумаджидов (G. Abdumadzhidov), Б. Г. Алимджанов (B. G. Alimdzhanov), Ф. С. Бакиров (F. S. Bakirov), В. У. Омаров (V. U. Omarov), А. Х. Расулов (A. H. Rasulov), Х. С. Сулейманова (H. S. Suleymanova), В. У. Умаров (V. U. Umarov) и др.

Высоко оценивая значение трудов ученых в данной области знаний, следует отметить неоднозначность научных оценок состояния правового регулирования деятельности органов расследования Узбекской Советской Социалистической Республики на отдельных этапах их становления и развития.

Цель работы. Оценить состояние правовой регламентации деятельности органов предварительного расследования по УПК УзССР 1929 года с учетом истории кодификации отраслевого законодательства в республике.

Изложение основного материала. Возникновение Узбекской ССР и Таджикской АССР после размежевания стран Средней Азии в составе Туркестанской автономной советской республики (ТАСС) сопровождалось планомерным образованием органов предварительного расследования как части государственного аппарата советской власти на местах. Соответствующим процессам предшествовала законодательная деятельность на территории Туркестана по созданию органов государственной власти и управления.

Так, 9 сентября 1918 г. приказом ЦИК ТАСС была учреждена Чрезвычайная следственная комиссия (ЧСК) по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией

и мародерством [1]. 10 сентября 1918 г. утверждается Положение о ЧСК, предоставлявшее этому органу широкие полномочия в борьбе с «врагами революции» [2, с. 127]. К концу 1920 г. структурные подразделения ЧСК создаются во всех районах Туркестана. Однако позднее декретом ВЦИК РСФСР № 160 от 6 февраля 1922 г. этот орган был упразднен. Одновременно было организовано Главное политическое управление (ГПУ) при Народном Комиссариате внутренних дел (НКВД) РСФСР. В Туркестане этот декрет был введен в действие с 28 марта 1922 г., а с 3 августа 1922 г. ГПУ состоял при ТурЦИКе.

Характеризуя этапы становления следственных органов УзССР и Таджикской ССР, можно констатировать, что они за всю свою историю несколько раз меняли свою организационную и структурную принадлежность, находясь то в подчинении ЧСК, то следственной комиссии рабоче-крестьянского совета в зависимости от политики советского государства в вопросе о национально-государственном размежевании Туркестанской АССР.

Такой же непростой путь развития характерен и для института следователя как органа досудебного следствия Узбекистана. Добротную основу законодательной деятельности следственного аппарата Узбекской ССР заложил Уголовно-процессуальный кодекс, принятый в 1929 г. и положивший начало цивилизованному осуществлению уголовных процедур при расследовании преступлений. В частности, специальная комиссия Народного Комиссариата юстиции (НКЮ) УзССР, разрабатывавшая проект УПК УзССР для представления в высший законодательный орган республики, пояснила, что целью производимой перестройки уголовно-процессуальной системы было стремление учесть интересы трудящихся, упростить сам процесс уголовного судопроизводства и тем самым обеспечить быстрое расследование и рассмотрение дел.

Отношение узбекских процессуалистов к системе УПК 1929 г. было неоднозначным. Так, Ф. С. Бакиров (F. S. Bakirov) в свое время, отмечая упрощенную структуру кодекса, полагал, что такой подход облегчал пользование им. Кроме того, УПК, несмотря на небольшой объем, по-новому разрешал ряд вопросов с учетом достижения процессуальной науки и судебной практики (определение доказательств, сферы действия принципа публичности, оптимального числа мер пресечения, др.) [3, с. 83]. Гораздо позднее другой авторитетный ученый Узбекистана Г. Абдумаджидов (G. Abdumadzhidov) высказал критические замечания по поводу УПК 1929 г. По его мнению, последний существенно уступал первому в истории Узбекистана УПК 1926 г. Разработанный под влиянием распространившейся идеи процессуального упрощенчества, он имел немало погрешностей, которые на протяжении длительного времени оставались неустраненными [4, с. 8].

Характеризуя законодательные акты советского государства за 1917–1930 годы, можно прийти к выводу о том, что наряду с законами в тот период действовали кодексы, декреты, постановления, издаваемые Всероссийским центральным исполнительным комитетом (ВЦИК) РСФСР. ВЦИК и Совет народных комиссаров (СНК) РСФСР на своих совместных заседаниях принимали постановления, имеющие учредительный характер. Для систематизации

уголовного законодательства советского государства большое значение имели принимаемые циркуляры и инструкции НКЮ РСФСР, Верховного Суда (ВС) РСФСР, в которых устанавливались основы судостроительства, организации деятельности прокуратуры, адвокатуры, деятельности следователя.

Несмотря на то, что Таджикская АССР в составе Узбекской ССР в 1929 г. приобрела самостоятельный статус Таджикской Советской Социалистической Республики, ряд положений законодательства Узбекской ССР продолжал действовать на ее территории. В их числе действовал и УПК УзССР 1929 г.

Рассмотрим нормативное содержание УПК УзССР 1929 г., касающееся организации и деятельности органов предварительного расследования, правового положения следователя в структуре уголовного судопроизводства.

УПК УзССР был принят постановлением № 133 ЦИК Советов Узбекской ССР 29 июня 1929 г. [5, с. 95] и вступил в действие с 1 августа 1929 г. Ему предшествовал УПК УзССР 1926 г., введенный в действие постановлением № 39 ЦИК Советов Узбекской ССР 16 июня 1926 г. [6, с. 53]. Следует отметить, что в УПК 1929 г., по сравнению с предыдущим, количество глав было сокращено почти вдвое (с 32 до 18), а количество статей — в 2,6 раза (с 455 до 175).

Глава первая УПК УзССР 1929 г. состояла из трех статей, содержание которых составляла информация об органах, наделенных полномочиями по возбуждению уголовного преследования, поводах и основаниях начала уголовного производства, процессуальных основаниях его прекращения.

Так, законом было установлено, что уголовное преследование возбуждалось органами предварительного расследования, прокуратурой и судом (ст. 1 УПК). Названные органы были обязаны принимать все заявления о совершенных или подготавливаемых преступлениях, независимо от подследственности и подсудности дела. При этом следователь, прокурор, народный судья имели право возбуждать уголовное преследование по любой категории преступлений и без жалобы потерпевшего, если находят, что дело имеет общественное значение (ст. 3 УПК) [7, с. 50].

УПК было установлено, что уголовное преследование не может быть возбуждено, а возбужденное подлежит прекращению: 1) за смертью привлеченного к ответственности; 2) за истечением срока давности, кроме случаев, когда разрешение вопроса о применении давности предоставлено суду; 3) за отсутствием в действиях лица состава преступления; 4) при совершении преступления лицом, не достигшим четырнадцатилетнего возраста; 5) при наличии вступившего в законную силу приговора в отношении данного лица по тому же преступлению; 6) вследствие акта амнистии.

Возбужденное уголовное дело также прекращалось уполномоченными субъектами в случаях необнаружения лица, совершившего преступление, при недостаточности собранных по делу доказательств для предания суду привлеченного к ответственности лица.

Глава вторая УПК «Общие вопросы предварительного расследования» состояла из 18 статей, нормы которых регламентировали основные положения

деятельности органов расследования, относящиеся к определению подследственности уголовных дел, заявлению и разрешению гражданского иска в уголовном процессе, фиксации уголовного производства и обжалованию действий органов предварительного расследования.

Производство по уголовным делам на стадии предварительного расследования возлагалось на следователей, милицию, уголовный розыск, органы Объединенного государственного политического управления (ОГПУ), специальные инспекции по делам их ведения, иные органы в структуре государственного аппарата, которым предоставлялись полномочия по расследованию преступлений.

Согласно ст. 5 УПК общее руководство деятельностью всех органов расследования и наблюдение за предварительным расследованием, производящимся следователем, возлагались на прокурора, а общее наблюдение за предварительным расследованием, осуществляющимся другими органами (органами дознания), кроме ОГПУ, производилось следователем, на участке (территории) которого происходило расследование.

Наблюдающему органу было вменено в обязанность осуществление контроля и надзора за своевременностью возбуждения уголовного дела, объективностью производства следственных действий, приостановлением, прекращением уголовного производства и окончанием предварительного расследования. В пределах своей компетенции наблюдающий орган должен был периодически производить проверки эффективности предварительного расследования, а в необходимых случаях – давать обязательные указания для устранения выявленных недостатков. В случае несогласия с указаниями наблюдающего органа лицо, расследующее уголовное дело, имело право обжаловать их вышестоящему органу, не приостанавливая исполнение обжалуемого указания.

В связи с внесением в 1929 г. изменений в УПК РСФСР [8] получил обновление и УПК УзССР. В частности, было установлено правило осуществления расследования на основе принципа территориальной подследственности. Расследование производилось в том районе, где совершено преступление. В целях достижения быстроты, полноты или удобства в расследовании оно производилось по разрешению наблюдающего органа по месту обнаружения следов преступления, по месту жительства совершившего его или потерпевшего. Вопрос о подследственности дела в указанных случаях решался тем наблюдающим органом, в районе которого расследование начато.

В целях всестороннего и полного производства расследования в случаях, когда возникала необходимость проведения отдельных следственных и иных процессуальных действий на территории другого района, следователь имел право поручить производство этих действий соответствующему правомочному органу, а также производить их лично (ст. 7 УПК). Орган, осуществляющий расследование на территории другого района, был обязан уведомить местного (территориального) прокурора и следователя не только о произведенных процессуальных действиях, но и о планируемых.

Исходя из правил подследственности, большинство категорий уголовных дел расследовались следователем. Более того, следователь обладал полномочием, с разрешения прокурора, передать для дальнейшего расследования уголовное дело любой категории из одного ведомства в другое. В то же время прокурору было предоставлено право производства любых следственных действий, а также личного расследования уголовных дел.

Важно отметить, что следователь в соответствии с законом обладал широким кругом полномочий. Наряду с самостоятельным расследованием уголовных дел он осуществлял наблюдение и контроль за ходом и результатами расследования уголовных производств, отнесенных к подследственности органов дознания. Следователь контролировал приостановление и прекращение этими органами уголовных дел, утверждая составленные ими обвинительные заключения, а в необходимых случаях поддерживая обвинение в суде. Реализуя указанные полномочия, следователь имел предоставленную законом возможность в любое время знакомиться с материалами уголовного дела. На основании вышеизложенного, исходя из объема и характера полномочий, предоставленных законом следователю как органу предварительного расследования, в период становления государственности Узбекистана можно прийти к выводу о том, что следователь осуществлял в уголовном процессе надзорные и контрольные функции, которые в последующем были переданы прокурору.

В сравнительно-правовом аспекте определенным научным интересом представляет тот факт, что согласно УПК 1926 г. следователь обладал правом непосредственного обращения в суд с жалобой на указания прокурора о производстве расследования. УПК 1929 г., напротив, предусматривал возможность такого обжалования вышестоящему прокурору. В последующие годы и до настоящего времени наблюдается та же тенденция — постепенное усиление прокурорского надзора за деятельностью органов досудебного расследования. Анализируя действующее уголовно-процессуальное законодательство Узбекистана и практику его применения, есть основания для определения правового положения прокурора в настоящее время как «хозяина процесса».

Один из общих вопросов досудебного производства — сроки предварительного расследования по УПК 1929 г. решался в зависимости от субъекта, производящего расследование. Срок расследования, производимого следователем, по закону не должен был превышать двух месяцев, иными органами — одного месяца. Продление данного вида сроков в уголовном процессе разрешалось на основании мотивированного постановления прокурора до трех или шести месяцев. Дальнейшее продление срока предварительного расследования осуществлялось, исходя из конкретной ситуации, прокурором республики.

Общими положениями (вопросами) предварительного расследования УПК 1929 г. устанавливался также правовой статус участников предварительного расследования. Не останавливаясь на процессуальной характеристике всех участников уголовного процесса, отметим некоторые из них, чье участие на этапе предварительного расследования в наибольшей степени способствовало

выполнению следователем, органом дознания задачи по всестороннему и полному исследованию обстоятельств уголовного дела.

Так, в соответствии со ст. 16 УПК лицо, вызванное в качестве свидетеля, переводчика, эксперта или понятого, обязано было явиться по требованию лица, производящего расследование. Неявка указанных лиц без уважительных причин, отказ свидетеля от дачи показаний, а остальных участников — от выполнения возложенных на них обязанностей, влекла за собой уголовную ответственность. Независимо от возбуждения уголовного преследования лицо, не явившееся без уважительной причины по вызову органа предварительного расследования, подвергалось приводу.

Как положительный момент, нельзя не отметить закрепление на уровне УПК права свидетеля, переводчика, эксперта, понятого на возмещение понесенных ими расходов по участию в процессуальных действиях, вознаграждение за отвлечение от профессиональной деятельности в связи с производством по уголовному делу. Эксперт и переводчик, кроме того, вознаграждались за выполнение ими процессуальных обязанностей. Размеры возмещения понесенных расходов по участию в процессе, вознаграждения за выполнение процессуальных обязанностей определялись нормативными актами НКЮ Узбекской ССР.

В силу особого значения возмещения причиненного преступлением ущерба для охраны прав и законных интересов граждан УПК достаточно подробно регламентировал деятельность уполномоченных должностных лиц по своевременному и эффективному обеспечению гражданского иска в уголовном процессе Узбекистана (ст.ст. 17, 18, 19).

Не менее важным с точки зрения регламентации деятельности органов досудебного расследования является определение в законе способов закрепления полученных в ходе расследования данных об обстоятельствах совершенного преступления. УПК 1929 г. основной формой фиксирования хода и результатов производства следственных действий определял протокол, требования к которому не отличались от сложившихся на территориях советских республик, с оговоркой, что при невозможности подписания протокола (по неграмотности, а также при отказе лица подписать протокол) лицо, производящее предварительное расследование, было обязано внести в протокол запись, указывающую на ее причины.

Действия лица, производящего предварительное расследование, по закону могло быть обжаловано в семидневный срок со дня, когда об этом было уведомлено заинтересованное лицо. Жалобы на действия следователя и органов ОГПУ подавались прокурору, наблюдавшему за расследованием, а действия других органов расследования — следователю того территориального участка, на котором находился данный орган. В этом же порядке рассматривался вопрос об отводе лица, ведущего предварительное расследование.

Глава третья УПК «Собирание доказательств» включала 18 статей и регламентировала порядок собирания и оценки доказательств. Согласно закону, доказательствами определялись фактические данные, которые отдельно или в

совокупности устанавливают или отвергают событие преступления, уличают или оправдывают привлеченного к ответственности, отягчают или смягчают ответственность. Как доказательства, УПК называл: показания свидетелей, протоколы осмотров, обысков и выемок, другие письменные документы, заключения экспертов, вещественные доказательства, личные объяснения привлеченного к ответственности.

Определение понятия доказательства на уровне кодифицированного нормативно-правового акта обуславливает правильное понимание свойств получаемой в ходе уголовного процесса информации (ее относимости, допустимости), что, в свою очередь, обеспечивает правильность принимаемых решений лицом, производящим расследование [9, с. 12]. Поэтому положительно воспринимается позиция законодателя, в соответствии с которой доказательствами не являлись собранные данные в ходе проведения агентурной разработки, а также поступившие в правоохранительные органы сведения в виде анонимных заявлений, слухов и предположений [10, с. 47].

Глава четвертая УПК «Предъявление обвинения» состояла из 8 статей, регулировавших порядок предъявления обвинения. В частности, лицу, ведущему расследование, предписывалось при наличии достаточных данных о совершении лицом преступления предъявить обвинение, после чего вынести постановление о привлечении его в качестве подсудимого.

В тех случаях, когда привлекаемое к ответственности лицо находилось в розыске или совершало побег из-под стражи, уполномоченный субъект должен был вынести постановление о приостановлении предварительного расследования и представить материалы уголовного дела органу, осуществлявшему наблюдение за расследованием. Такое процессуальное решение выносилось по истечении шестимесячного срока после объявления розыска по делам, расследуемым следователем и трех месяцев — по делам, расследуемым другими органами.

Существенное значение для обеспечения лицу права на защиту имело предписание о том, что лицо, производящее предварительное расследование, в случаях явки с повинной, привода либо задержания подсудимого обязано было допросить его в течение 24 часов. В случае задержки допроса его причины в обязательном порядке указывались в протоколе первого допроса.

Глава пятая УПК «Меры пресечения» представлена 7 статьями, нормы которых регламентировали процессуальный порядок избрания, изменения и отмены мер пресечения: подписки о невыезде, личного или коллективного поручительства и заключения под стражу. Решение об избрании, изменении или отмене меры пресечения в отношении лица принималось самостоятельно органом, производящим расследование.

Наблюдающий орган был вправе предложить лицу, производящему расследование, применить конкретную меру пресечения, а также изменить либо отменить уже принятую. Такое указание наблюдающего органа для лица, производящего расследование, являлось обязательным. Об избрании меры пресечения в виде заключения под стражу в отношении подсудимого направлялось

извещение в адрес наблюдательного органа, администрации мест заключения под стражу и места работы арестованного.

Глава шестая УПК «Приостановление и окончание предварительного расследования» состояла из 8 статей. Нормы соответствующих статей позволяли приостановить предварительное расследование в двух случаях: когда местопребывание подследственного было неизвестным и когда по заключению врача удостоверялось расстройство психики или иное тяжелое его болезненное состояние.

В случае прекращения уголовного производства следователь составлял мотивированное постановление и направлял его вместе с материалами уголовного дела прокурору для получения его согласия на принятое решение. Иные органы расследования, выносившие соответствующие постановления, направляли их вместе с материалами дела следователю для последующего утверждения.

По окончании предварительного расследования и до направления уголовного дела в суд лицо, ведущее уголовное преследование, было обязано ознакомить подследственного с материалами дела и выяснить, имеются ли у него предложения по дополнению расследования сведениями об обстоятельствах, ранее не исследованных и имеющих значение для дела. В зависимости от позиции подследственного лицо, производившее расследование, либо выносило решение о дополнении предварительного расследования новыми данными либо мотивировало в своем постановлении отказ в таком приобщении.

В большинстве случаев предварительное расследование завершалось составлением обвинительного заключения лицом, производившим досудебное расследование. Содержание документа составляли сведения о потерпевших, обстоятельствах совершения преступления, виновности конкретного лица в совершении преступления. Указывались также обстоятельства, смягчающие и отягчающие ответственность. К обвинительному заключению прилагался список лиц, подлежащих вызову в судебное заседание, справка о времени содержания подсудимого под стражей, вещественных доказательствах и гражданском иске, если такой был заявлен. В списке лиц, подлежащих вызову, указывались их место жительства и листы уголовного дела с показаниями вызываемых в суд.

Обвинительные заключения, составленные следователем перед направлением дела в суд, передавались для утверждения прокурору. Иные органы, осуществлявшие предварительное расследование, передавали составленные ими обвинительные заключения для утверждения следователю. Должностные лица ОГПУ после утверждения обвинительного заключения по уголовному делу прокурором, отправляли его непосредственно в суд.

Глава седьмая УПК «Действия следователя и прокурора по прекращению производства по уголовному делу и преданию суду» содержала в себе 5 статей, в которых определялись основания для прекращения уголовного дела и порядок предания лица суду.

По закону следователь и прокурор, получив от органа досудебного расследования материалы уголовного дела, имели право: 1) приостановить или

прекратить производство по уголовному делу при наличии оснований, предусмотренных УПК (ст.ст. 2, 5); 2) вернуть дело для доследования со своими указаниями; 3) утвердить обвинительное заключение.

В случае утверждения обвинительного заключения прокурором или следователем оно вместе с уголовным делом направлялось в суд, исходя из норм, устанавливавших правила о подсудности дел. Если следователь или прокурор считали необходимым личное участие в судебном заседании, они были обязаны заранее известить об этом суд.

Выводы. На современном этапе развития уголовно-процессуального законодательства Республики Узбекистан нормативное закрепление получили многие правовые институты, имеющие многолетнюю историю доктринальной разработки. Среди таковых — институт участников, ведущих уголовный процесс на стадии досудебного расследования. В истории Узбекистана деятельность этих субъектов уголовного процесса регулировалась многочисленными нормативно-правовыми актами, в том числе, и кодифицированными. Первый Уголовно-процессуальный кодекс УзССР был принят в 1926 г. Вскоре вступил в действие УПК УзССР 1929 г. В сравнительно-правовом плане последний значительно уступал предыдущему по степени детализации регулирования уголовно-процессуальных отношений с участием органов досудебного расследования. Анализ содержания правовых норм УПК 1929 г., регулирующих деятельность указанных органов, позволяет выявить особенности, которые с позиции современного видения оптимальной модели УПК Узбекистана оцениваются как недостатки правового регулирования соответствующих общественных отношений. В качестве таковых можно назвать следующие: УПК не содержит норм, определяющих источники уголовно-процессуального права; в кодексе не предусмотрена отдельная глава, посвященная исключительно следственным действиям, подробному описанию их процессуальной формы; отсутствует четкое разграничение компетенции органов дознания и следователя; на следователя законом возложены не свойственные ему надзорные функции в отношении органов дознания; в УПК не включена норма, запрещающая лицам, ведущим предварительное расследование, получать показания путем насилия, угроз и т.п.; основанием для обвинения УПК определял наличие достаточных данных, а не доказательств. После предъявления обвинения лицо обретало статус подследственного, а не обвиняемого; применение мер пресечения, в том числе, заключение под стражу, производилось следователем самостоятельно, без санкции прокурора, что свидетельствовало об отсутствии гарантий соблюдения права на личную неприкосновенность.

Список литературы

1. Сборник декретов, приказов и распоряжений центральной власти Туркеспублики. Ташкент, 1919. № 5.
2. Житов К. Е. Победа Великой Октябрьской социалистической революции в Туркестане. Сборник документов /под ред. Крылова В.Г. Ташкент: Изд-во Гориздат УзССР, 1947. 232 с.
3. Бакиров Ф. С. К кодификации Уголовно-процессуального кодекса Узбекской ССР. *Труды САГУ им. В. И. Ленина*. Ташкент, 1958. С. 83–84.

4. Абдумаджидов Г. Проблемы теории, законодательного регулирования и практики расследования преступлений : автореф. ... д-ра юрид. наук. Москва, 1983.
5. Уголовно-процессуальный кодекс Узбекской ССР. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-дежканского правительства Узбекской Советской Социалистической Республики. Самарканд, 1929. № 24.
6. Уголовно-процессуальный кодекс Узбекской ССР. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-дежканского правительства Узбекской Советской Социалистической Республики. Самарканд, 1926. № 11–12.
7. Мухитдинов А. А. Процессуальное положение следователя в уголовном процессе : монография. Душанбе : Изд-во Таджикский государственный университет, 2015. 335 с.
8. Уголовно-процессуальный кодекс Узбекской ССР. Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского правительства. Москва, 1929. № 78. Ст. 756.
9. Мухитдинов А. А., Пулатов Ю. С. Собирание и использование документов в качестве доказательств по уголовным делам: монография. Ташкент : Изд-во Узбекистан, 2019. 118 с.
10. Абдумаджидов Г. А. Расследование преступлений : монография. Ташкент : Изд-во Узбекистан, 1986. 191 с.

References

1. Sbornik dekretov, prikazov i rasporyazhenij central'noj vlasti Turkrespubliki. (1919). Tashkent, № 5 [in Russian].
2. Zhitov, K.E. (1947). Pobeda Velikoj Oktyabr'skoj socialisticheskoj revolyucii v Turkestane. Sbornik dokumentov. Tashkent [in Russian].
3. Bakirov, F.S. (1958). K kodifikacii Ugolovno-processual'nogo kodeksa Uzbekskoj SSR. *Trudy SAGU im. V. I. Lenina*. Tashkent, 83–84 [in Russian].
4. Abdumadzhidov, G. (1983). Problemy teorii, zakonodatel'nogo regulirovaniya i praktiki rassledovaniya prestuplenij. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Moscow [in Russian].
5. Ugolovno-processual'nyj kodeks Uzbekskoj SSR. (1929). Sbranie uzakonenij i rasporyazhenij raboche-dejkhanskogo pravitel'stva Uzbekskoj Sovetskoj Socialisticheskoj Respubliki. Samarkand, № 24 [in Russian].
6. Ugolovno-processual'nyj kodeks Uzbekskoj SSR. (1926). Sbranie uzakonenij i rasporyazhenij raboche-dejkhanskogo pravitel'stva Uzbekskoj Sovetskoj Socialisticheskoj Respubliki. Samarkand, № 11–12 [in Russian].
7. Muhitdinov, A.A. (2015). Processual'noe polozhenie sledovatelya v ugolovnom processe. Dushanbe: Izd-vo Tadzhijskij gosudarstvennyj universitet [in Russian].
8. Ugolovno-processual'nyj kodeks Uzbekskoj SSR. (1929). Sbranie uzakonenij i rasporyazhenij Rabocheho i Krest'yanskogo pravitel'stva. Moscow, 78, art. 756 [in Russian].
9. Muhitdinov, A.A., Pulatov, Yu.S. (2019). Sobiranie i ispol'zovanie dokumentov v kachestve dokazatel'stv po ugolovnym delam. Tashkent: Izd-vo Uzbekistan [in Russian].
10. Abdumadzhidov, G.A. (1986). Rassledovanie prestuplenij. Tashkent: Izd-vo Uzbekistan [in Russian].

Muhitdinov A. A., PhD in Law, Associate Professor, Associate Professor of the Judicial Law Department and prosecutorial supervision, Tajik State University of Law, Business and Politics, Republic of Tajikistan, Khujand.

e-mail: muhiddinov123@mail.ru ; ORCID 0000-0002-3547-2396

The legal regulation of the preliminary investigation bodies activities according to UPK Uzbek SSR 1929

At the present stage of development of the criminal procedural legislation of the Republic of Uzbekistan, many legal institutions that have a long history of doctrinal development have received normative consolidation. Among them is the institution of participants leading the criminal process at the stage of

pre-trial investigation. In the history of Uzbekistan, the activities of these subjects of the criminal process were regulated by numerous normative legal acts, including codified ones. The first Criminal Procedure Code of the Uzbek SSR was adopted in 1926. Soon the Uzbek SSR Criminal Procedure Code of 1929 entered into force. In comparative legal terms, the latter was significantly inferior to the previous one in terms of the degree of detail in the regulation of criminal procedural relations with the participation of pre-trial investigation bodies. Analysis of the content of the legal norms of the Criminal Procedure Code of 1929, regulating the activities of these bodies, allows us to identify features that, from the standpoint of the modern vision of the optimal model of the Criminal Procedure Code of Uzbekistan, are assessed as shortcomings in the legal regulation of the relevant public relations. As such, we can name the following: the CPC does not contain norms defining the sources of criminal procedural law; the code does not provide for a separate chapter devoted exclusively to investigative actions, a detailed description of their procedural form; there is no clear delineation of the competence of the bodies of inquiry and the investigator; the investigator is by law entrusted with supervisory functions that are not characteristic of him in relation to the bodies of inquiry; the Criminal Procedure Code does not include a norm prohibiting persons conducting a preliminary investigation from obtaining evidence by violence, threats, etc.; The Criminal Procedure Code determined the existence of sufficient data, and not evidence, as the basis for the accusation. After being charged, the person acquired the status of a defendant, not an accused; the application of preventive measures, including detention, was carried out by the investigator independently, without the sanction of the prosecutor, which testified to the absence of guarantees of the observance of the right to personal inviolability.

Keywords: legal regulation; criminal procedural relations; preliminary investigation bodies; prosecutor; person under investigation.

Рекомендоване цитування: Мухитдинов А. А. Правовая регламентация деятельности органов предварительного расследования по УПК Узбекской ССР 1929 года. *Проблеми законності*. 2021. Вип. 155. С. 226–237. doi: <https://doi.org/10.21564/2414-990X.155.244372>.

Suggested Citation: Muhitdinov, A.A. (2021). Pravovaja reglamentacija dejatel'nosti organov predvaritel'nogo rassledovaniya po UPK Uzbekskoj SSR 1929 goda [The legal regulation of the preliminary investigation bodies activities according to UPK Uzbek SSR 1929]. *Problemy zakonnosti – Problems of Legality*, issue 155, 226–237. doi: <https://doi.org/10.21564/2414-990X.155.244372> [in Russian].

Надійшла до редколегії 01.11.2021 р.

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Serdiuk Olexandr Vasiliovich,
*Doctor of law, Professor
of International Law Department,
Yaroslav Mudryi National Law University,
Ukraine, Kharkiv
e-mail: serdiukoleks2015@gmail.com
ScopusAuthorID: 56419848700
ORCID 0000-0001-7013-4221*

Grabchak Georgiy Viktorovich,
*Graduate Student of International Law Department,
Yaroslav Mudryi National Law University,
Ukraine, Kharkiv
e-mail: gv.grabchak@gmail.com
ORCID 0000-0003-4176-6216*

doi: 10.21564/2414–990X.155.239558
УДК 341

PROBLEMATIC ISSUES OF SUBMITTING OF COUNTERCLAIMS IN INTERNATIONAL CENTRE FOR SETTLEMENT OF INVESTMENT DISPUTES

The counterclaim institute is one of crucial legal defense options during the dispute settlement in domestic and international jurisdictions; investment arbitration is not an exception. The most famous dispute settlement platform is International centre for settlement of investment disputes (ICSID). One of the key ideas of establishment of such a dispute settlement instrument was an implementation of autonomous and objective system of Investor-states dispute settlement (ISDS) by the “independent forum”. While procedural rights of ISDS parties are conceptually equal.

However, the concept of equal procedural rights of ISDS parties has not been translated into reality. Notwithstanding the fact that the counterclaim institute is an important instrument of ensuring the

objectivity and comprehensiveness of the dispute settlement, tribunal's approaches are "restrictive" and "cautious". Taking into account that States are "perpetual respondent" in ICSID, problematic issues of submitting of counterclaims influence the realization of interest of the State in ICSID.

Problematic issues of submitting of counterclaims clearly show the imbalance of the exercise of procedural rights by the respondent-state. The article is intended to draw the attention of readers to problematic issues of submitting of counterclaims in ICSID and on the alternative view of the issue.

Keywords: International centre for settlement of investment disputes (ICSID); Investor-states dispute settlement (ISDS); the counterclaim; foreign investor; Washington Convention on the Settlement of Investment Disputes between States and Nationals of Other States on 1965; ICSID Rules; subject-matter of the dispute; precedent; admissibility.

Сердюк О. В., доктор юридичних наук, професор кафедри міжнародного права, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна, м. Харків.
e-mail: serdiukoleks2015@gmail.com ; ScopusAuthor ID: 56419848700 ;
ORCID 0000-0001-7013-4221

Грбчак Г. В., аспірант кафедри міжнародного права, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна, м. Харків.
e-mail: gv.grabchak@gmail.com ; ORCID 0000-0003-4176-6216

Проблемні питання подання зустрічного позову у Міжнародному центрі врегулювання інвестиційних спорів

Інститут зустрічного позову є одним із ключових інструментів правового захисту під час розгляду комерційних спорів у національних та міжнародних юрисдикціях, не є винятком і інвестиційний арбітраж. Найбільш відомим форумом вирішення міжнародних інвестиційних спорів є Міжнародний центр врегулювання інвестиційних спорів (далі – МЦВІС). Однією з ключових ідей створення такого інструменту вирішення спорів було впровадження незалежної та об'єктивної системи вирішення міжнародних інвестиційних спорів на «незалежному форумі». Водночас концептуально процесуальні права учасників інвестиційного спору є рівними.

Однак на практиці концепцію процесуальної рівності прав сторін спору не було реалізовано в повному обсязі. Хоча інститут зустрічного позову є важливим інструментом забезпечення об'єктивності та всебічності розгляду спору, підходи трибуналів до тлумачення прийнятності зустрічних позовів у рамках МЦВІС є досить «обмежувальним» та «обережним».

Ураховуючи, що держава є «вічним відповідачем» у МЦВІС, проблематика подання зустрічних позовів безумовно впливає на реалізацію інтересів держави в рамках установи.

Проблематика звернення держави із зустрічним позовом у МЦВІС наочно демонструє дисбаланс у реалізації процесуальних прав державою-відповідачем.

Стаття покликана звернути увагу читачів на проблемні питання подання зустрічного позову в МЦВІС і відображає альтернативний погляд на дану проблематику.

Ключові слова: Міжнародний центр врегулювання інвестиційних спорів (МЦВІС); інвестиційні спори між інвестором та державою; зустрічний позов; іноземний інвестор; Вашингтонська Конвенція 1965 року про порядок вирішення інвестиційних спорів між державами та іноземними особами; Правила МЦВІС, предмет спору; юрисдикція; прецедент; прийнятність.

Problem statement. The rapid popularization of dispute settlement by the arbitration has not bypassed a State. Despite the fact, that the arbitration is used usually for the private commercial dispute settlement, the world community have created a number of arbitration systems with specific competence and subject-matter of the dispute, which operate on the basis of the domestic law on the arbitration and rules created by a certain arbitration institution. In the spirit of the above, one of

ICSID features is that ICSID is created by the international agreement. So, unlike other arbitration systems, ICSID operates under two legal grounds – Washington Convention on the Settlement of Investment Disputes between States and Nationals of Other States on 1965 (hereinafter Convention) and ICSID Rules. If you look at the context of Convention and ICSID Rules taking into account the legal effect of above documents, Convention has “framework rules” character while ICSID Rules are intended to specify and interpret such “rules” of Convention. Given that ICSID Rules shall be made by ICSID – only ICSID has the competence to amend ICSID Rules. During its lifetime ICSID repeatedly reformed its own Rules with a view of resolving conflicts, clarifying the provisions of Convention, introduction of new procedural options for disputing parties (for instance the provisional measures institute) and addressing other problematic issues related to the ISDS procedure in ICSID.

ICSID is from August 2018 in the process of new rounds of negotiations between State parties of Convention, investors and other persons or legal entities, who are involve in ISDS. The purpose of negotiations is to amend ICSID Rules. These amendments are the «grandest» since the beginning of ICSID and are intended to solve already accumulated problems within this institution.

In our view, the total imbalance of procedural rights between foreign investor and State is a “screaming” problem. One of examples is a problematic issue of submitting by the state counterclaims. This article is intended to analyze and synthesize the approaches of the tribunals in a determination on admissibility of counterclaims, to give the legal grounds for the counterclaim and provide legal conclusion, and also to investigate whether the ongoing amendment process of ICSID Rules addresses problematic issues.

Analysis of recent studies and publications. Problematic issues of submitting of counterclaims in ICSID has been studied by many legal scholars. In particular, this has been highlighted by such authors: Schreuer C., Douglas Z., Waibel M., Kaushal A., Chung K.-H., Balchin C., Grebelsky A., Schulz T., Raizman M., Abel B. and Šturma P.

Purpose and objectives of the studies. The purpose of the article is to identify key issues of submitting of counterclaims in ISDS, their comparison with the goals of ICSID, studying of the legal aspects of the admissibility of a counterclaim. The objectives are as follows: analysis and synthesis of current legal approaches to the interpretation of legal rules regarding the admissibility of a counterclaim; identification of problematic issues in counterclaim submitting; its comparison with ICSID goals; providing our own legal opinion on the tribunal’s approaches; investigation of proposals of amendments in ICSID Rules, which concerns submitting of counterclaims.

Statement of a parent material. The dispute settlement mechanism in ICSID is criticized during its existence because of imbalance between public and private interests, indicated by absence of equal procedural rights and obligations between investor and state in cases. Therefore, as the dispute settlement mechanism in

ICSID, as other ISDS mechanisms [1, see also 2, 3] are asymmetric, since foreign investor claims are usually satisfied, and as a result states undertake to pay very high monetary compensation that is very sensitive to the State budget, while foreign investors are not responsible for the various consequences of the conduct of their own business (it is intended as social, economic, environmental or other impact).

As noted Prof. Schreuer, the modern ISDS system has quite many critics and is “often portrayed as one-sided, serving the interests of foreign investors who mostly represent big business” [4]. Nevertheless, according to *travaux préparatoires* to Convention, the mechanism was designed to balance interests between states and investors [5, p. 244, 246, 311, 374]. *Travaux préparatoires* clearly demonstrate, that ISDS in ICSID has been established to provide both States and foreign investors have the rights to initiate the procedure of dispute settlement in ICSID, and mechanism offered by Convention may be used regardless who in the claimant – State or foreign investor.

Despite the fact that conceptually the ISDS system in ICSID was supposed to be balanced, practically the thesis of balancing rights and interests is still debatable. As a result, ICSID has repeatedly initiated amendments of ICSID Rules in 1970, 1978, 1984, 2003, 2006 [6]. In particular, during the annual meeting of Administrative Council on October 2016 the Member-States were informed about intention to start consultations in 2017 with a view to amend ICSID Rules.

At the beginning of August 2018 the Secretariat publicized the first Amendments draft of ICSID Rules – Proposals for Amendment of the ICSID Rules [7]. As of the date of this article, The Secretariat has publicized the fourth draft of amendments of ICSID Rules – Working Paper No 4 [8].

In view of the ongoing process of amending ICSID Rules, it must therefore be ascertained, how the process of amending the ICSID Rules affects balancing the interests between foreign investor and State in terms of the proposed amendments to provision 40(1) of ICSID Arbitration Rules [9], which governs the procedure of submitting of counterclaims, as well as to determine the place of this provision in the issue of admissibility of counterclaims.

Under current ICSID Rules a party may present a counterclaim, unless otherwise agreed by the parties, subject to the following requirements:

- a counterclaim arising directly out of the subject-matter of the dispute;
- presentation of a counterclaim is within the scope of the consent of the parties;
- presentation of a counterclaim is otherwise within the jurisdiction of ICSID.

Article 46 of the Convention [10] provides that except as the parties otherwise agree, the Tribunal shall, if requested by a party, determine among other things any counterclaims arising directly out of the subject-matter of the dispute provided that they are within the scope of the consent of the parties and are otherwise within the jurisdiction of ICSID.

With the exception of formal changes to provision 40(1) of ICSID Rules, such as changing the provision number from “40” to “48” and the indication that counterclaims, incidental or additional claims are understood as ancillary claims,

there are no substantial changes in a counterclaims admissibility issue [8, c. 319–320]. Nevertheless, from our point of view amendments in the admissibility issue are necessary. As discussed above, the ISDS mechanism in ICSID is imbalanced and such defects primarily affect interests of the Respondent-State. In our view there are sufficient grounds to presume, that the Respondent's right to submit a counterclaim in ICSID should be realized. Firstly, a consideration of a claim and a counterclaim in one proceeding is more economically and procedurally advantageous because of a sufficiently costly dispute settlement in ICSID. Secondly, a consideration of a claim and a counterclaim in one proceeding would be in accordance with principles of justice and independence, because a State will not be required to suit a foreign investor in domestic courts, whose decisions are not necessarily objectively and independently. Thirdly, the counterclaim institute ensures integrity and indivisibility of dispute settlements in ICSID. Obtaining satisfaction for initial claim and counterclaim could equitably reduce the financial burden on the Respondent-State by set-off funds, which are recovered in favour of a Claimant or Respondent respectively.

Notwithstanding the above, the ISDS mechanism is existed solely for the consideration of foreign investor's claims. By contrast a role of a State is a "perpetual respondent" [11, p. 224; 12, p. 577–602]. Such a status quo resulted a negative judicial precedent of counterclaims submitting.

The first counterclaim in ICSID (as in other ISDS) was submitted in 1977 in *Adriano Gardella S.p.A. v. Côte d'Ivoire* case [13]. Since then tribunals were very "cautious" on the issue of admissibility of counterclaims. Most counterclaims were rejected on the basis of jurisdiction of ICSID, namely without considering merits of counterclaims. At the same time, it should be noted that ICSID Tribunals made recently positive judicial precedents in the admissibility issue. Various counterclaims have been made by its legal nature in ISDS practice. Generally, counterclaims were based on violations from foreign investor's side during their investing on the host State [see 13, 14]. A violation by foreign investor of his/her own contract obligations was a typical ground of counterclaims in 1980. States required to mitigate losses recovered by a tribunal award on an amount claimed in the counterclaim [see 13, 14].

In the *Klöckner Industrie-Anlagen GmbH and Others v. Republic of Cameroon* case [15], which was before ICSID in 1983, the State was submitted the counterclaim based on the breach of investment contract. The Tribunal admitted the counterclaim, but denied on the merits because the State had access to other technical support "by virtue of its position" and shouldn't to rely solely on the private [foreign] investor.

There are quite often found State's counterclaims with regards to the foreign investor's breach of tax obligations, for instance tax evasions, tax violations, abuses of preferential customs treatment etc [14, 16]. In practice, there are also cases of counterclaims for moral damages. The case *Benvenuti & Bonfant v. People's Republic of the Congo* [14] can be a good example, where the State required to enforce damages for the breach of a refit contract. The second ground of the counterclaim was an unsubstantiated suit to the Tribunal. The identical require was in the *Limited*

Liability Company Amto v. Ukraine case [17]. In both cases, however, Tribunals did not support this position of Respondent-States. In another case – *Metal-Tech Ltd. v. Republic of Uzbekistan* [18], which was decided in 2014, the State submitted the counterclaim about losses. Meanwhile, the State argued, that it suffered losses both sovereign and proprietor. As a proprietor it suffered for losses, which the State could obtain on condition of the export of products which in their turn had conform to the quality agreed between the parties. As a sovereign the State alleged non-payment of taxes and duties, and also for losses due to bankruptcy proceedings.

Also there were two cases involving the Republic of Ecuador, which were heard between 2017–2019. The both cases were submitted the same counterclaims for losses because of oil well operations. In the first case – *Burlington Resources Inc. v. Republic of Ecuador*, the State required losses for the environmental pollution and for breaches of investment contract. In February, 2017 the Tribunal granted the counterclaim and recovered losses amounting to 41,7 million U.S. dollars, which was credited to the losses for an initial claim [19]. In the second case – *Perenco Ecuador Ltd. v. The Republic of Ecuador and Empresa Estatal Petroyleos del Ecuador (Petroecuador)*, where was the same counterclaim, the Tribunal also granted is and recovered losses amounting to 93 million U.S. dollars [20]. It appears from the foregoing that States have attempted to submit counterclaims during the lifetime of ICSID despite the negative practice on this issue.

In our point of view, such legal position of States is useful and justifiable because a domestic law and investment contracts not only entitle the foreign investor, but impose obligations on him. Thereby, it makes perfect sense to consider the foreign investor's breach of its own obligations in conjunction with the investor's claim-requires.

If we analyze the meaning of Article 46 of Convention given the Rule 40(1) of ICSID Arbitration Rules, there are the three pillars for admissibility of a counterclaim:

- 1) *counterclaim arising directly out of the subject-matter of the dispute;*
- 2) *counterclaim is within the scope of the consent of the parties;*
- 3) *counterclaim is otherwise within the jurisdiction of ICSID.*

If the second and third conditions are more related to the jurisdiction of the arbitral tribunal, the first condition is about the admissibility. The most controversial conditions are the first and the second.

Besides, bilateral or multilateral treaties provisions relating to the dispute settlement include only unilateral State obligations in investment legal relations with foreign investor. As a result, Tribunals took a restrictive interpretation in issue of conformity of counterclaims to consent to arbitration. As to the condition of arising counterclaims to the subject matter of the dispute, the question of what exactly is the relationship between the subject matter of a dispute and counterclaim – arising to the legal or factual basis – is debated.

From our point of view, **the main difficulties encountered by Respondent-States if filing their counterclaims were as follows:**

1) Interpretation by Tribunals of the condition of the compliance between counterclaim and consent of the parties on arbitration proceedings in correspondence with the provisions on the settlement of disputes in the relevant bilateral or multilateral treaties, which include only issue of breach of obligations by a State to a foreign investor;

2) Interpretation by Tribunals of the condition on the connection of counterclaims with the subject-matter of the dispute, as understood as the unity of legal rather than factual ground of such claims;

3) Interpretation by Tribunals of the requirements of Article 46 of Convention in correspondence with the provisions of the bilateral or multilateral treaties, which do not contain provisions on the application of domestic law as such that may be used to settle a dispute between the State and foreign investor.

During examining the condition of the compliance between counterclaim and consent of the parties on arbitration proceedings provided for Article 46 of Convention, the Tribunals shall first refer to the provisions of the bilateral or multilateral treaties governing the settlement of disputes.

In our opinion the case *Spyridon Roussalis v. Romania* demonstrates this complexity the most. In present case the State has filed counterclaim for damages for non-compliance with the terms of a contract between foreign investor and the State. Some of requires were grounded on the domestic law.

In deciding whether to admissibility of the counterclaim, The Tribunal analyzed paragraphs (1) and (2) of Article 9 of the 1997 BIT between Romania and Greece, which found that *disputes concerning the State's investment obligations could be submitted among them to international arbitration* [21, p. 828, 869].

After analyzing the above provisions, the majority of the Tribunal concluded that paragraphs (1) and (2) of Article 9 of the agreement between Romania and Greece limit the parties consent to arbitration only to the foreign investor's claim for breach of the State's obligations under the BIT [21].

The individual opinion of the arbitrator appointed in this case by Romania – Prof. V. M. Raizman deserves attention. According to the text of the opinion, Prof. Raizman objects to the position of the majority of arbitrators on the idmissability of the counterclaim, as the condition of consent provided for in Article 46 of Convention *ipso facto* covers to any ICSID arbitration initiated by a foreign investor.

In addition, Prof. Raizman noted the importance of considering counterclaims under arbitration proceedings not only for States, but also for foreign investors, because if counterclaims of the State are rejected, the latter will be forced to file these claims in domestic courts, which is not in line with the investor's desire to resolve disputes on a neutral forum [22]. According to Prof. Raizman, with whom we agree this approach is completely contrary to key ideas of international investment law.

Another example of the bilateral treaties formulation with the restrictive scope of the dispute settlement provisions is the 1996 agreement between Venezuela

and Canada, which was the subject of the Tribunal examination in *Rusoro Mining Ltd. v. Bolivarian Republic of Venezuela* case [23]. In this case the State filed the counterclaim for compensation for damage caused by a foreign investor to the environment in the course of the State-investor contact.

The counterclaim submitted by the State was rejected on the basis of article XII (1) of the above-mentioned treaty, which provides as follows: “*any dispute between one Contracting Party and an investor of the other Contracting Party, relating to a claim by the investor that a measure taken or not taken by the former Contracting Party is in breach of this Agreement, and that the investor or an enterprise owned or controlled directly or indirectly by the investor has incurred loss or damage by reason of, or arising out of, that breach, shall, to the extent possible, be settled amicably between them*” [24].

Another paradigmatic illustration of a dispute resolution provision is article 26 of Convention, paragraph 1 of which provides as follows: “*Disputes between a Contracting Party and an Investor of another Contracting Party relating to an Investment of the latter in the Area of the former, which concern an alleged breach of an obligation of the former under Part III shall, if possible, be settled amicably*” [10]. In *Limited Liability Company Amtco v. Ukraine* case, which settled on the basis of ECT, the Tribunal rejected the State’s counterclaim for damages to reputation. The State did not refer to article 26, paragraph 1 of ECT in justifying the need to consider the counterclaim in this case, as set out above, but to paragraph 6 of the same article, which provides as applicable law ECT and rules and principles of international law. The Tribunal, analogous to the *Spyridon Roussalis v. Romania* case, rejected the counterclaim of the State and noted that the State had not provided grounds for counterclaim under article 26, paragraph 6, of ECT [17].

Thus, where there are dispute settlement provisions in the relevant bilateral or multilateral treaties, the tribunal’s jurisdiction to deal with State obligations to the foreign investor is effectively limited considering the above practice, which may be described as permanent, the Tribunal will decline to entertain the counterclaim on the basis of the context of article 46 of Convention.

Therefore, the above approach of the Tribunals in interpreting the admissibility of counterclaims is, in our view, too restrictive. We believe that it is possible to provide such a legal basis in investment arbitration to argue the admissibility of counterclaims. If the ordinary meaning is interpreted of the wording of article 46 of Convention: “*except as the parties otherwise agree*” through the lens of article 31 of the Vienna Convention on the Law of Treaties 1969, it should be concluded that, in the absence of a wish by the parties to submit counterclaims to arbitration, such a wish should be made clear and express in the dispute settlement provisions of the relevant BIT or MIT [25]. Consequently, in the absence of such an explicit exception to the consideration of counterclaims, the consent of the parties to the consideration of counterclaims may be implied.

This approach is also shared by B Hanotiau. In addition to the above legal reasoning, B. Hanotiau argues that ICSID was created because of the high level of

politicization of investment disputes, therefore to interpret article 46 of Convention as such that effectively reduces the ISDS system in ICSID to dealing with the foreign investor's claims against the State is not relevant, because under such conditions the state will be forced to «prosecute» the investor in domestic courts [26].

For this issue it may be also relevant to refer to positive judicial precedents. A revolutionary in the admissibility of counterclaims, according to scholars [27, c. 61–90; 25, c. 14], is the approach of the Tribunal in *Urbaser S.A. v. The Argentine Republic* case [29]. Despite the fact that the Tribunal had been denied the merits of the counterclaim, the Tribunal's conclusions on the nature of the protection afforded by international investment law were the latest.

The State's counterclaim consisted of a breach by the foreign investor of its own obligations under a contract for the provision of water and sanitation services. Counterclaim's requirements can be divided into two main groups.

The first group concerned a foreign investor's breach of an obligation to make payments for infrastructure development, according to the State, which violated the principle *pacta sunt servanda*, as prescribed by the domestic and international law.

The second group was grounded on the foreign investor's violation of the human right to clean water.

On this occasion, reference should be made to the wording of the treaty provisions between Spain and Argentina [30], which are not identical to the above-mentioned wordings, were confined to violations by the State of its own obligations to the investor. In particular, the Tribunal did not support the claimant's position that the boundary of the consent of the parties on arbitration proceedings concerned only the foreign investor's claims to the State, arguing that the absence of the direct agreement of the parties to file a counterclaim cannot be interpreted that the State has no right to file a counterclaim. Moreover, the Tribunal also rejected the claimant's key argument about the lack of jurisdiction to consider violations of human rights under article 46 of Convention.

Analyzing the contextual content of the condition of direct connection with the subject matter of the dispute, enshrined in Article 46 of Convention, we can conclude that there is no clear legal certainty and, consequently, the possibility of double interpretation. The problematic of this condition is the lack of understanding of the nature of this connection. Should this connection be based on the legal unity of the subject-matter of the dispute and the counterclaim (for instance, the legal justification of the counterclaim and the subject-matter of the claim is based on the same source of law), or is the nature of the connection the nature of the facts?

The main difficulty for the admissibility of counterclaims in the context of this sub-topic is the interpretation by the tribunals of this connection as one that represents precisely the legal unity of the subject matter of the dispute and counterclaims.

In our opinion, *Saluka Investments B.V. v. The Czech Republic* [31] case is best demonstrated such difficulty. The subject of this dispute was the creation of

bureaucratic obstacles by the State to the foreign investor during the agreement signature. The claim was based on a 1991 agreement between the Czech Republic and the Netherlands. The state has filed the counterclaim for compensation for unscrupulous actions of the foreign investor during the agreement signature process. Despite the fact that the case was adjudicated under UNCITRAL Rules of 1976 (Tribunals are not restricted in the right to use awards of other arbitration institutions as a source of law), the Tribunal concluded that regardless of which of the rules of the case, their provisions enshrine a general legal principle that any counterclaim should be connected with the subject matter of the dispute. Only if this principle is followed, the Tribunal will have competence to consider the counterclaim [31, par. 76].

Referring to the need to maintain a connection between the counterclaim and the subject matter of the dispute, the tribunal interprets such connection as the legal unity. Given that the legal basis for the counterclaim was the requirements of domestic law and not the relevant BIT on which the primal claim was based, the Tribunal rejected the counterclaim justifying this by the lack of jurisdiction and stated that the counterclaim should be considered in domestic court proceedings.

This position of the Tribunal has been the subject of heated debate. Some scholars have suggested that such an approach is unacceptable, as this precedent makes it virtually impossible for States to file a counterclaim in cases where the reason for recourse to arbitration is a State's violation of bilateral or multilateral treaties, rather than a specific investment contract.

For instance, in P. Laliva and L. Halonen views [32, p. 143 (7.04), p. 154 (7.40)], "test", which was formulated in the case *Saluka Investments B.V. v. The Czech Republic* is too strict and leads to the fact that the admissibility of a counterclaim in the ISDS is a nightmare, as such procedural law is practically nullified.

In our view, a more appropriate approach is to interpret a condition of direct connection with the subject matter of the dispute as a single factual rather than legal unity, because this condition is formulated as "*subject-matter of the dispute*". Meanwhile, a large number of Tribunals perceived this condition as a "*cause of action*". In doing so, this approach corresponds to both domestic and international procedural requirements, because the thesis that the definitions "*subject-matter of the dispute*" and "*cause of action*" have completely different meanings and perform different functions – would be without proof. Thus, under terms of the interpretation of this condition in our proposed manner, counterclaims must relate to the same investment project to which the primarily claim relate. In addition, the requirement to substantiate primarily claim and counterclaim by the same legal document is debatable, as such a requirement is also not explicitly provided for in Article 46 of Convention and does not correspond to the goal of ICSID creating.

According to Prof. Z. Douglas, the subject of the investment dispute is determined by the rights granted to a foreign investor, arising from the relevant investment project, and different views on the dispute between the investor and the host country on issues of fact and law [33, p. 430].

Also, as noted above, the approach to the legal unity of the subject matter of the dispute and the counterclaim does not correspond to the travaux préparatoires to Convention, which determines that this condition is considered to be met by a very close factual relationship between the initial claim and the counterclaim and as a consequence requires their joint consideration to establish the exhaustive circumstances of the dispute.

This approach has also been endorsed by some Tribunals. For instance, in the case *Urbaser SA v. The Argentine Republic* explicitly states that for the consideration of counter and initial claims by one and the same tribunal, it is sufficient to have a *de facto* unity between such claims [29, para. 1151].

In February 2017, an award was made regarding the State's counterclaim in *Burlington Resources Inc. v. Republic of Ecuador* case, which supported the approach of the factual unity of the counterclaim with the subject matter of the dispute [19]. It should be also noted that in this case the parties directly agreed in the procedural agreement on the existence of the right to file counterclaims. The Tribunal, examining the admissibility of the counterclaim, found that the condition that the parties agree to file a counterclaim under Article 46 of Convention was met. However, in examining the condition of the relationship between the initial and counterclaims, the Tribunal did not raise the question of the existence of a legal relationship at all. The counterclaim was based on the domestic law of the State, but, given that the counterclaim concerned the same investment project, the Tribunal decided that the counterclaim was admissible.

This approach is continued in the case *Perenco Ecuador Ltd. v. The Republic of Ecuador and Empresa Estatal Petryleos del Ecuador (Petroecuador)* [20], in which the Tribunal referred to the case *Burlington Resources Inc. v. Republic of Ecuador*.

The problematic of this issue is related to both of the above issues and, accordingly, may manifest itself both in the context of the interpretation of the condition of falling counterclaims under the dispute settlement agreement [17, 21] and in the context of interpreting the condition of the relationship between counterclaims and the subject matter of dispute [31].

First of all, this issue stems from the dispute settlement provisions of the respective bilateral or multilateral treaties, which usually provide for a reference either directly to the rights granted to the foreign investor by the relevant agreement or to international law. Thus, there is usually no reference to the domestic law of the host State. This wording of the provisions bilateral or multilateral treaties is interpreted by the Tribunals as limiting the possibility for States to impose counterclaims based on domestic law. For instance, in the *Spyridon Roussalis v. Romania* case [22], which we discussed above, the Tribunal referred not only to the dispute settlement provisions in the BIT but also to the condition of the applicable law. From the content of BIT, it is seen that the applicable law is the agreement itself, which does not impose obligations on the investor. In addition, this BIT does not contain references to domestic law. Thus, the Tribunal concluded that it was impossible to consider Romania's counterclaims based on domestic law.

In another case – *Paushok v. Mongolia* [34], the counterclaim was also justified by domestic tax law. The 1995 BIT between the Russian Federation and Mongolia [35] had no references at all to the rules of applicable law, in the absence of which the Tribunal concluded that the dispute should in any case be dealt with under the relevant BIT and international law. It is also wondering in this context that, in the opinion of the Tribunal, the State, by submitting the counterclaim based on domestic law, is trying to achieve their implementation in an international forum. The Tribunal concluded that, if the Tribunal examines the counterclaim on the merits, Mongolia's domestic law could become extraterritorial, which is unacceptable.

In view of the above, there is a clear difficulty for the respondent States to submit counterclaims where the relevant BIT or MIT does not provide for the domestic law as applicable.

At the same time, in the context of this issue there are positive trends. For instance, in the *Urbaser S.A. v. The Argentine Republic* case [29, para. 1200], which was discussed above, the Tribunal concluded that the BIT should be interpreted in harmony with other rules of international law, in particular human rights. In addition, the Tribunal concluded that corporations do not have “immunity” from being considered subjects of international law, and, as a consequence, to be bearers of international legal obligations [29, 1195].

Another noteworthy case is *David R. Aven and Others v. The Republic of Costa Rica* case [36]. In analyzing the provisions of the laws justifying Costa Rica's counterclaim, the Tribunal came to the groundbreaking conclusion that the Dominican Republic-Central America Free Trade Agreement (hereinafter CAFTA-DR) indirectly imposes obligations on foreign investors. This is especially true of compliance with the national environmental law of the host country [36]. In accordance with Article 10.11 of CAFTA-DR, States Parties shall have the right to carry out in their territories any activities aimed at the protection of the environment. The Tribunal thus concluded that the provision also applied to foreign investors. So the latter have obligations under section A. 10 CAFTA-DR and require compliance with the national environmental law of the receiving State. A foreign investor has no right to disregard these provisions, and failure to comply with them is a violation of both domestic and international law [36].

Apart from the fact that Costa Rica's counterclaim had not been met, the conclusions drawn by the admissibility of the counterclaim were undoubtedly revolutionary and would make it possible for counter-claims to be made successfully in the future.

Conclusions. At first glance, it seems that the problem of submitting counterclaims lies outside the ICSID Arbitration Rules. First of all, the problem lies in the interpretation by the Tribunals of the provisions of article 46 of Convention and the corresponding BIT or MIT.

However, bearing in mind that the current paragraph 40(1) of ICSID Arbitration Rules actually duplicates the provisions of Article 46 of Convention rather than interpreting it properly in accordance with the purposes that guided States in establishing the ICSID system, it can't be considered that the provision of the

Arbitration Rules does not in any way affect the approach of the Tribunals to the admissibility of counterclaims.

The mechanism for specifying the provisions of Convention in accordance with the relevant provisions of ICSID Arbitration Rules is fully implemented, for example, in the formation of an arbitration panel. In fact, the Rules explain the question of what exactly is the «shortest period of time» in the understanding of Article 37 of Convention, how to act in case one of the parties does not implement measures of appointment of an arbitrator and so on [9]. However, ICSID Arbitration Rules do not play such a role in the admissibility of counterclaims. There is no doubt that States should take advantage of the opportunity offered by the revision of the current ICSID Rules to focus the requirements for counterclaims on a legitimate interpretation of Article 46 of Convention.

Paragraph 40(1) of ICSID Arbitration Rules should be drafted in such a way as to guarantee the right to review of the State's counterclaims. For instance, such a guarantee could be achieved by indicating what is meant by a direct link to the subject matter of the dispute and how the parties' agreement to arbitration on the admissibility of counter-claims is explained. Considering that paragraph 40(1) of ICSID Arbitration Rules essentially duplicates the requirements already provided for in article 46 of Convention, ICSID Arbitration Rules have no function with regard to the admissibility of counterclaims, which is usually subject to the arbitration rules of any arbitration institution in the world.

References

1. Waibel, M., Kaushal, A., Chung, K.-H., Balchin, C. (2010). The Backlash against Investment Arbitration: Perception sand Reality. *Kluwer Law International (Faculty publications)*. URL: <https://commons.allard.ubc.ca/mwg-internal/de5fs23hu73ds/progress?id=mWkwYECYSNmTCEiRzigsmRsU-tWlZ2a7KATHG5ceQ,&dl>.
2. Hodikin, R. (2014). Zakat eri investicionnogo arbitrazha? *Legal Insight*, 6 (32), 64–71 [in Russian].
3. Grebelsky, A. (2017). Konec epohi? Sudba investicionnogo arbitrazha v svete popitok sozdania systemy Investicionnogo suda ES. *Sbornik vospominaniy, statey, inih materialov*. Muranov A., Savkin P. (Ed). Moscow: Statut, 476–502. URL: <https://gplaw.ru/pub/konets-epohi-sudba-investitsionnogo-arbitrazha-v-svete-popytok-sozdaniya-sistemy-investitsionnogo-suda-es/> [in Russian].
4. Schreuer, C. (2015). Do we need Investment Arbitration? *Reshaping tue Investor-State Dispute Settlement system. Journeys for the 21st Century*, ed. J.E. Kalicki E., Joubin-Bret A. (Eds.), Brill Nijhoff, Leiden-Boston: 879-890.
5. History of the ICSID Convention: Documents Concerning the Origin and the Formulation of the Convention on the Settlement of Investment Disputes between States and Nationals of Other States. (1968). *ICSID, vol. II-1*. Washington D.C. URL: <https://icsid.Worldbank.org/sites/default/files/publications/History%20of%20the%20ICSID%20Convention/History%20of%20ICSID%20Convention%20-%20VOLUME%20II-1.pdf>.
6. A Brief History of Amendment to the ICSID Rules and Regulations. (2020). *ICSID*. URL: <https://icsid.worldbank.org/news-and-events/speeches-articles/brief-history-amendment-ic-sid-rules-and-regulations>.
7. Proposals for Amendment of the ICSID Rules: Working Paper. (2018). *ICSID, vol. III*. Washington D.C. URL: https://icsid.worldbank.org/sites/default/files/publications/WP1_Amendments_Vol_3_WP-updated-9.17.18.pdf.

8. Proposals for Amendment of the ICSID Rules: Working Paper 4. (2020). *ICSID*, vol. I. Washington D.C. URL: https://icsid.worldbank.org/sites/default/files/amendments/WP_4_Vol_1_En.pdf.

9. Rules of Procedure for Arbitration Proceedings (Arbitration Rules). (2006). *ICSID*, 99–128. URL: <https://icsid.worldbank.org/sites/default/files/ICSID%20Convention%20English.pdf>.

10. Convention on the Settlement of Investment Disputes between States and Nationals of Other States. (1965). *ICSID*, 7–33. URL: <https://icsid.worldbank.org/sites/default/files/ICSID%20Convention%20English.pdf>.

11. Popova, I.C., Poon, F. (2015). From Perpetual Respondent to Aspiring Counterclaimant? State Counterclaims in the New Wave of Investment Treaties. *BCCR International Arbitration Review*, vol. 2, issue 2. URL: <https://www.deepdyve.com/lp/kluwer-law-international/from-perpetual-respondent-to-aspiring-counterclaimant-state-Qek47qz2VL>.

12. Schultz, T. (2010). The State, a Perpetual Respondent in Investment Arbitration? Some Unorthodox Considerations. *The Backlash against Investment Arbitration*. Waibel M., Kaushal A., Chung K.-H., Balchin C. (Eds.). URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1811922.

13. Award (29.08.1977), Adriano Gardella S.p.A. v. Côté d'Ivoire, ICSID Case No. ARB/74/1. URL: <http://internationalinvestmentlawmaterials.blogspot.com/2011/09/adriano-gardella-spa-v-cote-divoire.html>.

14. Award (08.08.1980), S.A.R.L. Benvenuti & Bonfant v. People's Republic of the Congo, ICSID Case No. ARB/77/2. URL: https://jsumundi.com/en/document/decision/en-s-a-r-l-benvenuti-bonfant-v-peoples-republic-of-the-congo-award-friday-8th-august-1980#decision_1625.

15. Award (21.10.1983), S.A.R.L. Klückner Industrie-Anlagen GmbH and Others v. Republic of Cameroon, ICSID Case No. ARB/81/2. URL: <https://jsumundi.com/en/document/decision/en-klockner-industrie-anlagen-gmbh-and-others-v-united-republic-ofcameroon-and-societe-camerounaise-des-engrais-decision-of-the-ad-hoc-committee-english-unofficialtranslation-from-the-french-original-friday-3rd-may-1985>.

16. Decision on Jurisdiction in Resubmitted Proceeding (10.05.1988), Amco Asia Corporation and Others v. Republic of Indonesia, ICSID Case No. ARB/81/1. URL: https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/italaw6357_0.pdf.

17. Award (26.03.2008), Limited Liability Company Amto v. Ukraine, SCC Case No. 080/2005. URL: <https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/ita0030.pdf>.

18. Award (04.10.2013), Metal-Tech Ltd. v. Republic of Uzbekistan, ICSID Case No. ARB/10/3. URL: <https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/ita0030.pdf>.

19. Decision on Ecuador's Counterclaims (07.02.2017), Burlington Resources Inc. v. Republic of Ecuador, ICSID Case No. ARB/08/5. URL: <https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/italaw8206.pdf>.

20. Award (27.09.2019), Perenco Ecuador Ltd. v. The Republic of Ecuador and Empresa Estatal Petryleos del Ecuador (Petroecuador), ICSID Case No. ARB/08/6. URL: <https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/ita0030.pdf>.

21. Award (07.12.2011), Spyridon Roussalis v. Romania, ICSID Case No. ARB/06/1. URL: <https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/ita0723.pdf>.

22. Declaration of Arbitrator W. Michael Reisman (28.11.2011), Spyridon Roussalis v. Romania, ICSID Case No. ARB/06/1. URL: <https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/ita0724.pdf>.

23. Award (22.08.2016), Rusoro Mining Ltd. v. Bolivarian Republic of Venezuela, ICSID Case No. ARB(AF)/12/51. URL: <https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/italaw7507.pdf>.

24. BIT between Venezuela and Canada. (1996). URL: http://www.sice.oas.org/Investment/BITSbyCountry/BITs/CAN_Venezuela_e.asp.

25. Vienna Convention on the Law of Treaties. (1969). URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/1_1_1969.pdf.

26. Hanotiau, B. (2012). Counterclaims in ICSID Arbitration: Conference Presentation. 8–10. URL: <http://www.iareporter.com/downloads/20120703>.

27. Abel, B. (2018). Counterclaims Based on International Human Rights Obligations of Investors in International Investment Arbitration: Fallacies and Potentials of the 2016 ICSID Urbaser v. Argentina Award. *Brill Open Law, vol. 1, issue 1, 61–90*. URL: https://brill.com/view/journals/bol/1/1/article-p61_61.xml?language=en. doi: <https://doi.org/10.1163/23527072-00101003>.

28. Šturma, P. (2018). Public Goods and International Investment Law: Does the New Generation of IIAs Better Protect Human Rights? *Brill Open Law, vol. 1, issue 1, 5–15*. URL: https://brill.com/view/journals/bol/1/1/article-p5_5.xml?language=en. doi: <https://doi.org/10.1163/23527072-00101002>.

29. Award (08.12.2016) Urbaser S.A. and Consorcio de Aguas Bilbao Bizkaia, Bilbao Biskaia Ur Partzuergoa v. The Argentine Republic, ICSID Case No. ARB/07/26. URL: https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/italaw8136_1.pdf.

30. BIT between Argentina and Spain. (1991). URL: [http://www.investorstatelawguide.com/documents/documents/BIT-0008%20-%20Argentina-Spain%20\(1991\)%20%5Benglish%20translation%5D%20UNTS.pdf](http://www.investorstatelawguide.com/documents/documents/BIT-0008%20-%20Argentina-Spain%20(1991)%20%5Benglish%20translation%5D%20UNTS.pdf).

31. Decision on Jurisdiction over the Czech Republic's Counterclaim (07.05.2004), Saluka Investments B.V. v. The Czech Republic, UNCITRAL. URL: <https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/ita0739.pdf>.

32. Lalive, P., Halonen, L. (2011). On the Availability of Counterclaims in Investment Treaty Arbitration, *Czech Year book of International Law*. Belohlavek A., Rozehnalova N. (Eds.). Vol. II, 141–156. URL: http://www.lalive.ch/data/publications/pla_lha_availability_counterclaims_inv treaty_arb2011.pdf.

33. Douglas, Z. (2013). The Enforcement of Environmental Norms in Investment Treaty Arbitration. *Harnessing Foreign Investment to Promote Environmental Protection: Incentives and Safeguards*. Dupuy P., Vicuales J. (Eds). Cambridge University Press, 430–444.

34. Award on Jurisdiction and Liability (28.04.2011), Sergei Paushok, CJSC Golden East Company and CJSC Vostokneftegaz Company v. The Government of Mongolia, UNCITRAL. URL: <https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/ita0622.pdf>.

35. 1995 BIT between the Russian Federation and Mongolia. (1995). URL: <https://edit.wti.org/document/show/583450e8-09c3-45dc-9e5c-14a2da0c268a>.

36. Award (18.09.2018), David R. Aven and Others v. The Republic of Costa Rica, ICSID Case No. UNCT/15/3. URL: https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/italaw9955_0.pdf.

Сердюк А. В., доктор юридических наук, профессор кафедры международного права, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Украина, г. Харьков.
e-mail: serdiukoleks2015@gmail.com ; ScopusAuthorID: 56419848700 ;
ORCID 0000-0001-7013-4221

Грabcяк Г. В., аспирант кафедры международного права, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Украина, г. Харьков.
e-mail: gv.grabcyak@gmail.com ; ORCID 0000-0003-4176-6216

Проблемные вопросы подачи встречного иска в Международном центре по урегулированию инвестиционных споров

Институт встречного иска является одним из ключевых инструментов правовой защиты при рассмотрении коммерческих споров в национальных и международных юрисдикциях, не является исключением и инвестиционный арбитраж. Самой известной площадкой решения международных инвестиционных споров является Международный центр по урегулированию инвестиционных споров (далее – МЦУИС). Одной из ключевых идей создания такого инструмента разрешения споров было внедрение независимой и объективной системы решения международных инвестиционных споров на «независимом форуме». Но концептуально процессуальные права участников инвестиционного спора являются равными.

Однако на практике концепцию процессуального равенства прав сторон спора не было реализовано в полном объеме. Несмотря на то, что институт встречного иска является важным инструментом обеспечения объективности и всесторонности рассмотрения спора, подходы трибуналов к толкованию приемлемости встречных исков в рамках МЦУИС является достаточно «ограничительными» и «осторожными».

Учитывая, что государство является «вечным ответчиком» в МЦУИС, проблематика подачи встречных исков безусловно влияет на реализацию интересов государства в рамках учреждения.

Проблематика обращения государства со встречным иском в МЦУИС наглядно демонстрирует дисбаланс в реализации процессуальных прав государством-ответчиком.

Статья призвана обратить внимание читателей на проблемные вопросы подачи встречного иска в МЦУИС и на альтернативный взгляд на эту проблематику.

Ключевые слова: Международный центр по урегулированию инвестиционных споров (МЦУИС); Инвестиционные споры между инвестором и государством (ИСИГ); встречный иск; иностранный инвестор; Вашингтонская Конвенция 1965 года о порядке разрешения инвестиционных споров между государствами и иностранными лицами; Правила МЦУИС; предмет спора; юрисдикция; международное право; прецедент; допустимость.

Рекомендоване цитування: Serdiuk O. V., Grabchak G. V. Problematic issues of submitting of counterclaims in International centre for settlement of investment disputes. *Проблеми законності*. 2021. Вип. 155. С. 238–253. doi: <https://doi.org/10.21564/2414-990X.155.239558>.

Suggested Citation: Serdiuk, O.V., Grabchak, G.V. (2021). Problematic issues of submitting of counterclaims in International centre for settlement of investment disputes. *Problemy zakonnosti – Problems of Legality*, issue 155, 238–253. doi: <https://doi.org/10.21564/2414-990X.155.239558>.

Надійшла до редколегії 03.09.2021 р.

Вайцеховська Оксана Романівна,
докторка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри європейського права
та порівняльного правознавства,
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича, Україна, м. Чернівці
e-mail: o.vaytsehovska@chnu.edu.ua
ORCID0000-0002-2313-033X

Чепель Ольга Дмитрівна,
кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри європейського права
та порівняльного правознавства,
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича, Україна, м. Чернівці
e-mail: o.chepel@chnu.edu.ua
ORCID0000-0001-5995-7569

doi: 10.21564/2414–990X.155.238447

УДК 340.134

РОЛЬ РІШЕНЬ МІЖНАРОДНИХ СУДІВ У СИСТЕМІ ДЖЕРЕЛ МІЖНАРОДНОГО ФІНАНСОВОГО ПРАВА

*Проаналізовано правову природу рішень міжнародних судів та їх вплив на міжнародний фінансовий правопорядок. Рішення міжнародних судів, не створюючи нових міжнародно-правових фінансових норм, виступають як додаткове джерело міжнародного фінансового права, яке, не володіючи самостійністю, в поєднанні з іншими джерелами міжнародного права виконує нормативно-встановну (шляхом *opinio juris* існуючих звичаїв у міждержавній практиці у фінансовій сфері трансформує їх у міжнародно-правові звичаєві норми) та нормативно-підтверджувальну функції (підтверджує правову норму міжнародної угоди між суб'єктами міжнародних фінансових правовідносин, з приводу якої виникла спірна ситуація).*

Розглянуто практику міжнародних судів у фінансовій сфері. Визначено такі ознаки, притаманні рішенням міжнародних судів (включаючи рішення з фінансових питань): 1) локальність (обов'язковість тільки для сторін, які беруть участь у конкретній справі); 2) ситуативність і незапланованість появи; 3) неупередженість (в силу відсутності політичного інтересу у суддів); 4) авторитетність (до складу міжнародних судів входять загальноновизнані фахівці з міжнародного права).

Ключові слова: рішення міжнародного суду; Міжнародний Суд ООН; джерела міжнародного фінансового права.

Вайцеховская О. Р., доктор юридических наук, доцент, доцент кафедры европейского права и сравнительного правоведения, Черновицкий национальный университет имени Юрия Федьковича, Украина, г. Черновцы.

e-mail: o.vaytsehovska@chnu.edu.ua; ORCID 0000-0002-2313-033X

Чепель О. Д., кандидат юридических наук, доцент, доцент кафедры европейского права и сравнительного правоведения, Черновицкий национальный университет имени Юрия Федьковича, Украина, г. Черновцы.

e-mail: o.chepel@chnu.edu.ua; ORCID 0000-0001-5995-7569

Роль решений международных судов в системе источников международного финансового права

*Анализируются правовая природа решений международных судов и их влияние на международный финансовый правовой порядок. Отмечается, что решения международных судов, не создавая новых международно-правовых норм, выступают как дополнительный источник международного финансового права, который в сочетании с другими источниками международного права выполняет следующие функции: 1) нормативно-устанавливающую (путем *opinio juris* существующих обычаев в межгосударственной практике в финансовой сфере трансформирует их в международно-правовые обычные нормы); 2) нормативно-подтверждающую (подтверждает правовую норму международного соглашения между субъектами международных финансовых отношений, по поводу которой возникла спорная ситуация).*

Рассмотрено практику международных судов в финансовой сфере. Определены следующие признаки, присущие решениям международных судов (включая решения по финансовым вопросам): 1) локальность (обязательность только для сторон, которые берут участие в конкретном судебном деле); 2) ситуативность и незапланированность появления; 3) беспристрастность (в силу отсутствия политического интереса у судей); 4) авторитетность (в состав международных судов входят признанные специалисты по международному праву).

Ключевые слова: решения международного суда; Международный Суд ООН; источники международного финансового права.

Постановка проблеми. Порівняно з міжнародно-правовими звичаями та міжнародними договорами міжнародні судові рішення є відносно новим елементом міжнародної правової системи, проте вони відіграють важливу роль як для міжнародного правового порядку в цілому, так і галузевих міжнародних правових порядків, оскільки окрім здійснення своєї головної функції – вирішення спорів між державами, міжнародні суди займаються тлумаченням договірних норм, установленням змісту звичаєвих норм міжнародного права тощо. Розмаїття наукових теорій, що існують у доктрині щодо місця судових рішень у системі джерел міжнародного фінансового права, коливається в межах від безсумнівного їх визнання джерелами МФП до заперечення цієї тези і наголошенні на тому, що судові рішення є лише доказами, чия роль зводиться до визначення наявності чи відсутності тих чи інших правових принципів і норм [1, с. 60].

На сучасному етапі проліферація міжнародного судочинства відбувається не тільки у кількісному вимірі шляхом збільшення судів, а й якісному – шляхом створення спеціалізованих судів, що зумовлює виникнення відмінних між собою

регіональних та галузевих практик тлумачення міжнародно-правових норм [2, с. 4–5]. У міжнародному фінансовому правопорядку зазначені явища особливо яскраво проявляються у створенні міжнародних судів, які мають і регіональний, і галузевий (фінансовий) характер одночасно. У контексті вивчення джерел міжнародного фінансового права потребують дослідження питання правової природи рішень міжнародних судів з фінансових питань, зокрема шляхом аналізу відповідної практики міжнародних судів у фінансовій сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню окремих питань юрисдикції міжнародних судів присвятили свої праці А. Дмитрієв (А. Dmytriiev), І. Караман (І. Karaman), В. Кононенко (V. Kononenko), В. Ліпкан (V. Lipkan), О. Мельничук (О. Melnychuk), Я. Миколаєнко (Ya. Mykolaienko), О. Поліванова (О. Polivanova), О. Плотніков (О. Plotnikov), Л. Тимченко (L. Tymchenko), В. Толстих (V. Tolstyh) та інші. Практика міжнародних судів у фінансовій сфері вітчизняними науковцями майже не досліджувалась.

Метою статті є аналіз рішень міжнародних судів з фінансових питань, визначення їх правової природи та ролі в системі джерел міжнародного фінансового права.

Виклад основного матеріалу. Одним із перших міжнародних договорів, який заклав основи міжнародного правосуддя, став договір Джея 1794 р. (між США та Великою Британією). Договором передбачалось утворення змішаних комісій для врегулювання територіальних і фінансово-економічних питань, серед останніх, зокрема, повернення США довоєнних боргів [3, с. 507]. З тих пір шлях розвитку міжнародного правосуддя супроводжувався такими подіями, як створення у 1892 р. Союзом міжнародних залізничних перевезень Постійного арбітражного суду, ухвалення Міжнародним парламентським Союзом резолюції про створення Міжнародного третейського суду у 1895 р., закріплення у конвенції Гаазьких конференцій 1899 і 1907 років створення Постійної палати третейського суду [4] тощо. Завершенням процесу формування міжнародного правосуддя, зокрема його важливої складової – судового розгляду міжнародних спорів на постійній основі, – стало створення у 1920 р. Постійної палати міжнародного правосуддя. Її позитивна діяльність викликала у держав довіру до судової форми вирішення спірних питань, що стало поштовхом для створення ними судових установ на постійній та тимчасовій основі [3, с. 511]. Діяльність Постійної палати міжнародного правосуддя продовжив створений на її основі у 1945 р. Міжнародний Суд ООН.

Відповідно до п. д ч. 1 ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН рішення міжнародних судів застосовуються як «допоміжний засіб для визначення правових норм» [5]. Ця норма вказує на неоднаковий статус таких джерел міжнародного права, як міжнародний договір та рішення міжнародних судів. Як зазначає В. Толстих, з одного боку, розробники Статуту «не бажали надавати рішенням Суду статус, рівний статусу договорів і звичаїв, а з іншого боку – у них було відсутнє чітке уявлення про майбутнє значення рішень міжнародних судів» [6, с. 44]. До того ж держави не були готові у 1920 р. дати новому і неви-

пробуваному суду експліцитний дозвіл установлювати право, обов'язкове для всіх країн [7, с. 20].

За роки свого існування Міжнародний Суд ООН зробив вагомий внесок у розвиток та уточнення норм і принципів міжнародного права, а його органи почали згодом виконувати завдання, що не повністю ідентичні тим, які передбачались при їх створенні. Підпункти «а», «б» і «с» ст. 38 Статуту МС ООН мають відношення до походження норм міжнародного права, а підпункт «d» вказує способи визначення норм права – «судові рішення та доктрини найбільш кваліфікованих спеціалістів з публічного права різних націй застосовуються Судом як допоміжний засіб для визначення правових норм» [5]. В. Толстих зазначає, що «при тлумаченні письмових норм Суд використовує дедуктивний метод, тобто адаптує абстрактні норми до обставин конкретної справи; при встановленні звичаю Суд використовує індуктивний метод, тобто виводить знання про загальне (норму) на підставі часткового (дій та волевиявлень держав)» [6, с. 45].

Функція міжнародних судів визначати норми права особливо має важливе значення при встановленні міжнародно-правового звичаю шляхом його визнання. Міжнародний звичай набуває статусу правової норми за допомогою *opinio juris sive necessitatis* – підтвердженням, що тривала практика сприймається учасниками міжнародних правовідносин як правова норма.

Незважаючи на відмінності та особливості окремих видів судів у системі міжнародного правосуддя, їм притаманні спільні риси, які дають розуміння правової природи їх рішень. По-перше, рішення міжнародного суду є результатом судового розгляду спірної ситуації між конкретними суб'єктами міжнародних відносин, тому судові рішення є обов'язковою нормою саме для них і не поширюється на інших суб'єктів. Згідно зі ст. 59 Статуту МС ООН рішення Суду обов'язкове тільки для сторін, які беруть участь у справі, і тільки у даній справі [5].

По-друге, не кожна спірна ситуація між суб'єктами міжнародних правовідносин вирішується за допомогою суду. Держави не хочуть програвати судові справи, тому звертаються до Суду ООН, коли вважають, що виграють справу [8, с. 10]. Тому поява рішень міжнародного суду є ситуативною (випадковою). На відміну від міжнародних договірних і звичаєвих норм, виникнення яких пов'язане з існуванням суспільних відносин, що врегульовуються суб'єктами міжнародних правовідносин шляхом волевиявлення, міжнародні судові рішення не плануються у подібний спосіб. Вони виникають незаплановано, через існування спору і є вирішенням конкретної конфліктної ситуації шляхом застосування правової норми цільового спрямування, яка поширюється на учасників спору. За відсутності спірних ситуацій або при небажанні держав вирішувати у судовому порядку конфліктні випадки у тій чи іншій сфері міжнародних правовідносин відповідних міжнародних судових рішень може ніколи і не з'явитись.

По-третє, за взаємною згодою суб'єкти спірної ситуації можуть відмовитися від підпорядкування рішення міжнародного суду, що може поставити під

питання існування цієї правової норми навіть для учасників спору (за винятком, коли судовим рішенням підтверджуються норми *jus cogens*).

Та незважаючи на вказані особливості, що надають, так би мовити, правової «слабкості» рішенням міжнародних судів, применшуючи їх роль у міжнародному праві, рішенням міжнародних судів надає особливого значення безпрецедентна авторитетність міжнародних судів (особливо МС ООН). Це зумовлено нейтральністю міжнародних судів до учасників спорів та відсутністю власного політичного інтересу, що дає можливість приймати неупереджені рішення. Також важливо те, що міжнародні рішення ґрунтуються на правовій логіці, а до складу міжнародних судів входять загальноновизнані фахівці з міжнародного права. У тих випадках, коли рішення міжнародного суду не впливає безпосередньо з норм міжнародного права, мова йде про перетворювальний характер міжнародного позову та прийняття судового акта в ролі юридичного факту матеріального права, що тягне за собою зміну структури матеріальних відносин [6, с. 53].

На сьогодні інституційна архітектура міжнародного правосуддя охоплює: Міжнародний Суд ООН, Міжнародний третейський суд (формується за конкретними справами й виконує судові функції у зв'язку зі специфікою ситуації та характером справи), Міжнародний трибунал з морського права, Суд ЄС, Європейський суд з прав людини, Міжамериканський суд з прав людини, Економічний суд СНД, Міжнародний трибунал по Руанді, Міжнародний фінансовий трибунал, численні судові інституції арбітражного характеру. Серед перерахованих судових інституцій міждержавні спори фінансового характеру можуть розглядатись у Міжнародному Суді ООН, Міжнародному третейському суді, Суді ЄС, міжнародних регіональних економічних судах.

У системі джерел міжнародного фінансового права значення рішень міжнародних судів аналогічне, як і для міжнародного права в цілому. У фінансовій сфері такі рішення можуть виноситись як міжнародними судами загальної юрисдикції, так і міжнародними судовими інституціями економічного характеру. Для підвищення законності в системі міжнародного фінансового правопорядку важливим є дотримання норм і принципів міжнародного фінансового права. Міжнародне правосуддя у сфері міжнародних фінансових правовідносин є складовою частиною правового механізму забезпечення правопорядку в цій сфері, дослідження якого потребує правового аналізу спорів між суб'єктами міжнародного права з фінансових питань.

Спірні ситуації, що виникають у процесі співпраці суб'єктів міжнародного права, є наслідком порушення міжнародного зобов'язання, здійсненого через різні причини, наприклад, у силу суперечностей щодо тлумачення умов міжнародних зобов'язань. У міжнародному фінансовому правопорядку спірні випадки між державами з'являються внаслідок порушень ними міжнародно-правових норм, що регулюють: відносини між суб'єктами міжнародного права, які виникають стосовно питань транскордонного руху фінансових ресурсів між ними; відносини між суб'єктами міжнародного права з приводу організації міжна-

родного фінансового правопорядку; відносини між державами щодо уніфікації внутрішніх правових режимів у фінансовій сфері.

Незважаючи на відсутність будь-яких перешкод для вирішення спірних питань фінансового характеру між суб'єктами міжнародних правовідносин у міжнародних судах загальної юрисдикції, судова практика таких судів свідчить про відносно малу кількість справ у цій сфері. Так, серед справ Постійної палати міжнародного правосуддя фінансові аспекти міждержавних правовідносин стали предметом розгляду у справах про сербські та бразильські позики 1929 р.

Справа про виплату сербських позик, що видані у Франції 1929 р. (Франція проти Королівства сербів, хорватів і словенців) [9], полягала у вимогах Уряду Французької Республіки до Королівства сербів, хорватів і словенців виплачувати позики (та відсотки по них), які були раніше отримані Королівством, золотом, а не паперовими грошима – франками (як на тому наполягала сторона Королівства). Сторони, позиваючись до ППМП, надали як правову підставу вказаного спору Спеціальну угоду між двома урядами цих країн, в якій містилися положення щодо наданих з боку французьких держателів облігацій відповідних позик Королівству. ППМП прийняла за даною справою рішення, в якому зазначалось, що власники облігацій мають право отримати оплату номінальної суми своїх цінних паперів (які ще на даний момент не оплачені) у валюті, що має обіг на тих територіях, де цінні папери були отримані, а вартість золотого франка для цих розрахунків встановлюється сторонами спору (еквівалентно вазі золота) [9].

Схожа за своїм предметом розгляду Справа про оплату золотом бразильських федеральних позик, укладених у Франції 1929 року (Франція проти Бразилії) стосувалась спору щодо форми оплати федеральним урядом Бразилії своїх позик – золотом чи паперовими франками [9]. Як і в попередній справі, перед ППМП постала проблема тлумачення Угоди про позику, яка пов'язана з розмірами відсотків, що підлягають сплаті. Рішення ППМП було таким, що неоплачені бразильські облігації, які розміщені у Франції, повинні бути погашені на користь французьких держателів облігацій у валюті місця платежу з конвертацією по ставці, яка буде на день оплати.

Щодо справ МС ООН, то за 1947–2021 роки фінансовим питанням присвячено тільки декілька судових справ: Справа про монетарне золото, вивезене з Риму в 1943 р. (1954), Справа про деякі норвезькі позики (Франція проти Норвегії) 1955 р., Справа про деякі іранські активи (Ісламська Республіка Іран проти Сполучених Штатів Америки) (на розгляді) та Справа щодо застосування Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму та Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 2017 р. (Україна проти Росії) (на розгляді).

Під час вирішення спорів і тлумачень норм міжнародного права міжнародні суди здійснюють свій внесок у розвиток права. Причому такий процес розвитку права може відбуватися не тільки під час прийняття міжнародним судом рішень, але і під час відмови від вирішення спору через відсутність у

нього компетенції. Так, у Справі про деякі норвезькі позики 6 червня 1957 року Міжнародний Суд ООН прийняв рішення (№ 27), із якого випливає, що до зобов'язань по позиках повинно застосовуватись право країни, яка випустила позику (право Норвегії). З цієї причини Суд вирішив, що він не володіє юрисдикцією для винесення судового рішення зі спору, який був наданий йому на розгляд заявою французького уряду [10, с. 50]. Відсутність у даному рішенні МС ООН вирішення справи по суті не дає можливості проаналізувати його щодо наявності в його положеннях офіційного підтвердження узагальненої практики міждержавних фінансових відносин, тлумачення норм міжнародних фінансових конвенцій або інше. Проте таке рішення зайвий раз підтверджує, що до правовідносин між державою та іноземною фізичною (або юридичною) особою застосовується національне право. Незважаючи на схожість Справи про норвезькі позики (1957 р.) з вищерозглянутими справами про сербські та бразильські позики (1929 р.) за предметом розгляду, в останніх двох справах юрисдикція Суду (ППМП) визнана, оскільки сторони звернулись щодо вирішення спору стосовно положень спеціальної угоди між урядами країн (тобто міжнародних правових норм).

Натомість у Справі про норвезькі позики (1957 р.) йдеться про відносини між державою і приватною особою. У сучасному міжнародному фінансовому правопорядку яскравим прикладом спеціального міжнародного суду, до компетенції якого належить вирішення фінансових спорів між країною та фізичною (або юридичною) особою іноземної держави є Міжнародний центр з урегулювання інвестиційних спорів, що заснований Конвенцією про порядок вирішення інвестиційних спорів між державами та іноземними особами від 18.05.1965 р. [11]. Міжнародний центр з урегулювання інвестиційних спорів входить до організації Групи Світового банку та забезпечує вирішення через примирення та арбітраж інвестиційних спорів між країнами (або уповноваженими органами держав) й особами (фізичними чи юридичними) інших держав (ст. 25 Конвенції) [11]. Згідно зі ст. 42 Конвенції «Арбітраж розглядає спір згідно з нормами права, відповідно до згоди сторін. У випадку відсутності згоди сторін Арбітраж застосовує право Договірної держави, що виступає як сторона у спорі, а також норми міжнародного права, які можуть бути застосовані» [11]. М. Цирина (М. Сугупа) зазначає, що «претензії іноземного інвестора до держави виникають на підставі актів, що приймаються органами держави у сфері публічного права, а вирішення спорів, що виникають у наслідок прийняття таких актів, як й їх господарська діяльність іноземного інвестора, форми його прояву у майновому обігу в державі, що приймає, належать до приватноправової сфери» [12, с. 112].

Такі відносини належать до предмета міжнародного приватного права і регулюються національним законодавством. У сфері міжнародних інвестицій предметом розгляду Міжнародним Судом ООН можуть бути спори щодо міжнародних договорів між країнами, в яких закріплюється співробітництво у сфері інвестицій (наприклад, Угода між Україною та Угорською Республікою про сприяння та взаємний захист інвестицій від 11.10.1994 р.) або ж рамкових

інвестиційних міжнародних договорів, у яких зазначаються положення щодо запровадження рамкових програм кредитування (наприклад, Рамковий договір між Урядом України та Урядом Угорщини про надання кредиту на умовах пов'язаної допомоги від 2016 р. [13]). Саме останній вид міжнародних договорів є правовою підставою укладення на їх основі конкретних кредитних угод між державою та приватними особами іншої держави, спірні ситуації щодо яких входять до компетенції Міжнародного центру з врегулювання інвестиційних спорів.

Наступна судова справа, яка перебуває на стадії розгляду в Міжнародному Суді ООН, стосується застосування Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму та Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (Україна проти Росії). Рішення у справі ще не винесено, на сьогодні є тільки постанова Міжнародного Суду стосовно поданого Україною клопотання щодо тимчасових заходів у даній справі від 19 квітня 2017 р. [14, с. 314–327] (у 2020 р. Міжнародний суд ООН через коронавірус подовжив Росії термін на підготовку відповіді на позов України). Україна 16 січня 2017 р. з метою притягнення Російської Федерації до відповідальності за вчинення актів тероризму та дискримінації під час її незаконної агресії проти України подала позов до Міжнародного Суду ООН, у якому, окрім іншого, стверджує, що Російська Федерація порушує Конвенцію про боротьбу з фінансуванням тероризму шляхом надання зброї та інших видів допомоги незаконним збройним формуванням, які вчинили низку актів тероризму на території України [14].

6 березня 2017 р. розпочалося слухання Справи № 166 щодо застосування запобіжних заходів, серед яких і ті, що стосувалися Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму: 1) Росія повинна утримуватись від будь-яких дій, які можуть погіршити або продовжити спір відносно застосування Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму; 2) Росія повинна здійснювати належний контроль над своїм кордоном для запобігання новим актам фінансування тероризму, включаючи передачу зброї; 3) Росія повинна зупиняти і запобігати будь-яким передачам з її території грошових коштів, зброї, транспортних засобів, обладнання або надання навчальної підготовки персоналу, який причетний до актів тероризму на території України; 4) Росія повинна вжити заходів для зупинення всіх діючих на території України груп, що отримували від неї гроші, зброю тощо [14, с. 314–315].

Інші вимоги щодо попередніх заходів, які просила Україна, стосувались Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації. У результаті Суд задовольнив тільки вимоги щодо запобіжних заходів стосовно останньої конвенції, оскільки «питання про ризик завдання невинуватої шкоди та невідкладної необхідності виникає тільки у відношенні тимчасових заходів за запитом стосовно Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації» [14]. Щодо вимог України стосовно запобіжних заходів, які стосувались Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму позитивного рішення не винесено. 8 листопада 2019 року Суд ООН, розглянувши заперечення російської сторони з питання юрисдикції щодо Конвенції

про протидію фінансування тероризму в розгляді з Україною, відхилив його і визнав прийнятною до розгляду скаргу України проти РФ щодо фінансування тероризму на Донбасі.

Указана судова справа має важливе значення для формування такої нової сфери міжнародного фінансового правопорядку, як заборона фінансування тероризму. У позові Україною стверджується, що РФ не виконує своїх зобов'язань за статтями 8, 9, 10, 11, 12 та 18 Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму [14, с. 316]. Саме вказані статті містять найголовніші положення Конвенції щодо конкретних дій держав, спрямованих на визначення, виявлення та заблокування будь-яких коштів, які використовуються або виділяються з метою вчинення злочинів [15]. Тому в рішенні Суду ООН, яке буде винесене у цій справі, отримають ґрунтовне висвітлення й інтерпретацію норми Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму, які, на думку автора, є міжнародно-правовим закріпленням одного з принципів сучасного міжнародного фінансового права – заборона фінансування тероризму (більш детально: [16, с. 122–162]).

У врегулюванні спірних ситуацій між суб'єктами міжнародного права з фінансових питань важливу роль відіграють спеціалізовані суди економічного характеру. Так, з метою однотипного застосування угод держав СНД та економічних зобов'язань, що з них випливають, шляхом вирішення спорів з економічних питань у 1992 р. був створений Економічний суд СНД. До компетенції Суду належать вирішення міждержавних економічних спорів (враховуючи фінансові): 1) що виникають при виконанні економічних зобов'язань, передбачених актами СНД і його інститутів; 2) про відповідність нормативних та інших актів держав СНД з економічних питань актам СНД (п. 3 Статуту Економічного суду СНД). Також Суд здійснює тлумачення застосування актів СНД, актів законодавства колишнього СРСР (п. 5 Статуту Економічного суду СНД) [17].

Прикладом тлумачення Судом норм міжнародних договорів з фінансових питань (укладених між країнами СНД) слугує Консультативний висновок Економічного суду Співдружності Незалежних Держав № 01-1/3-11 від 8.02.2012 р., в якому Суд тлумачить положення Договору про створення Міждержавного фонду гуманітарного співробітництва держав-учасниць СНД від 25.05.2006 р., положення Статуту цього Фонду, положення Рішення Ради голів урядів країн СНД про фінансове забезпечення діяльності органів Фонду тощо [18].

До рішень Економічного суду СНД з фінансових питань належить Рішення від 23 березня 2001 р. у справі стосовно валюти, в якій сплачується державне мито. Так, Вищий Господарський суд Білорусі звернувся до Суду із запитом про тлумачення застосування статей 2 та 3 Угоди про розмір державного мита та порядок його стягнення при розгляді господарських спорів між суб'єктами господарювання різних держав від 24.12.1993 р. [19]. Відповідно до статей 2 та 3 Угоди розмір мита становить 10 відсотків від суми позову, а єдиним грошовим еквівалентом при сплаті мита – російський рубль. Причиною розгляду в Суді цієї Угоди стала невизначеність у тлумаченні ст. 3 вказаної Угоди, яка чітко не

визначає можливість використання російського рубля при поданні позову, ціна якого вказана у вільно конвертованій валюті, наприклад, у доларах США. У вказаній справі Суд зазначив, що учасники господарських відносин мають право використовувати будь-яку валюту у розрахунках між собою, проте для сплати державного мита потрібно використовувати національну валюту держави суду згідно з національним законодавством, оскільки Угода не встановлює процедуру перерахунку ціни позову з вільно конвертованих валют на державну валюту країни суду в СНД [20, с. 177–178]. На думку Б. Остроухова (B. Ostrouhov), дане рішення демонструє обмеження впливу міжнародного права на публічно-правову надбудову валютних відносин держав, ілюструючи реалізацію права на захист державної валюти в аспекті оплати за публічно-правові послуги державних органів [20, с. 178].

Вбачається, в Економічному суді СНД таке «обмеження впливу міжнародного права» набагато глибше, ніж зазначив учений. Так, аналіз змісту Статуту Економічного суду СНД свідчить про відсутність у його положеннях жодного посилання на норми і принципи міжнародного права. Будь-яке рішення Суду за результатами розгляду спору «повинно відповідати положенням угод та інших актів Співдружності Незалежних Держав...» (п. 4 Статуту) [17]. Тобто у випадку, якщо акти СНД є такими, що не відповідають міжнародним економічним принципам та міжнародному праву в цілому, це ніяк не впливає на рішення Суду. Основний критерій правомірності дій держав СНД в економічних відносинах – відповідність актам СНД. За таких умов є підстави ставити під сумнів поширення міжнародних економічних принципів на регіональний економічний правопорядок СНД та існування правових механізмів їх захисту в Економічному суді СНД. У даному контексті О. Ковальов зазначає, що повноваження Суду вирішувати питання щодо відповідності внутрішньодержавних нормативних актів договорам, укладеним у рамках СНД, навряд чи правомірні [21, с. 321].

У цілому наявність регіонального економічного суду є правовим «благом» для держав-учасниць [20, с. 158] з двох причин: по-перше, в суді економічної предметної спрямованості справи розглядаються кваліфікованими спеціалістами з міжнародного економічного права; по-друге, в суді регіонального характеру членами виступають держави зі схожою правовою традицією та моделлю національної економіки, яка притаманна даному регіону. Але у даному разі Суд не виконує роль ефективного інструменту правового механізму дотримання законності в економічному просторі СНД.

Слід зазначити, що в цьому регіоні з 2010 р. по 2014 р. діяв Суд Євразійського економічного співтовариства. Він виконував такі функції: одноманітне застосування Договору про заснування Євразійського економічного співтовариства та інших договорів, що діють у рамках ЄврАзЕС; розгляд спорів економічного характеру, що виникають між державами-членами ЄврАзЕС з питань реалізації рішень органів ЄврАзЕС і договорів, що діють у рамках ЄврАзЕС; надання щодо них роз'яснень і висновків (ст. 13 Статуту Суду ЄврАзЕС [22]). Приміром, предметом розгляду в Суді були положення Угоди про узгоджені

принципи валютної політики [23], які укладені між такими країнами ЄврАзЕС, як Росія, Білорусь і Казахстан у 2010 р. Даний Суд припинив своє існування разом з Євразійським економічним співтовариством у 2014 р.

Важливу роль у забезпеченні законності в рамках регіонального правопорядку Європейського Союзу здійснює Суд Європейського Союзу. «У правовій системі Європейського Союзу, – зазначає Т. Комарова (Т. Komarova), – керівна роль у застосуванні та тлумаченні права ЄС належить Суду ЄС, який забезпечує однакове тлумачення цього права задля розвитку інтеграції. Саме Суд ЄС визначив статус європейського правопорядку та його співвідношення з національними та міжнародним правопорядками» [24, с. 220]. На думку М. Микієвича (М. Mykiiévych) та І. Яворської (І. Yavorska), «внаслідок реалізації Судом функції тлумачення права ЄС забезпечується деталізація норм установчих договорів, формування принципів права ЄС, як керівних засад функціонування правової системи Європейського Союзу, розвиток окремих положень актів вторинного права ЄС» [25, с. 18]. Рішення Суду ЄС сприяють забезпеченню однорідної імплементації уніфікованих норм, включаючи фінансово-правові норми, що містяться в актах первинного та вторинного права ЄС.

В африканському регіоні з 1994 р. функціонує Суд Економічного і валютного співтовариства держав Центральної Африки [26] (Economic and Monetary Community of Central Africa (СЕМАС)). До компетенції Суду СЕМАС належить дві групи питань Суду: юридичний контроль за діяльністю СЕМАС та витрачання бюджету СЕМАС. Така предметно-функціональна спрямованість Суду зумовила його відповідну структуру, яка має Юридичну палату для вирішення спорів і Рахункову палату, що здійснює контрольно-аудиторські функції щодо перевірки виконання бюджету СЕМАС. Договір про створення СЕМАС від 1994 р. не містить положень про суверенітети країн-членів, при цьому правові акти, які приймаються СЕМАС, включаючи рішення Суду СЕМАС, встановлюють права й обов'язки приватних осіб і підлягають пріоритетному застосуванню органами влади держав-членів [27, с. 393]. Предметна компетенція органів СЕМАС охоплює переважно всі питання функціонування державної економіки: переміщення товарів, робіт і послуг, фінансову і валютну політику, гармонізацію законодавства та інше. Суд СЕМАС поряд з іншою міжнародною судовою інституцією Африки – Судом Економічного співтовариства держав Західної Африки – «забезпечують виконання норм міжнародного права» [20, с. 164] та підтримують міжнародний фінансовий правопорядок у цьому регіоні.

Окрім вирішення міждержавних конфліктів шляхом судового розгляду, ст. 33 Статуту ООН передбачає серед іншого і такий мирний шлях вирішення спорів, як міжнародний арбітраж [5]. Відповідно до Конвенції про мирне розв'язання міжнародних зіткнень від 1907 р. [4] до предмета міжнародного третейського суду належить вирішення спорів між державами (ст. 37 Конвенції), які для вирішення спорів, що виникли або можуть виникнути, укладають відповідну угоду про третейський суд (ст. 39 Конвенції). Особливим видом між-

народного арбітражу є Постійна палата третейського суду, створена Гаазькими конвенціями 1899 і 1907 р.

У прикінцевих положеннях майже усіх міжнародних договорів з фінансових питань містяться положення про порядок вирішення спірних ситуацій між сторонами договору щодо його виконання. Ці положення різняться за своїм формулюванням, ступенем деталізації та обсягом відповідних положень, проте в більшості своїй вони фіксують домовленість сторін вирішувати спори в арбітражному суді. Статтею 24 Конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму від 1999 р. передбачено, що будь-який спір між двома і більше державами-учасницями щодо тлумачення або застосування конвенції, який не може бути врегульований шляхом переговорів протягом розумного періоду часу, буде вирішений шляхом арбітражу, а у разі неможливості домовитись про організацію арбітражу (протягом шести місяців з дня звернення з проханням про арбітраж) будь-яка сторона спору може передати спір у Міжнародний Суд [15]. Подібний порядок вирішення спірних питань також передбачений ст. 48 Конвенції Ради Європи «Про відмивання, виявлення, вилучення та конфіскацію доходів від злочинної діяльності» [28].

Стаття 5 Угоди між Урядом України і Урядом Сполучених Штатів Америки про сприяння капіталовкладенням від 1992 р. містить положення, що будь-який спір між сторонами щодо тлумачення угоди, який, на думку однієї зі сторін, торкається питання міжнародного публічного права, що виникає з будь-яким проектом або діяльністю, стосовно якої було надано покриття, буде (за неможливості врегулювання за взаємною згодою) переданий до арбітражного суду [29].

Відповідно до ст. XXIX Статуту Міжнародного валютного фонду «при виникненні спору між Фондом і державою, що вийшла з нього, або між Фондом і будь-якою державою-членом під час ліквідації Фонду, такий спір передається на арбітраж у третейський суд...» [30]. Аналогічний порядок вирішення спірних ситуацій між МБРР і державою передбачений ст. IX Статті Угоди 1945 р. (Про Міжнародний банк реконструкції та розвитку) [31].

Фінансова угода між Україною та Європейським інвестиційним банком від 2015 р. передбачає, що спірні ситуації, які не можуть бути вирішені мирною домовленістю, передаються до арбітражного суду згідно з Арбітражним регламентом Комісії ООН з права міжнародної торгівлі (ст. 11) [32].

В окремих міжнародних фінансових договорах порядок розгляду спорів зазначається в загальних рисах – з посиланням на процедури, що «передбачені міжнародним правом» (ст. 10 Угоди про створення Платіжного союзу держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав [33]), або ж взагалі не згадуються в угодах – це притаманно всім угодам про уникнення подвійного оподаткування (наприклад, Конвенція між Урядом України і Урядом Французької Республіки про уникнення подвійного оподаткування та попередження податкових ухилень стосовно податків на доходи і майно від 1997 р. [34]) та деяким іншим кредитним угодам (наприклад, Кредитна угода про Позику на

розвиток підприємств між Україною та Міжнародним банком реконструкції та розвитку від 11.07.1996 р. [35]).

Правовий аналіз способів вирішення спірних питань між суб'єктами міжнародного фінансового правопорядку, що передбачаються в міжнародних договорах, свідчить про відсутність єдиного механізму врегулювання спорів з фінансових питань. Це наштовхувало науковців, політиків і фінансистів на різних етапах розвитку міждержавних фінансових відносин на думку про створення міжнародної судової інституції з фінансових питань.

Ще у 1935 р. питання створення міжнародного суду з позик порушувалось голландською делегацією перед Асамблеєю Ліги Націй, оскільки уряди країн-кредиторів не мали впевненості щодо компетентності судів, які розглядали спори з договорів позики. Відповідно до цієї ініціативи був створений комітет з вивчення договорів про міжнародні позики, доповідь якого (у 1939 р.) містила, зокрема, положення передбачати в договорах застереження про вирішення спорів третейським судом, що підлягає призначенню Президентом ППМП. Також у доповіді зазначалось, що складнощі юридичного характеру можуть бути вирішені тільки у разі прийняття конвенції про заснування міжнародного суду з позик, компетенція якого б поширювалася на всі міжнародні позики [27, с. 40].

Професор Гарвардського університету Менлі О. Хадсон (Menli O. Hadson) (суддя ППМП) у 1947 р. висловив думку щодо створення спеціалізованих судів, зокрема міжнародних торгових судів, міжнародного суду з позик та інших [36]. Ідея диференціації міжнародного правосуддя на сьогодні частково втілена в життя шляхом створення Міжнародного кримінального суду, Міжнародного суду екологічного арбітражу та примирення тощо.

Стрімке зростання обсягів транскордонних рухів фінансових коштів в умовах глобалізації є наслідком реалізації міжнародних фінансових угод, кількість яких неухильно зростає. Така тенденція зумовила об'єктивну необхідність у створенні міжнародно-правового центру вирішення спірних питань у сфері фінансів шляхом заснування централізованої спеціалізованої міжнародної судової інституції фінансового характеру. У міжнародно-правовій літературі зустрічаються думки щодо необхідності створення Міжнародного фінансового суду. Так, Б. Остроухов (B. Ostrouhov) вважає, що «на сучасному етапі розвитку міжнародного права для розгляду міжнародних фінансово-правових спорів міжнародним судом спеціальної компетенції може бути створений Міжнародний фінансовий суд», напрямки діяльності якого охоплювали би всю фінансову сферу міждержавних відносин (а не тільки відносини з питань позики) [20, с. 164].

Відкриття у січні 2012 р. в Гаазі Міжнародного фінансового трибуналу [37] стало позитивним кроком у підвищенні ефективності арбітражного судочинства у фінансовій сфері. До роботи Міжнародного фінансового трибуналу залучено майже сотню відомих експертів у сфері фінансів з різних країн світу, що робить його незалежним арбітром у складних фінансових спорах між компаніями, які діють на глобальних ринках. Наступним кроком в умовах зростання системних фінансових ризиків, що загрожують світовими фінансовими кризами, може

статі заснування Міжнародного фінансового суду. На фоні посилення міждержавної координації у сфері фінансів, що має місце після світової фінансової кризи 2008 р., Міжнародний фінансовий суд може стати одним із правових запобіжників систематичних порушень міжнародного фінансового права, що дестабілізують міжнародний фінансовий правопорядок.

Висновки. Не створюючи нових міжнародно-правових фінансових норм, міжнародні судові рішення виступають як додаткове джерело міжнародного фінансового права, яке, не володіючи самостійністю, в поєднанні з іншими джерелами міжнародного права виконує такі функції: 1) нормативно-встановну – шляхом *opinio juris* існуючих звичаїв у міждержавній практиці у фінансовій сфері трансформує їх у міжнародно-правові звичаєві норми; 2) нормативно-підтверджувальну – підтверджує правову норму міжнародної угоди між суб'єктами міжнародних фінансових правовідносин, з приводу якої виникла спірна ситуація.

Міжнародним судовим рішенням (включаючи ті, що стосуються фінансових питань) притаманні такі ознаки: 1) локальність (обов'язковість тільки для сторін, які беруть участь у справі, і тільки у даній справі); 2) ситуативність і незапланованість появи; 3) неупередженість (у силу відсутності політичного інтересу у суддів); 4) авторитетність (до складу міжнародних судів входять загальноновизнані фахівці з міжнародного права).

Список літератури

1. Лазбінник Л. Л., Анісімова М. Ф. Міжнародне фінансове право : навч. посібник. 2-ге вид., онов. і допов. Ірпінь : Університет ДФС України, 2017. 700 с.
2. Плотніков О. В. Вплив міжнародних судових органів права на фрагментацію міжнародного права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2013. 16 с.
3. Буткевич В. Г., Мицик В. В., Задорожній О. В. Міжнародне право. Основи теорії : підручник / за ред. В. Г. Буткевича. Київ : Либідь, 2002. 608 с.
4. II Конвенція про обмеження застосування сили у разі стягнення договірних боргових зобов'язань від 18.10.1907 р., № 995_444. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_444/sr:max25 (дата звернення: 25.06.2021).
5. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду від 26.06.1945 р. № 995_010. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_010 (дата звернення: 29.06.2021).
6. Толстих В. Рішення міжнародних судів. *Міжнародне право*. 2012. № 2. С. 41–54.
7. Brownlie I. Principles of public international law. Oxford University Press, 2003. 745 p.
8. Justice in International Law. Selected Writings of Judge Schwebel Stephen M. Cambridge University Press, 2008. 648 p. URL: <https://www.amazon.com/Justice-International-Law-Selected-Writings/dp/0521072999> (дата звернення: 25.06.2021).
9. Case Concerning the Payment of Various Serbian Loans Issued in France. Judgment №. 14. 12 July 1929. URL: http://www.worldcourts.com/pcij/eng/decisions/1929.07.12_payment1.htm (дата звернення: 21.06.2021).
10. Дело о некоторых норвежских займах. Решение от 6 июля 1957 года. *Краткое изложение решений, консультативных заключений и постановлений Международного Суда 1948–1991 г. ООН*. URL: <https://www.icj-cij.org/public/files/summaries/summaries-1948-1991-ru.pdf> (дата звернення: 21.06.2021).
11. Конвенція про порядок вирішення інвестиційних спорів між державами та іноземними особами від 18.05.1965 р. № 995_060. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_060 (дата звернення: 23.06.2021).

12. Царина М. А. Правовая природа Международного центра по урегулированию инвестиционных споров (МЦУИС). *Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения*. 2017. № 4. С. 106–113.
13. Рамковий договір між Урядом України та Урядом Угорщини про надання кредиту на умовах пов'язаної допомоги від 24.11.2016 р. № 348_001-16. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/348_001-16/page2#n2 (дата звернення: 23.06.2021).
14. Применение Международной конвенции о борьбе с финансированием терроризма и Международной конвенции о ликвидации всех форм расовой дискриминации (Украина против Российской Федерации) [Временные меры]. Постановление от 19 апреля 2017 года. Краткое изложение решений, консультативных заключений и постановлений Международного Суда 2013–2017 годы. ООН. URL: <https://www.icj-cij.org/public/files/summaries/summaries-2013-2017-ru.pdf> (дата звернення: 23.06.2021).
15. Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму від 09.12.1999 р. № 995_518. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_518 (дата звернення: 25.06.2021).
16. Вайцеховська О. Р. Міжнародний фінансовий правопорядок: теоретичні засади та сучасний стан розвитку : монографія. Чернівці : Друк Арт, 2019. 560 с.
17. Положение об Экономическом суде Содружества независимых государств от 06.07.1992 г. URL: http://sudsng.org/download_files/docs/dk17s021p_01.pdf (дата звернення: 20.06.2021).
18. Консультативное заключение Экономического Суда Содружества независимых государств о толковании пунктов 1 и 3 статьи 3 Договора о создании Межгосударственного фонда гуманитарного сотрудничества государств-участников Содружества независимых государств от 25 мая 2006 года, статьи 4, части пятой статьи 9, части четвертой статьи 10, части первой статьи 11, пунктов 1 и 3 статьи 12 Устава Межгосударственного фонда гуманитарного сотрудничества государств-участников Содружества независимых государств, утвержденного Договором от 25 мая 2006 года, пунктов 1 и 3 Решения Совета глав правительств Содружества Независимых Государств о финансовом обеспечении деятельности органов Межгосударственного фонда гуманитарного сотрудничества государств-участников Содружества независимых государств и предельной численности его Исполнительной дирекции от 25 мая 2007 года (с изменениями от 14 ноября 2008 года) от 8 февраля 2012 года № 01–1/3–11. URL: http://sudsng.org/download_files/rh/2012/zk_01-1_3-11_08022012.pdf (дата звернення: 20.06.2021).
19. Угода про розмір державного мита та порядок його стягнення при розгляді господарських спорів між суб'єктами господарювання різних держав від 24.12.1993 р. № 997_895. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_895 (дата звернення: 25.06.2021).
20. Остроухов Б. А. Суверенитет государств в международном финансовом праве (проблемы реализации суверенных прав и международного правосудия) : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.10. Москва, 2011. 230 с.
21. Ковалев А. А. Международное экономическое право и правовое регулирование международной экономической деятельности : учеб. пособие. Москва : Научная книга, 2007. 431 с.
22. Статут Суда Евразийского экономического сообщества от 05.06.2010 г. URL: http://www.consultant.ru/ocument/cons_doc_LAW_103670/f19a828259e8cd58b46dd2705e3fabf1be7a259a/ (дата звернення: 25.06.2021).
23. Соглашение о согласованных принципах валютной политики/ Заключено в г. Москве 09.12.2010. (прекратило действие с 01.01.2015 на основании международного договора от 29.05.2015). URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_113001/ (дата звернення: 25.06.2021).
24. Комарова Т. В. Суд Европейского Союзу та міжнародний правопорядок. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2012. Вип. 108 (Ч. I). С. 219–224.
25. Микієвич М. М., Яворська І. М. Правотлумачна діяльність Суду Європейського Союзу. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2013. Вип. 115 (Ч. II). С. 17–22.
26. Communauté économique et monétaire de l'Afrique centrale. URL: <http://www.cemac.int/publication> (дата звернення: 25.06.2021).

27. Borchard E. State insolvency and foreign bondholders: General Principles. Yale University Press. 2000. 416 p.

28. Конвенція Ради Європи про відмивання, виявлення, вилучення та конфіскацію доходів від злочинної діяльності від 16.05.2005 р. № 994_948. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_948 (дата звернення: 20.06.2021).

29. Угода між Урядом України і Урядом Сполучених Штатів Америки про сприяння капіталовкладенням від 06.05.1992 р. № 840_009. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/840_009 (дата звернення: 20.06.2021).

30. Статті Угоди Міжнародного валютного фонду від 22.07.1944 р. № 995_921. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_921/page (дата звернення: 25.06.2021).

31. Статті Угоди про міжнародний банк реконструкції та розвитку від 1.01.1945 р. №996_028. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/996_028 (дата звернення: 25.06.2021).

32. Фінансова угода між Україною та Європейським інвестиційним банком (проект «Надзвичайна кредитна програма для відновлення України») від 22.04.2015 р. № 971_014. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/971_014/page3?text%FE%F0%E8%F1%E4#w11 (дата звернення: 21.06.2021).

33. Угода про створення Платіжного союзу держав-учасниць Співдружності незалежних держав від 21.10.1994 р. № 997_387. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_387 (дата звернення: 21.06.2021).

34. Конвенція між Урядом України і Урядом Французької Республіки про уникнення подвійного оподаткування та попередження податкових ухилень стосовно податків на доходи і майно від 30.01.1997 р. № 250_001. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/250_001 (дата звернення: 25.06.2021).

35. Кредитна угода про Позику на розвиток підприємств між Україною та Міжнародним банком реконструкції та розвитку від 11.07.1996 р. №996_672. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/996_672?find=1&text=%F1%F3%E4#w11 (дата звернення: 20.06.2021).

36. Хадсон М. О. Международные суды в прошлом и будущем : пер. с англ. Москва : Гос. изд-во иностр. лит., 1947. 392 с.

37. У Гаазі створено міжнародну організацію для розгляду складних фінансових суперечок. *Кореспондент*. 16 січня 2012 р. URL: <https://ua.korrespondent.net/business/financial/1308781-ugaazi-stvoreno-mizhnarodnu-organizaciyu-dlya-rozglyadu-skladnih-finansovih-superech> (дата звернення 03.07.2021 р.).

References

1. Lazebynyk, L.L. (2017). *Mizhnarodne finansove pravo*. Irpin: Universytet DFS Ukrainy [in Ukrainian].

2. Plotnikov, O.V. (2013). *Vplyv mizhnarodnykh sudovykh orhaniv prava na frahmentatsiiu mizhnarodnoho prava. Extended abstract of candidate's thesis*. Odesa [in Ukrainian].

3. Butkevych, V.H., Mytsyk, V.V., Zadorozhnyi, O.V. (2002). *Mizhnarodne pravo. Osnovy teorii*. V.H. Butkevych (Ed.). Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

4. II Konventsiiia pro obmezhennia zastosuvannia syly u razi stiahnennia dohovirnykh borhovyykh zobov'язan vid 18.10.1907 r. № 995_444. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_444/sp:max25.

5. Statut Orhanizatsii Ob'iednanykh Natsii i Statut Mizhnarodnoho Sudu vid 26.06.1945 r. № 995_010. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_010995_444/sp:max25.

6. Tolstykh, V. (2012). *Rishennia mizhnarodnykh sudiv. Mizhnarodne pravo – International law*, 2, 41–54 [in Ukrainian].

7. Brownlie, I. (2003). *Principles of public international law*. Oxford: Oxford University Press.

8. *Justice in International Law. Selected Writings of Judge Schwebel Stephen M.* (2008). Cambridge University Press. URL: <https://www.amazon.com/Justice-International-Law-Selected-Writings/dp/0521072999>.

9. Case Concerning the Payment of Various Serbian Loans Issued in France. 12 July 1929, Judgment №. 14. URL: http://www.worldcourts.com/pcij/eng/decisions/1929.07.12_payment1.htm.
10. Delo o nekotoryh norvezhskih zajmah. Reshenie ot 6 ijulja 1957 goda. *Kratkoe izlozhenie reshenij, konsul'tativnyh zakljuchenij i postanovlenij Mezhdunarodnogo Suda 1948-1991 – Summary of Judgments, Advisory Opinions and Orders of the International Court of Justice 1948-1991*. OON. 1993. URL: <https://www.icj-cij.org/public/files/summaries/summaries-1948-1991-ru.pdf> [in Russian].
11. Konventsia pro poriadok vyrishennia investytsiinykh sporiv mizh derzhavamy ta inozemnyymi osobamy vid 18.05.1965 r. №995_060 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_060.
12. Carina, M.A. (2017). Pravovaja priroda Mezhdunarodnogo centra po uregulirovaniu investicionnyh sporov (MCUIS). *Zhurnal zarubezhnogo zakonodatel'stva i sravnitel'nogo pravovedenija – Journal of Foreign Law and Comparative Law*, 4, 106–113 [in Russian].
13. Ramkovyi dohovor mizh Uriadom Ukrainy ta Uriadom Uhors'hchyny pro nadannia kredytu na umovakh pov'язanoi dopomohy vid 24.11.2016 r. № 348_001-16. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/348_001-16/paran2#n2.
14. Primenenie mezhdunarodnoj konvencii o bor'be s finansirovaniem terrorizma i mezhdunarodnoj konvencii o likvidacii vseh form rasovoj diskriminacii (Ukraina protiv Rossijskoj Federacii) [Vremennye mery]. Postanovlenie ot 19 aprelja 2017 goda. *Kratkoe izlozhenie reshenij, konsul'tativnyh zakljuchenij i postanovlenij Mezhdunarodnogo Suda 2013-2017 gody – Summary of Judgments, Advisory Opinions and Orders of the International Court of Justice 2013–2017*. OON. 2019. URL: <https://www.icj-cij.org/public/files/summaries/summaries-2013-2017-ru.pdf> [in Russian].
15. Mizhnarodna konventsia pro borotbu z finansuvanniam terorizmu vid 09.12.1999 r. №995_518. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_518.
16. Vaitsekhovska, O.R. (2019). Mizhnarodnyi finansovy pravoporiadok: teoretychni zasady ta suchasnyi stan rozvytku. Chernivtsi: Druk Art [in Ukrainian].
17. Polozhenie ob Jekonomicheskom sude Sodruzhestva Nezavisimyh gosudarstv ot 6.07.1992 g. URL: http://sudsng.org/download_files/docs/dk17s021p_01.pdf [in Russian].
18. Konsul'tativnoe zakljuchenie Jekonomicheskogo Suda Sodruzhestva nezavisimyh gosudarstv o tolkovanii punktov 1 i 3 stat'i 3 Dogovora o sozdanii Mezhgosudarstvennogo fonda gumanitarnogo sotrudnichestva gosudarstv-uchastnikov Sodruzhestva nezavisimyh gosudarstv ot 25 maja 2006 goda, stat'i 4, chasti pjat'oj stat'i 9, chasti chetvert'oj stat'i 10, chasti pervoj stat'i 11, punktov 1 i 3 stat'i 12 Ustava Mezhgosudarstvennogo fonda gumanitarnogo sotrudnichestva gosudarstv-uchastnikov Sodruzhestva nezavisimyh gosudarstv, utverzhdennogo Dogovorom ot 25 maja 2006 goda, punktov 1 i 3 Reshenija Soveta glav pravitel'stv Sodruzhestva Nezavisimyh Gosudarstv o finansovom obespechenii dejatel'nosti organov Mezhgosudarstvennogo fonda gumanitarnogo sotrudnichestva gosudarstv-uchastnikov Sodruzhestva Nezavisimyh Gosudarstv i predel'noj chislennosti ego Iсполnitel'noj direktcii ot 25 maja 2007 goda (s izmenenijami ot 14 nojabrja 2008 goda) ot 8 fevralja 2012 goda № 01–1/3–11. URL: http://sudsng.org/download_files/rh/2012/zk_01-1_3-11_08022012.pdf [in Russian].
19. Uhoda pro rozmir derzhavnogo myta ta poriadok yoho stiahnennia pry rozghliadi hospodarskykh sporiv mizh sub'iektamy hospodariuvannia riznykh derzhav vid 24.12.1993 r. №997_895. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_895.
20. Ostrouhov, B.A. (2011). Suverenitet gosudarstv v mezhdunarodnom finansovom prave (problemy realizacii suverennyh prav i mezhdunarodnogo pravosudija). *Candidate's thesis*. Moscow [in Russian].
21. Kovalev, A.A. (2007). Mezhdunarodnoe jekonomicheskoe pravo i pravovoe regulirovanie mezhdunarodnoj jekonomicheskoi dejatel'nosti. Moscow: Nauchnaja kniga [in Russian].
22. Statut Suda Evrazijskogo jekonomicheskogo soobshhestva ot 05.06.2010 g. URL: http://www.consultant.ru/ocument/cons_doc_LAW_103670/f19a828259e8cd58b46dd2705e3fabf1be7a259a/ [in Russian].
23. Soglashenie o soglasovannyh principah valjutnoj politiki/ Zakljucheno v g. Moskve 09.12.2010. (prekratilo dejstvie s 01.01.2015 na osnovanii mezhdunarodnogo dogovora ot 29.05.2015). URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_113001/ [in Russian].

24. Komarova, T. V. (2012). Sud Yevropeiskoho Soiuzu ta mizhnarodnyi pravoporiadok. *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn – Current issues of international relations, issue 108 (part I)*, 219–224 [in Ukrainian].

25. Mykiiievych, M.M., Yavorska, I.M. (2013). Pravotlumachna diialnist Sudu Yevropeiskoho Soiuzu. *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn – Current issues of international relations, issue 115 (part II)*, 17–22 [in Ukrainian].

26. Communauté économique et monétaire de l’Afrique centrale. URL: <http://www.cemac.int/publication>.

27. Borchard, E. (2000). State insolvency and foreign bondholders: General Principles. Yale University Press.

28. Konventsiia Rady Yevropy pro vidmyvannia, vyjavlennia, vyluchennia ta konfiskatsiiu dokhodiv vid zlochnoi diialnosti vid 16.05.2005 r. № 994_948. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_948.

29. Uhoda mizh Uriadom Ukrainy i Uriadom Spoluchenykh Shtativ Ameryky pro spriannia kapitalovkladenniam vid 06.05.1992 r. № 840_009. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/840_009.

30. Statti Uhody Mizhnarodnogo valiutnogo fondu vid 22.07.1944 r. № 995_921. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_921/page.

31. Statti Uhody pro mizhnarodnyi bank rekonstruktsii ta rozvytku vid 01.01.1945 r. № 996_028. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/996_028.

32. Finansova uhoda mizh Ukrainoiu ta Yevropeiskym investytsiinym bankom (proiekt “Nadzvychna kredytna prohrama dlia vidnovlennia Ukrainy”) vid 22.04.2015 r. № 971_014. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/971_014/page3?text%FE%F0% E8%F1%E4#w11.

33. Uhoda pro stvorennia Platizhnogo soiuzu derzhav-uchasnyts Spivdruzhnosti nezaleznykh derzhav vid 21.10.1994 r. № 997_387. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_387.

34. Konventsiia mizh Uriadom Ukrainy i Uriadom Frantsuzkoi Respubliky pro unykennia podviinoho opodatkovannia ta poperedzhennia podatkovykh ukhylen stosovno podatkov na dokhody i maino vid 30.01.1997 r. № 250_001. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/250_001.

35. Kredytna uhoda pro Pozyku na rozvytok pidpriemstv mizh Ukrainoiu ta Mizhnarodnym bankom rekonstruktsii ta rozvytku vid 11.07.1996 r. № 996_672. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/996_672?find=1&text=%F1%F3%E4#w11.

36. Hadson, M.O. (1947). Mezhdunarodnye sudy v proshlom i budushhem. Moscow: Gos. izd-vo inostr. lit. [in Russian].

37. U Haazi stvoreno mizhnarodnu orhanizatsiiu dlia rozghliadu skladnykh finansovykh superechok. (2012). *Korespondent – Correspondent*. 16 sichnia 2012 r. URL: <https://ua.korrespondent.net/business/financial/1308781-u-gaazi-stvoreno-mizhnarodnu-organizaciyu-dlya-rozglyadu-skladnih-finansovih-superech>.

Vaitsekhovska O., Doctor in Law, Associate Professor, Associate Professor of the Department of European and Comparative Law, Law Faculty, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Ukraine, Chernivtsi.

e-mail: o.vaitsehovska@chnu.edu.ua ; ORCID 0000-0002-2313-033X

Chepel O., PhD in Law, Associate Professor, Associate Professor of the Department of European and Comparative Law, Law Faculty, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Ukraine, Chernivtsi.

e-mail: o.chepel@chnu.edu.ua ; ORCID 0000-0001-5995-7569

The role of international courts’ decisions in the system of sources of international financial law

The paper deals with the analysis of the legal nature of international courts’ decisions and their impact on the international financial legal order. The author claims that decisions of international courts,

creating no new international legal financial norms, act as an additional source of international financial law, having no autonomy, and in combination with other sources of international law, performs the following functions: 1) regulatory-prescriptive (via opinio juris of existing traditions in interstate practice in the financial sphere transforming them into international customary law); 2) regulatory-affirming (confirming the legal nature of the international agreement between the subjects of international financial relations which caused a disputable situation).

The judicial practice on financial issues and specificity of functioning of such judicial institutions as the Permanent Court of International Justice, the International Court of Justice, the CIS Economic Court, the Court of Justice of the European Union, the Court of Justice of the Central African Economic and Monetary Community, etc. are examined. The features of the provisions of international agreements on financial issues regarding the procedure for resolving disputes between the parties of the agreement about its implementation are analyzed.

The paper explores particularities of the origin and development of the idea of the creation of an international financial court. Amid modern processes of the rapid growth of the amount of cross-border financial flows in the context of globalization, which is the consequence of the implementation of numerous international financial agreements, the idea of creation of an international financial court, which was first suggested in 1935, due to the complexity of legal nature of interstate financial disputes, is an objective necessity.

The following features intrinsic to decisions of international courts (including decisions on financial issues) have been identified: 1) locality (binding only on the parties involved in the case, and only in the current case); 2) situatedness and unprompted appearance; 3) impartiality (due to the judges' lack of political interest); 4) authority (international courts include generally recognized experts in international law).

Keywords: decisions of the international court; the International Court of Justice; sources of international financial law.

Рекомендоване цитування: Вайцеховська О. Р., Чепель О. Д. Роль рішень міжнародних судів у системі джерел міжнародного фінансового права. *Проблеми законності*. 2021. Вип. 155. С. 254–272. doi: <https://doi.org/10.21564/2414-990X.155.238447>.

Suggested Citation: Vaitsekhovska, O., Chepel, O. (2021). Rol rishen mizhnarodnykh sudiv u systemi dzherel mizhnarodnoho finansovoho prava [The role of international courts' decisions in the system of sources of international financial law]. *Problemy zakonnosti – Problems of Legality, issue 155*, 254–272. doi: <https://doi.org/10.21564/2414-990X.155.238447> [in Ukrainian].

Надійшла до редколегії 06.08.2021 р.

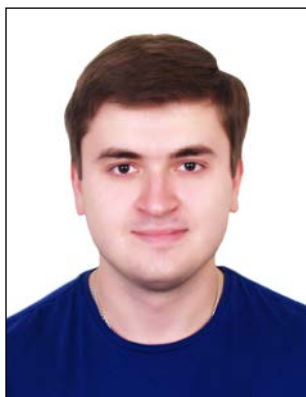
Pankov Yevhenii,

*PhD candidate,
Tilburg University, Netherlands
e-mail: y.pankov@tilburguniversity.edu
ORCID 0000-0002-8343-2655*

Filipskykh Olha,

*Student, Economic Law Faculty,
Yaroslav Mudryi National Law University,
Ukraine, Kharkiv
e-mail: o.i.filipskyh@nlu.edu.ua*

Boichuk Dmytro,

*PhD in law, senior lecturer,
European Union Law Department,
Yaroslav Mudryi National Law University,
Ukraine, Kharkiv
e-mail: d.s.boychuk@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0001-7967-4443*

doi: 10.21564/2414–990X.155.243720
UDC 341

PROBLEMS OF THE ENVIRONMENTAL LAW OF THE EUROPEAN UNION

The problem of ecology is one of the most common problems of the twenty-first century. No country is immune: no country has better military equipment, no country with low inflation, no country with “perfect” legislation.

The purpose of the article was to clarify legislative issues: European Union legislation was outdated, general and lacking in specificity. To address these problems, this article uses different approaches to the definition of environmental security, which makes it necessary to change the concept and the actions within which the definition is adopted.

The article goes on to discuss the position of realists who argue that environmental security cannot be set because of lack of accountability “the importance” of the issue of “high” issues. Thus, the paper refers to the emergence of environmental security and its long path. This article contains the following changes and provisions: Brundtland Committee (1987), Convention on the Conservation of Nature and Natural Habitats in Europe (1979), International Tropical Timber Agreement (1983) as well as the Convention on Long-range Transboundary Air Pollution (1979), the Maastricht Treaty (1992), the Hazardous Substances Directives, the impact of EU measures on the environment and the Animal Protection Directive.

In addition, the article exposes Programs designed to ensure and regulate environmental safety. The report of the European Environment Agency was also reviewed and a comparative analysis of the data contained in the report and the British Broadcasting Corporation estimates was made.

The authors draw attention to several directives, calling them “triumvirate”, which provide the basis for countries to regulate some environmental legislation.

Almost in the end of the paper the authors pay attention to the phenomenon of environmental ethics, which is a consequence of imperfect legislation.

In its conclusion, the article states that the problems that arise from the lack of accountability of legal acts of a real environmental situation occur in the member states, taking into account the special case of the European Union.

Keywords: Environmental security; Environmental policy; European Union; Environmental law.

Панков Є., аспірант, Університет Тілбургу, Нідерланди.

e-mail: y.pankov@tilburguniversity.edu ; ORCID 0000-0002-8343-2655

Філіпських О., студентка господарсько-правового факультету, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна, м. Харків.

e-mail: o.i.filipskyh@nlu.edu.ua

Бойчук Д., кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри права Європейського Союзу, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна, м. Харків.

e-mail: d.s.boychuk@nlu.edu.ua ; ORCID 0000-0001-7967-4443

Проблеми екологічного права Європейського Союзу

Проблема екології — одна з найпоширеніших проблем XXI ст. Жодна країна не є винятком: ні країни з кращою військовою технікою, ні країни з низькою інфляцією, ні країни з «ідеальним» законодавством.

Мета статті — з’ясування законодавчих аспектів екологічних проблем Європейського Союзу: законодавство Європейського Союзу було застарілим, загальним, йому бракувало конкретики. Автори статті використовують різні підходи до визначення екологічної безпеки, що змушує змінювати поняття і дії, в межах яких прийнято її визначення.

Ця стаття — продовження обговорення позицій реалістів, які стверджують, що екологічна безпека не може бути другорядним питанням порівняно з іншими проблемами міжнародного чи глобального характеру. Таким чином, стаття присвячена виникненню екологічної безпеки та її

тривалому шляху розвитку. Проаналізовано норми, що містяться в різних актах: Brundtland Committee (1987), Convention on the Conservation of Nature and Natural Abitions in Europe (1979), International Tropical Timber Agreement (1983) а також Convention on Long-Rrange Transbrange Air Pollution (1979), Maastricht Treaty (1992), The Hazardous SubDirectives, European Council Directive concerning the protection of animals kept for farming purposes та вплив заходів ЄС на навколишнє середовище.

Крім того, висвітлено програми щодо забезпечення та регулювання екологічної безпеки. Також було вивчено звіт Європейського агентства з навколишнього середовища та зроблено порівняльний аналіз даних, що містяться в звіті та оцінках British Broadcasting Corporation.

Автори звертають увагу на низку директив, називаючи їх «тріумвіратом», які слугують основою для країн з метою регулювання окремих аспектів екологічного законодавства.

Указано на існування феномену екологічної етики як наслідкові недосконалого законодавства. Підсумовано, що проблеми, що виникають через невідповідність правових актів реальній екологічній ситуації, виникають у всіх державах-членах, з урахуванням специфіки правового регулювання на рівні Європейського Союзу.

Ключові слова: екологічна безпека; екологічна політика; Європейський Союз; екологічне право.

Problem setting. The problem of ecology has always been relevant, but over the past decade (record snowfall in France and Spain in 2017–2018, floods in Germany and Belgium in 2021 and hundreds of other environmental disasters) it has become even more actual. By analyzing all the scientific works listed above, one can see that the problem is acute one is now governed primarily by the laws of the last century.

When it comes to regulating environmental safety, any state faces a host of problems with no regulation, outdated regulation or the precedent-setting nature of the incident.

The environment is one of the most dynamic areas. Scientific discoveries, ecological catastrophes, the need for the conscious consumption, are all the engines of an environmental situation in the world that needs to be protected and regulated.

What could governments do to meet the new challenges? Above all, they should recognize that many forms of environmental impoverishment constitute a special category of international relations.

The challenges are unlike any of the past that humanity has faced. They go beyond established diplomacy and international relations. By attacking the strategic interests of individual countries, they prove that they are generally immune to a standard response to serious threats, such as military force. Launching a fighter plane will not solve the problem of global warming, as well as sending tanks – to counter the advance of the desert, or launching the smartest rocket – to solve the problem of icebergs melting, leading to a rise in sea level.

Analysis of recent research and publications. In considering the issue of environmental safety, several scientific papers have been considered, focusing on the revelation of the European Union's policy on environmental safety [1; 2; 3; 4; 5; 8; 9; 12]. In addition, the Convention on the Conservation of Nature and Natural Habitats in Europe (1979), the International Tropical Timber Agreement (1983), as well as the Convention on Long-range Transboundary Air Pollution (1979), the Maastricht Treaty (1992), the Hazardous Substances Directives, the impact of

EU measures on the environment and the Animal Protection Directive, Treaty on European Union. (1992) regulate relations in the mentioned sphere.

Among other things, the article used the reports of the Brundtland Commission and European Environment [6; 14]. Among other things, the authors address to the statistics that are contained in the BBC article [15]. Scientific papers are then used on directives [17; 18; 20] as well as on environmental ethics [21]. In conclusion, the authors argue their position with the management [16] and the project [19].

Statement of the article objective. The article is intended to consider scientific and legislative approaches to regulating the issue of European Union environmental safety legislation.

Presentation of the main body of the article. Analysis of the legislation of the European Community in the field of environmental protection is important for the further improvement and enhancement of the effectiveness of the environmental legislation of Ukraine. Currently, there is a transfer from the era of confrontation and confrontation between the two socio-economic systems, to the era of ecological limits and restrictions of an ecological nature [1].

First of all, we are interested in environmental security policies and their legislative implementation. From the historical point of view of the emergence of the concept of environmental safety, consideration is irrelevant, since for us the legal side of the issue is more important. So we go directly to the definition of environmental safety.

The environmental security is the relative public safety from environmental dangers caused by natural or human processes due to ignorance, accident, mismanagement or design and originating within or across national borders, according to the AC/UNU Millennium Project [2].

This is not the only one definition, and the term “environmental safety” is defined differently in every other law, project, treaty, and so on. For example, “scientific problems related to environmental security including the reclamation of contaminated military sites, regional environmental problems and natural and man-made disasters; affordable cleanup technologies are of particular interest” – such a definition is to be contained in NATO Science Programme 1997.

These two definitions are not contradictory, but complementary, reinforcing and envisioning environmental safety. Many other definitions could be found in the same AC/UNU Millennium Project, US Department of Defense (1996) and dozens of other acts. In the end, we only detail the range of regulated issues that are subject to environmental protection.

In any case, the definitions lead us to two approaches of considering environmental safety as “all roads lead to Rome”.

Depending on the central subject for which a definition is to be established, two approaches could be distinguished:

– Environmental security: the main challenge is related to global environmental change, with an emphasis on the interaction between ecosystems and humanity, the impact of global environmental change on environmental degradation, the impact

of increased social demands on resources, ecosystem services and environmental benefits;

– Human security: this approach addresses various aspects of security, such as social or political security. In this context, the values at risk are people's survival and quality of life [3, p. 1351].

Both are extremely important, but the article focused on the first pillar, which is directly related to the second.

Despite the existence of a numerous definitions of environmental safety, there is a position as to why such a notion is questionable. The two main arguments against treating the environment as a security issue come from Realists and from those who warn against the problematic consequences that the notion of security entails. Realists tend to view the environmental issue as a matter of “low politics”, at a time when security is a matter of “high” politics [4, p. 587].

We do not support this position, as the absence of environmental security could lead to deaths as much as war. Even in environmentally safe countries, environmental mortality can be as high as 12 per cent.

The most important part of this work is to find the range of issues that should be regulated. We have thus moved on to the issue of regulations designed to protect the environment from human influence and to minimize through legal instruments the harm that the environment “causes” to people.

The meta-issue of environmental security began to be understood in the mid-1980s, when the Brundtland Commission included a chapter on this issue in its final report: “The environmental problems of the poor will affect the rich as well in the not too distant future, transmitted through political instability and turmoil” [5, p. 4, 5].

The first step in environmental protection was taken by the European Community in 1972 with the adoption of the first of four successive action programmes based on vertical and sectoral approaches to environmental problems [6].

These programmes were in operation from 1972 to 1992. During the period of implementation of these programmes, some two hundreds acts were adopted within the Community aimed at limiting pollution and introducing minimum standards for waste collection and disposal, water and air pollution [7].

Unfortunately, the problems highlighted in these programmes and acts have only not been solved, but have also become more global and wide-ranging.

Returning to the issue of the European Union's adoption of the environmental issue, the new area of integration was largely regulated by directives. The European Union has acceded to a number of major international environmental conventions, such as the Convention for the Protection of European Wildlife and Natural Habitats (1979), the International Tropical Timber Agreement (1983) as well as the Convention on Long-range Transboundary Air Pollution (1979) [8].

The adoption of the Maastricht Treaty, which gave environmental protection the status of a policy, could be considered as the next significant step in this area, mainly

in TITLE XVI [9]. Three environmental declarations have been adopted as annexes to the Maastricht Treaty: the Directives on Harmful Substances; the Impact of EU Measures on the Environment; and the Directive on the Protection of Animals.

The European Union's Sixth European Action Plan, also adopted in 2001, had identified four areas of European environmental policy: climate change, nature and health, quality of life, natural resources and waste. The action plan identifies seven key areas of greatest vulnerability: air pollution, resource management, land protection, waste management, urban environment, sustainable use of pesticides, marine environment (Sixth Environmental Action Programme, 2001) [10]. On the basis of the sixth Action Plan, the Strategy for Sustainable Development for the European Union was adopted, setting common goals and concrete actions for seven areas that were recalled earlier by the priorities for the period 2001-2010 (European Strategy for Sustainable Development, 2001) which provides a comprehensive framework for European Union policies and strategies [11, p. 18; 12, p. 13].

In cases when it is not clear why we have only looked at the first and sixth programs, it is worth noting that the first one is painful to understand the beginning of the path of environmental policy-making, while the sixth is the Union's response to more contemporary problems.

Today it is 2021, and legislative acts and programs remain relevant. Moreover, the problems identified in these documents are expanding and are hardly solved.

Referring to the European Environment Agency's report "Europe's Environment: State and Prospects 2020", some problems are not solved even before 2050.

There are many factors. First, despite the successes (as the Agency puts it) in addressing environmental problems, they remain significant. In addition, some important problems have been slowed down, for example, in the reduction of greenhouse gas and pollutant emissions in industry, in the reduction of waste generation, improving energy efficiency and increasing the share of renewable energy sources. This means that incremental improvements are not enough, environmental policies need to be more actively implemented in order to achieve full results.

If one looks at the problems that are solved, he/she probably does not agree that the problem is solved. It's about the law and the facts. For example, this could be seen in the category of effects of air pollution on human health and well-being.

At the same time, "about 12% of deaths are related to pollution" [13]. This includes air pollution. These figures even date back to one year. It is not a matter of manipulation or distortion; the authors simply wish to draw attention to what Agency considers a solution to the problem.

Returning to the topic of the article, the remaining regulatory framework that governs the issue of environmental safety is the domestic legislation of the European Union member States. The essence of domestic legislation is that the principles contained in the 1996 Treaty of Amsterdam form the basis of the legislative acts. These principles are as follows:

– the principle of proactive action, according to which community action is aimed at preventing, preventing pollution or other damage to the environment, the threat of which must be taken into account in advance of a decision;

– the precautionary principle according to which the absence of scientific research on a particular issue cannot be a reason for revoking or delaying EU measures to prevent pollution; it is not always possible to predict negative impacts on the environment with great precision; but even in such cases where there is a hypothetical possibility of an environmental infringement, appropriate environmental protection measures should be applied;

– the principle of environmental remediation and compensation, which obliges, in cases where it is impossible to avoid harm, to minimize it, to limit its spread and then to eliminate it as soon as possible;

– the principle that the guilty party pays compensation, that is, the costs of preventive measures, cleaning and compensation for pollution are borne by the guilty parties; this principle reflects a tendency to favour market-based financial incentives over administrative injunctions [9].

In view of the above, it may be concluded that the Principles themselves contain provisions that are common to all member countries of the Union. Thus, the question of permanent fires in Portugal, for example, is exclusively regulated by acts adopted by the Portuguese Government.

Among other things, we think we need to look at another component of EU legislation - the directives. They tend to be narrow-minded and address specific issues. Because of this, there are many directives.

It makes sense to start with a Directive 2003/4/ECon. Before we look at this directive, we need to remember the history of it. The 2003 Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-making and Access to Justice in Environmental Matters (Aarhus Convention) was adopted at the Fourth Ministerial Conference as a key to the development of the directive “Environment for Europe” in Aarhus, Denmark, on 25 June 1998 [16].

The Aarhus Convention is a new type of environmental agreement. This Convention links environmental rights to human rights, recognizing that we have obligations to future generations.

The Aarhus Convention’s obligations on access to information have been transposed to the EU through Directive 2003/4/ECon on public access to environmental information and the repeal of Directive 90/313/EEC, which establishes a legal regime for access to information on environmental matters in the EU [17].

Although the 2003 Directive lays down the obligations of Member States with regard to access to information relating to environmental information received by EU institutions and/or bodies, which seems to constitute, to some extent, a dual legal regime, on the one hand: Regulation 1367/2006 on the application of the Aarhus Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-making and Access to Justice in Environmental Matters to Community Institutions

and Authorities, and regulation 1049/2001 on public access to documents of the European Parliament, the Council and the Commission.

Given the time that directive was adopted, it was an incredibly big step towards improving environmental legislation.

We think it's appropriate to look at some more directives. But some spoilers: the directives for today's date are old.

More generally, EU environmental legislation may affect national procedures and procedural instruments aimed at ensuring the effectiveness of the relevant protection. An in-depth understanding of the relevant criteria of legality and interest in measures to guarantee broad access to justice in this area. For example, it may be recalled as in article 16 of Directive 2008/1/EC of 15 January 2008 on integrated pollution prevention, according to which EU Member States should provide appropriate procedures (including the application of the precautionary principle) [18 p. 188].

The Directive is intended to improve environmental permitting systems, eliminate existing problems and shortcomings, and define the framework for the control of pollution by large industrial enterprises in the main sectors of the European Union economy; as well as simplifying the regulatory system for industries that contribute little to environmental pollution, thereby reducing the administrative burden and related costs of preparing, harmonizing and reviewing the relevant documentation [19 p. 8].

And perhaps another "young" directive adopted in 2010 - Industrial Pollution Directive 2010/75/EC (on integrated pollution prevention and control) or Directive IED, which is intended to replace existing Directive 2008/1/EC.

This "triumvirate" provides more information about pollution, how to solve the problem and how to inform the population about the problems.

But, as mentioned earlier, there are many more documents more narrowly directed. For example, Directive 91/157 on batteries and accumulators containing dangerous substances, Directive 2002/96 on old electrical and electronic devices, Directive 2003/96 on the restructuring of the pan-European framework for the taxation of energy products and electric current, Directive 91/692 on the harmonization and advisability of reporting on the implementation of certain environmental directives and many alike (and not entirely) [20].

Thus, it could safely be said that in the environmental sphere of EU legislation, directives are of marginal importance, but not of the former, as the programmes influence more on solving problems. Unfortunately, the guidelines were created as a response to the problems of the past decade, and are no longer relevant. Rather, the provisions contained therein can serve as a basis for EU Member States.

And looking at all of these things, we can't ignore a relatively new phenomenon, which is environmental ethics. It is linked very mediocre to EU law, but ignoring it makes no sense. By focusing on environmental protection, environmental ethics are not limited to concepts of moral philosophy and environmental considerations. It addresses a range of interacting factors related to nature conservation, including

economic, political, social and cultural issues. For this reason, she actively uses the conclusions and methods of various disciplines – economic theory, political science, sociology, psychology, etc. works on a wide interdisciplinary field [21, p. 101].

To our regret, the list of issues of environmental ethics is also tending to increase: while researchers were interested in wildlife conservation issues only recently, in recent years they have become more concerned with social issues, generated by an artificial, not natural environment. This shift from plant and animal problems to society is due to the fact that wildlife areas continue to shrink and settlements continue to grow. More and more people on the planet live in urban agglomerations and have little opportunity to see the pristine nature of civilization.

We believe that this is already a negative trend: to find a way to solve problems, while the scale of problems is only growing. Perhaps the problem is a delayed response, perhaps a wrong approach, perhaps a lack of visibility of the problem, perhaps a lack of control by governing bodies, perhaps in legislation. On the basis of the realities of the twenty-first century, there is an aggregation of all the above.

Conclusions. Thus, legislation of the European Union still does not regulate all issues, with a normative definition of environmental safety for about 40 years. Every environmental safety issue is regulated either by the acts of the last century or by the internal laws of member – countries.

Therefore, the main problem is the discrepancy between the problems and the legal way of solving the problem. A report by the European Environment Agency is also available to confirm this.

The next challenge is the principles on which the environmental acts of the European Union are based. On the one hand, they are of a general nature, which does not create colesia, but on the other hand “compel” countries to regulate similar environmental problems in different ways, in cases of lack of regulation.

And “cherry on the cake” are directives that have long been adopted, like other EU regulations, which create a similar problem of outdated legislation. We believe that we should either update the guidelines by adapting them to modern times or adopt new ones to replace the old ones.

References

1. Kalynychenko, P.A. (2001). *Sovremennye tendencii v razvitii ekologicheskogo prava ES. Materialy seminarov «Prepodavaniye prava Evropeyskogo Soyuzha v rossiyskikh VUZakh», issue II, 207-211.* URL: <https://eulaw.edu.ru/publikatsii/stati-po-pravu-evropejskogo-soyuzha/sovremennye-tendentsii-v-razvitii-ekologicheskogo-prava-es-p-a-kalinichenko/> [in Russian].
2. Glenn, J.C., Gordon, T.J., Perelet, R. (1998). *Defining Environmental Security: Implications for the U.S. Army.* URL: <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA593191.pdf>.
3. Zurlini, G., Müller, F. (2008). *Environmental Security.* Sven Erik Jørgensen and Brian D. Fath (Editor-in-Chief), *Systems Ecology. Vol. [2] of Encyclopedia of Ecology, 5 vols. Oxford: Else, 1350–1356.* URL: <https://books.google.nl/books?id=6IQY8Uh1aA0C&pg=PA1351&dq#v=onepage&q&f=false>.
4. Trombetta, M.J. (2008) *Environmental security and climate change: analysing the discourse. Cambridge Review of International Affairs, issue 4, 585–602.* URL: <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/09557570802452920?needAccess=true>.

5. Myers, N. (2004). Environmental security: what's new and different?. URL: http://military-gospel.tygae.org.za/pdf/2002_PeaceUniv-MyersN-EnvSec-NewDifferent.pdf.
6. Brundtland Commission Report. Our Common Future. (1987). *Report of the World Commission on Environment and Development*. URL: <https://www.are.admin.ch/are/en/home/media/publications/sustainable-development/brundtland-report.html>.
7. About UN Environment Programme. *UN Environment Programme*. URL: <https://www.unep.org/about-un-environment>.
8. Movchan, Yu. Polityka YeS u sferi okhorony dovkillia. *Ministerstvo yustytzii Ukrainy*. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_2971 [in Ukrainian].
9. Matveeva, E.V. (2013). Ekologicheskaya politika Evrosoyuza. *Zhurnal SOK*. № 4. URL: <https://www.c-o-k.ru/articles/ekologicheskaya-politika-evrosoyuza> [in Russian].
10. Consolidated version of the Treaty on European Union. (2012). *EUR-Lex. Official Journal C 326*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12012M%2FTXT>.
11. The Sixth Environment Action Programme of the European Community 2002-2012. *European Commission*. URL: <https://ec.europa.eu/environment/archives/action-programme/index.htm>.
12. Bukovala, J. (2021). Ecological Policy of the European Union. *ECOLOGICA*, vol. 28, 101, 16–21. URL: https://www.academia.edu/45671632/Ecological_Policy_of_the_European_Union.
13. A Sustainable Europe for a Better World: A European Union Strategy for Sustainable Development. (2001). (*Commission's proposal to the Gothenburg European Council*). *EUR-Lex*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52001DC0264>.
14. Okruzhaiushchaia sreda Sostoianye y perspektyvy. (2020). *European Environment Agency*. URL: <https://www.eea.europa.eu/soer/2020/soer-2020-executive-summary-translations/okruzhaiushchaia-srieda-sostoianiie-i-pierspektivy-2020/view> [in Russian].
15. EU says one in eight deaths is linked to pollution. (2020). *BBC*. URL: <https://www.bbc.com/news/world-europe-54071380>.
16. Orhusskaya konventsiiya: Rukovodstvo po osuschestvleniyu. United Nations Economic Commission for Europe. (2015). *UN, Second issue*. URL: https://unece.org/DAM/env/pp/Publications/2015/Aarhus_Convention_Implementation_Guide_R.pdf [in Russian].
17. Cenevska, I. Iina. (2015). The European Union and Environmental Democracy: The Aarhus Convention in EU Law. *Justinianus Primus Law Review*, vol. VI, 11. URL: https://www.academia.edu/18906549/The_European_Union_and_Environmental_Democracy_The_Aarhus_Convention_in_EU_Law.
18. Rizzo, A. (2021). In Search of Ecocide Under EU Law. The International Context and EU Law Perspectives. *Freedom Security and Justice European Legal Studies*. URL: https://www.academia.edu/61756467/In_Search_of_Ecocide_Under_EU_Law_The_International_Context_and_EU_Law_Perspectives.
19. Upravlenie kachestvom vozduha v stranah vostochnogo regiona eisp. (2013). *MWH. EuropeAid project*. URL: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwj02Lb-0a70AhWWvIsKHSCMAncQFnoECAIQAQ&url=https%3A%2F%2Fenv.teset.sumdu.edu.ua%2Fwp-content%2Fuploads%2F2014%2F12%2F141121-On-IP-Procedure-Ru.pdf&usq=AOvVaw2yukWpc5IQe_RfjVj7BAPI [in Russian].
20. Kremer, L., Vinter, G. (2007). Ekologicheskoe pravo Evropeyskogo soyuza. *Izdatelskiy Dom "Gorodets"*. URL: <https://www.gerd-winter.jura.uni-bremen.de/umwr-eu-russ1.pdf> [in Russian].
21. Sprinchan, S., Syichev, A.A. (2015). Ekologicheskaya etika kak forma integratsii estestvenno-nauchnogo i gumanitarnogo znaniya. *ITS*, 3 (80), 100–106. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ekologicheskaya-etika-kak-forma-integratsii-estestvenno-nauchnogo-i-gumanitarnogo-znaniya> [in Russian].

Панков Е., аспирант, Университет Тилбурга, Нидерланды.

e-mail: y.pankov@tilburguniversity.edu ; ORCID 0000-0002-8343-2655

Филипских О., студентка хозяйственно-правового факультета, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Украина, г. Харьков.
e-mail: o.i.filipskykh@nlu.edu.ua

Бойчук Д., кандидат юридических наук, старший преподаватель кафедры права Европейского Союза, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Украина, г. Харьков.
e-mail: d.s.boychuk@nlu.edu.ua ; ORCID 0000-0001-7967-4443

Проблемы экологического права Европейского Союза

Проблема экологии является одной из наиболее распространенных проблем XXI века. Ни одна страна не застрахована от этого: ни одна страна с лучшей военной техникой, ни одна страна с низкой инфляцией, ни одна страна с «идеальным» законодательством.

Цель этой статьи заключается в уточнении законодательных вопросов: законодательство Европейского союза является устаревшим, общим и недостаточно конкретным. Для решения этих проблем в статье используются различные подходы к определению экологической безопасности, что обуславливает необходимость изменения концепции и действий, в рамках которых принимается определение.

Обсуждается позиция реалистов, которые утверждают, что экологическая безопасность не может быть второстепенным вопросом в сравнении с другими проблемами международного или глобального характера. Рассматривается возникновение экологической безопасности и ее долгий путь развития. Исследуются нормы, которые содержатся в разных актах: Brundtland Committee (1987), Convention on the Conservation of Nature and Natural Abiitions in Europe (1979), International Tropical Timber Agreement (1983) а также Convention on Long-Rrange Transbrange Air Pollution (1979), Maastricht Treaty (1992), The Hazardous SubDirectives, European Council Directive concerning the protection of animals kept for farming purposes и влияние действий ЕС на окружающую среду.

Кроме того, статья раскрывает программы, направленные на обеспечение и регулирование экологической безопасности. Рассматривается доклад Европейского агентства по окружающей среде, проведен сравнительный анализ данных, содержащихся в докладе, и оценок British Broadcasting Corporation.

Авторы обращают внимание на ряд директив, называя их «триумvirатом», которые служат для стран основой для регулирования некоторых аспектов природоохранного законодательства.

Указано на такое явление, как экологическая этика, являющаяся следствием несовершенного законодательства.

В заключении статьи говорится, что проблемы вследствие несоответствия правовых актов реальной экологической ситуации, возникают в странах-участницах с учетом специфики правового регулирования на уровне Европейского Союза.

Ключевые слова: экологическая безопасность; экологическая политика; Европейский Союз; экологическое право.

Рекомендоване цитування: Pankov Ye., Filipskykh O., Boichuk D. Problems of the environmental law of the European Union. *Проблеми законності*. 2021. Вип. 155. С. 273–283. doi: <https://doi.org/10.21564/2414-990X.155.243720>.

Suggested Citation: Pankov, Ye., Filipskykh, O., Boichuk, D. (2021). Problems of the environmental law of the European Union. *Problemy zakonnosti – Problems of Legality, issue 155*, 273–283. doi: <https://doi.org/10.21564/2414-990X.155.243720>.

Надійшла до редколегії 01.11.2021 р.

КЕРІВНИЦТВО ДЛЯ АВТОРІВ

До опублікування приймаються наукові праці, які раніше не друкувалися, відповідають установленим вимогам до наукових статей.

Подання рукопису статті до редколегії

Для подання статті автору слід зареєструватися на вебсайті видання як автор і читач, після чого вивантажити на сайт три файли: **перший** – лише текст статті (файл назвати «Для рецензування»), **другий** – статтю з усіма метаданими, **третій** – фото автора(ів) з розширенням *.jpg, *.TIFF.

Надіслані матеріали перевіряються на плагіат (StrikePlagiarism). Коефіцієнт подібності запозиченого тексту статті, що складається з 5 однакових слів підряд, не має перевищувати 30 % (коефіцієнт № 1), коефіцієнт подібності запозиченого тексту, що складається з 25 однакових слів підряд, не має перевищувати 6 % (коефіцієнт № 2). Статті, в яких за результатами перевірки будуть підвищені коефіцієнти, відправляються автору на доопрацювання. Автор має 5 днів для повторного подання статті.

Статті підлягають **подвійному сліпому рецензуванню**. У разі негативної рецензії чи наявності суттєвих зауважень стаття може бути відхилена або повернута авторові (авторам) на доопрацювання.

Редакційна колегія залишає за собою право редагувати та скорочувати рукописи без порушення авторського змісту. Відхилені рукописи авторам не повертаються.

Вимоги до оформлення статті

Рукописи статей приймаються обсягом 15–25 сторінок (разом з літературою, анотаціями українською, російською та англійською мовами) формату А–4, через 1,5 інтервали. Поля: всі – по 2 см, абзац – відступ на 1,27 см. Шрифт: Times New Roman, розмір – 14, виконані на комп'ютері у редакторі Word for Windows (*.doc, *.docx).

Статтю, подану без дотримання вимог редколегії, до розгляду не буде прийнято.

Відповідальність за достовірність інформації, фактів та інших відомостей, посилань на нормативні акти, цитати, власні імена, а також правильність перекладу несуть автори публікації.

У зв'язку з включенням збірника наукових праць до міжнародних бібліографічно-реферативних баз даних список використаних джерел має складатися з двох частин: ЛІТЕРАТУРА і REFERENCES.

ЛІТЕРАТУРА – джерела мовою оригіналу, оформлені відповідно до українського стандарту бібліографічного опису (ДСТУ 8302:2015: Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання. Київ, 2016).

REFERENCES – список літератури, транслітерований в романському алфавіті й оформлений згідно з міжнародним стандартом APA.

Транслітерування українських джерел: <https://slovnyk.ua/translit>.

Транслітерування російських джерел: <http://translit.net/>.

Назви періодичних українсько- та російськомовних видань (журналів, збірників та матеріалів конференцій) подаються транслітерацією та англійською мовою.

Слід уникати посилань на навчальну літературу.

При посиланні на «Проблеми законності» необхідно використовувати транслітеровану назву *Problemy zakonnosti* або англійську *Problems of Legality*.

Інформація про присвоєння DOI

Цифровий ідентифікатор об'єкта (англ. digital object identifier, скорочено DOI) – сталий ідентифікатор, який надається електронним документам і дозволяє знайти документ навіть при зміні його URL, що може виникати при зміні сайту, видавця тощо.

Авторам статей, які посилаються на матеріали збірника наукових праць, необхідно в ЛІТЕРАТУРІ вказувати джерело з номеру журналу і в кінці посилання додавати індекс DOI цієї статті. Індекс DOI опублікованої статті можна дізнатися на нашому сайті <http://plaw.nlu.edu.ua/> (функціонал справа «Корисні інструменти – як цитувати роботу»)

Варто також наводити в переліку посилань DOI інших джерел (за наявності).

Усі статті публікуються на платній основі. Вартість 1 сторінки становить 36 грн. Реквізити для оплати надсилаються автору після прийняття статті до опублікування.

Максимальний обсяг статті 30 сторінок – 1080 грн.

Положення про конфіденційність

Імена та електронні адреси, які вказуються користувачами сайту цього збірника, будуть використовуватися виключно для виконання внутрішніх технічних завдань цього видання; вони не будуть поширюватися та передаватися стороннім особам.

Відповідальність за достовірність інформації, фактів та інших відомостей, посилань на нормативні акти, цитат і власних імен несуть автори публікації.

Періодичність збірника – 4 випуски на рік.

Терміни подання статей:

перший випуск – до 1 лютого (на сайті – березень поточного року);

другий випуск – до 1 травня (на сайті – червень поточного року);

третій випуск – до 20 серпня (на сайті – вересень поточного року);

четвертий випуск – до 1 листопада (на сайті – грудень поточного року).

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ СТАТТІ

Сушко Людмила Павлівна,

кандидатка юридичних наук, доцентка,
завідувачка кафедри екологічного права,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, Україна, м. Харків
e-mail: ehhhh-bbbbbbb@ukr.net

ORCID 0000-0002-0004-440X

Scopus ID: 000 (якщо є)

УДК 000.0

НАЗВА СТАТТІ

Текст анотації, яка повинна бути: інформативною (без загальних слів); змістовною (відображати основний зміст статті; описувати основну мету дослідження; підсумовувати найбільш значущі результати); містити конкретизацію авторського внеску (що розроблено, запропоновано, обґрунтовано, здійснено, визначено, виявлено, впроваджено і т. п.). Обов'язково повинні бути вказані актуальність, мета, новизна, основні висновки.

Ключові слова: три-десять відповідних ключових слів; характерних для статті; щоб вони були досить поширені в предметних дисциплінах.

Сушко Л. П., кандидат юридических наук, доцент, заведующая кафедрой экологического права, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Украина, г. Харьков. e-mail: eunpy-sbbbbbb@ukr.net ; ORCID 0000-0002-0004-440X ; Scopus ID: 000

Название статьи

Аннотация на русском языке...

Ключевые слова:

Постановка проблеми та актуальність теми. Постановка проблеми повинна бути представлена у загальному вигляді та наведено її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Автор повинен позначити проблеми, які не вирішені в попередніх дослідженнях, але які пропонуються вирішити в даній статті.

Актуальність теми – ступінь її важливості в даний момент і в даній ситуації. Це здатність результатів роботи бути застосовними для вирішення досить значущих науково-практичних завдань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. При викладі аналізу публікацій автору необхідно описати основні (останні) дослідження і публікації, на які спирається автор; сучасні погляди на проблему; труднощі при розробці даної теми; виділення невирішених питань у межах загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття.

Основні здобутки сучасних досліджень проблеми ... представлено у працях найвідоміших іноземних представників юридичної науки.... Актуальні аспекти проблеми ... досліджено в працях українських учених, серед яких Н. А. Ільченко (N. A. Ilchenko)

[Номер джерела у списку літератури]..... На наше переконання, найдетальніше вивчення проблеми здійснили фахівці[Номер джерела... Прізвища науковців, які згадуються у статті, обов'язково дублюються ще й ЛАТИНИЦЕЮ.

Мета статті. У меті виражається головна ідея публікації, яка суттєво відрізняється від сучасних уявлень про проблему, доповнює або поглиблює вже відомі підходи до неї; звертається увага на введення в науковий обіг нових фактів, висновків, рекомендацій, закономірностей. Мета статті впливає з постановки наукової проблеми та повинна кореспондувати з назвою та висновками статті.

Виклад основного матеріалу дослідження. У цій частині статті повинен бути представлений систематизований авторський аналітичний і статистичний матеріал. Це основний розділ, мета якого – за допомогою аналізу, узагальнення та роз'яснення даних довести робочу гіпотезу (гіпотези). Результати дослідження повинні бути викладені стисло, але при цьому містити достатньо інформації для оцінки зроблених висновків.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Висновки повинні містити коротке формулювання результатів дослідження. В стислому вигляді повторюються головні думки основної частини роботи. Повтори, які викладаються у висновках, краще оформляти новими фразами, що відрізняються від висловлених в основній частині статті. У висновках підсумовуються результати осмислення теми, робляться висновки, узагальнення та рекомендації, що впливають з роботи, підкреслюється їх практична значущість, а також визначаються основні напрямки для подальшого дослідження цієї проблеми.

Список літератури

Література повинна містити 18–20 джерел. Посилатися потрібно в першу чергу на оригінальні джерела з наукових журналів, включених в глобальні індекси цитування. Важливо правильно оформити посилання на джерело. Слід вказати прізвища авторів, журнал (електронна адреса), рік видання, том (випуск), номер, сторінки, DOI або адреса доступу в мережі Інтернет, дата звернення до електронного джерела.

References

Той же список літератури, транслітерований в романському алфавіті й оформлений згідно з міжнародним стандартом APA.

Sushko Y. P., PhD in Law, Assistant Professor, Head of the Environmental Law Department, Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine, Kharkiv.
e-mail: eeeey-ppppnov@ukr.net ; ORCID 0000-0002-4004-4004X

The genesis....НАЗВА статті англійською...

The article.....Анотація англійською обсягом не менше 1800 знаків без пробілів

Keywords: ecology; environmental law; ecosystem; ecosystem concept; ecosystem approach.

Рекомендоване цитування:

Suggested Citation:

Надійшла до редколегії 01.01.2022 р.

Наукове видання

**ПРОБЛЕМИ
ЗАКОННОСТІ**

**PROBLEMS
OF LEGALITY**

**ПРОБЛЕМЫ
ЗАКОННОСТИ**

Збірник наукових праць

Випуск 155

Мови видання: українська, англійська, російська

Відповідальний за випуск проф. *К. В. Гусаров*

Редакторка *П. М. Львова*

Коректорка *Н. Г. Залюбовська*

Комп'ютерне макетування *А. Г. Якишиної*

Підп. до друку 10.12.2021 р. Формат 70×100 ¹/₁₆. Папір офсетний.

Друк офсетний. Ум. друк. арк. 23,22. Обл.-вид. арк. 22,4.

Тираж 300 прим. Зам. № 21-12/1. Ціна договірна.

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Редакційно-видавничий відділ наукових видань

Україна, 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77, к. 412

тел. (057) 704-92-99, 704-89-16

e-mail: problzakon@ukr.net ; сайт: <http://plaw.nlu.edu.ua>

Віддруковано у ФОП Єфименко С. А.

61166, м. Харків, вул. Коломенська, 27.

Свідоцтво серія ДК № 6869. Виданий 08.08.2019 р.